

AJAKONIA

REGIONÁLIS
TUDOMÁNYOS
ÉVKÖNYV

53–56.
2015–2018.

ARRABONA 53–56.

ARRABONA

53–56.

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti
Múzeum, Győr

GYŐR
2018

ARRABONA 53–56. 2015–2018.
Regionális Tudományos Évkönyv

Szerkesztőbizottság:

Bana József, Barna Attila, Csiszár Attila, Czigány Dávid,
Horváth József, László Csaba (elnök), N. Matus Zsanett,
Szalay Balázs, Székely Zoltán, Vajk Ádám

Felelős szerkesztő:
Nemes Gábor

Szerkesztők:
Cserhalmi Zoltán, Kelemen István

Olvasószerkesztő:
N. Matus Zsanett

Arculatterv és technikai szerkesztés:
Tanai Csaba Taca

A kiadány megjelenését támogatta:

Győri
Egyházmegyei
Levéltár

Nemzeti Kulturális Alap

SOPRONI MÚZEUM
ALAPÍTVÁNY

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Grászli Bernadett, igazgató
Nyomdai kivitelezés: GRF PRINT Kft. – giraffeprint.hu
Megjelenik: 500 példányban

TARTALOM

<i>László Csaba</i>	
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	7

TANULMÁNYOK

<i>Marcsik Antónia</i>	
KISALFÖLDI KORA AVAR KORI TEMETKEZÉSEK EMBERTANI ANYAGÁNAK ELEMZÉSE	11
<i>Tomka Péter</i>	
CSONTCSAT A TÁPI AVAR KORI TEMETŐBŐL	37
<i>Brauer-Benke József</i>	
A DOROMB HANGSZERTÍPUS TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE	63
<i>Fedeles Tamás</i>	
„AD OMNES SACROS ORDINES PROMOVERI” Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban	77
<i>Oross András</i>	
A GYŐRI VÁR ÉS HELYŐRSÉGE A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN	145
<i>Kelemen István</i>	
BORTERMELES ÉS BORFOGYASZTÁS A SZÉCHÉNYIEK FERTŐ-PARTI BIRTOKAIN A 17–19. SZÁZADBAN	169
<i>Csiszár Attila</i>	
A RÁBAKÖZ PARASZTSÁGÁNAK ANYAGI KULTÚRÁJA (18–19. SZÁZAD)	209
<i>Tóth Vilmos</i>	
A GYŐRSZIGETI TEMETŐK	269
<i>Pápai Emese</i>	
TÖRTÉNELMI LÉT – MŰVÉSZI TUDAT, AVAGY A „KÁRPÁTI ÓRSÉG (1914-15)” KÜLÖNÖS TÖRTÉNETE	285
<i>Szalai Zsolt</i>	
ÉLETÚT ÉS ÉLETMÓD – MITHAY ANTAL FÉNYKÉPEI	313

SZEMLE

<i>Oláh P. Róbert</i>	
Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez	337
<i>N. Matus Zsanett</i>	
Juhász Réka Ibolya: A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13.) Budapest, 2017.	338
<i>Németh Ottó</i>	
Csorba László: „Magyarország csillaga” Széchenyi István, 225 éve született a sopronnyéki kerület ’48-as képviselője. Sopron, 2017.	342

SUMMARY

<i>Antónia Marcsik</i>	
Anthropological analyses of the early Avar Age burials of the Kisalföld Region	11
<i>Péter Tomka</i>	
A bone buckle from an Avar Age cemetery of Tápl	37
<i>József Brauer-Benke</i>	
A historic review of the jaw harp (“doromb”) instrument type	63
<i>Tamás Fedeles</i>	
“ <i>ad omnes sacros ordines promoveri</i> ”: Ordainment matters of the Győr Diocese in Rome in the late Medieval Age	77
<i>Oross András</i>	
The Győr Castle and its garrison at the turn of the 17-18 th centuries ...	145
<i>Kelemen István</i>	
Wine-growing and wine consumption in the estates of the Széchényi Family near Lake Fertő between the end of the 17 th century and the beginning of the 19 th century	169
<i>Csiszár Attila</i>	
The material culture of the peasantry of the Rábaköz Region (18-19 th centuries)	209
<i>Tóth Vilmos</i>	
Thy cemeteries of Győrsziget	269
<i>Pápai Emese</i>	
Historical existence – artistic consciousness, or the extraordinary history of the “Kárpáti ōrség” [“Carpathian Ward”] (1914–15)	285
<i>Szalai Zsolt</i>	
Walk and way of life. The photographs of Antal Mithay	313

REVIEWS

<i>Róbert Oláh P.</i>	
Jesuit presence in Győr in the 17-18 th century. Papers on the history of the 375-years-old St. Ignatius Church.	337
<i>Zsanett N. Matus</i>	
Réka Ibolya Juhász: Undergraduates in Győr 1719-1852. (Publications on the History of Higher Education. New Series 13.) Budapest, 2017.....	338
<i>Ottó Németh</i>	
László Csorba: „Hungary’s Star” István Széchenyi. Sopronnyék district’s commoner in 1848 was born 225 years ago. Sopron, 2017.	342

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A ma Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumként ismert, számos gyűjteménnyel, önálló kiállítóhellyel rendelkező városi fenntartású múzeum 1958-ban indította meg a napjainkra félszáznál is több kötetben megjelent évkönyv sorozatát. Az első évkönyvvel a múzeum egyik jogelődje, a Bencés Rómer Flóris Múzeum megalapításának századik évfordulóját köszöntötték.

Rómer Flóris bencés tanár várfogsága után, 1857-ben került vissza ismét Győrbe. A korábbi győri, illetve pozsonyi tanári tevékenysége során megkezdett, a gimnáziumok természettudományi és régészeti gyűjteményeinek gyarapítását továbbra is elsődleges feladatának tekintette. A bencés főgimnázium tanári kara már 1858 novemberében szorgalmazta, hogy egy korábbi miniszeri rendeletnek megfelelően a kormány utasítsa a községek előljáróságát a területükön talált régiségek bejelentésére és a bencés főgimnázium Rómer Flóris vezette gyűjteményében történő elhelyezésre. A kérés a következő esztendő elején talált meghallgatásra. A francia és porosz mintára 1853-ban felállított K. u. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale – építészeti emlékek kutatására és fenntartására alakított császári és királyi központi bizottság – 1859. május 6-án kelt rendelete a győri Szent Benedek-rendi Főgimnáziumot jelölte ki a környékbeli régiségek őrzőhelyéül, majd egy hónappal később a bizottság levelező tagjává választotta Rómer Flórist.

A rend tulajdonát képező gyűjtemény két részre tagolódott: természetrajzi múzeumra és régiségtárra. Rómer Flóris 1861. esztendő derekán a Magyar Tudományos Akadémia Természettudományos Osztályának levelező tagjává választását követően Pestre költözött. Győrrel való kapcsolata fokozatosan lazult, noha még 1868-ig szerkesztette a Győri Történeti és Régészeti Füzeteket. Rómer távozása után rövid ideig Pokorny Frigyes kezelte a gyűjteményt, figyelmét elsősorban a természetrajzi anyag gyarapítására fordítván. 1863-ban került a múzeum élére Méry Etel. Élete végéig tartó munkálkodása során számos ásatást végzett, megfigyeléseit és a régiségtár gyarapodását a gimnáziumi értesítőkből közölte. Méryt halála után Börzsönyi Arnold követte a múzeum őrének tisztében, aki 1888-tól rendezte a természettudományi tártól különválasztott régészeti anyagot, és kiadta annak kalauzát.

A 20. század elején, 1922 szeptemberében a főapát Lovas Elemér bölcsész-doktort nevezte ki a gyűjtemény őrévé. Lovas kevéssel kinevezése után felvetette, hogy a szűk helyre zsúfolt gyűjteményt – mint múzeumot – a tulajdonjog fenntartása mellett a mai Lloyd épületében helyezték el. Noha bírta a főapát támogatását, a város nem fogadta el a javaslatot. Későbbi indítványát, mely szerint a Radó-szi-

get déli felében építsenek fel egy múzeumot, könyvtárat és képtárat magába foglaló épületet, a városi magisztrátus elutasította. Lovas ezek után minden energiáját a gyűjtemény rendbetételére, a tárgyak azonosítására, szakszerű leltározására fordította. Lovas kezdeményezésére a bencés régiségtár neve 1929-ben Győri Bencés Rómer Flóris Múzeum lett.

Noha a magyarországi vidéki múzeumok megalapítása a 19. század hatvanas éveitől számítható, a Győr városi és Győr megyei múzeumegyesület csak 1937-ben jött létre. A városi múzeum anyagát a minisztériumi elképzelések szerint elsődlegesen a letétként átveendő bencés gyűjtemény alkotta volna, de sor került város által finanszírozott ásatásokra, a városképek, metszetek, térképek összegyűjtésére. Mivel a bencés gyűjtemény átvételére irányuló tárgyalások eredménytelenül végződtek, a kevésse előbb felépített kultúrház emeleti termeiben 1943-ban megnyílt a Városi Múzeum helytörténeti jellegű kiállítása. A városi múzeum anyagát – képtár, numizmatikai gyűjtemény és várostörténeti dokumentumok – 1945 januárjában nyugatra szállították. Csupán a képtár egy része került vissza 1964 elején.

A világháborút követően ismét elsődleges kérdéssé vált a Bencés Rómer Flóris Múzeum és a Városi Múzeum egyesítése. A kérdést a korszakban nem egyedülálló módon a központi hatalom a bencés gyűjtemény államosításával oldotta meg. Az egykori Apátúr-házba költöztették át a gyűjteményeket, majd az immáron állami múzeumot 1951-ben a városhoz kevés kötődéssel bíró Xantus Jánosról nevezték el.

Az „Arrabona, a Győri Múzeum Évkönyve” címet viselő kiadvány szerkesztői a kezdetektől igyekeztek a három történeti vármegyéhez – Győr, Moson, Sopron – kapcsolódó történeti, régészeti, néprajzi, művészeti, irodalomtörténeti és műemlékvédelmi témájú tanulmányokat megjelentetni. A színvonalas kiadványokban beszámoltak az aktuális feltárásokról, a múzeumok tevékenységéről. Több alkalommal egy-egy kiemelkedő történeti személyiséghez kapcsolódó évfordulóról adtak számot, közölve az ezen alkalmakból tartott tudományos tanácskozások előadásait. A Győri Múzeum Évkönyve sorozat alcíme időközben technikai és pénzügyi okokból Múzeumi Közlemények névre változott, azonban az „ARRABONA” továbbra is a győri múzeum legfontosabb kiadványának neve maradt, függetlenül az ugyancsak többször változott szerkesztők személyétől.

A vidéki múzeumokat 1963-ban szervezték megyei múzeumi igazgatóságok alá, így a korábban önálló soproni (alapítva 1868), mosonmagyaróvári (alapítva 1882) múzeumok önállóságukat részben elvesztve a megyei fenntartású győri múzeumi igazgatósághoz tartoztak. A megyék igazgatási szerepének csökkentésével egy időben, 2012-ben felszámolták a megyei múzeumi szervezetet. A városi múzeumok és filiáik ekkortól ismét a városi önkormányzatok fenntartásába kerültek. A győri Xantus János Múzeum és az 1994-ben alapított Városi Művészeti Múzeum összevonásával 2013-ban jött létre a Rómer Flóris Művészeti és Történet Múzeum.

A szervezeti változás egyúttal lehetőséget teremtett a korábban is Győrött szerkesztett évkönyv szerepének újragondolására. A megyében működő három területi hatókörű városi múzeum – Rómer Flóris Múzeum, Soproni Múzeum, Hansági

Múzeum – és a Győri Egyházmegyei Levéltár munkatársaiból új szerkesztőbizottság alakult. Az Arrabona főcím megtartása mellett az évkönyv alcíme a továbbiakban Regionális Tudományos Évkönyv. Miként az alcímből is sejthető a megjelenő tanulmányok témája és szerzője szándékaink szerint kötődik a három egykori történeti vármegyéhez. Természetesen a történeti évfordulók kapcsán országos kitekintésű dolgozatokat is közölni szándékozunk.

Bízunk benne, hogy a megyénk és településeink története iránt érdeklődők és a szakmai közönség egyaránt haszonnal forgatja az immáron több mint félévszázados múlttal rendelkező, megújult Arrabona évkönyvet.

László Csaba
a szerkesztőbizottság elnöke

Marcsik Antónia

KISALFÖLDI KORA AVAR KORI TEMETKEZÉSEK EMBERTANI ANYAGÁNAK ELEMZÉSE

Bevezetés

A Kárpát-medence avar kori népességének bonyolult heterogenitására vonatkozóan nagyon sok irodalmi adat áll rendelkezésünkre. A tanulmányok egy része összefoglaló tanulmány, másik része a kisebb esetszámú szériák embertani anyagának általános feldolgozását mutatja be. Nevezett területre érkező avarság egyik komponense mongoloid jellegű,¹ azonban az eredeti őshazájukból, illetve a dél-orosz sztyeppe övezetből számos etnikailag nem avar törzset vagy néptörödéket hoztak magukkal, amelyek típus spektrumában az europid (kisebb mértékben europo-mongoloid) jellegek lényeges szerepet játszhattak. Etnogenezisük bonyolult folyamatában minden bizonnyal az autochton lakosságnak is szerepe lehetett.²

Az avar kor egyik legjobban kutatott területe a Duna-Tisza köze, valamint a Tisza túl déli és keleti része, míg a hasonló földrajzi területről, a Kisalföldről csak a késői avar kor néhány szériájának embertani feldolgozása ismert.³ Jelen tanulmány célja a Kisalföld területéről négy nagyobb (Börcs-Nagydomb, Győr-Pápai vám, Dör-Zálogossziget, Bogyoszló-Külsőmezők) és négy kisebb (Börcs-Paphomlok, Gyirmót-Borsódűlő, Mosonszentmiklós-Pálmajor, Ménfőcsanak-Savanyító) kora avar kori (6. sz. utolsó harmada – 7. sz. második harmada) temetkezések embertani anyagának bemutatása.

Anyag és módszer

Az oszteoarcheológiai vizsgálat összesen 28 egyén⁴ csontvázmaradványán a klaszszikus embertani módszerek szerint történt. Az elhalálozási életkorok, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása Acsádi György és Nemeskéri János,⁵ a metrikus, morfológiai adatok felvétele és feldolgozása Valerij Pavlovic Alexejev és Georgij Francevič Debec,⁶ illetve Rudolf Martin és Karl Saller⁷ szerzőpárosok által jegyzett munkák alapján történt. Míg a termet becslése Torstein Sjøvold,⁸ az ana-

¹ Típusösszetételben domináns a szinid, a szajáni és valamivel kisebb esetszámot képvisel a bajkái, valamint a belső-ázsiai típus. Részletes leírásuk: LIPTÁK: The „Avar Period”, LIPTÁK: On the taxonomic, LIPTÁK: Avars.

² LIPTÁK: Embertan, LIPTÁK: Avars.

³ BARTUCZ: Über die anthropologischen Ergebnisse, DEZSŐ: Bágyogszóvát, JAKAB: Anthropologische.

⁴ Börcs-Nagydomb: 5, Győr-Pápai vám: 5, Dör-Zálogossziget: 8, Bogyoszló-Külsőmezők: 5, Börcs-Paphomlok: 1, Gyirmót-Borsódűlő: 1, Mosonszentmiklós-Pálmajor: 2, Ménfőcsanak-Savanyító: 1.

⁵ ACSÁDI–NEMESKÉRI: History of Human Life.

⁶ ALEKSZEJEV–DEBEC: Kraniometrija.

⁷ MARTIN – SALLER: Lehrbuch der Anthropologie.

⁸ SJØVOLD: Estimation of stature.

tómiai variációk Michael Finnegan és Marcsik Antónia,⁹ a taxonómiai meghatározás Lipták Pál,¹⁰ a patológiás jelek megállapítása pedig – morfológiai elváltozások alapján – Ethne Barnes¹¹ és Donald Ortner¹² munkái szerint ment végbe. A fogak jelölésénél a quadrátumokat (1–4) és a megfelelő számozást (1–8) vettük figyelembe.¹³ Az europid és a mongolid csoportba tartozók elkülönítéséhez a mongolidokra jellemző különböző morfológiai jelek leírása már korábban megtörtént.¹⁴ Az egyes mongolid típusok (szinid, szajáni, belső-ázsiai, bajkáli) megállapítása nagyobb részt az említett morfológiai jelek figyelembevételével történt, azonban a differenciál diagnózisánál a metrikus értékek is alapul szolgáltak.

A lelőhelyek embertani anyagának ismertetése

1. Börcs-Nagydomb

Figler András ásatásának eredményeként 1992-ben öt magányos sír került elő az M1 autópálya építése során, amelyek nagyobb temetőterületen, egymástól távolabb helyezkedtek el. Ezt a területet a kora avar korban folyamatosan használták. A sírleletek pásztorkodó életmódra utalnak. Az 1. és 2. sír a 6. század végi, 7. század eleji, a 9. és a 10. sírok a 7. század második harmadára datálhatók, míg a 3. sír átmenetet képez.¹⁵

Az embertani leletek elhalálozási életkorát és nemét első ízben Czigány Jenő állapította meg.¹⁶

Csontvázak szerinti leírás

1. sír: Férfi (?), juvenis (15-17), töredékes koponya- és vázcsontok. Hosszú csontok epiphysisei külön, synchondrosis sphenooccipitalis nyitott, csontban: 18, 28, 38, 48. A csontváz metrikus vizsgálatra alkalmatlan, kivéve humerust (megbecsült hosszúsága: 268). *Morfológiai jellegzetességek*: Beszűkülő linea temporalis, fossa prenasalis, félköríves alveolaris ív, lapát-alakú metszőfogak. Anatómiai variáció: os apicis (nagy: 40x24). *Taxon*: Morfológiailag mongoloid variánsok jelenléte. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 16, 13, 11, 21, 22, 23, 26, 27, — 47-44, 42-32, 34-37, poszt mortem vesztés: 17, 15, 14, 12, 24, 25, — 43, 33, csontban: 18, 28 - 48, 38, 13, 23=tuberculum dentale, 21=palatinalis barázda.

2. sír: Férfi (?), juvenis (20-22), jó megtartású koponya- és vázcsontok. Obliteratio: I., nyitott a radius és az ulna distalis epiphysise és a jobb oldali caput humeri,

⁹ FINNEGAN–MARCSIK: A non-metric examination.

¹⁰ LIPTÁK: The „Avar Period”, LIPTÁK: On the taxonomic.

¹¹ BARNES: Developmental Defect.

¹² ORTNER: Identification.

¹³ FAZEKAS ET AL.: Gnatológia.

¹⁴ A mongoloid jellegvariánsok részletes leírása: MARCSIK: Felgyő, MARCSIK–MOLNÁR: Szatymaz-Makraszéki iskola.

¹⁵ TOMKA: Korai avar sírok, TOMKA: Korai avarok.

¹⁶ Utólagos vizsgálattal azonban – némely esetben – az életkorokat módosítani kellett.

1. kép
Börcs-Nagydomb, színid-x koponya
előlnézet, 2. sír

2. kép
Börcs-Nagydomb, színid-x koponya
oldalnézet, 2. sír

M3 félig eruptálódott, crista iliaca külön, sacrum szegmentjei külön, clavicula extremitas sternalis felszíne nem egységes, minimális abrázió a frontfogakon. *Metrikus jellemzők:* Az agykoponya hosszúsága rövid (brachykran), magassága közepes, illetve alacsony (orthokran-tapeinokran), a homlok keskeny (stenometop), az arc-koponya hosszú (leptoprosop-lepten), a szemüreg nagy (hypsikonch), az orr-régió keskeny (leptorrhin), a mandibula szélessége nagy, illetve igen nagy, corpora szintén nagy, az ág magassága-szélessége közepes. Testmagasság: 169 cm. *Morfológiai jellemzők:* Nyakszirt lekerekített, apertura piriformis anthropin, fossa canina sekély, alveolaris prognathia kifejezett, orrgyök benyomott, ívelő szájpád, linea obliqua kifejezett, többlet sutura a maxillán a foramen infraorbitale területen, foramen infraorbitalén exostosis, foramen internasalis két egyenlőtlen részre osztja az ossa nasaliát, nagy, kerek orbita, maxilla lateralis lefutása ívelt, lapát alakú metszők, M3-ok csapfogak. *Patológiai jellemzők:* Idő előtti elcsontosodás (sutura squamosa). *Taxon:* Mongolid (szinid-x). (1-2. kép) *Fogstátusz:* Meglévő fogak: 17-13, 11, 21-28 — 41-48, 31-38, poszt mortem vesztés: 18.

3. sír: Férfi, maturus (50-59), mandibula és közepes megtartású vázcsontok. Facies symphysialis IV. (50-59), abrázió erőteljes, incisura ischiadica, angulus pubis, pelvis major, -minor, linea aspera, sacrum masculin. *Metrikus jellemzők:* Mandibula abszolút méretei nagyok, robusztus, szélessége nagyon nagy, illetve nagy, corpus magassága, ramusok szélessége, nagysága szintén, morfológiailag mongoloid jellegű. Termete: 173 cm. *Morfológiai jellemzők:* Linea aspera rendkívül erős (exostosisokkal), impressio ligamentum claviculare nagyon mély és kifejezett, hosszú csontok robusztusak, tuberositas deltoidea kifejezett (jobb oldali humeruson) (lovaglás?). *Taxon:* Mongoloid jellegek. Anatómiai variáció: torus mandi-

3. kép

Börcs-Nagydomb, torus mandibularis, 3. sír

bularis. (3. kép) *Patológiai jellemzők:* Osteoarthritis az articulatio humeriben és az acromio-clavicularis ízületben, degeneratív spondylitis a thoracalisokon (enyhe) és a lumbalisokon (közepes). *Fogstátusz:* Meglévő fogak: 48-38.

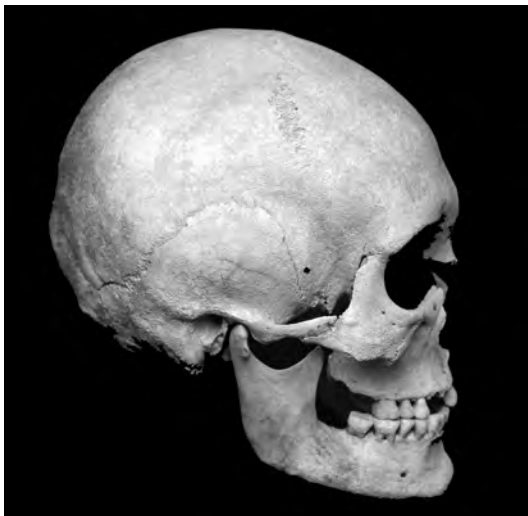
9. sír: Nő, maturus (40-45), jó megtartású koponya- és vázcsontok. Obliteráció: III-IV, facies symphysialis: IV, abrázió enyhe (elülső fogakon). Koponya, pelvis major, -minor, caput femoris, sulcus preauricularis feminin. *Metrikus jellemzők:* Agykoponya rövid (brachykran), magassága közepes (orthokran), illetve

alacsony (tapeinokran), homlok keskeny (stenometop), arckoponya széles (euryprosop, euryen), szemüreg nagy (hypsikonch), az orr-régió széles (chamaerrhin). Termet: 157 cm, a tibia-fibula alapján számított termet jóval alacsonyabb (153 cm), mint ami a felső végtagra és a combcsontra vonatkozik (159 cm). *Morfológiai jellemzők:* Nyakszirt lekerekített, apertura piriformis anthropin, fossa canina sekély, alveolaris prognathia mérsékelt, mandibula gonion területe kiemelkedő, linea aspera kettős, spina iliaca anterior nagyon kifejezett, tuberositas ischiadicum területén exotosisok (lovaglás?). *Taxon:* Europid (crB-x, + mongoloid jellegek). (4-5. kép). *Patológiai jellemzők:* Degeneratív spondylitis a lumbalis csigolyákon (közepes), a többi csigolyán enyhe, a bal facies auricularison exostosis, kezdeti szalagelcsontosodás. *Fogstátusz:* Meglévő fogak: 16-14, 21-28 — 47-38, poszt mortem vesztés: 18-7, 13-11 — 48.

4. kép

Börcs-Nagydomb, cromagnoid-B + mongoloid jellegek, koponya előlnézet, 9. sír

5. kép

Börcs-Nagydomb, cromagnoid-B + mongoloid jellegek, koponya oldalnézet, 9. sír

10. sír: Férfi, adultus (25-30), hiányos koponya- és jó megtartású vázcsontok. (Életkor= clavicula extremitas felszíne, látható összeecsontosodási vonal a crista iliaca területén, facies symphysialis I., abrázió nincs, csak enyhe fokozatú az elülső fogakon.) Csontok jellegei szerint masculin. *Metrikus jellemzők*: Mandibula szélessége nagy, corpus magassága igen nagy, ramus magassága közepes, szélessége igen nagy, morfológiailag mongoloid jellegű. Termet: 168 cm, a tibia-fibula alapján számított termet jóval alacsonyabb (165 cm), mint ami a felső végtagra (170 cm) és a combcsontra (167 cm) vonatkozik. *Morfológiai jellemzők*: Linea temporalis erősen beszűkülő (6. kép), orrcsontok szélesek és lefutásuk teljesen egyenes (lapos orrhát), impressio ligamentum mélysége kifejezett. Anatómiai variáció: torus mandibularis. *Taxon*: Mongoloid jellegek. *Patológiás jellegek*: Bal tibia corpusának középső részén mediálisan osteitis (trauma?), bal calcaneuson exostosis a talus felőli területen. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 48-46, 41-38. Poszt mortem vesztés: 45-42.

6. kép
Börcs-Nagydomb, os frontale (beszűkülő linea temporalis), 10. sír

2. Győr-Pápai vám

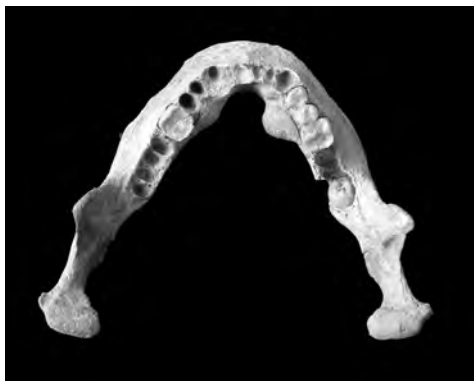
Nevezett területen öt egyén csontváza került feltárásra, melyek datálása a mellékletek és a viseleti tárgyak alapján a 7. század elejére tehető. Az eltemetettek közötti távolság, a temetkezések tájolása, a rítus hasonlóságai szerint nem tekinthetők magányos síroknak, valószínűleg egy kisebb pásztorkodó közösség tagjai lehettek.¹⁷

Csontvázak szerinti leírás

10. sír: Nő, adultus (30-35), hiányos koponya- és vázcsontok. Obliteráció I, abrázió a frontfogakon, molarisokon enyhe/közepes. A csontok általános jellegei alapján feminin. *Metrikus jellemzők*: Mandibula szélessége igen nagy-nagy, corpus magassága igen nagy, ramus magassága közepes, szélessége nagy. Termet: 157 cm. *Morfológiai jellemzők*: Mérsékelt lambda-táji lapultság, apertura piriformis anthropin, fossa canina sekély, alveolaris prognathia mérsékelt, lapát alakú metszők. Anatómiai variációk: torus mandibularis, ossa Wormiana. *Taxon*: Mongoloid jellegek (torus mandibularis, lapát alakú lateralis felső metsző). *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 18, 15-13, 21-26 — 47-42, 31-34, 36-38. Poszt mortem vesztés: 16-17, 12-11, 27-28 — 48, 41, 35.

¹⁷ NAGY: Különleges korai sírok, NAGY: Korai avar sírok, TOMKA: Korai avarok.

25. sír: Juvenis (férfi?) (16-18), jó megtartású koponya- és vázcsontok. Synchronodrosis sphenoooccipitalis nyitott, M3 csontban, hosszú csontok epiphysisei, medence csontjai külön. *Morfológiai jellemzők*: 11-22 lapát alakú. *Taxon*: Mongoloid (szajáni-x?). *Patológiai jellemzők*: Cribra orbitalia (poroticus). *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 17-16, 13, 11, 21-23, 26-27 — 47-37. Poszt mortem vesztés: 15-14, 12, 24-25. Csonokban: 18, 28, 48, 38.

7. kép

Győr-Pápai vám, torus mandibularis, 67. sír

31. sír: Gyermekek (infans I. 2-3), hiányos koponya- és nagyon töredékes vázcsontok. A koponya plagiocran. Életkor meghatározás: tejfogak (M1 mélyen a csontban, csak korona).

39. sír: Juvenis (férfi?) (18-20), közepes megtartású koponya- és hiányos vázcsontok. A koponya a parietalis régióban plagiocran. Felső végtag poszt mortem hiányzik.¹⁸ Életkor meghatározás: M3 csontban, medence csontjai zártak, az összecsontosodási vonal éles, femur, tibia epiphysisei, sacrum szegmentjei nyitottak. *Taxon*: Europid (meghatározhatatlan). *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 28 fog.

67. sír: Férfi, matus (50-59), hiányos koponya- és jó megtartású vázcsontok. Obliteráció IV, abrázió kifejezett, anatómiai jellegek alapján masculin. *Metrikus jellemzők*: A koponya nagyon hosszú (hyperdolichocran), homlok-régió közepes szélességű (metriometop), mandibula szélessége nagy, magassága igen nagy, ramus magassága nagy, szélessége közepes. Termet: 166 cm (a felső végtag és femur alapján a termet magasabb – 168 cm, mint a tibia és a fibula alapján megbecsült – 164 cm), a bal oldali femur, tibia, fibula értékek nagyobbak a jobb oldaliaknál. *Morfológiai jellemzők*: Kifejezett lambdatáji lapultság, apertura piriformis anthropin, fossa canina kitöltött, alveolaris prognathia mérsékelt, homlok erősen hátrafutó, orrgyök benyomott. Anatómiai variáció: hatalmas, kifejezett torus mandibularis (46-44, 43, 36-35 területén) (7. kép). *Taxon*: Mongolid (bajkái-x) (+ kifejezett archeomorph jellegek: erős arcus superciliaris, glabella) (8-9. kép). *Patológiai jellemzők*: Erőteljes degeneratív spondylosis a lumbalisok corpusain, a thoracalis szakaszon közepes fokozatú a corpusokon, processusokon, bordák végein, a cervicalis szakaszon szintén közepes. Entesopathia mindenütt (crista iliaca, tuber ischiadicum, femuron trochanter major, minor, patella, tibián linea musculi solei) (lovaglás nyoma?) *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 16, 14-11, 21-24, 26 — 48-44, 35-38. Poszt mortem vesztés: 18-17, 15, 25, 27-28, — 43-34. 48 ferdén impaktálódott.

¹⁸ A csontváz mellett ló is: NAGY: Korai avar sírok.

8. kép
Győr-Pápai vármegye, Bajkál-temető, 67. sír

9. kép
Győr-Pápai vármegye, Bajkál-temető, 67. sír

3. Dör-Zálogossziget

Hargitay András 2014. évi ásatásának eredményeként 8 kora avar kori csontváz feltárására került sor.¹⁹

Csontvázak szerinti leírás

103. sír: Nő, maturus (40-50), jó megtartású koponya és vázcsontok. Obliteráció IV, facies symphysialis IV, abrázió enyhe, csontváz általános jellegei alapján feminin. *Metrikus jellemzők*: Agykoponya rövid (brachykran), alacsony (chamaekran-tapeinokran), homlok-régió keskeny (stenometop), arckoponya széles – közepes (eurymetop-mesen), a szemüreg nagy (hypsikonch), orr-régió széles (chamaerrhin), palatum durum széles (brachystaphylin), mandibula szélessége igen nagy, corpus magassága közepes, ramus magassága nagy, szélessége közepes. Termet: 158 cm. *Morfológiai jellemzők*: Nyakszirt lekerekített (curvoccipital), fossa prenasalis, kitöltött fossa canina, kifejezett alveolaris prognathia (maxilla-mandibula), goniontáj kiálló, kissé szögletes szemüreg, felső medialis-lateralis incisivusok lapát-formák, mély sulcus preauricularis. Anatómia variáció: os apicis, ossa Wormiana, torus mandibularis. *Taxon*: Mongolid (szajáni-x, + cromagnoid jelleg) (10-11. kép). *Patológiai jellemzők*: Facies symphysialis lateralis szélén gyulladás nyoma. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: összesen 32 fog.

161. sír: Nő, maturus (50-59), jó megtartású koponya- és vázcsontok, obliteráció V, abrázió nagyon erős, koponya kissé masculin (tuber frontalis, glabella, pro-

¹⁹ Hargitay András: ásatási dokumentáció.

10. kép
Dör-Zálogos, szajáni-x koponya
előlnézet, 103. sír

11. kép
Dör-Zálogos, szajáni-x koponya
oldalnézet, 103. sír

tuberantia occipitalis externa, facies malaris, trigonum mentale), a váz feminin (sulcus preauricularis, incisura ischiadica, caput femoris átmérő).²⁰ *Metrikus jellemzők:* agykoponya hosszúsága közepes (mesokran), a homlok-régió, az arckoponya magassága, szélessége, az orbita, az orr-régió, a palatum durum szintén, mandibula szélessége igen nagy-nagy, corpus magassága igen nagy, ramus magassága nagy, szélessége igen nagy. Termet: 160 cm (alsó végtag rövidebb). *Morfológiai jellemzők:* Lambdatáj mérsékelten lapult, fossa prenasalis, kitöltött fossa canina, alveolaris prognathia kifejezett (mandibula-maxilla), mérsékelten hátrafutó homlok, linea temporalis beszűkülő, arckoponya háromszög-alakú. *Taxon:* Mongolid (bajláli-x, archeomorph típus). *Patológiai jellemzők:* Degeneratív spondylitis/spondylosis, (lumbalisokon közepes, többi csigolyán enyhe). *Fogstátusz:* Meglévő fogak: 15-11, 22-26 — 47-37. Poszt mortem vesztés: 21. Ante mortem vesztés: 16-17, 27. Csírahiány: 18, 28, 48, 38.

181. sír: Férfi, senium (60-x),²¹ jó megtartású koponya- és vázcsontok. Obliteráció V (teljes elcsontosodás), facies symphysialis V. Agykoponya hosszú (dolichokran), alacsony (chamaekran?), homlok széles (eurymetop), arckoponya közepesen széles (mesoprosop), magas (hyperlepten), szemüreg nagy (hypsikonch), orr-régió széles (chamaerrhin). Mandibula szélessége igen nagy, corpus magas, ramus magassága nagy, szélessége igen nagy. Termet: 169 cm. *Morfológiai jellemzők:* Nyakszirt kúpos, fossa prenasalis, kitöltött fossa canina, kifejezett alveolaris prognathia, homlok mérsékelten hátradűlő. Lovaglás nyoma, erős protuberantia occipitalis externa és linea nuchae, I2 lapátforma. Anatómiai variáció: torus palatinus,

²⁰ A koponya az atlaszon keresztül egyeztetve.

²¹ Régészeti melléklet: kard, I. Hargitay András ásatási dokumentáció.

12. kép
Dör-Zálogos, bajkái + cromagnoid
jellegű koponya előlnézet, 181. sír

13. kép
Dör-Zálogos, bajkái + cromagnoid jellegű koponya
oldalnézet, 181. sír

torus mandibularis. *Taxon*: Mongolid (bajkái-x, + cromagnoid jelleg) (12-13. kép). *Patológiai jellemzők*: Gyógyult bordatörés (3 jobb és 1 bal oldali), továbbá a bal radius capitulum, osteoarthritis ulnán (fossa olecrani és incisura olecrani). Degeneratív spondylosis a csigolyákon (corpus, processus). *Fogstátusz*: Meglévő fogak: mind (32), abscessus 46.

182. sír: Férfi, maturus (40-50), jó megtartású koponya és vázcsontok. Obliteráció V, abrázió közepes.²² *Metrikus jellemzők*: Agykoponya rövid (brachykran), közepesen magas és alacsony (orthokran-tapeinokran), homlok-régió keskeny (stenometop), arckoponya hosszú-közepes, (leptoprosop-mesen), szemüreg nagy (hypsikonch). Orr-régió szélessége közepes (mesorrhin), a palatum durum széles (brachystaphylin). Termet: 165 cm. *Morfológiai jellemzők*: Nyakszirt lekerekített (curvoccipital), fossa prenasalis, fossa canina kitöltött, alveolaris prognathia kifejezett (maxilla-mandibula), homlok dőlése mérsékelt, protuberantia occipitalis externa nagy, lovagló izmok nyomai kifejezettek. Anatómiai variáció: torus mandibularis (nagy). *Taxon*: Mongolid (szajáni-x) (14-15. kép). *Patológiai jellemzők*: Enyhe degeneratív spondylosis a gerinc mindhárom szakaszán. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 11-18, 21-27 — 33-37, 44-47. Poszt mortem vesztes: 32, 31, 41-43. Csira: 18, 28, 38, 48.

196. sír: Férfi, adultus (25-30),²³ jó megtartású koponya- és vázcsontok. Obliteráció III, facies symphysialis I, clavicula extremitas sternalisa nyitott, éles összecsontosodási vonal (crista iliaca), abrázió enyhe. *Metrikus jellemzők*: Agyko-

²² A varratok elcsontosodása nincs szinkronban a fogkopással.

²³ Régészeti mellékletek közül fontos: nyíl (Hargitay András: régészeti dokumentáció).

14. kép
Dör-Zálogos, szajáni-x koponya
előlnézet, 182. sír

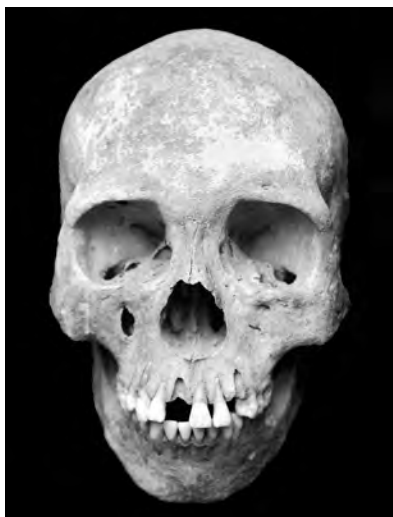

15. kép
Dör-Zálogos, szajáni-x koponya
oldalnézet, 182. sír

ponya közepesen hosszú (mesokran, dolichokraniához közeli), magassága közepes (orthokran-metriokran), homlok-régió széles (eurymetop), arckoponya közepesen széles (mesoprosop-mesen), orbita nagy (hypsikonch), a palatum durum széles (brachystaphylin), mandibula szélessége kicsi-közepes, corpus magassága közepes, ramus magassága kicsi, szélessége közepes. Termet: 164 cm. (Felső végtag és a femur alapján magasabb: 166.46 cm, tibia-fibula alján alacsonyabb: 161.08 cm.). *Morfológiai jellemzők:* Mérsékelt lambdatáji lapultság, fossa prenasalis, kitöltött fossa canina, kifejezett alveolaris prognathia (mandibula-maxilla), homlok mérsékelten hátradúló, I1-I2 lapátforma. *Taxon:* Mongolid (bajkáli-x + europid jelleg). (16-17. kép). *Fogtátság:* Meglévő fogak: 13-18., 11, 21-28 — 41-48, 31-38. Poszt mortem vesztés: 11, 12, 22.

197. sír: Nő, senium (60-x), jó megtartású koponya- és vázcsontok. Obliteráció V, facies symphysialis V, nagyon erős abrázió. *Mertikus jellemzők:* Agykoponya hosszúsága közepes (mesokran), magassága közepes és magas (orthokran és akrokran), homlok-régió közepesen széles (metriometop), arckoponya keskeny (leptoprosop-lepten), szemüreg nagy (hypsikonch), orr-régió közepesen széles (mesorrhin). Mandibula szélessége igen nagy-nagy, corpus magassága közepes, ramus magassága közepes, szélessége nagy. Termet: 168 cm. *Morfológiai jellemzők:* Nyakszírt lekerekített (curvoccipital), apertura piriformis anthropin, fossan canina kitöltött-sekély, nincs alveolaris prognathia, homlok egyenes. Anatómiai variáció: torus mandibularis. *Taxon:* Europid (+mongoloid jellegek: kitöltött fossa canina, maxilla oldalsó lefutása, kiemelkedés az orbita alatti területen). *Patológiai jellemzők:* Degeneratív spondylosis (kifejezett a lumbalisokon, gyulladásal is), corpusokon, processusokon, cervicalis szakaszon enyhébb, osteoarthritis mindkét arti-

16 kép
Dör-Zálogos, bajkái + europid jellegű
koponya előlnézet, 196. sír

17. kép
Dör-Zálogos, bajkái + europid jellegű koponya
oldalnézet, 196. sír

culatio humeriben, -genusban, -coxaeban, sacroileitis, compressio törés (két lumbalis csigolya). Entesopathia mindenütt, kifejezett a „lovagló izmok” nyomai. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 13, 15, 22-23, 25, 26 — 41-42, 31-34. Poszt mortem vesztés: 12, 21, 24, 27, 28 — 43-44, 45, 35-36. Ante mortem vesztés: 11, 14, 16-18, 21, — 46-48, 37-38.

279. sír: Nő?, juvenis (20-22), jó megtartású koponya és vázcsontok. M3 félig erupcióban, crista iliaca nyitott, femur distalis epiphysise külön, humerus és tibia proximalis epiphysise nyitott, abrázió nincs. Agykoponya közepesen hosszú (mesokran), homlok-régió közepes szélességű (metriometop), orbita nagy (hypsikonch), mandibula szélessége igen nagy, carpus magassága, ramus magassága szintén, szélessége közepes. *Morfológiai jellemzők*: Nyakszirt lekerekített, kitöltött fossa canina, alveolaris prognathia a mandibulában, erősen hátrafutó homlok. *Taxon*: Mongolid (bajkái-x) (orrgyök benyomott, alig kiemelkedő orrhát), biorbitális távolság: 30, mandibula mongolid forma. *Patológiai jellemzők*: Mandibula caninusain 3x linearis zománchypoplasia.

352. sír: Férfi, maturus (50-59), jó megtartású koponya és vázcsontok. Ob-literáció IV, facies symphysialis V (45-50), erős/közepes abrázió. *Metrikus jellemzők*: Agykoponya hosszúsága közepes (mesokran), közepesen magas (orthokran-metriokran), homlok-régió közepesen széles (metriometop), arckoponya közepesen széles (mesoprosop-mesen), szemüreg nagy (hypsikonch), orr-régió széles (chamaerrhin), palatum durum széles (brachystaphylin). Mandibula szélessége nagy, igen nagy, corpus magassága nagy, ramus magassága nagy, szélessége igen nagy. Termet: 162 cm (felső végtag és a femur alapján magasabb:

164.22 cm, tibia alapján alacsonyabb: 159,86 cm). *Morfológiai jellemzők*: Mérsékelt lambda-táji lapultság, fossa prenasalis, sekély fossa canina, kifejezett alveolaris prognathia (maxilla, mandibula), mérsékelten hátrahajló homlok, nagyon kifejezett protuberantia occipitalis externa és a linea nuchae. Anatómiai variáció: torus mandibularis, torus palatinus. *Taxon*: Mongolid (bajkái-x). *Patológiai jellemzők*: Sacralisatio (+ os coccygis), spondylolysis (L5–két oldali), borda bifurcatio, osteoarthritis az articulatio talo-calcaneiben, -cubitben (jobb). Entesopathia: kifejezett tuberositas deltoidea, linea aspera (mellette hosszanti bemélyedés), crista iliaca, tuber ischiadicum (lovaglás), acetabulum vonala felfelé ívelő. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 11-18, 22-28 — 41-48, 31-38.

4. Bogoszló-Külső mezők

Nevezett lelőhelyen 2016-ban 5 csontváz került a felszínre Hargitay András ásatásával.²⁴

157. sír: Gyermekek, infans II. (8-9), jó megtartású koponya és hiányos vázcsontok. A koponya plagiocran, 5 tejfog, M1 eruptió, I1-2 csontban. Europid jellegű koponya.

158. sír: Nő?, senium (60-x), hiányos koponya és vázcsontok. A koponya masculin jellegeket mutat (glabella, arcus superciliaris, nyakszirti terület), a váz feminin, kivéve a linea asperát. Obliteráció IV-V. Atrófikus csontozat (életkori jellegzetesség). Mandibula alveolusai teljesen felszívódva. *Metrikus jellemzők*: Agykoponya hosszúsága nagy, szélessége kicsi (dolichokran), szemüreg nagy (hypsikonch). *Morfológiai jellemzők*: Mérsékelt lambda-táji lapultság, mérsékelten hátrahajló homlok. *Taxon*: europid (közelebbről meghatározhatatlan). *Patológiai jellemzők*: Degeneratív spondylitis (lumbalis csigolyákon enyhe, osteoporoticus csontozat, életkori).

160. sír: Nő, senium (60-x), hiányos koponya és vázcsontok (hosszú csontok, medence, bordák). Koponya kissé masculin (glabella területe). Obliteráció V. *Morfológiai jellemzők*: Tuberosita deltoidea kifejezett.

168. sír: Gyermekek, infans I. (5-6) jó megtartású koponya és hiányos vázcsontok (medence, hosszú csont db, clavicula, csigolya db), életkor: clavicula 80 mm, M1 csontban.

179. sír: Férfi, juvenis (20-22) töredékes koponya és hiányos vázcsontok. A koponya kissé feminin, az incisura ischiadica alapján egyértelműen férfi. Epiphysisek nem záródtak. Kettős processus mastoideus. Femuron, a trochanter major irányában mély, hosszanti bevágódás a tuberositas glutealis mentén (anatómiai variáció?). *Taxon*: Europid (közelebbről meghatározhatatlan).

²⁴ Hargitay András: ásatási dokumentáció.

5. Börcs-Paphomlok

A lelőhelyen előkerült csontváz, Figler András 1994-ben történt ásatása.²⁵

5184. sz.: Gyermek, infans I. (6-7), koponyatető, hosszúcsont db, bordák, csigolyák. M1 erupció, I2 korona félig, I1 lapátforma (+dental tuberulum).

6. Gyirmót-Borsódűlő

Egry Ildikó ásatása 2001-ben.²⁶

1. sír, 419. obj.: Gyermek, infans II. (9-10), koponya db és jó megtartású vázcsontok. M1, I1-2 teljes, M2 félig erupcióban, koponyatető plagiocran. Hosszú csont diaphysisek méretei: humerus 195, radius 150, femur 277, tibia 224. Mandibula és maxilla mongoloid jellegű.

7. Mosonszentmiklós-Pálmajor

Figler András ásatása 1994-ben.²⁷

1982. obj.: Gyermek, infans II. (8-9), nagyon töredékes koponya- és vázcsont db. Metszők gyökércsúcsa nem fejlődött ki, I1-I2 lapátformák.

2000. obj.: Nő, maturus (40-59), nagyon töredékes koponya és vázcsontok. Kifejezett abrázió molaris fogakon. Hosszú csontokból csak a corticalis állomány maradt. *Fogstátusz*: Meglévő fogak: 18-14, 12-11, 21-22, 24-28 — 48-44, 41, 34-38. Poszt mortem vesztés: 13, 23 — 43-42, 31-33.

8. Ménfőcsanak-Savanyító

Tomka Péter ásatása 1998-ban.²⁸

1. sír, 1043. obj.: Nő, maturus (50-59), agykoponyacsontok, töredékes vázcsontok. Obliteráció V. (endocranialis teljes, endocranialis IV), magas agykoponya.

Összefoglalás

A négy nagyobb és a négy kisebb temetkezés embertani anyaga összesen 28 csontváz vizsgálatára terjedt ki. Annak ellenére, hogy a csontvázak különböző lelőhelyekről kerültek elő, megállapítható, hogy minden elhalálozási életkorcsoport képviselve van, nemek vonatkozásában pedig megfigyelhető, hogy a férfiak és nők száma majdnem egyenlő (1. táblázat).

---

²⁵ TOMKA: Korai avarok.

²⁶ TOMKA: Korai avarok.

²⁷ TOMKA: Korai avarok.

²⁸ TOMKA: Korai avarok.

1. táblázat
Életkorcsoportok és a nemek megoszlása

Életkorcsoport lelőhelyek	Infans I.	Infans II.	Juvenis	Adultus	Maturus	Senium	Össz.
Börcs-Nagydomb	-	-	2 férfi	1 férfi	1 férfi 1 nő	-	5
Győr-Pápai vám	1	-	2 férfi	1 nő	1 férfi	-	5
Dör-Zalogossziget	-	-	1 nő	1 férfi	2 férfi 2 nő	1 férfi 1 nő	8
Bogyoszló-Külsőme- zők	1	1	1 férfi	-	-	2 nő	5
Börcs-Paphomlok	1	-	-	-	-	-	1
Gyirmót-Borsódűlő	1	-	-	-	-	-	1
Mosonszentmiklós- Pálmajor	-	1	-	-	1 nő	-	2
Ménfőcsanak-Sava- nyító	-	-	-	-	1 nő	-	1
Összesen	4	2	5 férfi 1 nő	2 férfi 1 nő	4 férfi 5 nő	1 férfi 3 nő	28

2. táblázat
Koponyák méretei

Lelőhely	Börcs-Nagydomb				Győr-Pápai vám		Bogyoszló- Külsőm.
sírsz. méretsz.	2. ffi	3. ffi	9. nő	10. ffi	10. nő	67. ffi	158. nő
1.	178		180			198	182
5.	101		100				
8.	147		148			138	128
9.	91		97	92		95	
17.	125		132				
40.	103		90				
45.	135		132				
46.	97		97			93	
47.	123		109				
48.	76		65				
51.	39		-41				-38
52.	37		35			37	-37
54.	24		27				
55.	56		50				
62.							
63.	39						

65.	127	131	127	126	124	128		
66.	110	108	103	109	100	107		
69.	35	38	30	43	34	-38		
70.	59	80	60	63	55	65		
71.	32	40	31	40	34	35		
Lelőhely	Dör-Zálogossziget							
sírsz. méretsz.	103. nő	161. nő	181. ffi.	182. ffi.	196. ffi.	197. nő	279. nő	352. ffi.
1.	178	182	190	188	188	171	178	189
5.	95	95		99	100	105		100
8.	148	140	142	157	142	130	138	145
9.	92	95	100	100	100	89	93	96
17.	122			133	133	128		139
40.	98	92		97	97	95		95
45.	137	140	-140	-150	137	127		138
46.	103	101	106	117	103	100		102
47.	112	124	-125	135	118	117	123	122
48.	71	76	80	82	74	70		72
51.	40	42	40	42	43	40	38	37
52.	35	34	40	37	37	40	38	35
54.	29	27	30	27	28	24	24	28
55.	53	57	57	56	56	49		52
62.	47	42		48	48			46
63.	47			43	43			42
65.	125	122	135	133	115	127	125	126
66.	109	100	114	106	102	102	103	115
69.	30	37	36	40	34	30	34	35
70.	61	61	67	70	56	57	63	64
71.	31	40	38	38	35	33	32	38

3. táblázat
Hosszú csontok méretei és a termet

Lelőhely		Börzs-Nagydomb				Győr-Pápai vám	
sírszám		2. ffi	3. ffi	9. nő	10. ffi	10. nő	67. ffi
humerus	jobb	-		304	335	-	-
	bal	329	338	-	330	-	-
radius	jobb	-	256	222	250	-	245
	bal	-	256	222	244	-	250
ulna	jobb	-	-	-	264	237	-
	bal	-	-	-	-	-	-
femur	jobb	-	475	424	450	414	450
	bal	450	-	418	445	-	457
tibia	jobb	-	382	320	360	-	352
	bal	-	-380	325	355	330	357
fibula	jobb	-	-	-	-	-	350
	bal	-	-	-	-	-	358
termet		169	173	157	168	157	166

Lelőhely		Dör-Zálogossziget						
sírszám		103 nő	161 nő	181 ffi	182 ffi	196 ffi	197 nő	352 ffi
humerus	jobb	305	-	-	-	316	-	-
	bal	-	-	326	-	315	-	317
radius	jobb	-	231	-	235	245	242	236
	bal	230	228	-	-	240	242	232
ulna	jobb	-	-	265	255	267	-	-
	bal	-	250	-	260	264	-	250
femur	jobb	408	-	-	-	438	460	448
	bal	-410	400	455	-	438	458	448
tibia	jobb	333	-	-	-	348	365	342
	bal	-	-	-	-	343	367	-
fibula	jobb	-	-	-	-	-	-	-
	bal	-	-	-	-	348	-	-
termet		158	160	169	165	164	168	162

A 2. és a 3. táblázat a mérhető koponyák és a hosszú csontok adatait tartalmazza.²⁹ A koponyák abszolút értékei alapján meglehetősen változatos az ember-tani kép. Az agykoponyajelző szinte mindegyik temetkezés anyagában a rövid, illetve a közepesen rövid (brachykran-mesokran) értéket mutatja, kivéve a Győr-Pápai vám 67. sz. és a Dör-Zálogossziget 181. sz. koponyákat. Arckoponyájuk egyaránt hosszú (leptoprosop), illetve széles (euryprosop). Mind a négy leelőhely³⁰ mérhető

²⁹ A leelőhelyek kis esetszáma következtében a statisztikai elemzéstől eltekintünk.

³⁰ A kisebb leelőhelyek nem értékelhetők (gyerekek, illetve egy töredékes megtartású női csontváz).

csontvázaira jellemző, hogy a szemüreg nagy (hypsikonch), a mandibula corpora magas, ramusa széles. Vázcsontok méretei és a termet szintén változatos értéket ad, azonban egyik lelőhely anyagában sincs nagyon alacsony, illetve magas termet. Több esetben (Börcs-Nagydomb 9. sz., 10. sz., Győr-Pápai vám 67. sz., Dör-Zálogossziget 161. sz., 196. sz., 352. sz.) megfigyelhető, hogy az alszár két csontja (tibia és a fibula), esetleg a combcsont alapján számított termetérték alacsonyabb, mint a felső végtag szerinti, tehát ezek az egyének rövid tibiával és fibulával rendelkeztek.

A 4. táblázat lelőhelyek bontásában mutatja a taxonómiai típusokat. Mongolid típusok dominanciájával kitűnik Dör anyaga, de a másik két temetkezés (Börcs-Nagydomb, Győr-Pápai vám) egyénei között is jellegzetes. A mongolid nagy csoporton belül mind a három fő típus (bajkáli, szajáni, színid) képviselve van.

Közelebről meghatározhatatlan europid típus figyelhető meg Bogyoszló-Külsőmezők (egy férfi, egy nő és egy gyermek koponya), valamint a Győr-Pápai vám leletei között. Bár nagy részben europid (cromagnoid), de több-kevesebb mongoloid jellegekkel feltűnik a börcsi 9. sz., europo-mongoloid jellegzetességeket mutatnak a dőri 196., 197. számú koponyák. Archeomorf vonások figyelhetők meg a győri 67., a dőri 161. és a 352. számú koponyákon.

A különböző morfológiai jellegzetességek összefüggésben vannak a mongoloid típusvariációkkal.³¹

4. táblázat
Taxonómiai típusok megoszlása

Leőhelyek--sír szá- mok		Dör-Zálogosszi- get		Börcs-Nagy- domb		Győr-Pápai vám		Bogyoszló- Külső	
típusok-nemek		ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
M	szajáni-x	182	161	-	-	25	-	-	-
ON	szajáni+cr		103	-	-	-	-	-	-
G	bajkáli-x		279,352	-	-	67	-	-	-
O	bajkáli+cr	181		-	-	-	-	-	-
L	szinid-x	-	-	2	-	-	-	-	-
I	meghatl.	-	-	10	-	-	-	-	-
D	mong. jell.	-	-	1	-	-	10	-	-
Összesen		2	4	3	-	2	1	-	-
E	crB (+mong.)	-	-	-	9	-	-	-	-
U	meghatl. eur.	-	-	-	-	39	-	179	158 ³²
R.	europo-mong.	196	197	-	-	-	-	-	-
Összesen		1	1	-	1	1	-	-	1

³¹ MARCSIK: Felgyő.

³² Europid jellegű gyermek koponya: Bogyoszló 157. sz., és enyhe mongoloid vonások figyelhetők meg Gyirmót-Borsódűlő 1. sz. gyerek koponyán.

A megfigyelt antómiai variációk (sutura metopica, többlet varratcsontok, torusok) közül kitűnik a torus mandibularis gyakorisága és annak erősen kifejezett formája (Börcs 3. és 10., Győr 10. és 67., Dör 103., 181., 182., 197., 352. sz. mandibulák), míg a többi variáció elhanyagolható.³³

A patológiás elváltozások típusait (nozológiai csoportok szerint) és azok lokalizációját az 5. táblázat mutatja. A traumás elváltozások, az anyagcsere megbetegedések és az ismeretlen etiológiájú gyulladások nyomai rendkívül kis esetszámuak, ennél viszonylag nagyobb gyakoriságot mutatnak a degeneratív eredetű porckopások manifesztációi a nagy- és kisízületekben, valamint az egyes csigolyaszakaszokon. Az elváltozás általában egyhe/közepes fokozatot mutat, kivéve Győr. 67. sz. gerincét, főleg a lumbalisok corpusán, processusain, a bordák végein, Dör 197. sz. lumbalis csigolyáit (gyulladás, compressziós törés kíséretében). Ki kell emelnünk a Börcs 2. sz. koponya cranistenosisát. Ez a jelenség a jobb sutura squamosa érinti annak teljes elcsontosodásával. Kisebb jellegű csontfejlődési rendellenességek egyetlen egyénre korlátozódnak, ahol viszont halmozottan fordulnak elő (Dör 352.). A fogak rendellenességei a minor fejlődési formákat és a tulajdonképeni megbetegedéseket tartalmazzák. Az alaki változások közé tartozik az ún. „lapát” alakú fog, amelynek előfordulása az anyagban meglehetősen nagy.

5. táblázat

Patológiás jellegek megoszlása³⁴

pat. típusok és/vagy lokalizáció \ lelőhelyek, sírszámok	Börcs-Nagy-domb	Győr-Pápai vám	Dör-Zálogossziget	Bogyoszló-Külsőmezők
Traumás elváltozások				
ütés	10. (tibia)			
törés			181. (borda) 197. (csigolya)	
Degeneratív arthrosis – spondylosis				
articulatio humeri	3.		197.	10.
articulatio acromioclavicularis	3.			
articulatio cubiti			181., 352.	
articulatio genus			197.	
articulatio coxae			197.	
art.talocalcaneonav.	10.		352.	
cervicalis csigolyák	9.	67.	161., 182., 197.	
thoracalis csigolyák	3., 9.	67.	161, 182, 197	
lumbalis csigolyák	3., 9.	67.	161., 181., 182., 197.	158.

³³ Os apicis: Börcs 1. sz., Dör 103., ossa Wormiana: Győr 10., Dör 103., torus palatalis: Dör 181., 352. sz.

³⁴ A lelőhelyek embertani anyagának kis esetszáma miatt a patológiás jellegek típusainak statisztikai értékelésétől is eltekintünk.

Anyagcsere és/vagy hematogén megbetegedések				
cribra orbitalia		25.		
Fejlődési rendellenességek				
craniostenosis	2.			
sacralisatio			352.	
spondylolysis L5			352	
costa bifurcatio			352.	
Gyulladás				
facies symphysialis		103.		
articulatio sacroiliacalis			197.	
Fogak rendellenességei				
zománchypoplasia			279.	
tuberculum dentale	1.			
palatinalis barázda	1.			
lapát alakú metszők	1., 2.		103., 181., 196.	
M3 csapfog	2.	10., 25.		
helyzeti rendell. (48)		67.		
M3-ok cong. hiánya			161., 182.	
abscessus			181.	

További kisebb variációk előfordulása – mint pl. a csapfogalakú molaris, az M3-ok csírahiánya, az alsó M3 helyzeti rendellenessége, a tuberculum dentale és a palatinalis barázda megjelenése – nem jelentős. A fogak szerkezeti elváltozásai közé tartozik a zománchypoplasia, ami szintén nem jelentős, csak egy koponya frontfogait érintette linearis formában (Dör 279. sz.). Abscessus egy esetben alakult ki (Dör 181. sz.).

Morfológiai jellegzetességek közé sorolhatjuk a csontok felszínén megjelenő kisebb-nagyobb kiemelkedéseket, exostosisokat (entesopathiákat), melyek a megfelelő izmok túlterhelése következtében jönnek létre (Börcs 3., 9., Győr 67., Dör 182., 197., 352., Bogyoszló 279.).

Értékelés

A Kisalföld területén feltárt – 8 kora avar kori temetkezésből származó – 28 emberi csontvázlelet reprezentációs értékénél fogva nem alkalmas a metrikus adatok statisztikus összehasonlításra,³⁵ így egy általános embertani feldolgozás részletes eredményeit adjuk közre, amely az alábbi részterületeket érinti.

³⁵ Az egyéni adatokat azonban közreadjuk a tanulmányban, hogy egy nagyobb (esetleg regionális) vizsgálathoz felhasználhatók legyenek.

1. Mongolid típusok dominanciája

Az általános embertani feldolgozásnak egyik jelentősége a taxonómiai meghatározás³⁶ eredménye, vagyis a mongolid nagy csoport dominanciája. E nagy csoporton belül a szajáni, a bajkái és némileg a színid típusok mutathatók ki. Természetesen vannak azonban olyan europid koponyák is, amelyeknél a mongolid morfológiai jellegzetességek is – kisebb-nagyobb arányban – megállapíthatók.

Ha a négy nagyobb létszámú temetkezés anyagát külön-külön mérlegeljük, feltűnik a mongolid komponensek dominanciája miatt a börcsi, a döri és a győri lelőhelyek embertani anyagának hasonlósága,³⁷ míg ugyanez nem mondható el a bogoszlói egyénekre, amelyek – bár kis esetszámúak – leginkább europid jellegkomponenssel rendelkeznek.³⁸ Amennyiben csak a mongolid nagy csoporton belüli típusokat nézzük, a börcsi és a döri anyag mutat hasonló összetételt.

A győri leletek közül kiemelkedik a 67. számú rendkívül archeomorph, robusztus, hyperdolichokran koponyával, erős arcus superciliarissal, glabellával, kifejezett torus mandibularissal és lambdatáji lapultsággal, erősen hátrafutó homlokkal, amelyek alapján – feltételezés szerint – a közösségen belül idegen etnikumnak számítható. A győri koponyához némileg hasonló archeomorph jellegeket mutat a döri 352. sz. férfi koponya.

2. Anatómiai variációk

A lelőhelyek vizsgálatának másik jelentősége a torus mandibularis gyakorisága, ami borsónyi vagy annál nagyobb (elliptikus) csontkinövés a mandibula belső felszínén. Anyagunkban azonban szokatlan, – és egy-két esetben – extra nagyságú. Ez az anatómiai variáció – irodalmi adatok szerint – gyakrabban fordul elő a mongolid csoportban.³⁹ E tényből következik, hogy Börcs, Győr, Dör lelőhelyek anyagában megtalálható.⁴⁰ A variáció vizsgálata azért is jelentős, mert kialakulásáért elsősorban a genetikai tényezőknek tulajdonítanak nagyobb szerepet.⁴¹ Feltételezhetjük, hogy a börcsi anyagban a 3. és 10., a győriben a 10. és a 67., a döriben a 103., 181., 182., 197., 352. számúak esetleges rokoni kapcsolatát.

A mongolidok dominanciájával kapcsolatos a lapát alakú metszőfogak előfordulása a döri és a börcsi anyagban. Mayhall szerint ez az anomália is a mongolid dentál komplexumhoz tartozik,⁴² öröklődés menetében a genetikai és a környezeti faktorok egyaránt szerepet játszanak. A molaris fogak (M3) congenitalis hiánya szintén (Dör 161., 182.) a mongoloid dentál komplexumhoz tartozik.⁴³

³⁶ A taxonómiai vizsgálat metrikus értékekre kevésbé, főleg morfológiai jellegzetességekre támaszkodik, lásd előzőekben (MARCSIK: Felgyő, MARCSIK–MOLNÁR: Szatymaz-Makraszéki iskola.).

³⁷ Talán még ehhez a körhöz sorolható a Gyirmót 1. sírsz. 419. obj.

³⁸ Börcs-Paphomlok, Mosonszentmiklós-Pálmajor, Ménfőcsanak-Savanyító temetkezések embertani anyagának minőségi és mennyiségi reprezentációs értéke rendkívül alacsony. A feldolgozás csupán az életkor és az esetleges nemek megállapítására terjedt ki.

³⁹ MAYHALL–DAHLBERG–OWEN: Torus mandibularis.

⁴⁰ Legnagyobb gyakoriságot Dör lelőhely adja.

⁴¹ JOHNSON–GORLIN–ANDERSON: Torus mandibularis.

⁴² MAYHALL: The dental morphology.

⁴³ MAYHALL: The dental morphology.

3. Patológiás elváltozások

Harci cselekményekre utaló elváltozások nem figyelhetők meg, ugyancsak nincsen csonttani manifesztációja az esetleges éhezésnek, alultápláltságnak. A csigolyák corpusainak és némileg a processusoknak degeneratív elváltozása azonban figyelemre méltó. Anyagunkban nagy gyakorisággal figyelhető meg, feltételezhető, hogy ezen elváltozások a mindennapi tevékenységükkel lehetett kapcsolatban. A nagy ízületek degeneratív elváltozása egyetlen egyénél jelentős, ez a jellegzetesség azonban az idősebb életkor függvényében is kialakulhatott.

A fogak megbetegedései, a caries és az abscessus, szinte alig egy-két egyént érint. Zománchypoplasia csak egy esetben figyelhető meg, tehát anyagunkban nem jelentős, hasonlóképpen a cribra orbitalia előfordulásához. Ezen utóbbi két jelenség, valamint a fogak megfelelő stabilitása kapcsolódik ahhoz a megállapításhoz, hogy a vizsgált temetkezések embertani anyagában alultápláltságra, anyagcsere változásokra utaló csonttani manifesztáció nem fordult elő, – vagyis, táplálkozásuk kielégtő lehetett.

A patológiás elváltozások vizsgálatánál feltűnt Börcs-Nagydomb lh. 2. sz. koponya craniostenosisa, ami a jobb oldalon, a sutura squamosa idő előtti elcsontosodására vonatkozik. Ez az unilateralis fejlődési rendellenesség nagyon ritka.⁴⁴ Jelen tanulmányban fontosnak tartottuk megemlíteni ezt a jelenséget, mivel megmásíthatja az életkor becslését abban az esetben, amikor – poszt mortalis hatások következtében – a koponyából annak temporális területe maradt csak meg.

4. Aktivitás nyomai a medence és az alsó végtag csontjain

Az izmok bármilyen jellegű, hosszú ideig tartó terhelése a csontokon megfelelő elváltozásokat hoz létre. Ezek a csontelváltozások (hypertrophiák) nem tartoznak a csontpatológia területébe (összefoglalóan entesopathiák – insertio tendinopathiák), azonban a történeti embertani vizsgálatoknál mégis jelentőséggel bírhatnak. Csontok hypertrophiája a szervezet alkalmazkodó képességének következtében jön létre: az intapadási/eredési – vagyis az erőátviteli – felület több mint a duplájára növekedhet a megterhelés hatására. Lovaglás szempontjából elsősorban a medence, a femur és a tibia elváltozásai fontosak.⁴⁵ Történeti embertanban a populációk ilyen jellegű vizsgálatainál statisztikai adatokat nehéz felállítani. Sok tényező akadályozza azok megállapítását, pl. a gyermekek és a fiatalok a vizsgálatra alkalmatlanok, néha a senium korcsoportba tartozók is (miután az adott jelleg együttese idős korra regrediálhat), továbbá a csontok megtartása, néha az ún. jó megtartású csontok esetében is az adott anatómiai lokalizációs helyek corticalis állománya sérült lehet, avagy éppen elmosódott stb.).⁴⁶ A lovaglás csonttani manifesztációjára általában a férfi csontvázakat figyelik meg, tekintettel azonban arra a

⁴⁴ KANCHAN–KRISHAN–KUMAR: Squamous suture.

⁴⁵ PÁLFI–MARCSIK–OLÁH–FARKAS–DUTOUR: Sárrétudvari-Hízföld.

⁴⁶ Anyagunkban az esetszám is nagyon kevés.

tényre, hogy az avar korban a nők is lovagoltak, ennek megfelelően a női csontvázakat is vizsgálat alá vettük.

A feldolgozás során kitűnt, hogy több egyénnél (Börcs 3.,⁴⁷ 9. (nő), Győr 67., Dör 181., 182., 197. (nő), 352.⁴⁸) a csípőlapát külső felszínén, a femuron (trochanter major, a tuberositas glutea, linea aspera, linea pectinea), a tibián (linea musculi solei), a foramen obturatum belső-külső szélén kisebb-nagyobb exostosisok, bemélyedések figyelhetők meg. Ezeken a lokalizációs helyeken a csontok hypertrophiáját hosszabb ideig tartó lovagló életmód, de bármilyen – alsó végtag megerősítésére vonatkozó – fizikai munka is létrehozhatta.

Összefoglalás

Figyelembe véve a taxonómiai meghatározás eredményét, az öröklődő anatómiai variációkat, feltételezhető, hogy Börcs, Győr, Dör lelőhelyek egyénei egy-egy családi kört alkottak és azonos életmódot folytattak.⁴⁹ Bogyoszló egyénei esetében szintén feltételezhető kapcsolat, azonban ez a kis csoport az előző háromtól eltérő.

A mongolidokon belül a széles arcú szajáni, a kissé archeomorph bajkái és némileg a szinid jellegvariánsok igen közeli párhuzamot mutatnak a dél-alföldi, Maros menti kora avar populációkkal (Makó-Mikócsapuszta,⁵⁰ Köveg-Nagyföldek⁵¹).

Erre utal anyagunkban a szokatlanul nagy, kifejezett torus mandibularis megléte, amely jól jellemezhető a Makó-Mikócsapuszta embertani anyagában is.

Megemlíthetjük, hogy a Győr környéki lelőhelyekhez földrajzilag közel eső két késő avar kori temető leletanyagában is van néhány kora avar mellékletekkel ellátott sír, azonban ezek jelentősége elhanyagolható. Az egyik temető a Loebersdorf 11., 38., 152., 153. sírjai,⁵² amelyek közül csak a 11. sz. értékelhető metrikusan-morfológiailag, illetve taxonómiailag, miszerint europid jellegű. A másik temető Sommerein, szintén késő avar kori, azonban a 40., 60., és a 67. kora avar korinak minősül. A 40. számúnak nagyon hiányosak a csontjai, a 67. sz. a koponya darabok alapján infans I. életkorcsoportú, a 60. számú subadultus nagyon töredékes csontokkal.⁵³

Annak ellenére, hogy jelen tanulmány kis esetszámú temetkezések embertani anyagát mutatja be, hozzájárul a Kisalföld kora avar korának általános embertani képéhez. A tanulmány rokonsági kapcsolatokat is feltételez, természetesen ez csak akkor nyer bizonyosságot, ha más módszerrel végzett vizsgálat is alátámasztja.⁵⁴

⁴⁷ Ennél az egyénnél a felső végtag megerősítése is jelentős (impressio ligamentum claviculare nagyon mély és kifejezett, tuberositas deltoidea robusztus).

⁴⁸ Felső végtag megerősítése (tuberositas deltoidea kifejezett).

⁴⁹ Különösen erős homogenitás figyelhető meg Dör leletei között.

⁵⁰ MARCSIK: Makó-Mikócsapuszta 4. lelőhely kora avar kori humán csontvázmaradványai. Sajtó alatt.

⁵¹ BENEDEK-MARCSIK: Kora avar kori.

⁵² GREFEN-PETERS: Anthropologische 234., 244-247, Karte 7-10, 294. Table I. II.

⁵³ KRITSCHER-SZIVÁSSY: Die Skelette 225., 227–228., 229.

⁵⁴ Jelen esetben csak a Győr-Pápai vám homogén összetétele nyert bizonyosságot a régészeti mellékletek alapján is. – Köszönet illeti Hargitay András, aki az ásatási dokumentációt rendelkezésemre bocsájtotta, Hatos Jánost, aki a fényképfelvételeket elkészítette.

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI: History of Human Life = GYÖRGY ACSÁDI – JÁNOS NEMESKÉRI: History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970.
- ALEKSZEJEV–DEBEC: Kraniometrija = VALERII PAVLOVICH ALEKSZEJEV – GEORGIJ FRANCEVIČ DEBEC: Kraniometrija. Metodika antropologicseskij issledoványij. Moszkva, 1964.
- BARNES: Developmental Defect = ETHNE BARNES: Developmental Defect of the Axial Skeleton in Paleopathology. Colorado, 1994.
- BARTUCZ: Über die anthropologischen Ergebnisse = LAJOS BARTUCZ: Über die anthropologischen Ergebnisse der Ausgrabungen von Mosonszentjános, Ungarn. In: NÁNDOR FETTICH: Bronzeguss und Nomadenkunst auf Grimd der ungarländischen Denkmäler. Anhang. Skythika. 1929. 83–96.
- BENEDEK–MARCSIK: Kora avar kori = BENEDEK ANDRÁS – MARCSIK ANTÓNIA: Kora avar kori temetőrészlet Kövegyről. Új temetkezési szokások a Tisza-Körös-Maros mentén a kora avar korból. In: Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok. Szerk. T. GÁBOR SZILVIA – CZUKOR PÉTER. Szeged, 2017. 369–443.
- DEZSÓ: Bányogyszovát = DEZSÓ GYULA: Bányogyszovát avar kori népességének embertani elemzése. An anthropological analysis of the Avar-period population of Bányogyszovát. Arabona 10. (1968) 79–92.
- FAZEKAS ET AL.: Gnatológia = FAZEKAS ANDRÁS – RADNAI MÁRTA – PELSŐCZI-KOVÁCS ISTVÁN – PERÉNYI JÁNOS: Gnatológia. Budapest, 2009.
- FINNEGAN–MARCSIK: A non-metric examination = MICHAEL FINNEGAN – ANTÓNIA MARCSIK: A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods. Acta Biologica 25. (1979) 97–118.
- GREFEN-PETERS: Anthropologische = SILKE GREFEN-PETERS: Anthropologische und zoologische Auswertung. In: FALKO DAIM: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren 3/2. Wien, 1987. 79–323.
- JAKAB: Anthropologische = JULIUS JAKAB: Anthropologische Analyse des Gräberfeldes in Komárno-Schiffswerft (1987–1989). SIA XLI-2. (1993) 309–338.
- JOHNSON–GORLIN–ANDERSON: Torus mandibularis = C. C. JOHNSON – ROBERT JAMES GORLIN – V. E. ANDERSON: Torus mandibularis: A Genetic Study. American Journal of Human Genetics 17. (1965:5) 133–438.
- KANCHAN–KRISHAN–KUMAR: Squamous suture = TANUJ KANCHAN – KEWAL KRISHAN – G. PRADEEP KUMAR: Squamous suture – A rare case of asymmetrical closure with review of literature. Forensic Science International 231. (2013) 410.e1–410.e3.
- KRITSCHER–SZIVÁSSY: Die Skelette = HERBERT KRITSCHER – JOHANN SZIVÁSSY: Die Skelette aus dem awarischen Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, Niederösterreich. In: FALKO DAIM – ANDREAS LIPPERT: Das awarische Gräberfeld von Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren I. Wien, 1984. 183–213.
- LIPTÁK: Avars = PÁL LIPTÁK: Avars and Ancient Hungarians. Budapest, 1983.
- LIPTÁK: Embertan = LIPTÁK PÁL: Embertan és emberszármazástan. Budapest, 1980.
- LIPTÁK: On the taxonomic = PÁL LIPTÁK: On the taxonomic method in the paleoanthropology (historic anthropology). Acta Biologica 11. (1965) 169–183.
- LIPTÁK: The „Avar Period” = PÁL LIPTÁK: The „Avar Period” Mongolids in Hungary. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 10. (1959) 251–279.
- MARCSIK: Felgyő = MARCSIK ANTÓNIA: Felgyő, Ürmös-tanya avar kori temető humán csontvázmaradványai. In: BALOGH CSILLA – P. FISCHL KLÁRA: Felgyő-Ürmös tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monumenta Archaeologica 1. (2010) 383–391.

- MARCSIK–MOLNÁR: Szatymaz-Makraszéki iskola = MARCSIK ANTÓNIA – MOLNÁR ERIKA: Szatymaz-Makraszéki iskola avar kori temető humán csontanyaga. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk. ANDERS ALEXANDRA – BALOGH CSILLA – TÜRK ATTILA. Budapest, 2014. 387–397.
- MARTIN–SALLER: *Lehrbuch der Anthropologie* = RUDOLF MARTIN – KARL SALLER: *Lehrbuch der Anthropologie*. I. Stuttgart, 1956.
- MAYHALL: The dental morphology = JOHN T. MAYHALL: The dental morphology of the Inuit of the Canadian Central Arctic. *Ossa* 6. (1979) 199–219.
- MAYHALL–DAHLBERG–OWEN: Torus mandibularis = JOHN T. MAYHALL – ALBERT A. DAHLBERG – DEAN G. OWEN: Torus mandibularis in an Alaskan Eskimo population. *American Journal of Physical Anthropology* 33. (1970) 57–60.
- NAGY: Korai avar sírok = NAGY ANDREA: Korai avar sírok Győr-Pápai vám lelőhelyen. *Arrabona* 49/2. (2011) 7–30.
- NAGY: Különleges korai sírok = NAGY ANDREA: Különleges korai sírok Győr-Pápai vám lelőhelyen. In: *Jöttek – mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön*. Szerk. MOLNÁR ATTILA – NAGY ANDREA – TOMKA PÉTER. (A GYMSMM Kiállítás vezetője 3.) Győr, 2008. 111–122.
- ORTNER: Identification = DONALD ORTNER: Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. Amsterdam–Tokyo, 2003.
- PÁLFI–MARCSIK–OLÁH–FARKAS–DUTOIR: Sárrétudvari-Hízóföld = PÁLFI GYÖRGY – MARCSIK ANTÓNIA – OLÁH SÁNDOR – FARKAS GYULA – OLIVIER DUTOIR: Sárrétudvari-Hízóföld honfoglaláskori széria paleopatológiája. In: PÁLFI GYÖRGY – FARKAS L. GYULA – MOLNÁR ERIKA: *Honfoglaló Magyarság. Árpád kori Magyarság*. Szeged, 1996. 213–250.
- SJØVOLD: Estimation of stature = TORSTEIN SJØVOLD: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Journal of Human Evolution* 5. (1990) 431–447.
- TOMKA: Korai avarok = TOMKA PÉTER: Korai avarok a Kisalföldön. *Jöttek – mentek*. Szerk. MOLNÁR ATTILA – NAGY ANDREA – TOMKA PÉTER. (GYMSMM Kiállítás vezetője 3.) Győr, 2008. 97–110.
- TOMKA: Korai avar sírok = TOMKA PÉTER: Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Ménfőcsanak–Sopron megye). *Archeologiai Értesítő* 130. (2005) 137–179.

ANTHROPOLOGICAL ANALYSES OF THE EARLY AVAR AGE
BURIALS OF THE KISALFÖLD REGION

The present study aims at analysing the anthropological material of four bigger (Győr-Pápavám, Börcs-Nagydomb, Dör-Zálogos-sziget and Bogyoszló-Külső mezők) and four smaller (Börcs-Paphomlok, Gyirmót-Borsódűlő, Mosonszentmiklós-Pál major, Ménfőcsanak-Savanyító) burial sites from the early Avar Age (the last third of the 6th century – second third of the 7th century). The osteoarchaeological tests of the bone remains of 27 individuals were carried out by the classical anthropological method (the sex, age, age group, metric-morphologic characteristics and the identification of the Europid and Mongolid greater groups, furthermore of the different smaller taxonomic types). In addition to the general anthropological characteristics the paper puts emphasis onto the paleopathological analyses with special respect to the osteoarthritis and the traumatic, metabolic and/or haematogen and infectious conditions. The paleopathological analyses include the study of the teeth as well (caries, cysts, abscesses, development disorders). The study also takes into consideration the effects of hard work and the way of life to the bones (enthesopathic conditions) and presents a comparative study of the above-mentioned burials and their relation to the series of Early Avar Age of the Trans-Tisza (especially of the Maros River) Region.

Antónia Marcsik

Tomka Péter

CSONTCSAT A TÁPI AVAR KORI TEMETŐBŐL

A táp-borbapusztai avar kori temető¹ (1. kép) feldolgozása során² figyeltünk fel egy, a tájegységben és a temető használatának korában igencsak ritka tárgyra, a 343. sírből előkerült csontcsatra. Az alábbiakban megpróbáljuk körüljárni a felvetődő problémákat.

Sírleírás³

343. sír (2. kép). Gyerek (7-8 éves fiú).⁴ Szuperpozícióban a 342. sír fejevége fölött. A sírgödör M.: 80 cm (lemélyítés nincs). T.: ÉNy-DK, 8,5 – 9 vonás. *Koporsónyom* nem észlelhető. A váz helyzete háton fekvő, nyújtott, karjai egész enyhén behajtvá, térdei kissé jobbra felhúzva (ezt a 342. sír gödre okozhatta). Gyenge megtartású, állati bolygatás is érte, a bal alszárat feltáráskor sértettük meg.

Leletek:

1. Kis vaskarika (láncszem?), hozzá tapadó vas röggel a koponya bal oldalánál. Átm. 1,5 cm. RFMTM 2006.233.1. (3. kép 4.)
2. Bronzlemez (nagyszíjvég aljának egyenesen levágott darabja vagy kettős pajzs alakú veret töredéke)⁵ ugyancsak a koponya bal oldalánál. Préselt bronzlemez, lapos inda díszítéssel, egy kerek lyukkal (szeghellyel) a levél hajlatában. A félköríves végződésű lemezt utólag törték át, az anyag a lyuknál a hátlap felé kigyűrődött. H.(tör) 1,7 cm, sz. 2,1 cm. RFMTM 2006.233.2. (3. kép 2.)
3. Csont tarsolyzár két darabra törve, lapjával lefelé a bal csípőcsont mellett kívül, keresztben. Állati (szarvasmarha) lapockából készült, lapos díszítetlen felületű, erősen kopott nagyobb töredék, közepén kerek lyukkal – ami sérülés, nem tudatos alakítás eredménye –, hátul a „fülön” három átfúrás sérült maradványával (egyik sem maradt meg zárt formában).⁶ H.: (tör) 5,1 cm, sz.: 4,3 cm. RFMTM 2006.233.3. (3. kép 5.)
4. Kisszíjvég a bal combcsonton kívül. Merev hátlapú, préselt lehajló szélű, alul csepp alakban összefutó, bordával keretelt, ónozott (?) bronzlemez, a díszített mezőben középen két párhuzamos hosszanti borda mellett váltakozva kis gyűrűk és kettős bordák – leginkább elmosódott „lépcsős” szalagfonat akart lenni. Felső negyedében kerek szeglyuk töri át, a sarkokban két kis szegecs feje sejtethető. H.: 2,5 cm, sz.: 1,2 cm. RFMTM 2006.233.4. (3. kép 3.)

¹ Erre „A népvándorlás kori leletanyag feldolgozása és kiadása (Analysis and Editing of the Early Medieval archaeological finds in Hungary)” NKFIH-OTKA K 120486 keretében kerül sor.

² Információk a tápi temetőről: TOMKA: Adatok a Kisalföld I., TOMKA: Adatok a Kisalföld II., TOMKA: Adatok a Kisalföld III., TOMKA: Christ oder Heide, TOMKA: Az avar kori temetkezési szokások.

³ A leírásban használt rövidítések: Átm. = átmérő, H. (h.) = hossza, legn. tör. = legnagyobb töredék, Ltsz. = leltári szám, M. = mélység, rek. = rekonstruált, Sz. (sz.) = szélessége, T. = tájolás, tör. = töredék.

⁴ Marcsik Antónia (2017) szerint Inf. II (7-8 éves), mongolid? Meghatározását ezúton is köszönöm.

⁵ Az utóbbi lehetőségre Vida Tivadar hívta fel a figyelmemet, segítségét köszönöm.

⁶ Tóth Zsuzsanna és Csipán Péter (ELTE BTK) meghatározása. Ők vizsgálták meg a csontcsat és a ménfőcsanaki csont hevedercsat anyagát is. Önzetlen segítségüket ezúton is megköszönöm.

5. Vaskés (h. 12 cm) a bal combcsont mellett kívül. A kés pengéjének és nyéltüskéjének 3 töredéke mellett egy kétoldalt behajló csatkarika-töredékhez hasonló darab és egy, egymásra merőlegesen összetapadt két lemez együttese, ezek a restaurálás során megsemmisültek. Legn. tör. h.: 3,1 cm, sz.: 1,3 cm. RFMTM 2006.233.5. (3. kép 6.)

6. Csontcsat a jobb vállnál. Szarvasagancs ágából készült, ovális kivágású „csat-test” és T alakú kivágású valamivel keskenyebbre faragott „csatfej”, enyhén profilált oldala közepén keresztben kerek lyukkal átfúrva. Az átfúrásba erősített (fa?) tengelyen elvileg mozoghatott a hiányzó (fa?) pecek, amire a T alakú kivágás felső részének közepén lévő (amúgy sérült) enyhe homorulat is utal. H.: 4,2 cm, sz.: 2,3 cm. RFMTM 2006.233.6. (3. kép 1.)

A sír kronológiai helyzete a temetőben: az ún. közép avar kor (lenne). Azon belül azonban nem könnyű elhelyezni. Szuperpozícióban volt a 342. sírhoz képest, annak datálása azonban bizonytalan, lévén, hogy csak egy vaskés és egy vascsat volt benne. Mindenesetre a közép avar kori sírcsoportban, a korábban már publikált bizánci kereszties sír (317. sír)⁷ közvetlen közelében feküdtek, eltérő tájolásukat a közelükben lévő sírok indokolják. (4. kép)

A szíjvéghöz viszonylag távoli, mégis lényeges részeiben hasonló párhuzam két tiszafüredi nagyszíjvég funkciójú darab (937. sír, ill. 1069. sír).⁸ Az 1069-es egyébként a tápival szinte pontosan megegyező nagyságú. Emlékeztet rá az alattyáni (2. csoport) 671. sír kis (és nagy-) szíjvége a szélek mentén futó, a kisszíjvégeken éppen csak érzékelhető szögletes szalagfonattal.⁹ Az analógiák a közép avar kori keltezést támogatják.

A veret-töredék(?) datálása jelenlegi ismereteim szerint bizonytalan. Ha elfogadnánk, hogy (öntött) laposindás nagyszíjvégre kalapált lemezből készült, a legkésőbbi sírokhoz kellene tartoznia – ennek topográfiai helyzete és a többi tárgy ellentmond (bár persze kizárni nem lehet ezt a lehetőséget sem). Az sem biztos, hogy egyáltalán a klasszikus laposindáról és nem egyszerű kör motívumról van szó, hiszen a jellegzetes levélosztó pont (illetve kör) esetünkben utólagos átörzés (szeghely) is lehet, a „klasszikus” késői laposindás mintákhoz képest „rossz” helyen van. Ha Vida Tivadar ötlete igazolódna be (közép avar kori széles, kettős pajzs alakú veret töredéke), szinte összeállna egy (hiányos) garnitúra: csontcsat, veret, szíjvég. Így is különleges lenne, egyelőre ilyen minta még nem ismert ebből a korból. A legjobb párhuzamok (nagyszíjvég esetében): Jászapáti 158. sír,¹⁰ Madaras László szerint Übergangsperiode – ami a közép avar kor (klasszikus értelemben vett) végét jelenti, valamint a Bágyog-Gyűrhegy 38. sír publikálatlan nagyszíjvége.¹¹ A préselt indadiszos szíjvég (ltsz. RFMTM 53.314.181.) Semsey Ar-

⁷ TOMKA: Christ oder Heide.

⁸ GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred Taf. 133 (937:1), Taf. 145 (1069:1), Abb 92 (II:14-15). Datálásukhoz: 206–210.

⁹ KOVRIG: Das awarenzeitliche Gräberfeld 126, 128 Taf. XLII, 30–34. A „Kettenmuster” analógiái között hivatkozott az igari III. leltre, a gátéri 290. sírra, Üllő II. 131. sírjának nagyszíjvégére, valamint az akkor még közöletlen tiszaderzsi 44. sírra (azóta: KOVRIG: The Tiszaderzs Cemetery 222, Fig. 9:44/1).

¹⁰ MADARAS: Das awarenzeitliche Gräberfeld 49, 123, T. XXII:158-4.

¹¹ Említve TOMKA: Adatok a Kisalföld I. 33., hivatkozik rá MADARAS: Das awarenzeitliche Gräberfeld 123.

nold vagy harminc évvel ezelőtt készült rajzán gyengén látszó kerek motívumok (laposindák) sorakoznak. Mai állapotában a szíjvég felső részén kivehető a képmező gyöngyözött keretén belül két kerek lapos levél és köztük a ferdén haladó inda, a laposindák jellegzetes levélosztó pontja azonban nem fedezhető fel. Nem igazi analógia (ámbar a motívum kialakulása felé mutat) a csontfaragásokon megjelenő indadíszek „húsos” levele pl. a tápi temető egyik legkorábbi sírjának (424. sír) tegezdisze, rajta a vaskos indaszárak között kerekedő levelekkel. Amennyiben ezek közép avar datálása elfogadható, további adalék lenne régi feltevéshez: az övveretek mintái (jórészt) mindig is megvoltak az avar kori díszítőművészetben/népművészetben, fán, csonton, nemez-rátéten, szőnyegen, akármin, festve, faragva, szőve. Más kérdés, hogy mikor éppen mi kerül a fém övdíszekre. Szokatlan mindenestre a veret alján lévő, átütött lyuk (szeghely).

A késő avar öntött övdíszek motívumainak megjelenése préselt lemezen nem példa nélküli (ilyen például a kiskörei 27. sír nagyszíjvége keskenylevelű S-indával).¹² A sommereini 99. sír szokásos griffes övéhez tartozó állatküzdelmi jelenetes nagyszíjvégeének hátoldalán már ott a szabályos laposinda.¹³ Akárhogyan is nézzük, a közép avar kori keltezésnek nincs áthághatatlan akadály.

A tarsolyzáró széles ovális formája (szélesebb ívelő felső része és bal oldala az eredeti szél maradványát őrzi) mintegy átmenetet képez Tobias 7a és 7b típusok között.¹⁴ Ezeknek jellegzetes dísz a pontkör (a korong alakúak: Győr-Téglavető 72. sír, közép avar kori leletekkel, ill. Vrbas(Verbász)-ciglana Polet, az ovális 7b-ből leginkább a Szeged-Fehértó A 247. sírére hasonlít a mienkre, „korai” jellegű leletekkel). A tápi példány felülete rendkívül kopott, díszítés nyoma nem fedezhető fel rajta.

Feltűnő, hogy másodlagos felhasználásra utal az utólag átlukasztott veret, a szíjvég két szegecs-maradványa mellett a nagyobb szeghely és a sérült, kopott tarsolyzáró is. Alig eldönthető kérdés, hogy a csat-veret-szíjvég-tarsoly együttese mikor és hogyan került, nem viseleti helyzetben, a sírba, hiszen nyilván a csat nem eredeti viseleti helyén volt a jobb vállnál, ahogy a koponya bal oldalán talált veret-töredék sem. Rablás nyomát nem észleltük, viszont állati túrás biztosan érte a csontvázat. Nem zárható ki az a lehetőség, hogy a temetés során a halottra (vagy akár a koporsóra) fektették a hiányos, „barkácsolt” övet, az is lehet azonban, hogy (legalább is egyik-másik) lelet a felszínről, a gödör betemetésekor került a sírba.

A 343. sír topográfiai helyzete a temetőben és a leletek együttese közép avar kori keltezést indikál. Ezért számít meglepetésnek a csontcsat jelenléte.

Csontból (szarvasagancsból) csatot készíteni – máskor és máshol is előfordul. Római koriak a szőnyi csontcsatok.¹⁵ 6. századi a gyirmóti (langobard kori) 21. sír csatja és nyugati párhuzamai,¹⁶ honfoglalás kori a Hódmezővásárhely-kopáncsi 8.

¹² GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre 13: eine, aus rankenverzertem Goldblech auf Bronzeblech gepresste große Riemenzunge, Taf. 8:31, a közép avar csoportból.

¹³ DAIM-LIPPERT: Das awarische Gräberfeld 41, 236, Taf. 64:1.

¹⁴ TOBIAS: Avar kori tarsolyzárók 292, 11. kép A-B, Kat Nr. 249–250, ill. 251–254.

¹⁵ T. BÍRÓ: The Bone Objects 22, 72, Plate 8:48-50.

¹⁶ TOMKA: Langobardenforschung 252–253, hivatkozva: Augsburg (WERNER: Zu den Knochenschnallen), Zurzach (MARTIN: Bemerkungen zur frühmittellaterlichen), Vevey (AUBERSON-MARTIN: Bemerkungen zur frühmittellaterlichen) csatjaira.

sír csatja, ami egyébként majdnem teljesen olyan, mint az avar koriak, – a T alakú kivágás felső része ugyan majdnem kerekre sikeredett, a pecek megvan, a „csat-testen” azonban a vízszintes kivágást két furat – szeghely? – helyettesíti, h.: 7,1 cm, sz.: 4 cm.¹⁷ A szegeknek azonban semmi nyoma. Külön érdekessége, hogy nem a lószerszámok között, hanem a sír ellenkező végében feküdt. Az avar koriak korai összefüggésből ismertek.

Kutatástörténet

Kalmár János az akasztóveretek feldolgozása során a csontcsatokhoz formailag, közelebbről-távolabbról hasonló tárgyakat tárgyalta.¹⁸ Ezt a cikket szokás idézni a csontcsatok kapcsán is – bár példái között igazi csatot nem találunk. A függesztő fülnek nevezett csonttárgyak formára, technikára, lószerszámmal való összefüggésüket és elterjedésüket tekintve is hasonlóak, nem véletlen, hogy együtt tárgyalják őket a csontcsatokkal. Mesterházy Károly 1969-ben már – érintőlegesen – a csontcsatokat is vizsgálta¹⁹ – „csontcsat” címszó alá foglalva azonban azokat a tárgyakat is, amelyek szerint sem csatként funkcionáltak („pecek nélküli csatok” szíjak összekapcsolása, pl. zabla becsatolásakor, illetve függesztőként). Fel sorolásában azonban már valódi csontcsatok is szerepelnek (Bölcske, Előszállás-Öreghegy 44. sír, Horn, meg a honfoglalás kori Hódmezővásárhely-kopáncsi 8. sír csatja). Bóna István 1980-ban a függesztők párhuzamait bővítette (Szegevár, Ferencszállás, Hódmezővásárhely, Jánoshida, jó sok van belőlük a keleti sztyeppéken), nem is nevezte őket csatnak (Knochenanhängsel mit Öse).²⁰ A biharkeresztes-lencsés hátú példányt Mesterházy továbbra is csontcsatnak nevezi (hivatkozva Bónára is).²¹

A csontcsat az avarság belső-ázsiai hagyatékaként szerepel a szakmai köztudatban. Már Fettich Nándor így értelmezte,²² így érvelt Herbert Mitscha-Märheim is,²³ amikor Jeniszej-vidéki és Altaj-vidéki párhuzamokat mutatott be. Bóna István az Előszállás-öreghegyi 44. sír csontcsatjáról jegyezte meg, hogy a korai avarok belső-ázsiai eredetű hagyatékához tartozik.²⁴ Mesterházyhoz csatlakozott Kürti Béla, a keleti kapcsolatokat Jurij S. Hudjakov tanulmányával bővítve.²⁵ Garam Éva térképén külön jellel szerepelnek a függesztők (Gehängeglieder) és a csontcsatok (Sattelgurtschnallen aus Knochen). Természetesen erősen befolyásolta a korábbi szakirodalom, ezért szerepelnek a térképen hevedercsatként olyan tárgyak lelőhe-

¹⁷ PÁRDUZ: Árpád-kori temető 184–185, LXII. tábla 16.

¹⁸ KALMÁR: Népvándorláskori akasztóhorgok.

¹⁹ MESTERHÁZY: Népvándorláskori csontcsatok.

²⁰ BÓNA: Studien zum frühawarischen 52–54.

²¹ MESTERHÁZY: Korai avar részleges 230.

²² MAROSI-FETTICH: Dunapentelei avar sírleletek 47–48. Bizonyítékként az Előszállás-Öreghegyi és a bölcskei csatra, mint „a belsőázsiai avar őshaza” emlékeire, ehhez Altaj vidéki párhuzamokra utalt (Kudyrge 5 db és Nainte Sume É-Mongóliából – ezt később Kyzlasov a 9–10. századra keltezte).

²³ MITSCHA-MÄRHEIM: Eine awarische Grenzorganisation 129, Abb. 1. Kuraj az Altajból. A Kapčali leletet 9. sz.-i pénz datálja.

²⁴ BÓNA: A népvándorlás kora 242 (26).

²⁵ KÜRTI: Az avarok kora 171., HUDJAKOV: Kők-tjurki 1. tábla 3.

lyei, amelyekről ma már tudjuk, hogy nem azok (pl. Győr, ti. a ménfőcsanakai csontcsat még elő sem került).²⁶ A keleti eredetet hangsúlyozza Lőrinczy Gábor²⁷ és egyetértően nyilatkozott a különben rendkívül kritikus Bálint Csanád is.²⁸ Bár 2008-ban már 7 esetre hivatkoztam (csakhogy nyilván Mesterházy és Garam nyomán), az általános „K-i eredet” említésén túl még nem jutottam.²⁹

Az igazi csontcsatok továbbra is a háttérben maradtak, Balogh Csilla figyelt fel rájuk.³⁰ Adatai (6 db): Fajsz-Garadomb 5. sír, Szabadka-Szand pálya 3. sír, Bölcske, Szekszárd-Bogyiszlói út 193. sír, Zamárdi 515. sír, Szegvár-Oromdűlő 1. sír. Egy mondattal reagált Mesterházy 1969-es cikkére, a terminológia miatt ő is némileg félreértve (ti. Mesterházy a lapos függesztőket is csontcsatként nevezte meg).

Ma már – kollégák hathatós segítségével – 23 darabról van tudomásom az avar korból, amennyiben a távolabbra került példányokat is számításba vesszük (nyugat felé: Horn Alsó-Ausztriából, délkelet felé a későantik Viminacium közeléből, bizánci területről), a még távolabbi Caričin Gradit már nem, bár elég valószínű, hogy az is az avaroktól keveredett oda.

A lelőhelyek listája (a csatok nagysága szerint rendezve):³¹

1. Szekszárd-Bogyiszlói út 193. sír	7,5 × 3,5 cm – ló
2. Zamárdi 515. sír:	7 × 4,3 cm – ló
3. Ménfőcsanak 706. obj. /sír/	6,9 × 4,5 cm – ló
4. Bölcske MNM.139/1888.23.	6,9 × 3,4 cm – ló
5. Szekszárd-Tószegi dűlő 188. sír	6,7 × 4,7 cm – ló
6. Zamárdi 1634. sír	? × 4,4 cm – ló
7. Tószeg MNM 106/1880.1.	6,5 × 3–4 cm – szórvány
8. Szelevény-Vadas MNM.62.12.1.	6,2 × 4 cm – szórvány
9. Szegvár-Oromdűlő 1. sír	6,1 × 3,6 cm – lónál (nő)
10. Szegvár-Oromdűlő 33. sír	6 × 3,5 cm – lónál (férfi)
11. Zamárdi 948. sír	kb. 6 × 3,6 cm – ló? lovas férfi?
12. Budakalász 1311. sír	kb. 6 × 3–3,2 cm – ló
13. Szekszárd-Tószegi dűlő 189. sír	5,9 × 3,7 cm – ló
14. Horn	5,8 × 3,7 cm – csontváz mellől
15. Fajsz-Garadomb 5. sír	5,7 × 3,5 cm – nő
16. Előszállás-Öreghegy 44. sír	5,6 × 4 cm – fiú
17. Budapest XXI. Csepel-Vízmű 205. sír	5,4 × 3,8 cm – ló (16)
18. Viminacium	5 × 3,6 cm (kb.) telep

²⁶ GARAM: Bemerkungen zum ältesten 253, Abb. 4.

²⁷ LŐRINCZY: Vorläufiger Bericht 106. „(die Knochenschnallen) sind ... Teil des Erbes, das die frühen Awarren aus dem Orient mit sich gebracht hatten”.

²⁸ BÁLINT: Probleme der archäologischen 217: „Charakteristisch für das asiatische Erbe der frühawarischen Kultur sind die Knochengegenstände: Nadelbehälter, Schnallen »Knotenauslöser«, Gürtelgehänge, Tiegel”; BÁLINT: Kelet, a korai avarok 268.

²⁹ TOMKA: Innere Migranten 611.

³⁰ BALOGH: Régészeti adatok 184.

³¹ Adataikat, bibliográfiájukat l. a katalógusnál.

19. Szekszárd-Tószegi dűlő 195. sír	4,9 × 3,7 cm – ló
20. Tiszavárkony-Hugyincpart 55. sír	4,9 × 3,3 cm – lónál (lovas férfi)
21. Szegvár-Oromdűlő 33. sír	4,5 × 3,6 cm – lónál (lovas férfi)
22. Táp 343. sír	4,2 × 2,3 cm – fiú (másodlagos)
23. Szabadka-Szand pálya 3. sír	3,8 × 2,2 cm – nő

A táblákon megkíséreltük egyformán 1:1 méretarányban ábrázolni a csatokat (6–9. kép). Fotóról vagy rajzról dolgoztunk. Némi problémát okozott, hogy több esetben nem közölték a méreteket, a (méretaránnal ellátott) képekről-rajzokról mértük vissza az adatokat (elsősorban a hosszúságot vettük alapul). A töredékek esetében a mérhető vagy rekonstruálható méretből (szélességből) kiindulva becsültük meg a tárgyak helyét a sorban. Ezek az eljárások csekély (néhány milliméteres) eltéréseket okozhatnak, a csatok nagyságrendje azonban többé-kevésbé megbízható maradt.³²

Kommentár

Feltűnő, hogy a lószerszám részeként értékelhető csontcsatok lelőhelyei a két nagy folyó (a Duna és a Tisza), illetve (Zamárdi esetében) a Balaton mentén sűrűsödnek (5. kép). Nem meglepő, de tanulságos, hogy ugyanezt a képet mutatja az a térkép, amit Garam Éva a csontfüggesztők (és részben az akkor ismert csatok) alapján mutatott be.³³ Övcsatként már belső területeken is előfordulnak (14., 15., 22., 23. lelőhely, még a 16. is ide tartozik).

A lószerszámként (elsősorban hevedercsatként) alkalmazott darabok a nagyobb, vaskosabb, erősebb példányok, övcsatként (fiúknál, nőknél) kisebb, gyengébb példányokat használtak. Ilyenek kerültek elő a (bizánci területen lévő) településekről is (Viminacium, Caričin Grad).

A felsorolt tárgyak egytől egyig csatnak készültek. 6 esetben elő is került a pecék (vasból vagy csontból: 4., 6., 11., 15., 16., 23). További 14-nél a csatfejen a pecék számára kialakított vájat igazolja ezt (7., 8., 9., 10., 13., 14., 17., 18., 19., 20., 21. és két némileg bizonytalan eset: 5. és a 22.). Ritka a díszítésük (2. kis kör alakú minták, 6. bekarcolt pontkörök, 8. átfúrások). Az ovális csatfej általában lekerekített: 17 eset (2., 3., 4., 5., 6., 8., 10., 13., 14., 15., 16., 19., 20., 21., 23., illetve a rekonstruált 12. töredék és az alig kerekedő 22.), van azonban hegyesedő (1., 7., 9., 17.) és egyenesre faragott is (11., 18.). Előfordul egyenes (profilálatlan) lefutású oldal (5., 11., 15., 16., 18 – de ezek sem teljesen egyformák, a 11. téglalap alakú, a 18. trapéz alakú, az 5., 15., 16. esetében tagolatlan, de sima íves az átmenet). A többségnél a csatfej és a csattest találkozásánál (ahol rendszerint furat is van) többé-kevésbé tagolt (profilált) az oldal. Alig tagolt az 1., 2., 12. csat, időnként a csattestet még oldalsó bordákkal is hangsúlyozzák (3., 4., 9., 10., 13., 23.), a borda túlnyúlik az alapon a 3., a 4. és a 10. csat esetében. A csattest lehet téglalap (3., 7., 12., 20., 21., 22.) vagy trapéz alakú (1., 2., 4., 5., 8., 9., 10., 14.,

³² A képi rekonstrukció munkájában Herczig Zoltán és számítógépe volt segítségemre, a közölhetetlen felvételeket Koncz Dániel rajzolta át, ő készítette el a tápi leletek rajzait is. Segítségüket nagyon szépen köszönöm.

³³ GARAM: Bemerkungen zum ältesten Abb. 4.

15., 16., 17., 18., 19.), arányait tekintve hosszú (1., 9., 23.) vagy rövid (2., 4., 5., 7., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22.). A csattest alja általában egyenes, kivéve, ha lekerekített (2., 20., 22.). A kivágások esetenként nem érnek össze (1., 2., 5., 19.), T alakúak (3., 7., 8., 9., 18., 22.) és H alakúak (4., 10., 13., 14., 15., 16., 17., 20., 21.). Csak két vízszintes kivágása volt a 23. csatnak. A töredékek megítélése autopszia nélkül, csak a rajz alapján nem egyértelmű (a 11. és 12. H alakot sejtet, a 6. akár fordított T alakú is lehetett).

Előállításuk nem igényel különösebb szaktudást és szerszámkészletet. A nyersanyag (akár elhullajtott agancs formájában) könnyen beszerezhető. A szarvasagancsból ki kell fűrészelni a megfelelő vastagságú korongot (a nagyobbaknál nyilván az agancstőből), fúróval vagy éles keskeny szerszámmal kifúrni a kivágások széleit és kitörni-lefaragni a meggyöngített felesleges részeket. A legtöbb figyelmet és ügyességet a furat előállítása kívánja meg, satuval vagy satu-szerű eszközzel rögzíteni kell az oldalára fordított tárgyat és fúróval (íjas fúróval?) elvégezni a műveletet. Ügyes „ezermester” otthon bármikor elkészítheti (erre utal a nagy variabilitás is). A munkamenetet szinte illusztrálják az Altaj-vidéki példányok: teljes korong az agancstő meghagyott gyöngyözésével, ugyanez, de a csattest alapjánál lefaragva illetve éppen a csattest alapja kivételével lefaragva.³⁴ A csontcsatnak télen (a szibériai fagyban!) van különösen előnye a vas csattal szemben: kíméli a ló hasának bőrét. Ez lehet a folyók menti elterjedésnek az oka is (a téli szállások miatt).³⁵

Két hevedercsat esetén (ha pl. az egyik csontból, másik vashoz készült: 1., 13., 19., mindkettő csontból: 10., 21.) többféle megoldás is lehetségesnek látszik. Legegyszerűbb arra gondolni, hogy az egyik a nyeret, a másik a nyeregtakarót szorította le,³⁶ a türköknél felmerült, hogy a nehéz hegyi terepen volt szükség a nyereg kéthevederes megerősítésére,³⁷ avagy a nyereg felpakolt „csomagot” rögzítették vele (Vajnstejn ugyan csak a lekötésre szánt bőrszíjakat említi,³⁸ a megoldás azonban kézenfekvő).

Mindannyian mások – egyéni készítmények, ezért nehéz őket tipologizálni. Kísérletek persze történtek – nem véletlenül a jóval nagyobb számú és jóval hosszabb használati idejű keleti sztyeppe csontcsatok esetében. Csak a legalapvetőbb és számomra könnyebben hozzáférhető összefoglaló művekből és esetenként egyéb szakirodalomból³⁹ 152 darabot számoltam össze (ami, így utólag a terület nagyságát és a több mint ezer évet tekintve már nem is tűnik olyan soknak...), továbbá csak szakirodalmi idézet alapján ismeretek. Leőhelyeiket általában a török népek terjeszkedésével szokás összefüggésbe hozni. Ezek bemutatására természetesen itt nincs terünk, néhány említést azonban célszerűnek látszik felsorolni.

³⁴ KUBAREV: Kul'tura drevnih, ris. 38:19, 13, 12.

³⁵ Félreértések elkerülése érdekében: ezzel természetesen korántsem kívánom azt állítani, hogy a nagy temetők (Zamárdi, Budakalász, Szekszárd, Szegvár vagy akár Ménfőcsanak) klasszikus téli szállások lettek volna, vagy akár azokból alakultak volna ki, legfeljebb hasonló erők hatottak rájuk.

³⁶ VÖRÖS: Lovastemetkezések 190., a csókai 45. sírra hivatkozva.

³⁷ BORODOVSKIJ-NOVIKOV: Rannesrednekovye 74–75.

³⁸ VAJNSTEJN: Pamjatniki vtoroj 296; KENK: Früh- und hochmittelalterliche 87.

³⁹ Gyűjtésében sokat segített Gulyás Bence, fogadja ezúton is hálás köszönetemet.

Természetesen benne vannak a nagy összefoglaló munkákban, a hiungnuktól a 13. századig.⁴⁰ Az Altajból Kubarev 29 csontcsatot közölt.⁴¹ Talán a legismertebbek a kudyrgei csatok,⁴² de vannak újabb korai türk példák,⁴³ a Mongol-Altaj 6–7. századából is.⁴⁴ Számos darabot találtak a tuvai expedíciók, a türk kortól a 9–10. századig.⁴⁵ Nem ismeretlen a Baraba-sztyeppén sem, a 7–9. századból.⁴⁶ Feltűnt Baszkíriában, nem csak temetkezésekben, hanem településről is (19 db!), a 6–10. század közé datálva, eredetüket az Aral-tó vidékén sejtik.⁴⁷ A Dél-Urálban viszonylag korai és egész késői csontcsatokat is találtak, még az Arany Horda korából is.⁴⁸

Hogy a délkelet-európai (a Kaukázus előterében, a Kubán vidékén, de a Krímben is honos) Szivasovka-kultúra mennyiben előzmény és mennyiben egykorú a mi korai avar korunkkal, még tisztázandó kérdés.⁴⁹ Az azonban várható volt, hogy a csont csatok ott is megjelennek (a krasznodari területen,⁵⁰ a rosztovi területen,⁵¹ a Krímben, sőt Dagesztánban is⁵²). Innen kerülhetett É-ra néhány példány, elsősorban a „kontakt-zónába”.⁵³

Keleten is megvan minden variáció. A tipologizálást időnként merész – a gyarapodó példák alapján kétségbe vonható – időrendi (NB. területenként is eltérő) következtetések kísérték. Gavrilova a kivágások formáját vette alapul, szerinte a H alakú (teljes) kivágásúak az V–VII. századra jellemzőek, a T kivágásúak a későbbiek.⁵⁴ Vajnstejn a csatfejre koncentrált, az elől lekerekített fajtrát korábbiak, a hegyesedőt (kiugró orral) későbbinek vélte.⁵⁵ Ezt vette át Kenk a tuvai koraközépkori

⁴⁰ Arheologija SSSR 1992, 257, Tab. 106:29, 42; Arheologija SSSR 1981, ris. 3:53, ris. 15:18, 19; ris. 19:25, 26, 73, 74; ris. 20:11, 45, 54; ris. 24:13; ris. 26:32; ris. 27: 71, 76, 77, 97.98; ris. 28:76; ris. 30:105; ris. 33:12; ris. 55:71, 72; ris. 71:23, 24, 34; ris.82: 16; ris. 90:34, 38, 39.

⁴¹ KUBAREV: Kul'tura drevnih 133–137, ris. 38: 1-19, 21-22, ugyanez a német verzióban KUBAREV: Alt-türkische Gräber 200–204, Abb 197:1-19, 21-22.

⁴² GAVRILOVA: Mogil'nik; KENK: Früh- und hochmittelalterliche, Abb. 17:22; Abb. 19:27; Abb. 21:8; Abb. 22:7-8; Abb. 23:9.

⁴³ TIŠKIN-SEREGIN: Predmetnyj kompleks 21–22, ris.3:2-5.

⁴⁴ KUBAREV–SO–TSEVEENDORZH: Research on ancient, Fig.3: 1, 4.

⁴⁵ Trudy TKAEE 1960, Trudy TKAEE 1966. német változat: KENK Früh- und hochmittelalterliche, Abb.14:6, Abb. 20:14, Abb. 31:13, Abb. 32:33, 36, Abb. 33:10, Abb. 35:34, Abb. 40:30, Abb. 43:6,

⁴⁶ SAVINOV: Iz istorii izučenija, ris. 2:7, ris. 3:5; JELAGIN–SOBOLEV–SIDOROV: Pogrebal'nye, ris. 5:3, ris. 16:6, ris. 18:8, ris. 20:3, ris. 6:13, ris. 9:1, ris. 25:12, risw. 26:7, ris 27:1, ris. 27:5, 9, BORODOVSKIJ–NOVIKOV: Rannesrednekovye, ris 29:13-15, ris. 30:8, 9.

⁴⁷ RUSLANOV: Rogovye i kostjanye 282–288, a sírleteket is idézve.

⁴⁸ MAŽITOV: Južnyj Ural v VII–XIV. Tab. 1:247, ris. 7:1; MAŽITOV: Južnyj Ural v VI–VIII. 28, ris. 15:19-20; BOTALOV–GUCALOV: Gunno-sarmaty, ris. 56:60.

⁴⁹ GULYÁS: Újabb adatok 500–503.

⁵⁰ SKARBOVENKO–LIFANOV: Pogrebal'no-pominal'nye komplekсы 48, ris. 7:14 (Lebedy IV. 5. kurgán); ris. 12:5 (Lebedy VIII. 2. kurgán 6. sír).

⁵¹ IŠAEV–SMOLJAK: Rannesrednekovyj 164, ris. 5:32 (Matjuhin bugor 12. sír).

⁵² RAŠEV: Prábálgarite 71–72, tabl. 12:14-17 (Ajbazovskoe); 82, tabl. 30:2 (Mamaj 4, 6. sír), illetve 82, tabl. 30:5 (Manas), PRIHODNJUK: Stepnove naselenija nyomán.

⁵³ KAZANSKI: Les influences 50–51, fig. 6:2,3,5, (Selište, Moldávia, Penkovka-kultúra; Vološskoe-Surskaja Zabora, a Dnyeper partján; Klementoviči, halomsír, messze fenn a szlávoknál).

⁵⁴ GAVRILOVA: Mogil'nik 169.

⁵⁵ VAJNSTEJN: Pamjatniki vtoroj 326.

sírok ismertetése során.⁵⁶ A Baraba leleteinek számbavétele során a szerzők első sorban a csatok oldalának kialakítására figyeltek, a sima ívben lefutó oldalú csatokat H vagy T alakú kivágással a 7-8. századra keltezték, a tagolt oldalúakat (ugyan csak H vagy T kivágással) 9. századinak tartották, míg az elválasztás nélküli téglalap vagy trapéz alakú csatokat (H kivágással) átmeneti formának tekintették.⁵⁷ Az osztályozás kísértésének Kubarev sem tudott ellenállni (fő típusok a csatfej illetve az oldalak formája szerint, variánsok a kivágások szerint). Felismerte azonban, hogy a csontcsatok megformálása individuális, ezért a legjobb tipológia sem tudja visszaadni a sokféleséget.⁵⁸ Nálunk ugyanez a helyzet.

Számomra inkább a nagyságrend látszott az osztályozásra legalkalmasabb szempontnak. Az átmenet szinte teljesen folyamatos. A „nagyok” (h.: 6–7,5 cm) és a „kisebbek” (3,8–5,9 cm) között a markáns különbség felhasználásuk módjában mutatkozott meg: a nagyokat mindig és egyértelműen lószerszámként használták, a kisebbek között szerepel az összes övcsatként interpretálható darab (Horn, Fajsz-Garadomb 5. sír, Előszállás-Öreghegy 44. sír, Táp 343. sír, Szabadka-Szand pálya 3. sír). A kivételek a szabályt erősítik. Említésre méltó, hogy a Baraba-sztyeppén is előfordul csontcsat övcsatként, általában a fiatalabb horizontban.⁵⁹

Amit a keleti kapcsolatok (az avarok „belső-ázsiai öröksége”) szempontjából nem hagyhatunk figyelmen kívül, az a leletek keltezése. Túlnyomó többségük tudniillik későbbi a mieinknél és még jó, ha találunk egykorút vagy közel-egykorút közöttük. Szokás a csontcsatok geneziséét a hiungnu-hun korban keresni. Valóban kerültek elő csontcsatok a korszakból, de általában tényleg csak előzményként értékelhetők: peckük nincs meg, de csak két kivágásuk van (ha a csatfeje nagyobb is, mint a csattesté).⁶⁰ Sajnos csak másodkézből idézhetem a Krímből, hun korinak meghatározott példányt.⁶¹ Vitatott ugyan a Kanattas 19. kurgán datálása,⁶² de a T-kivágású, pecekívájatos csat jó eséllyel vehető számba az előzmények között. Az 5. század 2. felére – 6. század első felére kelteznek (és a korai türkökhöz kötnek) néhány leletet az Altajból, ezek már „szabályos” csontcsatok, T, H vagy össze nem érő kivágásokkal.⁶³ A korai leletekhez tartozik a Talduair I., 7. kurgán esete (2 db, csontcsat a ló hátán), C14-es keltezése (kal.1σ 536-597. kal.2σ: 528-610) alapján azonban már aligha jöhet számításba az avar koriak előzményeként.⁶⁴ A többiek mind egykorúak, vagy fiatalabbak a mieinknél. Kapcsolatuk kétségtelen, annak

⁵⁶ KENK: Früh- und hochmittelalterliche 35–36.

⁵⁷ JELAGIN–SOKOLOV–SIDOROV: Pogrebal'nye 64–65.

⁵⁸ KUBAREV: Kul'tura drevnih 135; KUBAREV: Alttürkische Gräber 201, 202.

⁵⁹ JELAGIN–SOBOLEV–SIDOROV: Pogrebal'nye 65: Čulim-2, 22-23. kurgán 6. sír; 33. kurgán 1. sír; 33. kurgán 2. sír; 35. kurgán 1. sír.

⁶⁰ Il'movaja Pad' (Burjatija): MOGIL'NIKOV: Hunnu T.106:29, Kr. e. 1. – Kr. u. 2. század; Egin-gol 46. sír, DESROCHES: Nr. 25: Egin-gol 54, Nr. 25.

⁶¹ KUBAREV: Kul'tura drevnih 134–135, KUBAREV: Alttürkische Gräber 202, hivatkozás DAŠEVSKAJA: Pogrebenie gunnskogo 57, ris. 3:8.

⁶² KADYRBAEV: Pamjatniki rannih 193–198, ris. 15:1, nyomában BÓNA: A hunok 219, hun koriként, AMBROZ: Vostočnoevropejskie 10–23. ris. 3:53 6-7. századiként közölte.

⁶³ TIŠKIN–SEREGIN: Predmetnyj kompleks 21–22, ris. 3:2-5, a lelőhelyek: Ust'-Bijke-III, 5. kurgán, Uzuntal-I. 1. kurgán, Jakunor, 5. kurgánba beleásott sír, Borotal-I, 82. kurgán.

⁶⁴ KUBAREV: Alttürkische Gräber 210, 294.

módja azonban még kérdéses – a legvalószínűbb, hogy a türk koriak és a kora avar koriak közös forrásból erednek.

Visszatérve a messzire vezető és kacskaringós kiterő után, elmondhatjuk, hogy a tápi 343. sír csontcsatja a tárgytípus első közép avar kori felbukkanása (és a másodlagos felhasználás még ebben az esetben sem zárható ki). Egy praktikus csatot többféleképpen is lehet használni, az azonban alig vitatható, hogy lószerszámhoz (ott is elsősorban hevedercsatként) találták ki, néha azonban (főleg fiúk, nők sírjában) övcsatként is alkalmazták.

KATALÓGUS

A lelőhely után zárójelben a nagyságrendben elfoglalt hely, egyben a térképi jelzés szerepel.

Bölcske (4.)⁶⁵. Lovas sírok között, korai avar. Kerekedő csatfej, erősen profilált oldal, a csat-test szélein a végén túlnyúló borda. H alakú kivágás, furattal, vas csattüskével. Mérete: 6,9 × 3,4 cm. (6. kép 4).

Budakalász 1311. sír (12)⁶⁶. Lósír, korai avar. Bolygatott a csontcsat (kb. fél), együtt madárfejes botvéggel, bogozóval. Töredék, lekerekített csatfej, benne a vízszintes (ovális) kivágás, enyhén tagolt oldal, a csattest szélén keskeny borda, alul a fordított T alakú kivágás. Rajzról visszamérve H.: (tör), kb. 5,6 cm, (rek. kb. 6 cm), sz.: alapjánál kb. 2,8 cm (rek. a valamivel szélesebb csatfejnél 3–3,2 cm lehetett). (8. kép 12).

Budapest XXI. ker. Csepel-Vízmű 205. sír (17).⁶⁷ Lósír, korai avar. Hegyesedő csatfej, rajta vájat a peceknek, tagolt oldal, H alakú kivágás, furat. Méret: 5,4 × 3,8 cm, v.: 1,2 cm. (8. kép 17).

Előszállás-Öreghegy 44. sír (16).⁶⁸ Fiú sírjából, korai avar kori.⁶⁹ Kerekedő csatfej, tagolatlan (egyenes, szűkülő) oldal, H alakú kivágás, vaspecekkel. Méret nincs közölve, ha a fotó arányos, h.: cca 5,6 cm, sz.: cca 4 cm. Gyenge fotóról átrajzolva. (8. kép 16).

Fajsz-Garadomb 5. sír (15).⁷⁰ Nő sírjából, a bal medencelapáton, korai avar kori (7. sz. 2. harmada, 630 után). Kerekedő csatfej, tagolatlan (egyenes, szűkülő) oldal, H alakú kivágás. A furat üres, de megvan a csont pecek. H.: 5,7 cm, sz.: 3,5 cm. (8. kép 15).

Horn (14).⁷¹ Önmagában datálhatatlan sírból. A vaskos csat csatfej-része kerekedik, oldala erősen profilált, furattal, H alakú kivágással, pecek nélkül. H.: 5,8 cm, sz.: 3,7 cm. (8. kép 14).

Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont 706. sír (3.).⁷² Lósír, a ló medencéje előtt, bordák mellett találtuk. Korai avar kori. Nagyméretű, szarvasagancs rózsájából készített hevedercsat, a tengely számára furattal, de a tengely és a pecek nélkül. Csátfej-része kerekedő, oldala erősen profilált, felül a széles T alakú kivágás, a csatfejen a peceknek kialakított vájat. A csattesten téglalap alakú nyílás a szíjnak. H.: 6,9 cm, sz.: 4,5 cm. (6. kép 3.).

⁶⁵ SZELLE: Régészeti ásatások 4:1a-2b; HAMPEL: Alterthümer III. 242:2. Garam Éva szíves levélbeli közlése szerint ltz. MNM 139/1888.

⁶⁶ A rajzot és az adatokat Vida Tivadarnak köszönöm. Tükrözéssel kiegészített képe: ANKE–RÉVÉSZ–VIDA: Reitervölker.

⁶⁷ ENDRÓDI–HORVÁTH: Kora bronzkori 44, 5:12. Fotó: Aquincumi Látványraktár – Visual store at Aquincum (katalógus Nr. 1457). BTM Ltz. 2008.2.205. Horváth M. Attila szíves segítségével.

⁶⁸ MAROSI–FETTICH: Dunapentelei avar sírleletek 9. kép.

⁶⁹ BÓNA: A népvándorlás kora 242 (26).

⁷⁰ BALOGH–KÓHEGYI: Fajsz környéki 335–336, 9. kép 6. Datálása: 345.

⁷¹ MITSCHA–MÄRHEIM: Eine awarische Grenzorganisation 129, Abb.1. Eredeti közlés: HÖBARTH: Fundbericht 167. Höbarth-Museum in Horn, Inv. Nr. 12 061 A fényképfelvételt Wolfgang Andrascheknek, a horni Höbarth Museum kustosának köszönöm, az utánajárásban Tóbiás Bendegúz volt segítségemre.

⁷² TOMKA: Innere Migranten 611, Abb. 16:1., RFMTM 2012.98.144.

- Szabadka-Szand pálya* 3. sír (23).⁷³ Nő sírjából, a bal medencecsonton. Korai avar temetési körzetből. Kerekedő csatfej, profilált oldal, a csattest két szélén borda, a csatfejen és a csattesten vízszintes kivágás, vaspecekkel. H.: 3,8 cm, sz.: 2,2–1,9 cm. (9. kép 23).
- Szegvár-Oromdűlő* 1. sír (9).⁷⁴ Fiatal nő, részleges lóval, a bal hátsó patától É-ra. 1. generációs korai avar kori. Hegyesedő csatfej pecekvájattal, alig profilált oldal furattal, a csattest oldalain borda, felül T alakú kivágás, alul vízszintes nyílás, pecek nélkül. H.: 6,1 cm, sz.: 3,6 cm. (8. kép 9).
- Szegvár-Oromdűlő* 33. sír (10, 21).⁷⁵ Férfi sírja számos állatmelléklettel, köztük felszerszámozott lóval. Két (eltérő nagyságú) csontcsat, a nagyobb a jobb láb középcsont alsó végénél, h.: 6 cm, csatfej nyílása 2,2 cm, sz.: (visszamérve) 3,5 cm, H kivágás, furat, pecekvajat, tagolt oldal, a csattest két szélén borda, ami kissé túlnyúlik a rövid csattest végénél (8. kép 10), a kisebb a jobb alkarcson alsó végénél, h.: 4,5 cm, csatfej nyílása 2,2 cm, sz.: (visszamérve) 3,6 cm, H kivágás, furat, pecekvajat, enyhén profilált oldal, a csattest végénél két nyúlvány a két szélén. (9. kép 21).
- Szekszárd-Bogviszlói út* 193. sír (1.).⁷⁶ Lósr, a csontcsat a bal hátsó lábszárcsont végénél. Korai avar kori. Vas hevedercsat is volt a bordák között. Kerekedő csatfej, alig profilált oldal a furattal, karcsú hosszú csattest, a két vízszintes és a függőleges kivágás nem ér össze, pecek nélkül. H.: 7,5 cm, sz.: 3,5–2,5 cm. (6. kép 1).
- Szekszárd-Tószegi dűlő* 188. sír (5).⁷⁷ Közöletlen lósr. Rabolt sírból szórványként. „Az 1644 síros temető 72 lósrja között ezek a legkorábbi sírokból valók” (Ódor János közlése). A széles lekerekített, ferdén lecsiszolt csatfejhez egyenes vonalban csatlakozik a trapéz alakú csattest. A két vízszintes és a függőleges ovális kivágás gyakorlatilag nem ér össze (felül egy kis darab kitört). Mérete: 6,7 × 3,6–4,7 cm. (7. kép 5).
- Szekszárd-Tószegi dűlő* 189. sír (13).⁷⁸ Közöletlen lósrból, hevedercsatként, mellette egy szintén hevedercsatként meghatározott vascsat volt. A kiszélesedő csatfej lekerekített, ferdén lecsiszolt, a csat oldala profilált a furattal, a csattest trapéz alakú, a kivágás H alakú, első oldalán függőleges irdalás nyomai vannak. Mérete: 5,9 × 3,7 cm. (8. kép 13).
- Szekszárd-Tószegi dűlő* 195. sír (19).⁷⁹ Közöletlen lósr. A ló jobb lábán volt, ott is volt egy vascsat. A hevedercsat csatfeje kiszélesedik és ferdén le van csiszolva. Oldala enyhén ível, furattal, a csattest téglalap alakú, a H alakú kivágás vízszintes és függőleges részei nem érintkeznek. Pecek nélkül. Mérete: 4,9 × 3,1–3,7 cm. (9. kép 19).
- Szelevény-Vadas* (8).⁸⁰ Közöletlen. Korai avar kori leletekkel. A lekerekített csatfejen vájat a peceknek, a csat oldala profilált, furattal, felül T alakú a kivágás, a csattesten vízszintes. A csatkarikán két oldalt egy-egy, a csattesten 4 furat (ezek teszik azonosítását kétségtelenné). Mérete: 6,2 × 4 cm. (7. kép 8).

⁷³ BALOGH: Régészeti adatok 37:5.

⁷⁴ LÓRINCZY: A szegvár-ormodűlői 128, II. t.8; LÓRINCZY: Vorläufiger Bericht 84, Abb. 3:8.

⁷⁵ LÓRINCZY–SOMOGYI: Archäologische Aussagen 234, Abb. 2:2, 5.

⁷⁶ ROSNER: A Szekszárd-Bogviszlói 84, III.t. 1; ROSNER: Das awarenzeitliche, Taf. 15:293:7.

⁷⁷ Ódor János ásatása 2006. Ltsz. M6-2008.029.188.3. Az adatokat és a képeket hálásan köszönöm az ásatás vezetőjének. Ez és a datálásukra vonatkozó megjegyzése a következő két esetre is érvényes.

⁷⁸ L. 71. j. Ltsz. M6-2008.029.189.3.

⁷⁹ L. 71. j. Ltsz. M6-2008.029.195.2.

⁸⁰ A Nemzeti Múzeum adatait Garam Évának köszönöm. Újra leltározva: Ltsz. MNM 62.12.1. Említése: CSALLÁNY: Archäologische Denkmäler 195, Nr.887/a, régi leltári számaként MNM 42/1889 szerepel. Az ADAM2, 349: (ML) szerint viszont MNM 138/1883.319, 585-586. Mindkét adat téves: a tárgy csak 1895-ben került a Nemzeti Múzeumba: PROHÁSZKA: Egy maroknyi lokálpatrióta 201–202, 215. Erre az adatra Madaras László hívta fel a figyelmemet. Lehet, hogy két különböző tárgyról van szó? Közölhetetlen gyenge fotómat Koncz Dániel rajzolta át.

- Táp 343. sír (22). Helyzetét és leírását ld. fent. Méretei: h.: 4,2 cm, sz.: 2,3 cm. (9. kép 22).
- Tiszavárkony-Hugyinpart 55. sír (20).⁸¹ Közöletlen. Lovas férfi, lónál a hasnál, hevedercsatként került elő, kengyelpár igazolja a nyereg jelenlétét. Korai avar kori. A csatfej lekerékített, az oldalak profiláltak, furattal, a csattest ovális, a kivágás H alakú. Pecek nélkül, de elől a pecek felfekvését segítő vájattal. Mérete: 4,9 × 3,3 cm. (9. kép 20).
- Tószeg (7).⁸² Szórvány kora avar lelet a lelőhelyről. Kissé hegyesedő csatfej, vájattal a pecek számára, profilált oldal furattal, téglalap alakú csattest. Felül T alakú, a csattesten vízszintes kivágás. Mérete: 6,5 × 3–4 cm. (7. kép 7).
- Viminacium – Svetinja (18).⁸³ Településről származó vaskos darab. Trapéz alakú, a csatfej eleje egyenes, rajta vajat a peceknek, oldalai egyenesek, furattal, felül a kivágás T alakú, a csattesten vízszintes. Mérete rajzról kb. 5 × 3,6 cm. (9. kép 18).
- Zamárdi 515. sír (2).⁸⁴ Lósír, a bal oldali kengyel mellett volt, vas hevedercsattal együtt (pecek nélkül, furattal). Lekerekített csatfej (rajta kör alakú minták nyomai), enyhén profilált oldal furattal, trapéz alakú, keskenyedő csattest. A vízszintes és függőleges kivágások nem érnek össze. Méretek nincsenek közölve – H.: kb. (rajzról) 6,8 cm, sz.: 4,4 cm. Garam Éva levélbeli közlése szerint: 7 × 4,3 cm. Nyilván ez a hiteles adat, a mérégetes néhány milliméterrel eltérő eredménye rámutat a tévedés lehetőségére. (6. kép 2).
- Zamárdi 948. sír (11).⁸⁵ Bolygatott lovas sír, bár a lóból csak lábcsonatok töredékeit dokumentálták. Lószerszáma is csupán a sírföldből származó csontcsat-töredék utalt. A töredék a csatfej fele, a furat és az egyenesen folytatódó csattest kis részlete. Csak hozzávetőlegesen rekonstruálható: téglalap alakú, egyenes elülső részű csatfejjel, egyenes oldalakkal, vaspecekkel. Méreteit nagyjából tudtuk csak kikövetkeztetni: kisebb az 515. sír példányánál, (annál rajzról 2 × 2,4 = 4,8 lenne a csatfej hossza, szemben a tárgyalt töredék 3,2 cm-ével), rekonstruált sz.: 3,6 cm körüli, rekonstruált hossza – ha egyáltalán arányos – 6 cm körüli lehetett. (8. kép 11).
- Zamárdi 1634 (6).⁸⁶ Bolygatott lósírból, a bal mellső lábcsontoknál. Töredék, csak a kerekedő csatfej maradt meg, a furattól hiányzik a csat teste – viszont a furatban benne van a tengely és megvan a csatkarikára ráfekvő pecek is. A csatkarika felszínét és oldalát bekarcolt pontkörök díszítik. Mérete (rajzról visszamérve): kb. (csatfej) h.: 4,4 cm (pecekkel 4,6 cm), sz.: 4,4 cm. (7. kép 6).

Nagy valószínűséggel az avarokkal hozható kapcsolatba a Caričin Grad-i, szintén településről származó csat is (képről: 5,1 × 3 cm).⁸⁷

⁸¹ Az adatokat és a fotó közlésének jogát Madaras Lászlónak köszönöm.

⁸² Ltsz. MNM 106/1880.1. Garam Éva hívta rá fel a figyelmet, neki köszönhetem az adatokat is. Gyenge fotómat Koncz Dániel rajzolta át. Említése: ADAM2 (BI).

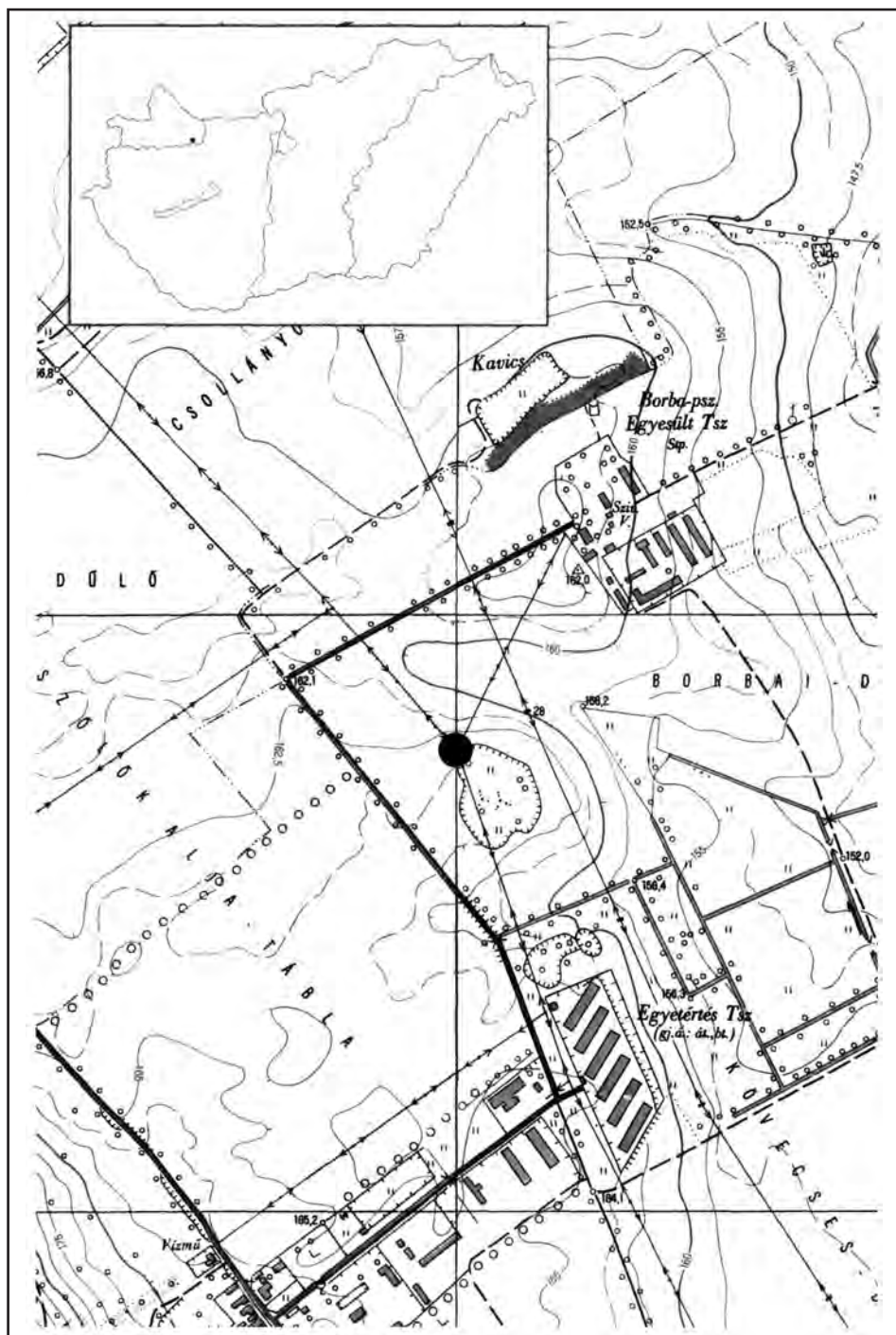
⁸³ POPOVIĆ: Svetinja 25, fig. 20:1.

⁸⁴ BÁRDOS–GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld I. 76, Taf. 65:2.

⁸⁵ BÁRDOS–GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld I. 126, Taf. 110:948/29.

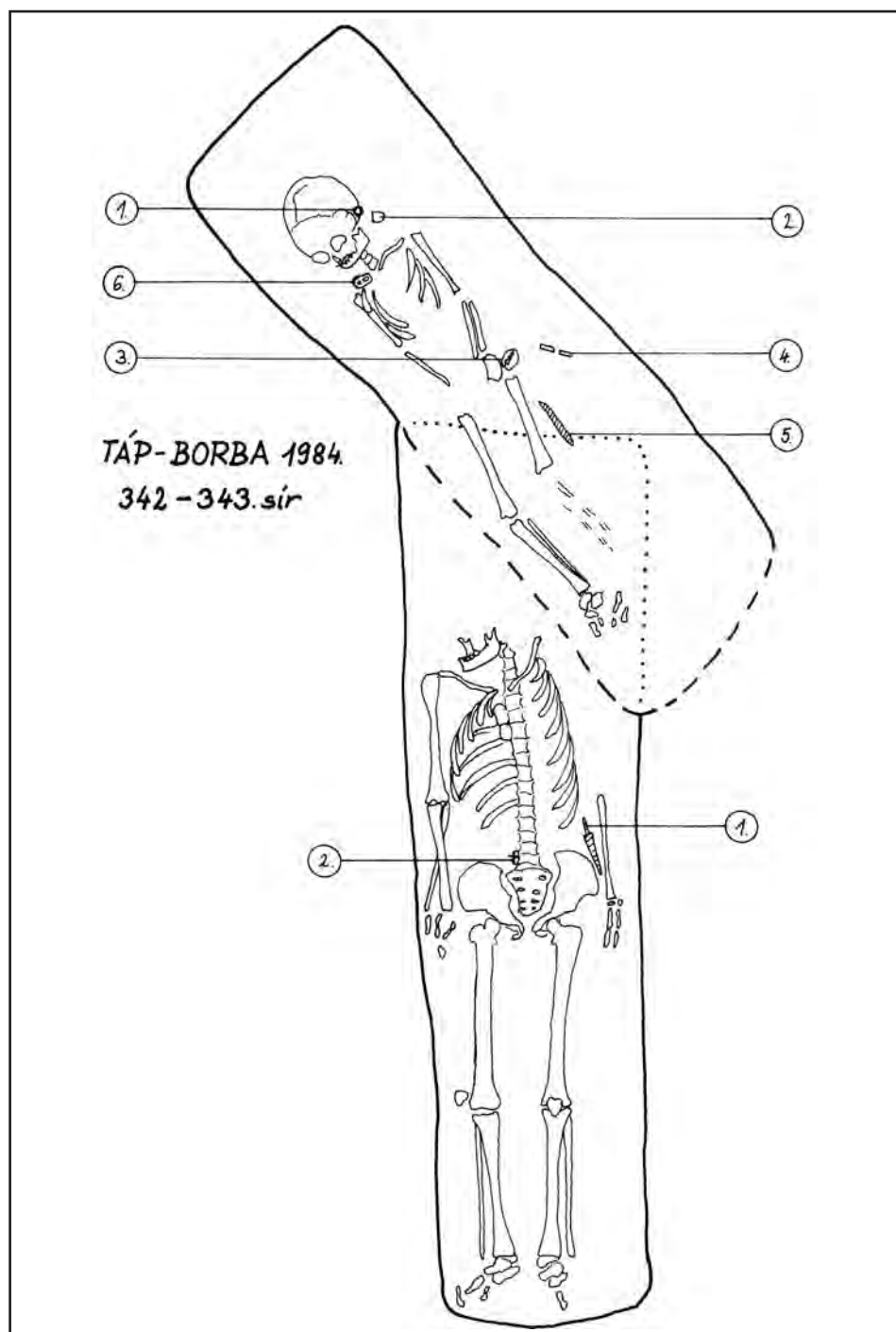
⁸⁶ Erre is Garam Éva hívta fel a figyelmet. BÁRDOS–GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld II. 30–32, Abb. 14, Taf 179:25.

⁸⁷ IVANIŠEVIĆ: Barbarian settlements 60, Fig. 2:10.

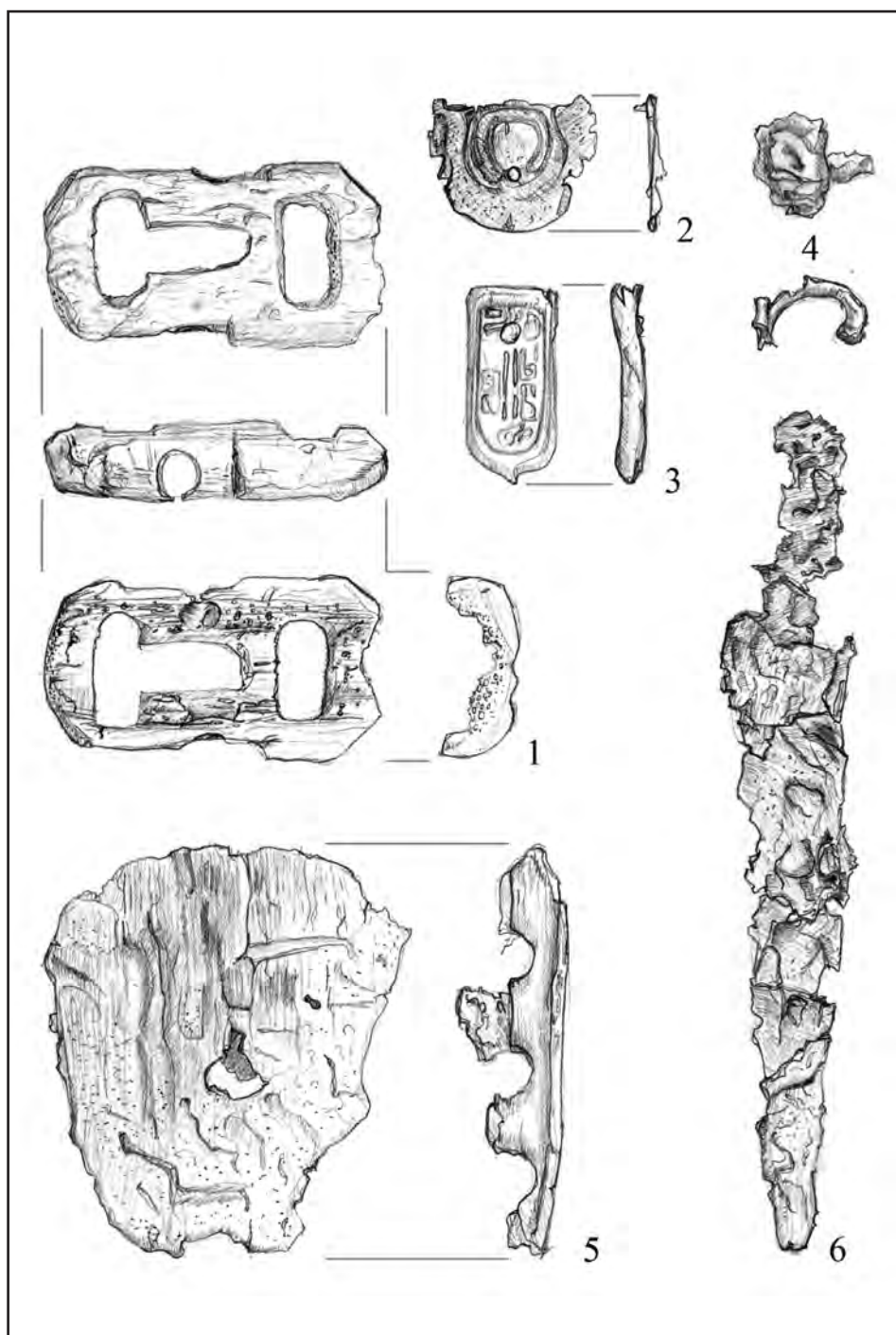

1. kép

A tápi-borbapuztai avar kori temető helye (TOMKA: Christ oder Heide, Abb.1.)

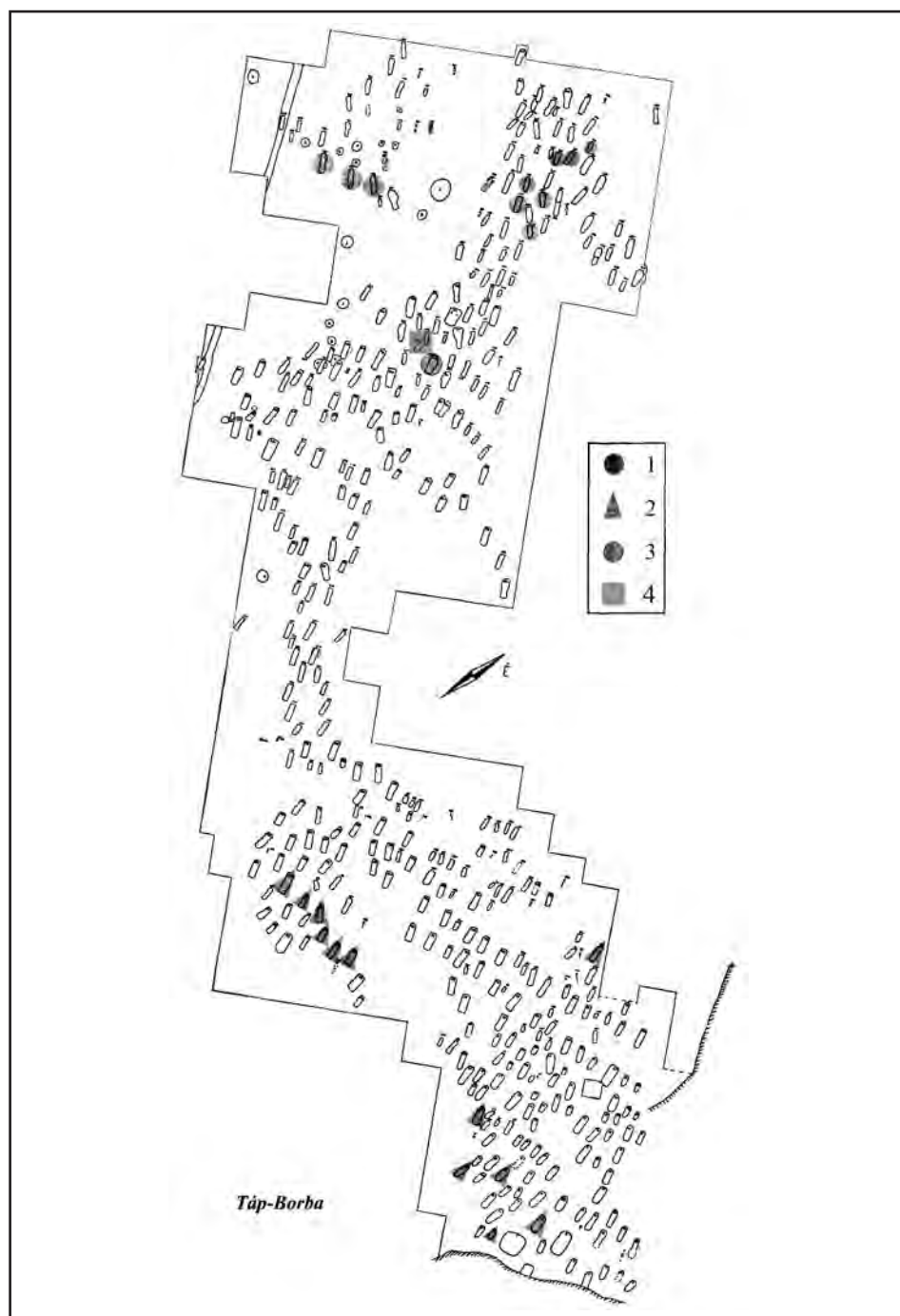

2. kép
Táp-Borbapuszta. A 343. sír rajza.

3. kép
Táp-Borbapuszta 343. sír leletei.

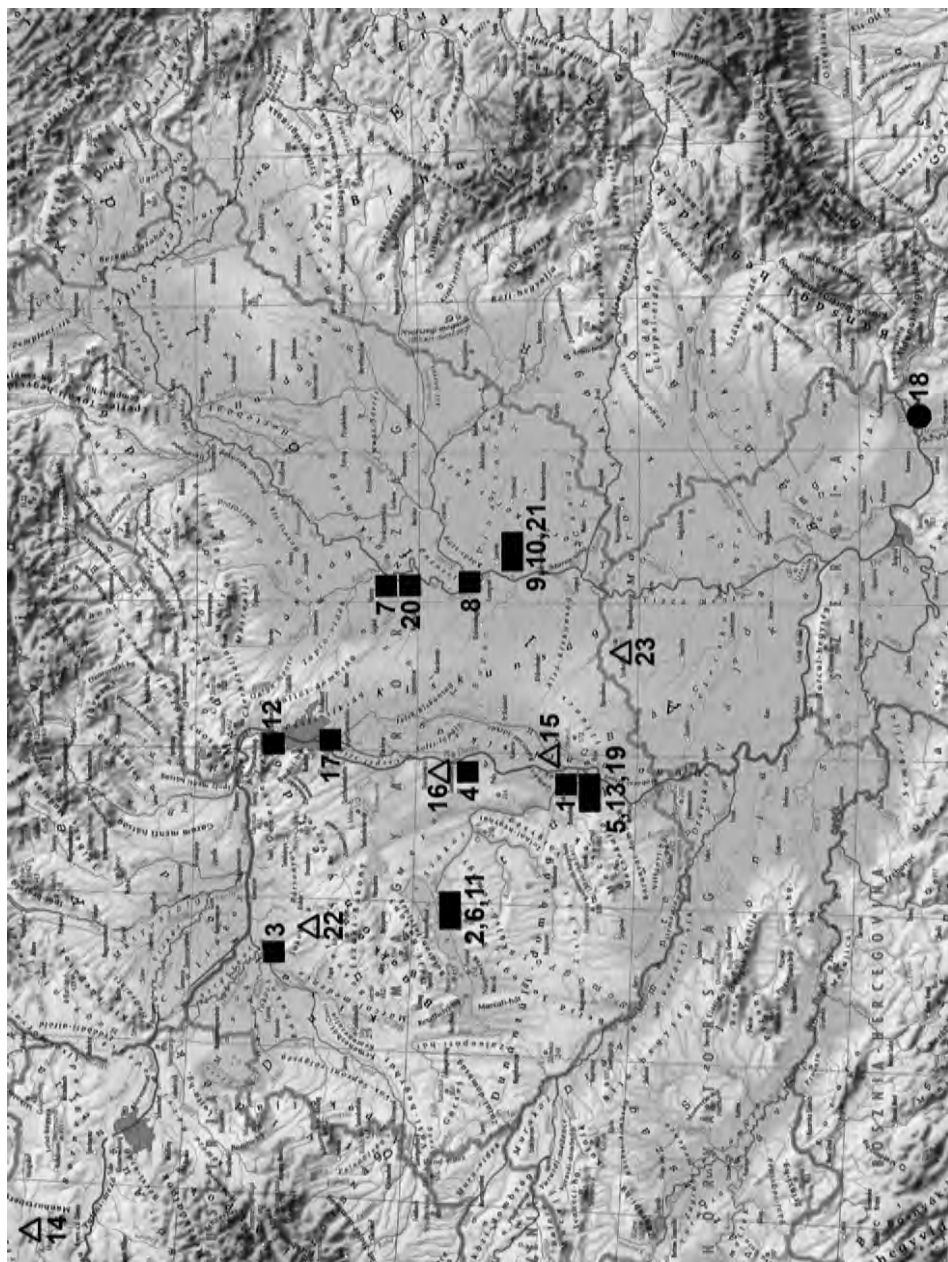

4. kép

Táp-Borbapuszta, temetőterkép (TOMKA: Christ oder Heide, Abb.3 kiegészítve).

1. Lemezgömbös fülbevalók, 2. Ovális karikájú fülbevalók, 3. A 317. sír, 4. A 343. sír.

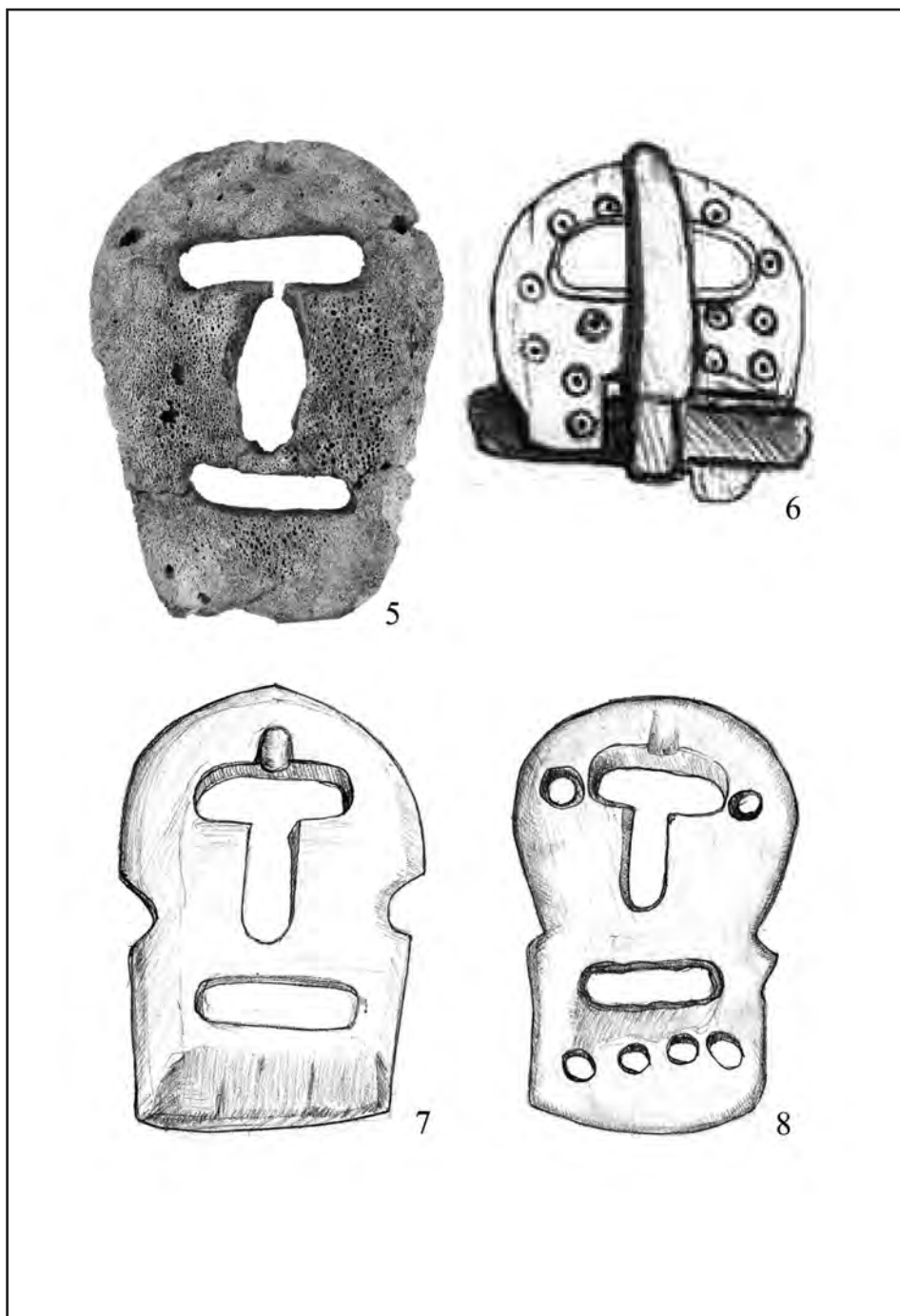
5. kép
Az avar kori csontcsatok elterjedése. Jelmagyarázat: négyzet: lö mellől, üres háromszög: öcsatként, karika: településként.

6. kép

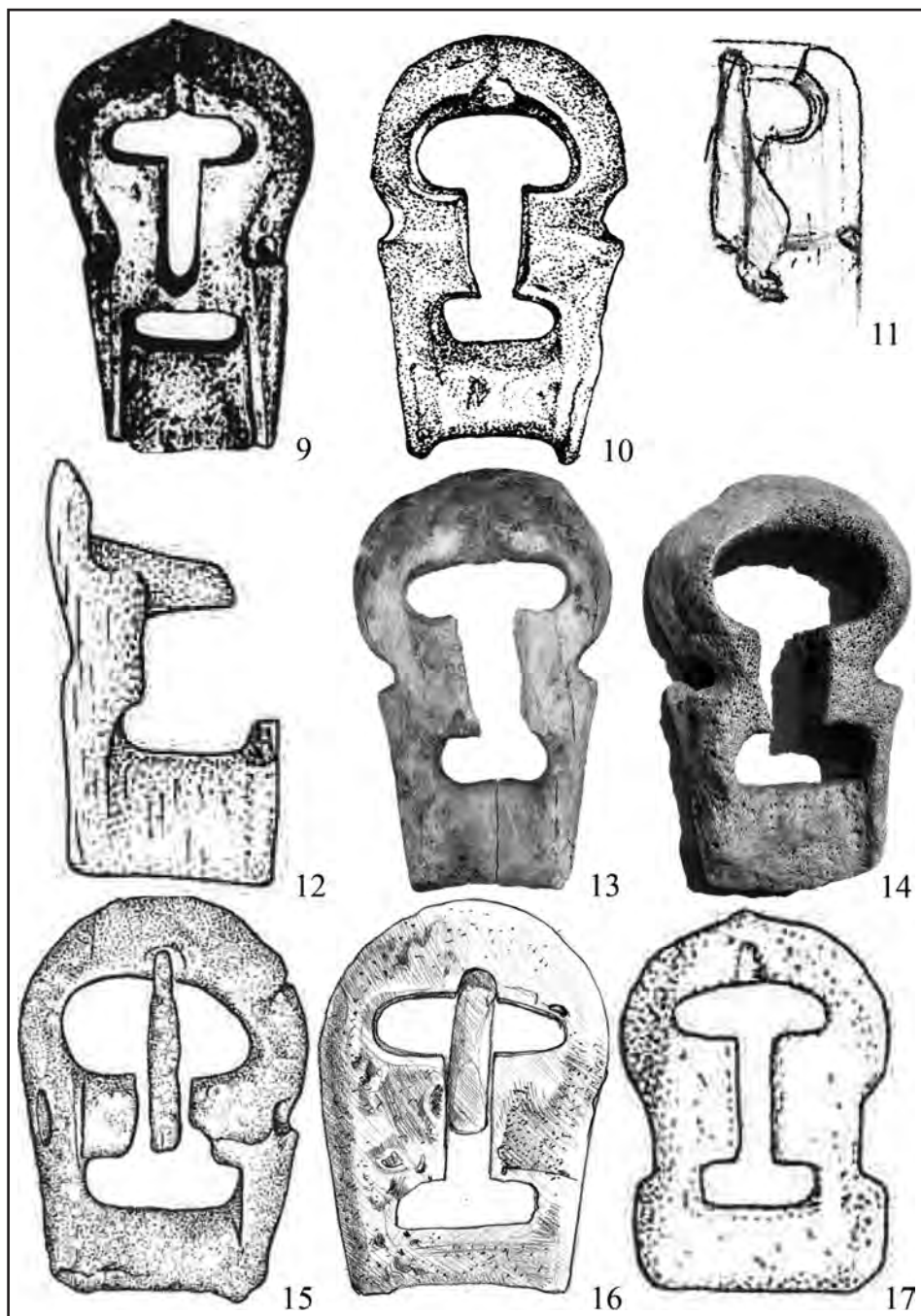
1. Szekszárd-Bogyszlói út 193. sír. 2. Zamárdi 515. sír. 3. Ménfőcsanak 706. objektum. 4. Bölske.

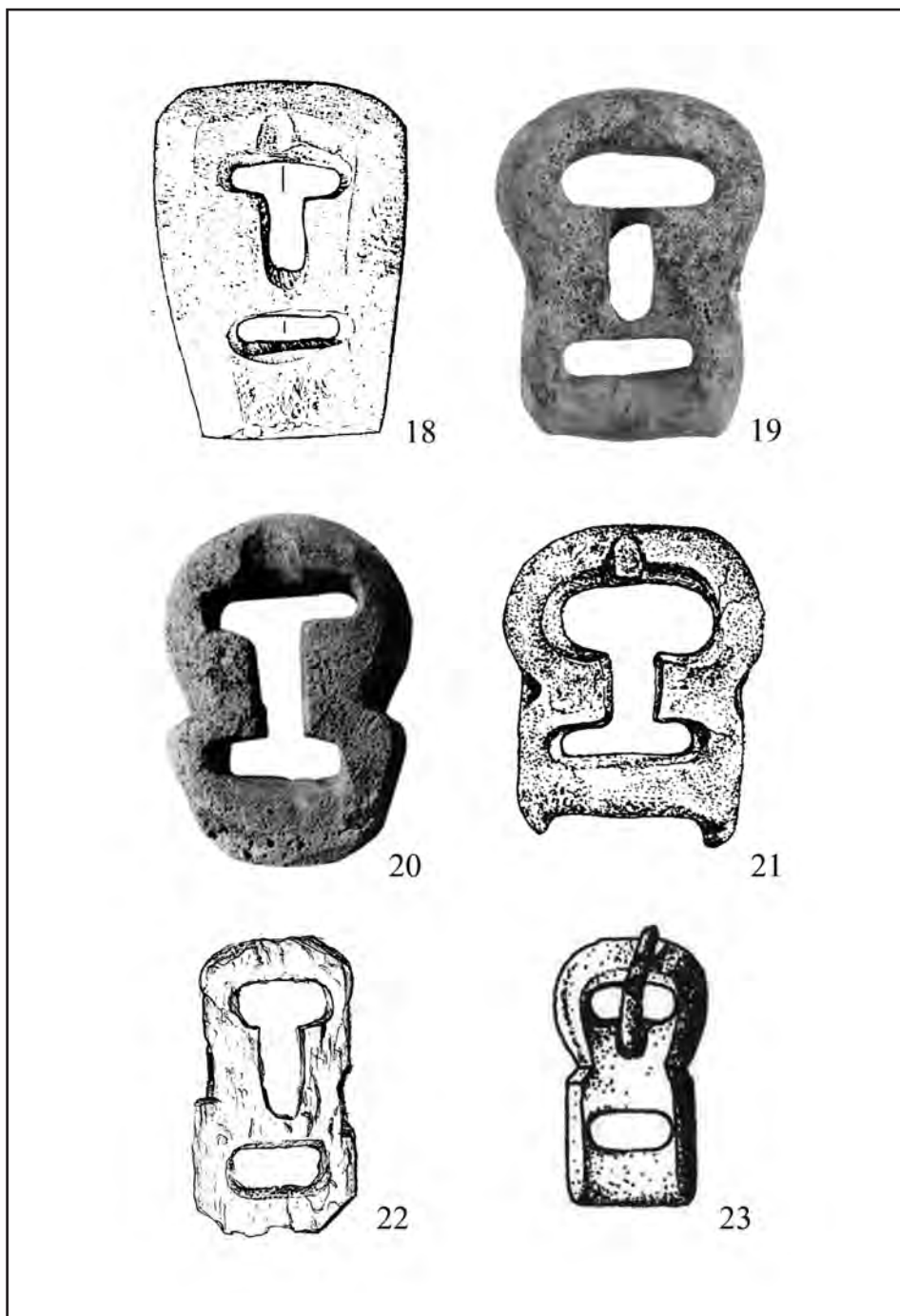
7. kép

5. Szekszárd-Tószegi dűlő 188. sír. 6. Zamárdi 1634. sír. 7. Tószeg. 8. Szelevény-Vadas.

8. kép

9. Szegvár-Oromdűlő 1. sír. 10. Szegvár-Oromdűlő 33. sír. 11. Zamárdi 948. sír.
 12. Budakalász 1311. sír. 13. Szekszárd-Tószegi dűlő 189. sír. 14. Horn. 15. Fajsz-Garadomb 5. sír.
 16. Előszállás-Öreghegy 44. sír. 17. Budapest XXI.Csepel-Vízmű 205. sír.

9. kép

18. Viminacium. 19. Szekszárd-Tószegi dűlő 195. sír. 20. Tiszavárkony-Hugyimpárt 55. sír.
21. Szegvár-Oromdűlő 33. sír. 22. Tápi 343. sír. 23. Szabadka-Szand pálya 3. sír.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ADAM2 = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hg. JÓZSEF SZENTPÉTERI. (Varia Archaeologica Hungarica XIII/2.) Budapest, 2002.
- AMBROZ: Vostočnoevropejskie = AMBROZ A. K.: Vostočnoevropejskie i sredneaziatskie stepi V – pervoj poloviny VIII v. In: Arheologija SSSR. Step i Evrazii v epohu srednevekov'ja. Red. S. A. PLETNJOVA. Moskva, 1981. 10–23.
- ANKE–RÉVÉSZ–VIDA: Reitervölker = BODO ANKE – LÁSZLÓ RÉVÉSZ – TIVADAR VIDA: Reitervölker im Frühmittelalter. Sonderheft Archaeologie in Deutschland 2008.
- Arheologija SSSR 1981 = Arheologija SSSR – Step i Evrazii v epohu srednevekov'ja. Red. S. A. PLETNJOVA. Moskva, 1981.
- Arheologija SSSR 1992 = Arheologija SSSR – Stepnaja polosna Aziatskoj časti SSSR v skifosarmatskoe vremja. Red. M. G. MOŠKOVA. Moskva, 1992.
- AUBERSON–MARTIN: L'église de Saint Martin = LAURENT AUBERSON – MAX MARTIN: L'église de Saint Martin à Vevey au haut Moyen Age et la découverte d'une garniture de ceinture en os gravé. Archäologie der Schweiz 14. (1991) 274–292.
- BALOGH: Régészeti adatok = BALOGH CSILLA: Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez – The History of the Avars in the Danube-Tisza interfluvium as reflected in the archaeological record. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6.) Budapest, 2016.
- BALOGH–KÓHEGYI: Fajsz környéki = BALOGH CSILLA – KÓHEGYI MIHÁLY: Fajsz környéki avar temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 7. (2001) 333–363.
- BÁLINT: Kelet, a korai avarok = BÁLINT CSANÁD: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Szeged, 1995.
- BÁLINT: Probleme der archaeologischen = CSANÁD BÁLINT: Probleme der archaeologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters, Vorträge und Forschungen XLI. Hrsg. MICHAEL MÜLLER-WILLE – REINHARD SCHNEIDER. Sigmaringen, 1993. 195–273.
- BÁRDOS–GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld I. = EDIT BÁRDOS – ÉVA GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zámárdi-Rétiföldek. Teil I. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Red. ÉVA GARAM – TIVADAR VIDA. Budapest, 2009.
- BÁRDOS–GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld II. = EDIT BÁRDOS – ÉVA GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zámárdi-Rétiföldek. Teil II. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Red. ÉVA GARAM – TIVADAR VIDA. Budapest, 2014.
- T. BÍRÓ: The Bone Objects = T. BÍRÓ, MÁRIA: The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series archaeologica II. Budapest, 1994.
- BÓNA: A hunok = BÓNA ISTVÁN: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993.
- BÓNA: A népvándorlás kora = BÓNA ISTVÁN: A népvándorlás kora Fejér megyében. Székesfehérvár, 1971.
- BÓNA: Studien zum frühawarischen = BÓNA ISTVÁN: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32. (1980) 31–95.
- BORODOVSKIJ–NOVIKOV: Rannesrednevekovye = A. P. BORODOVSKIJ – A. V. NOVIKOV: Rannesrednevekovye mogil'niki jugo-zapadnoj Baraby, severo-zapadnoj Kulundy. In: Baraba v tjurkskoe vremja. Novosibirsk, 1988. 68–75.
- BOTALOV–GUCALOV: Gunno-sarmaty = S. G. BOTALOV – S. JU. GUCALOV: Gunno-sarmaty uralokazahstanskih stepej. Čeljabinsk, 2000.
- CSALLÁNY: Archäologische Denkmäler = DEZSŐ CSALLÁNY: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Budapest, 1956.
- DAIM–LIPPERT: Das awarische Gräberfeld = FALKO DAIM – ANDREAS LIPPERT: Das awarische Gräberfeld vom Sommerein am Leithagebirge, NÖ. Studien zur Archäologie der Awaren I. Wien, 1984.

- DAŠEVSKAJA: Pogrebenie gunnskogo = O. D. DAŠEVSKAJA: Pogrebenie gunnskogo vremeni na gorodišče Beljaus. In: Pamjatniki Evrazii skifo-sarmatskoj epohi. Moskva, 1995. 56–61.
- DESROCHES: Nr. 25: Egin-gol = DESROCHES, JEAN-PAUL: Nr. 25: Egin-gol. In: Dschingis Khan und seine Erben. Ausstellungskatalog. Bonn–München–Schallaburg, 2005–2006. 54.
- ENDRÓDI–HORVÁTH: Kora bronzkori = ENDRÓDI ANNA – HORVÁTH M. ATTILA: Kora bronzkori és avar kori sírok Budapest-Csepel szigeten – Early Bronze Age and Avar graves at Budapest, Csepel-Island. In: Archaeological Investigations in Hungary 1999 – Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Budapest, 2002. 27–46.
- GARAM: Bemerkungen zum ältesten = ÉVA GARAM: Bemerkungen zum ältesten Fundmaterial der Awarenzeit. In: Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung Bd. 13. Hgg. HERRWIG FRIESINGER – FALKO DAIM. Wien, 1990. 253–272.
- GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre = ÉVA GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre. Budapest, 1979.
- GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred = ÉVA GARAM: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest, 1995.
- GAVRILOVA: Mogil'nik = A. A. GAVRILOVA: Mogil'nik Kudyrga kak istočnik po istorii altajskih plemen. Leningrad, 1965.
- GULYÁS: Újabb adatok = GULYÁS BENCE: Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz – New results of the research concerning the relations between Eastern Hungary and the Eastern European steppe in the Early Avar period. In: Hadak Útján 24. Főszerk. TÜRK ATTILA. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1.) Budapest–Esztergom, 2015. 499–512.
- HAMPEL: Alterthümer = JOSEPH HAMPEL: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905.
- HÖBARTH: Fundbericht = JAN HÖBARTH: Fundbericht aus Österreich 3. (1942) 167.
- HUDJAKOV: Kök-tjurki = J. S. HUDJAKOV: Kök-tjurki na srednem Jenisee. Novoe v arheologii Sibiri i Dalnego Vostoka. Novosibirsk 1979. 194–206.
- IŠAEV–SMOLJAK: Rannesrednevekovyj = V. I. IŠAEV – A. R. SMOLJAK: Rannesrednevekovyj pancir' iz mogil'nika Matjuhin Bugor (Rostovskaja oblast') – Early medieval armour from the Matyukhin Bugor cemetery in the Rostov oblast. Rossijskaja Arheologija 2017/4. 160–174.
- IVANIŠEVIĆ: Barbarian settlements = VUJADIN IVANIŠEVIĆ: Barbarian settlements in the interior of Illyricum: the case of Caričin Grad. In: The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration. Eds. VUJADIN IVANIŠEVIĆ – MICHEL KAZANSKI. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 36 – Arheološki institut, posebna izdanja 51. Paris–Beograd, 2012. 57–69.
- JELAGIN–SOBOLEV–SIDOROV: Pogrebal'nye = V. S. JELAGIN – V. I. SOBOLEV – JE. A. SIDOROV: Pogrebal'nye komplekxy. In: Baraba v tjurkskoe vremja. Red. E. I. DEREVJANKO. Novosibirsk, 1988. 13–67.
- KADYRBAEV: Pamjatniki rannih = M. K. KADYRBAEV: Pamjatniki rannih kočevnikov Central'nogo Kazahstana. Trudy Instituta Istorii, Arheologii, Etnografii AN KazSSR. Alma-Ata, 1959. 179–183.
- KALMÁR: Népvándorláskori akasztóhorgok = KALMÁR JÁNOS: Népvándorláskori akasztóhorgok és veretek – Metallhaken und Beschläge der ungarländischen Völkerwanderungszeit. Archaeológiai Értesítő. Új folyam 4. (1943) 149–159.
- KAZANSKI: Les influences = MICHEL KAZANSKI: Les influences steppiques dans l'équipement militaire et équestre des Slaves (Ve-VIIIe siècles). In: Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin. Ed. CĂLIN COSMA. Ethnic and cultural interferences in the 1st millennium B.C to the 1st millennium A. D. Vol. 22. Cluj-Napoca, 2015. 45–55.

- KENK: Früh- und hochmittelalterliche = ROMAN KENK: Früh- und hochmittelalterliche Gräber von Kudyrga im Altai. Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva. Materialien zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie 3–4. München, 1982.
- KOVRIK: Das awarenzeitliche Gräberfeld = Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *Archaeologica Hungarica* XL. Budapest, 1963.
- KOVRIK: The Tiszaderzs Cemetery = ILONA KOVRIG: The Tiszaderzs Cemetery. In: *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 1. Budapest 1975. 209–239.
- KUBAREV: Alttürkische Gräber = G. V. KUBAREV: Alttürkische Gräber des Altaj. *Archäologie in Eurasien* 33. Bonn, 2017.
- KUBAREV: Kul'tura drevnih = G. V. KUBAREV: Kul'tura drevnih tjurok Altaja (po materialam pogrebal'nyh pamjatnikov). Novosibirsk, 2005.
- KUBAREV–SO–TSEVEENDORZH: Research on ancient = GLEB V. KUBAREV – GILSU SO – DAMDINSÜREN TSEVEENDORZH: Research on ancient turkic monuments in the valley of Khar-Iamaatyn Gol, Mongolian Altai. In: *Current Archaeological Research in Mongolia*. Ed. JAN BEMMANN. Bonn Contributions to Asian Archaeology 4. (2009) 427–435.
- KÜRTI: Az avarok kora = KÜRTI BÉLA: Az avarok kora (567/568–805). In: *Szeged története* 1. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983. 170–206.
- LÓRINCZY: A szegvár-oromdűlői = LÓRINCZY GÁBOR: A szegvár-oromdűlői kora avarkori temető 1. sírja – Das Grab 1 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. II. Szeged, 1991. 127–155.
- LÓRINCZY: Vorläufiger Bericht = GÁBOR LÓRINCZY: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992. 81–124.
- LÓRINCZY–SOMOGYI: Archäologische Aussagen = GÁBOR LÓRINCZY – PÉTER SOMOGYI: Archäologische Aussagen zur Geschichte der Grossen Ungarischen Tiefebene östlich der Theiss im 6. und 7. Jahrhundert – Grab 33 des frühawarenzeitlichen Gräberfeldes von Szegvár-Oromdűlő. In: *Festschrift für Falko Daim, Monographien des RGZM (Römisch-Germanisches Zentralmuseum)* 150. Mainz, 2018. 231–249.
- MADARAS: Das awarenzeitliche Gräberfeld = LÁSZLÓ MADARAS: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Jászapáti. Das awarische Corpus Beihefte II. Debrecen–Budapest, 1994.
- MAROSI–FETTICH: Dunapentelei avar sírleletek = MAROSI ARNOLD – FETTICH NÁNDOR: Dunapentelei avar sírleletek – Trouvailles Avars de Dunapentele. *Archaeologica Hungarica* XVIII. Budapest, 1966.
- MARTIN: Bemerkungen zur frühmittelalterlichen = MAX MARTIN: Bemerkungen zur frühmittelalterlichen Knochenschnalle eines Klerikergrabes der St. Verena-Kirche von Zurzach (Kanton Aargau). *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 71. (1988) 161–177.
- MAŽITOV: Južnyj Ural v VII–XIV. = N. A. MAŽITOV: Južnyj Ural v VII–XIV vv. Moskva, 1977.
- MAŽITOV: Južnyj Ural v VI–VIII. = N. A. MAŽITOV: Južnyj Ural v VI–VIII. vv. In: *Arheologija SSSR. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja*. Red. S. A. PLETNJOVA. Moskva, 1981. 27–28.
- MESTERHÁZY: Korai avar részleges = MESTERHÁZY KÁROLY: Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről – Frühawarische partielle Pferdebestattungen aus Ártánd und Biharkeresztes. *Folia Archaeologica* 38. (1987) 219–245.
- MESTERHÁZY: Népvándorláskori csontcsatok = MESTERHÁZY KÁROLY: Népvándorláskori csontcsatok – Boucles d'os de l'époque des Grands Invasions. *Archaeológiai Értesítő* 96. (1969) 242–246.
- MITSCHA–MÄRHEIM: Eine awarische Grenzorganisation = HERBERT MITSCHA–MÄRHEIM: Eine awarische Grenzorganisation des 8. Jahrhunderts in Niederösterreich? *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 4. (1957) 129–135.
- MOGIL'NIKOV: Hunnu = MOGIL'NIKOV V. A.: Hunnu Zabajkal'ja. In: *Arheologija SSSR. Stepnaja polosza Aziatskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*. Red. M. G. MOŠKOVA. Moskva, 1992. 254–273.

- PÁRDU CZ: Árpád-kori temető = PÁRDU CZ MIHÁLY: Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson. Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből. Szeged, 1943. 183–192.
- POPOVIĆ: Svetin'a = MARKO POPOVIĆ: Svetin'a, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu – Svetinja, contribution to the study of the early Byzantine Viminacium. Starinar. Beograd, 1988. 1–37.
- PRIHODNJUK: Stepnove naselenija = O. M. PRIHODNJUK: Stepnove naselenija Ukraini ta šhidni slov'jani (druga polovina 1. tis. n.e.). Kiiv, 2001.
- PROHÁSZKA: Egy maroknyi lokálpatrióta = PROHÁSZKA PÉTER: Egy maroknyi lokálpatrióta Tiszazug régiségeinek nyomában. (Szolnok megyei Múzeumi Adattár 38.) Szolnok, 2015.
- RAŠEV: Prabalgarite = RAŠEV, RAŠO: Prabalgarite prez V–VII vek. Veliki Tarnovo, 2007.
- ROSNER: A Szekszárd-Bogyiszlói = ROSNER GYULA: A Szekszárd-Bogyiszlói úti avar temető ló- és lovastemetkezései – Die Pferde- und Reiterbestattungen im awarischen Gräberfeld von Szekszárd-Bogyiszlói út. A Bérei Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6-7. (1975–1976) 79–109.
- ROSNER: Das awarenzeitliche = GYULA ROSNER: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Red. ÉVA GARAM – TIVADAR VIDA. Budapest, 1999.
- RUSLANOV: Rogovye i kostjanye = E. V. RUSLANOV: Rogovye i kostjanye podpružnye prjažki srednevekovogo gorodišča Ufa II. – The buckle of bone and horn for horses girths of medieval site of ancient settlement Ufa-II. In: Aktual'nye problemy istorii, etnologii, arheologii i kul'tury Baškortostana. Red. M. M. KUL'ŠARIPOV – B.V. BURANGULOV. Ufa, 2016. 282–288.
- SAVINOV: Iz istorii izučenija = D. G. SAVINOV: Iz istorii izučenija rannesrednekovykh pamjatnikov Baraby. In: Baraba v tjurkskoe vremja. Red. E. I. DEREVJANKO. Novosibirsk, 1988. 5–13.
- SKARBOVENKO–LIFANOV: Pogrebal'no-pominal'nye komplekxy = V. A. SKARBOVENKO – N. A. LIFANOV: Pogrebal'no-pominal'nye komplekxy rannesrednekovykh kočevnikov iz vos-točnogo Priazov'ja (po materialam raskopok mogil'nikov Lebedi IV i Lebedi VIII v 1980 g.). In: Materialy po arheologii i istorii antičnogo i srednevekovogo Kryma, vyp. IV. 2012. 44–68.
- SZELLE: Régészeti ásatások = SZELLE ZSIGMOND: Régészeti ásatások a bölcskei népvándorlás-kori temetőben – Ausgrabungen im völkerwanderungszeitlichen Gräberfeld von Bölcske. Archaeológiai Értesítő 11. (1891) 239–249.
- TIŠKIN-SEREGIN: Predmetnyj kompleks = A. A. TIŠKIN – N. N. SEREGIN: Predmetnyj kompleks iz pamjatnikov Kyzyl-Taškского etapa tjurkskoj kul'tury (2-ja polovina V – 1-ja polovina VI v. n.e.): tradicii i novacii. In: Teorija i praktika arheologičeskih issledovanij 6. Barnaul, 2011. 14–32.
- TOBIAS: Avar kori tarsolyzárók = TOBIAS BENDEGUZ: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében – Awarenzeitliche Taschenverschlüsse in Karpatenbecken. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 12. (2011) 277–312.
- TOMKA: Adatok a Kisalföld I. = TOMKA PÉTER: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz I. Kés a sírban – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalfüöld in der Awarenzeit. Messer im Grab. Arrabona 14. (1972) 27–75.
- TOMKA: Adatok a Kisalföld II. = TOMKA PÉTER: Adatok a Kisalföld avar kori temetkezési szokásaihoz II. Tájékozás – Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalfüöld in der Awarenzeit II. Orientierung. Arrabona 17. (1975) 5–90.
- TOMKA: Adatok a Kisalföld III. = TOMKA PÉTER: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. – Koporsóhasználat a tápi temetőben – Angaben zum Bestattungsbrauch der Bevölkerung vom Kleinen Alföld in der Awarenzeit III. Sarggebrauch im Gräberfelde von Tápi. Arrabona 19-20. (1977–1978) 17–108.

- TOMKA: Az avar kori temetkezési szokások = TOMKA PÉTER: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. Arrabona 41/1-2. (2003) 35–37.
- TOMKA: Christ oder Heide = TOMKA, PÉTER: Christ oder Heide? Das Grab 317 von Táp-Borba. Zalai Múzeum 11. (2002) 211–228.
- TOMKA: Innere Migranten = PÉTER TOMKA: Innere Migranten an einer Straßenkreuzung – Regionsfremde in der Kleinen Tiefebene. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Hg. JAN BEMMANN – MICHAEL SCHMAUDER. Bonn, 2008. 601–618.
- TOMKA: Langobardenforschung = PÉTER TOMKA: Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Hg. WALTER POHL – PETER ERHART. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.) Wien, 2005. 247–264.
- VAJNSTEJN: Pamjatniki vtoroj = VAJNSTEJN, S. I.: Pamjatniki vtoroj poloviny I tysjačletija v Zapadnoj Tuve. In: Trudi Tuvinskoj kompleksnoj arheologo-etnografičeskoj ekspedicii II., 1959–1960. Moskva–Leningrad, 1966. 292–347.
- VÖRÖS: Lovastemetkezések = VÖRÖS ISTVÁN: Lovastemetkezések. In: LÁSZLÓ GYULA: A csákerény-orondpusztai avar kori temető. Szerk. SZENTPÉTERI JÓZSEF ET AL. Székesfehérvár, 2017. 182–191.
- WERNER: Zu den Knochenschnallen = JOACHIM WERNER: Zu den Knochenschnallen und Reliquiarschnallen des 6. Jahrhunderts. In: Die Ausgrabungen in St. Ulrich und Afra in Augsburg 1961–1968. Ed. JOACHIM WERNER. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 23. (1977) 275–351.

A BONE BUCKLE FROM AN AVAR AGE CEMETERY OF TÁP

A rare object came to light from the No. 343 grave of the Middle and Late Avar Age cemetery of Táp-Borbapuszta. This bone buckle is a unique find in the region. The present study describes the conditions of the finding, the group of finds, the chronology of the grave (the last third of the 7th century – the beginning of the 8th century) and the occurrences of the object type within the Carpathian Basin. With the exact typological description of the object having been seen as a piece of Eastern heritage it clears up some confusions of the literature, tries to solve the chronological inconsistency (up till now it has been known only from the Early Avar Age) and reviews its possible use (as it is considered to be a sling-buckle in Hungary and also in case of plentiful Asian parallels, but there are some exceptions).

Péter Tomka

Brauer-Benke József*

A DOROMB HANGSZERTÍPUS TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉSE

A doromb hangszertípus felépítését tekintve egy bambuszba vágott, vagy fémkeretbe illesztett nyelv, amelynek az egyik vége szabadon rezeg és ujjal, vagy rákötött zsinnyel lehet pengetni. A hangszert a fogakhoz közel a szájban tartják, és a hangszínt, erősségét a nyelv állásával és a légzéssel lehet szabályozni. A megpendített nyelv rezonanciájától függ a hangmagasság és az amplitúdójától (a rezgés legnagyobb kitérése) pedig a hangerősség. A doromb egyetlen alaphangon szól, amelynek felharmonikusait a zenész szájürege erősíti fel és a szájüreg térfogat változásaival képezi a dallamot. A doromb dallam és ritmus hangszerként is egyaránt használható. Két fajtája ismert: amennyiben a doromb nyelve a saját hangszertestből van hasítással kialakítva, idioglott (azonos nyelvű) hangszertípusról beszélhetünk, amely típus használata főleg Indonézia és Melanézia népcsoportjaira jellemző, ha viszont a nyelv más anyagból van kialakítva, mint az európai típusok esetében, akkor heteroglott (másnyelvű) doromb típusról van szó. Ebben az esetben a keret és a nyelv más összetételű fémből készülnek.

Az európai és így a magyar dorombok jellemzően a heteroglott típusba sorolhatóak. Bartók kutatásai alapján úgy vélte, hogy a doromb egykor jellegzetes magyar népi hangszer lehetett, amely azonban az 1930-40-es években hazánkban már kiveszett, a szlovákoknál épp kiveszőfélben volt, viszont a ruszinoknál és a románoknál ebben az időszakban még gyakran előfordult.¹ Sárosi rámutat, hogy a hangszertípus kihalása a néphagyományból a nyelvterület nagy részén a II. világháború utáni időszakra tehető, de a dorombjátékra utaló népies kifejezések az 1960-as években még országszerte ismertek voltak.² Kivételnek tekinthető Moldva, ahol még a 20. század végén is gyakran megtalálható.³ A 20. századi szórvány elterjedést mutató dorombok nagyobbbrészt osztrák gyári példányok voltak, de vándor cigány kovácsok és ügyesebb, barkácsoló kedvű parasztemberek is készítettek dorombokat, mint például a Szeghalmon élő, 1878-ban született Emődi Ferenc kosárfonó, aki gyári példány után saját maga készített dorombot.⁴ A doromb hangszertípus 20. század második felére jellemző elterjedtségét jól illusztrálja, hogy az általam megvizsgált 23 megyei múzeum néprajzi gyűjteményéből egyedül a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban Xantus János Múzeum) gyűjteményében találtam egy kovácsoltvas dorombot (ltsz: 97.5.2.1). A hangszerrel kapcsolatban érdekes adalék, hogy tartozéka egy fából készült trapéz alakú tárgy, amely négy doromb rögzítésére volt alkalmas oly módon, hogy védte a dorombok nyelvét a szállítás közben történő esetleges sérüléstől. (1. kép) Az 1997-ben nyilvántartásba vett doromb és a hozzá tartozó, trapéz alakú tároló a Győr megyei Nyalkáról került a gyűjteménybe, azonban feltételezhetően nem itt készült. Nyalkán ugyan működött kovácsműhely, de a helyi patkoló és kocsivasalásokat gyártó mes-

* MTA BTK Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa.

¹ BARTÓK: *Volksmusik der Rumänen* 360.

² SÁROSI: *Hangszerek* 18–19.

³ PÁVAI: *Az erdélyi és a moldvai* 38.

⁴ BERECKZI: *Népi hangszerek* 15.

1. kép

Heteroglott kovácsoltvas doromb és tartója

(RFMTM, Néprajzi Gyűjtemény, ltsz.: XJM.N.79.5.2.1–2. Tanai Csaba Taca felvétele)

ter valószínűleg nem készített dorombokat, mert akkor több példány is fenn kellett volna, hogy maradjon.⁵ Ezért bizonyosra vehető, hogy a doromb és a trapéz alakú kis tárolóeszköz vándorkereskedő által kerülhetett Nyalkára, aki nagyobb tételben tárolt és szállított hangszereket ilyen fa tárolóeszközök segítségével.

A doromb hangszertípus a Hornbostel-Sachs-féle osztályozás logikus, a hang keletkezését alapul vevő csoportosítás alapján az idiofon hangszerek közé sorolandó.⁶ Egy későbbiekben elterjedt elmélet szerint, mivel a hang a szájüregben keletkezik, illetve az ott képzett artikulációval változtatják a hangokat, felvetődött annak a lehetőség is, hogy a dorombok az aerofon hangszerekhez legyenek besorolva.⁷ Ennek köszönhetően a hazai gyakorlatban is megfigyelhető a doromb hangszertípus aerofon csoportosítása.⁸ Más kutatók diplomatikusan arra a következtetésre jutnak, hogy a dorombokat a pengetett aerofonok és a folyamatos levegő utánpótlást igénylő idiofonok közé egyaránt be lehet sorolni.⁹

Összességében a Hornbostel-Sachs hangszertipológiai elv következetes alkalmazásával, amely szerint meghatározó elv a hang keletkezésének a helye, a dorombnak továbbra is az idiofon hangszertípusok közé kell tartoznia, mert a kordo-

⁵ Tanai Péter közlése.

⁶ HORNBOSTEL–SACHS: Systematik der Musikinstrumente 553–590.

⁷ CRANE: The Jew's Harp as Aerophone 66–69.

⁸ MANDEL: Magyar népi hangszerek 112.

⁹ FOX: The Jew's Harp 135., PLATT: Kulturgeschichte 51–53.

2. kép

Tajvani őslakos tsou zenész nők idioglott dorombbal és szájíjjal
(Ismeretlen fotós, postai képeslap, 1918–1933.)

fon szájíjjakhoz hasonlóan a hang a hangszertestben képződik, és bár a szájüregben képzett artikuláció megváltoztatja a hangot, de a szájüreg elsődlegesen erősítőként működik. Ezt jól szemlélteti Tajvan ausztronéz nyelvű őslakói, a tsou népcsoport körében alkalmazott doromb, amit egy archaikus szájíj típussal együtt használnak. (2. kép) Mivel a megpendített húr önmagában is hangot képez, és a rezonátortest csak felerősíti azt, a megpendített doromb is hangot képez a rezgés által, ezért a hangforrás valójában a hangszer teste.

A viszonylag egyszerű felépítésű hangszerek – mint az ajaksípok közül a cső-sípok, ill. az ujjnyílás nélküli felhangfurulya félék – egymástól távoli területeken élő népcsoportoknál egyaránt felbukkanhattak, attól függetlenül, hogy történeti érintkezés lett volna közöttük. Az egymástól távol fekvő területeken észlelt analógiák létrejöttének első szisztematikus magyarázata először a német etnológiai kutatásokban bukkan fel. Az Elementargedanke¹⁰ és a Völkergedanke¹¹ fogalmak arra világítanak rá, hogy a jelenségazonosságok a történeti fejlődéstől függetlenül, a homo sapiens pszichikai tulajdonságaiból adódnak.¹² A későbbiekben Bas-

¹⁰ MNL 1. 669.: „Olyan alapvető képzetet, gondolati formát jelöl, amely az emberiség pszichikai egységének következtében a legkülönbözőbb társadalmaknál többé-kevésbé azonos kulturális vonások létrejöttéhez vezet.”

¹¹ Uo: „Az elemi gondolat A. Bastian és követői szerint tiszta formában sehol se tűnik fel, hanem megjelenési módjait az éghajlati, földrajzi és egyéb külső körülmények befolyásolják. Ezek eredményeként, az egyes földrajzi provinciákban az elemi gondolat »népgondolat« formájában tűnik fel.”

¹² BASTIAN: Allgemeine Grundzüge 11.

tian „elemi gondolat” és „népgondolat” elmélete Jung pszichológiai antropológiájának válik központi gondolatává és terjed el archetípus néven.¹³ Az elemi gondolat vagy archetípus lényege szerint azonos földrajzi és természeti környezet esetén mindenfajta kulturális érintkezéstől függetlenül hasonló produktumokat hozhat létre éppúgy, mint az analog reagálás ösztöne. Viszont jó néhány hangszer esetében a különböző népcsoportok körében megtalálható hangszertípusok morfológiai és elnevezésbeli egyezései valamely adott helyről való eredeztetéssel magyarázhatók. Ezért hangszertörténeti kutatások egyértelműen arra mutatnak, hogy a hangszertípusok történeti vizsgálatánál a diffuzionizmus jelensége szintén megragadható, amelynek alapján adott hangszertípusnál az interetnikus kapcsolatok útján nyomon követhető egy-egy hangszer térbeni és időbeni terjedése. Ezen túlmenően az ún. stimulus diffúzió jelenségének lényege szerint nem feltétlenül az új termék, jelen esetben adott hangszer átvételéről van szó, csak az átvétel ötlete adja meg a stimulust a helyi invenció létrejöttéhez.¹⁴ Habár a dorombok kialakulásának története még nem teljesen feltárt, de a történeti adatok áttekintése arra enged következtetni, hogy a hangszertípus viszonylag egyszerű felépítése ellenére, nem minden népcsoport alakított ki doromb típusú hangszereket. Ázsiában és Európában szinte mindenütt ismert, viszont az európai gyarmatosítók megjelenése előtt az amerikai, az ausztrál és az afrikai kontinenseken nem ismerték a doromb hangszertípust.

A morfológiai jellemzőkön alapuló komparatív kutatások alapján feltételezik, hogy a doromb Kína déli területein vagy Délnyugat-Ázsiában alakulhatott ki.¹⁵ A csendes-óceáni szigeteken a hangszerek díszítésére alkalmazott növény és állati szimbolikus ornamentika vizsgálata alapján nem kizárt, hogy már a neolitikum idején megjelenhettek az első idioglott dorombtípusok.¹⁶ (3. kép) Viszont régészeti leletekkel ezt mindeztidáig nem tudták alátámasztani, mert az eddig ismert legkorábbi lelet az Altáj hegységből Chultukov Log 9 és Cheremshanka nevű régészeti lelőhelyek feltárásaiból előkerült ló vagy marha bordáiból készített, öt részben, vagy

3. kép
Pápua zenész idioglott dorombbal,
Pápua Új-Guinea, Wahgi-völgy
(Fotó: Jacques Villemainot, 1965.)

¹³ JUNG: Über die Archetypen 7–43.

¹⁴ KROEBER: Stimulus Diffusion 1.

¹⁵ MARCUSE: A Survey of 98–99.

¹⁶ COLLAER: Ozeanien 98.

4. kép

Idioglott doromb az Altaj-hegység vidékéről, Cheremshanka

(Fotó: Andrey Borodovsky, 2018.)

egészben fennmaradt idioglott doromb, amelyek korát a hun-szarmata periódus időszakára datálják, és 1580–1740 évesre becsülik.¹⁷ (4. kép)

India és Kína illetve Belső- és Kelet-Ázsia népei körében sokszor egymás mellett maradtak fenn a növényi vagy állati alapanyagból készített idioglott, és a fémből készített heteroglott dorombok. A hangszertörténeti kutatások emellett formailag két főbb csoportba sorolják a dorombtípusokat. Az archaikusabb formánál a rugalmas lamella, legyen az bambusz, fa vagy akár fém, párhuzamos a hosszúkas kerettel. Ezzel szemben az újabb típusoknál a fém keret már kerek vagy íves kialakítású. Ezek átmeneti formái a tajvani és a cape engañoi (Luzon, Fülöp-szigetek) „átmeneti” heteroglott doromb típusok, amelyek formájukban még az idioglott típusokra hasonlítanak.

A kelet-szibériai népcsoportok viszonylag szegényes hangszerkultúrájának egyik legjellemzőbb eleme a doromb. A paleoszibériai nyelvek közé tartozó csukcsok *vánni-yárar*, a korjokok *vánni-yáyai*, illetve mandzsu-tunguz nyelvek közé tartozó orokok *kungá*, az orocsok *khungkái*, az udék *kunkái* és *kumikáiyë*, a nanajok *konká*, az ulcsák *kingái*, az evenkik *kóngkukan*, és a negidálok *kongkíghi* idioglott és heteroglott dorombtípusainak elnevezései egyértelműen diffúz vagy stimulusszerű jellegű átvételeket sejtetnek.¹⁸ Japán őslakos népessége a protomongolid nyelven beszélő ainuk archaikus kultúrájának szintén fontos része az idioglott dorombtípus alkalmazása, viszont az amerikai indián népcsoportok köréből nem adatolható, hogy ismerték és használták volna a dorombot.¹⁹ Ezért feltételezhető, hogy csak a szibériai eredetű paleoindiánok Észak-amerikába vándorlása után alakulhatott ki ez a hangszertípus.²⁰ Emellett a doromb hangszertípus elnevezéseinek és morfológiai sajátosságainak vizsgálata arra enged következtetni, hogy Óceánia népcsoportjai körében az ausztronéz nyelveket beszélő népcsoportok hajózó migrációjával juthatott

¹⁷ OLESZCZAK: Chultukov log 9 167–168.

¹⁸ A cirill betűs átirásból adódó hangtani eltérések miatt az Atlas of Musical Instruments of the Peoples Inhabiting the USSR (AMIPIU) angol átirású terminusait használom, illetve az arab, perzsa, kínai stb. hangszerelevezéseknél a The New Grove Dictionary of Musical Instruments terminusai az irányadók.

¹⁹ Az sem kizárható, hogy korábban ismerhették, de Amerika európaiak általi felfedezésének idejére már kihalt a használata.

²⁰ Habár az amerikai őslakosok megjelenésének pontos időpontja még mindig nem tisztázott, de a legtöbb kutató abban egyetért, hogy az ún. Clovis-kultúra (Kr. e. 11500) idején Észak-Amerika már mindenképpen lakott lehetett.

5. kép

Borneói zenészek peremfurulyával és idioglott dorombbal, Mahakam folyó felső folyása

(Fotó: Jean Demmeni, 1898–1900.)

el a hangszer. (5. kép) Mint például a bambuszból készített idioglott *kubing* dorombtípus, amit a Fülöp-szigetek északi részén élő itneg (tingguian) népcsoport *kolibau*, a déli részén élő maranao-k *kobing*, és yakan-ok *kulaing*, illetve a Szulawézi déli részén élő toraja népcsoport *karombi* néven ismer.²¹ Mivel a nyelvtudomány az ausztronéz nyelvcsalád tagjainak széttelepülésének kezdetét a Kr. e. 5. évezredre datálja, a hangszertípus kialakulását az eddigi adatok alapján Kr. e. 13000 és 5000 közé lehet valószínűsíteni.

Kínából már a Kr. e. 9-8 század idejéből adatolható a „Si King” vagyis a „Dalok könyvében”²² szereplő *huang* elnevezésű bambusz doromb, amely Kína Hunan tartományában a napjainkig megtalálható.²³ Indiában a kovácsoltvasból készített doromb típusú hangszereket legalább 1500 éve ismerik, ezért a kutatók feltételezték, hogy India északi részén alakulhatott ki az eredetileg bambusz idioglott doromb típusból a kovácsoltvas heteroglott típus.²⁴ A *morsing* elnevezésű kovácsoltvas heteroglott dorombtípus azonban inkább India déli területein elterjedt, illetve az észak-

²¹ SACHS: Die Maultrommel 192.

²² SI KING: Dalok könyve.

²³ PICKEN: The Music of far Eastern Asia 185.

²⁴ SACHS: Die Maultrommel 188.

nyugati Radzsasztánban, ahol *morchang* és a szomszédos Pakisztán *sindh* nyelvterületén, ahol *changu* néven ismerik.²⁵ Nepálban, ahol *murchunga* az elnevezése, a Kirati népcsoport körében népszerű, akik a Himalája keleti részéről származnak, és ahonnan migrációs csoportjaik Asszám, Tibet, Burma és Kína Jünnan tartományába is eljutottak. Az újperzsa nyelvű tadzsikok heteroglott *chang-kobúz* doromb elnevezése viszont már a belső-ázsiai török nyelvű népek irányába mutat.

Ázsia szibériai, ujjur, kipszak és oguz török nyelvű népcsoportjainak fa vagy csont idioglott és kovácsoltvas heteroglott dorombjainak hasonló elnevezései szintén diffúz jellegű átvételeket sejtetnek, ahol a komys/komuz terminus húros hangszereket is jelöl, ezért nagyjából „hangszer”-nek megfelelő jelentéstartalommal használják. Mint az altaji *temír-komýs*, a hakaszi *temír-komýs*, a tuvai *temír-komýs* és *khuluzún-komýs*, a jakut *khomús*, a dolgan *khomús*, az üzbég *chang-kobúz*, a baskír *kubýz*, a tatár *kubýz*, a nyugat-szibériai tatár *kobýz*, a kirgiz *komúz* és *temír-komúz*, a kazak *shankobýz* és a türkmén *kobýz*. A finnugor nyelvű népek közül a magyar törzsek mellett a mari (cseremiszi) népcsoportra hatottak a leg erősebben a környező török nyelvű népek, ami a *kovýz* doromb elnevezésükben is visszaköszön.

Viszont az ogur (lir-török) nyelvek közé tartozó csuvasok *varkhán* elnevezése már valószínűleg orosz hatást mutat, mert az orosz és belorusz *vargan*, illetve a lett *vargas* elnevezésekkel hozható kapcsolatba. A szomszédos litvánok *dambrelis* elnevezése már inkább a lengyel *drumla*, a szlovák *drumbla* és a ruszin huculok között használt *drimba* elnevezés irányába mutat, amelyek szintén összevethetőek a moldovánok *drimba* és a máramarosi román *drîmbă* és az olteniai román elnevezésekkel, mint a *drînd*, *drîng*, *drîmb*, *drîmboai*, amelyek a szomszédos, keleti szerb *drombulja*, *drimbolj* elnevezések irányába mutatnak.²⁶

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának áttekintéséből kiderül, hogy a bizonytalan eredetű *doromb* szavunk valószínűleg összefüggésbe hozható a 15-18. század közötti időszakban még elterjedt, fúvással és pengetéssel megszólaltatott *doromblya* hangszernévvel, amely ilyen formájában a szomszédos szláv elnevezésekre utalnak, amelyek viszont a német *Trommel*/*Maultrommel* átvételei lehetnek.²⁷ A magyar doromb elnevezéssel kapcsolatban az onomatopoetikus (hangutánzó, hangfestő) hangszerelnevezés-vizsgálatok alapján az „r” hang jellemzően azt a zörejt fejezi ki, amit a rugalmas test, nyugvó állapotából való erőszakos kimozdítása okoz, és ezért az „r” hangot gyakran használják együtt támasztó mássalhangzókkal.²⁸ Ez a jelenség több hangszertípus elnevezésében is megragadható, mint például a dobót jelentő *drumme*, *tromme*, vagy a trombitát jelentő *drumme*, *trumbe* kifejezésekben, ezért az onomatopoetikus vizsgálatok alapján a doromb szavunk és szláv megfelelői egyaránt ide sorolhatóak.²⁹ A lengyel eti-

²⁵ Az indiai doromb elnevezések valószínűleg összefüggésbe hozhatóak a perzsa چنگ (chang) hárfa terminussal és ilyen formában a dán *mundharpe*, a norvég *munnharpa* és az izlandi *munnharpa* elnevezések logikáját (ún. száj/hárfa) tükrözik.

²⁶ BRAUER-BENKE: A népi hangszerek 41.

²⁷ TESZ 1. 663.

²⁸ HARASZTI: Hangutánzás és jelentésváltozás 21.

²⁹ Uo.

mológiai vizsgálatok a dorombot jelölő lengyel *drumla* elnevezést a szintén német *Trommel* terminusból származtatják.³⁰ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a német eredetű kifejezés szláv közvetítéssel jelenhetett meg a magyar nyelvben.

A belső-ázsiai török elnevezések analógiájára, illetve a kirgiz *komuz* elnevezés kapcsán, amely egyaránt jelenthet idiofon doromb hangszertípust és kordofon hosszúnyakú lantokat, látszólag felvetődhet annak a lehetősége, hogy a *doromb* elnevezés is kapcsolatba hozható a tatár *dumbrá*, a tadzsik és üzbég *dumbrák* és a baskír, kazah és kalmük *dombrá* hosszúnyakú lanttípusok elnevezéseivel.³¹ A belső-ázsiai hosszú nyakú lantok komparatív elemzése alapján az ún. proto tanbúr csoportba tartozó üzbég, tadzsik, türkmén és uigur *tanbúr* és az afgán *tambúr* képviselik a legrégebbi formai jellegzetességet.³² Ennek alapján az Afganisztán északi területeiről elterjedő turkesztáni *dambura*, ami a badaksani *bandurával* és a tadzsik *dumbrakkal* egyaránt rokonítható, arra enged következtetni, hogy a *dumbrá/dombrá* stb. elnevezések a *tanbúr/tambúr* hosszú nyakú lant elnevezések irányába mutatnak.³³ Ebből kifolyólag valószínűleg nem hozhatóak összefüggésbe a *trommel/drumbla/doromb/drimba* típusú doromb elnevezésekkel, amelyek egyértelműen a szláv nyelvű népek elnevezéseit tükrözik.³⁴ A doromb elnevezés valószínűsíthetően vagy szláv jövevény a magyarban, vagy belső fejleményű hangutánzó szó (vö. *dorombol*), de semmiképpen nem finnugor eredetű. Az (obi-ugor) manysi *tumra* és a hanti *tumrán* szavak vélhetően török eredetűek, ezért eredetileg egy, valószínűleg széles körben elterjedt, hangszerről és hangszernévről lehet szó, amely azonban a magyar *doromb* elnevezéssel nem hozható közvetlen össze-

6. kép

Dorombon játszó angyal az Exeteri katedrális Minstrels' Gallery mellvédjén, 1360.

(Fotó: Karl Magnus Klier, 1956.)

³⁰ SZYDLowska-CEGLOWA: *Staropolskie Nazewnictwo* 227.

³¹ A kérdést illetően szerettem volna turkológusok véleményét is csatolni, de megkereséseimre mind-
ezidáig nem érkezett válasz.

³² CAMPBELL: *Zur Typologie* 31.

³³ NGDMI 1. 539–540.

³⁴ HEYMANN: *Introduction* 34–35.

függésbe.³⁵ Ezért a magyar hangszerelnevezés viszonylag késői, 15–16. századi felbukkanása leginkább arra enged következtetni, hogy a doromb hangszertípust csak a középkor folyamán vehettük át a környező népektől.

A régészeti adatok alapján a hangszertípus európai jelenlétével az 5-6. század óta lehet számolni, mert 1868-ban, egy Franciaország északnyugati részén, Rouenben folytatott ásatás során a gall-román időszakra datált, öt darab, a mai fém dorombokkal rokonítható formájú bronz doromb került elő.³⁶ Összességében az európai gyűjtemények régészeti leleteit figyelembe véve a 6. századtól adatolható a bronz és a 10. századtól pedig az acél dorombok elterjedése.³⁷ A hangszertípus eddig ismert legkorábbi európai ábrázolása jelenik meg az angliai Exeter gótikus katedrálisának ún. zenész karzatán „Minstrels’ Gallery”. Az 1360 körül épült karzat mellvédjén 12 különböző hangszeren játszó angyal szobra látható, amelyek közül balról az ötödik dorombon játszik.³⁸ (6. kép) Svédországban szintén a 14. század végén és a 15. század elején mutatható ki a doromb megjelenése. Legkorábbi ábrázolása 1480-ból az upplandi a Härkeberga település templomában található freskóról ismert, amelyet bizonyos Albert piktor (Immenhusen kb. 1440 – kb. 1507) készített.³⁹ (7. kép) Marin Mersenne (1588-1648) francia matematikus és zeneteoretikus 1636-ban megjelent „Harmonie universelle” című művében az alsóbb néposztályok körében elterjedt doromb hangszert a felsőbb körök művelt főinek figyelmébe is ajánlja.⁴⁰ A 17. század végére a hangszertípus a közép- és kelet-európai régióban is széles körben ismert lehetett. A felső-ausztriai Molln településen, ahol évszázados hagyományai vannak a dorombkészítésnek és a város címerében is egy doromb szerepel, már 1679 óta jelentős mennyiségben készültek kovácsoltvasból készített dorombok, amelyek kereskedők közvetítésével juthattak el a bécsi és pesti piacokon kívül München, Lipcse, Frankfurt, Trieszt, illetve Lengyelország és Törökország nagyobb városaiba.⁴¹

7. kép
Dorombon játszó zenész
(Albert piktor, Härkeberga templomának
freskója, 1480 körül)

³⁵ Csepregi Márta szóbeli közlése.

³⁶ KOLLWEIT: Jew's Harps 77.

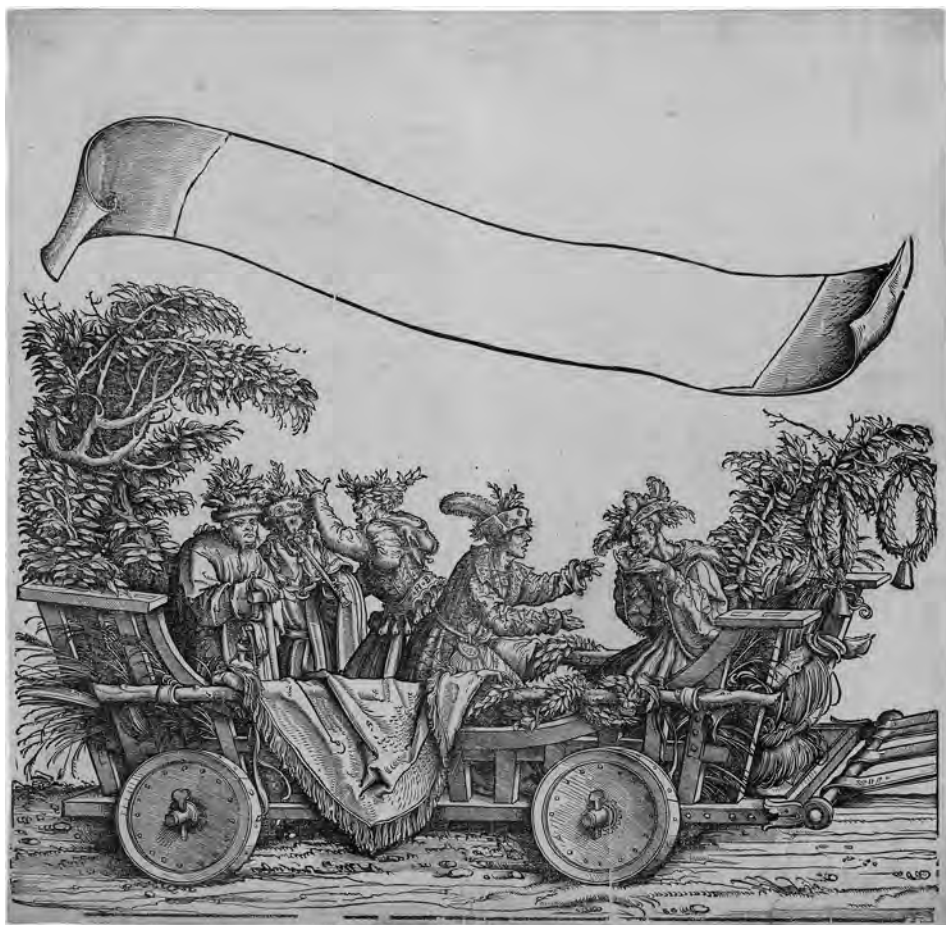
³⁷ CRANE: Extant Medieval 19–25.

³⁸ KLIER: Volkstümliche Musikinstrumente 71.

³⁹ HEYMAN: Introduction 25.

⁴⁰ MERSENNE: Harmonie universelle 45–48.

⁴¹ KLIER: Volkstümliche Musikinstrumente 71–76.

8. kép

Dorombon játszó udvari bolond „Miksa császár diadalmenete” című fametszetén, 1515
(Hans Burgkmair, Augsburg 1516–1519.)

A 15-16. századi említések alapján a doromb a dudával együtt még jellegzetes katonai hangszer.⁴² Ezt példázza, hogy I. Miksa német-római császár udvari bolondja Guggeryllis Hans Burgkmair 1515-ös „Miksa császár diadalmenete” című fametszetén, a katonazenészek mellett, dorombjátékosként az udvari bolondok szekerén utazva, szintén meg lett örökítve.⁴³ (8. kép) Ezzel szemben a 20. század elején Bartók bihari és a máramarosi románok körében végzett népzenei kutatásai már arra utalnak, hogy a dorombon főleg nők játszottak.⁴⁴ Mivel ez a jelenség nem csak a kárpátok térségéből, hanem az alpok vidékéről is adatolható, felvetődött annak a hipoté-

⁴² ZOLNAY: A magyar muzsika 234.

⁴³ KLIER: Volkstümliche Musikinstrumente 75.

⁴⁴ BARTÓK: Volksmusik der Rumänen 367.

zise, hogy a doromb használatának a szokása elsősorban a nőkre volt jellemző.⁴⁵ Az osztrák hangszertörténeti kutatásokból az derült ki, hogy bár a doromb Ausztriában nem kizárólag női hangszer, de a női nemhez erősebben kötődik a hangszer használata.⁴⁶ Az 1960-as években a magyar népzene kutatás szintén azt a tendenciát rögzíthette, hogy a magyar néphagyományban a dorombjáték elsősorban a nőkre és gyermekekre jellemző, ezért a férfiak nem tekintették komoly hangszernek.⁴⁷ Az etnomuzikológiai kutatások azt is kimutatták, hogy Ázsiában a doromb hangszertípushoz erős szexuális asszociációk társulnak, és a belső-ázsiai török népek körében a doromb használata elsődlegesen és kizárólagosan női és gyermekhangszer.⁴⁸ Szibéria és Mongólia népcsoportjainál a helyi sámánritusok révült állapotának eléréséhez használják a dorombokat, amelyekkel különböző pengetési módokat alkalmazva tudnak az állatszellemekkel kommunikálni vagy a testükből kilépve „szellemutazást” tenni.⁴⁹

Mindezek alapján felvetődhet, hogy a honfoglaló magyarság sámánhit típusú vallást gyakoroló táltosai szintén ismerhették a dorombokat és azok használatának módja is hasonló funkcióval bírt. Azonban a doromb hangszernév 16. századi felbukkanása és katonai hangszerként való alkalmazása miatt erősen kétséges, hogy a hangszertípus Európában a vaskori megjelenése óta folyamatosan női és gyerekhangszerként funkcionált volna. Valószínűbb, hogy más hangszertípusokhoz hasonlóan egy későbbi „degradálódás” eredményeként vált női és gyermekhangszerré.

Összességében a doromb hangszertípus Kárpát-medencei történetével kapcsolatban az eddigi adatok alapján arra lehet következtetni, hogy bár elméletileg már a honfoglalás előtti időszakban megismerkedhetett vele a magyarság, de mindezt eddig ezt régészeti leletekkel nem sikerült igazolni. Sőt ennek ellentmond, hogy hangszerekre utaló zenész nevek és hangszerelnevezések már a 12. századtól adatolhatóak, viszont a doromb elnevezés csak a 16. században bukkan fel a történeti anyagban. Ezért az eddigi adatok tükrében, a hangszernév megjelenése és etimológiai vizsgálatai alapján valószínűbb, hogy szláv közvetítésű, német nyelvterületről elterjedő hangszerként jelent meg a térségben, feltehetőleg a 16. század folyamán.

⁴⁵ TARI: A nők és a hangszerjáték 214.

⁴⁶ KLIER: Volkstümliche Musikinstrumente 76. Ezt szimbolizálja, hogy a hangszertípus osztrák eredetmondája szerint az első fából készült dorombot egy Barbara nevű halálraítélt készítette, aki olyan szépen játszott a hangszerén, hogy megmenekült a haláltól és szabadon is bocsátották és ettől kezdve Szent Barbara lett a dorombkészítők patrónusa.

⁴⁷ SÁROSI: Hangszerek 19.

⁴⁸ HEYMANN: Introduction 28–29.

⁴⁹ Uo.

SZAKIRODALOM

- AMIPIU = KONSTANTIN VERTKOV – GEORGI BLAGODATOV – ELZA JÁZOVICKAJA (eds.): *Atlas of Musical Instruments of the Peoples Inhabiting the USSR*. Moscow, 1975.
- BARTÓK: *Volksmusik der Rumänen* = BARTÓK BÉLA: *Volksmusik der Rumänen von Maramures. Sammelbände für vergleichende Musikwissenschaft. Ethnomusikologische Schriften* 37. (1967) 364–369.
- BASTIAN: *Allgemeine Grundzüge* = ADOLF BASTIAN: *Allgemeine Grundzüge der Ethnologie*. Berlin, 1884
- BERECZKI: *Népi hangszerek* = BERCZKI IMRE: *Népi hangszerek. Körösladány, Szeghalom, Gyoma/Békés*, (1957) *Etnológiai Archivum* 6265/1-53.
- BRAUER-BENKE: *A népi hangszerek* = BRAUER-BENKE JÓZSEF: *A népi hangszerek története és tipológiája*. Budapest, 2016.
- CAMPBELL: *Zur Typologie* = RICHARD G. CAMPBELL: *Zur Typologie der Schalenlanghalslaute*. Strasbourg–Baden-Baden, 1968.
- COLLAER: *Ozeanien* = PAUL COLLAER: *Ozeanien*. In: *Musikgeschichte in Bildern*. Bd. 1. Lfg. 1. Leipzig, 1965.
- CRANE: *Extant Medieval* = FREDERIK CRANE: *Extant Medieval Musical Instruments: A Provisional Catalogue by Types*. Iowa City, 1972.
- CRANE: *The Jew's Harp* = FREDERIK CRANE: *The Jew's Harp as Aerophone*. *Galpin Society Journal* 21. (1968) March, 66–69.
- FOX: *The Jew's Harp* = LEONARD FOX (ed.): *The Jew's Harp. A Comprehensive Anthology*. Toronto, 1988.
- HARASZTI: *Hangutánzás és jelentésváltozás* = HARASZTI EMIL: *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben*. Budapest, 1926.
- HEYMANN: *Introduction* = ALFRED HEYMANN: *Introduction*. In: LEONARD FOX (ed.): *The Jew's Harp. A Comprehensive Anthology*. Toronto, 1988. 23–35.
- HORBOSTEL-SACHS: *Systematik der Musikinstrumente* = ERICH MORITZ VON HORBOSTEL – CURT SACHS: *Systematik der Musikinstrumente*. *Zeitschrift für Ethnologie* 46. (1914) 553–590.
- JUNG: *Über die Archetypen* = CARL GUSTAV JUNG: *Über die Archetypen des kollektiven Unbewußten*. In: OLGA FRÖBE-KAPTEYN (ed.): *Eranos-Jahrbuch* 9/1. (1934) Zürich, 7–43.
- KLIER: *Volkstümliche Musikinstrumente* = KARL MAGNUS Klier: *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen*. Kassel–Basel, 1956.
- KOLIVET: *Jew's Harps* = GJERMUND KOLIVET: *Jew's Harps in European archeology*. Oxford, 2006.
- KROEBER: *Stimulus Diffusion* = ALFRED LOUIS KROEBER: *Stimulus Diffusion*. Indianapolis, 1940.
- MANDEL: *Magyar népi* = MANDEL RÓBERT: *Magyar népi hangszerek*. Budapest, 2008.
- MARCUSE: *A Survey of* = SIBYL MARCUSE: *A Survey of Musical Instruments*. New York, 1975.
- MERSENNE: *Harmonie universelle* = MARIN MERSENNE: *Harmonie universelle*. Paris, 1636.
- MNL 1. = ORTUTAY GYULA (főszerk): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. A-F. Budapest, 1977.
- NGDMI 1. = STANLEY SADIE (ed.): *The New Grove Dictionary of Musical Instruments* 1. A-F. London, 1984.
- OLESZCZAK ET AL.: *Chultukov* = ŁUKASZ OLESZCZAK – ANDRIEY P. BORODOVSKIY – KRZYSZTOF MICHALCZEWSKI – DALIA A. POKUTTA: *Chultukov Log 9 A Settlement from the Xiongnu-Xianbei-Rouran Period in the Northern Altai*. *Eurasian Prehistory* 14. (2018:1–2) 153–178.
- PÁVAI: *Az erdélyi és a moldvai* = PÁVAI ISTVÁN: *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*. Budapest, 1994.
- PICKEN: *Folk Musical* = LAURENCE PICKEN: *Folk Musical Instruments of Turkey*. London, 1975.
- PICKEN: *The Music of Far Eastern* = LAURENCE PICKEN: *The Music of Far Eastern Asia*. *The New Oxford History of Music* I. London, 1957. 83–194.
- PLATT: *Kulturgeschichte* = REGINA PLATT: *Kulturgeschichte der Maultrommel*. Bonn, 1992.

- SACHS: Die Maultrommel = CURT SACHS: Die Maultrommel. Eine typologische Vorstudie Zeitschrift für Ethnologie 49. (1917) 185–200.
- SÁROSI: Hangszerek = SÁROSI BÁLINT: Hangszerek a magyar néphagyományban. Budapest, 1998.
- SI KING: Dalok könyve = SI KING: Dalok könyve. Fordította: Csanádi Imre, Illyés Gyula, Jánosy István, Károlyi Amy, Kormos István, Lator László, Nemes Nagy Ágnes, Rab Zsuzsa, Szabó Magda, Weöres Sándor, Budapest, 1957.
- SZYDŁOWSKA: Staropolskie Nazewnictwo = BARBARA SZYDŁOWSKA-CEGŁOWA: Staropolskie Nazewnictwo Instrumentów Muzycznych. Wrocław, 1977.
- TARI: A nők és a hangszerjáték = TARI LUJZA: A nők és a hangszerjáték. In: KÜLLÖS IMOLA (szerk): Hagyományos női szerepek. Budapest, 1999. 209–224.
- TESZ = Benkő Lóránd (főszerk): A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára 1–3. Budapest, 1967–1976.
- ZOLNAY: A magyar muzsika = ZOLNAI LÁSZLÓ: A magyar muzsika régi századaiból. Budapest, 1977.

A HISTORIC REVIEW OF THE JAW HARP (“DOROMB”) INSTRUMENT TYPE

This historic review of the jaw harp (“doromb”) instrument type points out that in spite of its simple structure its different local versions did not develop independently, but it spread from Southern China or South-West Asia through inter-ethnic connections. This process can be traced fairly well by the names of the instrument applied by the different neighbouring peoples. Due to its spreading from the East to the West, the Hungarians might theoretically be acquainted with it before the Hungarian conquest of the Carpathian Basin, but it is not supported by either the Hungarian denomination of the instrument or the archaeological finds. Moreover, despite names of musicians and denominations of other musical instruments have been known from as early as the 12th century, the name of “doromb” appeared in the historical sources only in the 16th century. Consequently, based on the review of the historical evidences it is to be concluded that this musical instrument appeared in our region from the German language area through Slavic intermediation sometime in the 16th century.

József Brauer-Benke

Fedeles Tamás

„AD OMNES SACROS ORDINES PROMOVERI”

Győri egyházmegyések római szentelési ügyei a késő középkorban *

1468 júniusában Monyorókeréki Sweich Rupert, győri egyházmegye klerikus folyamodványt terjesztett be a pápai Kúria *Sacra Poenitentiaria Apostolica* hivatalához. Elmondása szerint a győri püspök évente csak egyszer szentel papokat, s mi több, a jelöltektől elvárja, hogy az ordinációt megelőzően egy éven át, saját költségükön a győri székesegyház szentélyében szolgáljanak neki. Minthogy azonban ő e terhet szegénysége miatt nem tudja vállalni, engedélyt kért (és kapott), hogy valamennyi egyházi ordót valamely szomszédos püspöktől vehesse fel.¹

1488 márciusában Wolfgang Altmon győri egyházmegye iskolás személyesen nyújtotta be szupplikációját az említett hivatalhoz, s jobb szemének hibája – amely szentelési akadálnak minősült – alól kért diszpenzációt.²

A felmentés birtokában néhány héttel később – több magyar társával együtt – a római Borgóban lévő *Santa Maria Regina Coeli* templomban sorra kerülő általános szentelés során felvette az első tonzúrát, valamint a kisebb rendeket,³ amelyről a *Camera Apostolica* munkatársai igazoló oklevelet állítottak ki számára.⁴ Az említettekhez hasonlóan a Tevere-parti várost felkeresők népes csoportjában időről időre feltűntek azok az önállóan, illetőleg kisebb-nagyobb csoportokban érkezők, akik a római Kúriában kívánták felvenni az egyházi rend egyes fokozatait, továbbá promóciójukkal kapcsolatos ügyeiket kívánták kedvezően elintézni. Az Örök Városban történő klerikusszentelések kizárólag az Apostoli Kamara hatáskörébe tartoztak egészen a 15. század végéig, következésképpen e központi hivatalt vezető kamarás ellenőrzése alatt állt a teljes római szentelési procedura. Az ordinációkra vonatkozó legfontosabb információkat az Apostoli Kamara egy önálló

* A szerző a PTE BTK Történettudományi Intézet egyetemi docense, valamint az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A vatikáni anyaggyűjtést a gr. Klebelsberg Kunó, míg a tanulmány elkészítését az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP- ÚNKP-18-4 Bolyai+ kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatása tette lehetővé.

¹ 1468. június 17.: „Rupertus Sweich de Ebrau clericus Iauriensis dioecesis cupit ad omnes ordines promoveri, sed quia episcopus semel in anno presbiteros ordinat et quos ordinat sunt coartati per annum in choro ipsius ecclesie Iauriensis sumptibus eorum stare, et quia dictus exponens est pauper et sumptibus suis per annum stare non potest, petit licentiam, ut a viciniori episcopo gratiam et communionem sedis apostolice habente ordines recipere possit statutis provincialibus et sinodalibus non obstante.” APA Reg. Suppl. vol. 16., fol. 93r; RPG V. 1551. sz.; ERDÉLYI: Szökött szerzetesek 112, 237. 436. j. – Utóbbi munkában Győri Schwert Albert névvel.

² 1488. március 20-án benyújtott folyamodványában arra hivatkozott, hogy „visus oculi dextri quem non sui culpa, sed ex infirmitate” veszítette el. APA Reg. Suppl. vol. 37., fol. 278rv.

³ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 22v, 23r.

⁴ „Universis etc. Raphael etc. Universitati etc., quod reverendus in Christo pater dominus episcopus Sancte Agate etc., de mandato etc. ordines celebrans generales in ecclesia ut supra, die sabati maioris ebdomade datis presentium dilecto nostro Wolfgango Altmon, scholaris Iauriensis dioecesis habenti dispensationem pro defectu oculi, quod habere in ordo reperti etc. primam contulit tonsuram clericalem etc. ac ad III^{or} minores ordines promovit iuxta ritum. In quorum etc. Datum quinto Aprilis 1488, pontificatus anno III°.” ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 18r.

regisztersorozatában, a *Libri formatarum* köteteiben rögzítették 1425-től kezdődően egészen 1524-ig.⁵ Miközben a nemzetközi kutatás figyelmét az *Archivio Segreto Vaticano* e szériája már a 19. század végétől felkeltette,⁶ s főként az utóbbi évtizedben több modern szemléletű feldolgozás is készült e témakörben,⁷ a magyar historiográfiában a legutóbbi időkig nem talált visszhangra.⁸ Jelen tanulmányban az említett regisztersorozat köteteinek győri egyházmegyes vonatkozásait tekintem át szélesebb magyar és nemzetközi összefüggésekbe ágyazottan. Munkámban többek között a következő kérdésekre keresem a választ: Kik és milyen okoktól vezérelve vállalkoztak a hosszú, fáradsággal és jelentős költségekkel járó útra? A győri egyházmegyesek milyen arányt képviseltek a Kárpát-medence klerikusai között? Milyen előfeltételeket támasztottak a szentelendő egyháziakkal szemben? Melyek voltak a római procedura egyes elemei? Az egyházi társadalom mely rétegei képviseltették magukat a kúriai promóciókon?

Zarándokok, hivatalnokok, tanulók, csalók

1481. szeptember 22-én a győri székesegyházban sorra kerülő általános szentelés (*ordines generales*) alkalmával Temesvári Balázs címzetes bodonyi püspök (1470–1488), a főpapi teendők terén a győri egyház helynöke⁹ másokkal együtt Szilvágyi Miklós fia Máté győri egyházmegyes akolitust alszerpappá, majd három hónap elteltével – szintén a győri katedrálisban – diakónussá szentelte. Az *ordinatio* tényéről – amelyben a jelölt alkalmasságát ellenőrző vizsgálatra is utalás történt – a prelátus gyűrűpecsétjével ellátott igazoló oklevelet (*littera testimonialis, formata*) állított ki Máté számára.¹⁰ Noha az említett szentelések idején a püspöki méltóság be volt töltve, hiszen Nagylucsei Orbán kincstartó, Mátyás király kipróbált embere viselte a méltóságot (1481–1486),¹¹ azonban ő ekkor még nem vette fel a magasabb

⁵ A sorozatra máig alapvető: SCHMITZ(-KALLENBERG): *Die Libri Formatarum*. A kötetekkel kapcsolatos alapvető szakirodalomra, valamint a magyar vonatkozású bejegyzések rövid áttekintésére l. FEDELES: *Magyar klerikusszentelések* 63, 71–73.

⁶ PL. DUBRULLE: *La collection des „Formataria”*; GÖLLER: *Die neuen Bestände* 43–46; PELLICCIA: *La preparazione*; KAEPELLI: *Domenicani promossi*.

⁷ Néhány kurrens munka a teljesség igényét nélkülözve: REHBERG: *L'affluenza di ordinandi*; HLEDÍKOVÁ: *Libri formatarum*; SALONEN–HANSKA: *Entering a Clerical Career*; RÁBIK: *La ordinazioni dei chierici*.

⁸ Lukcsics Pál már évtizedekkel ezelőtt felfigyelt a jelenségre, sőt önálló tanulmányban vizsgálta a kúriai magyar papszenteléseket, azonban a *Libri formatarum* regisztersorozat köteteit nem ismerte. LUKCSICS: *Magyar papszentelő okmányok*. Vö. FEDELES: *Magyar klerikusszentelések* 52. és 8. j.

⁹ Domonkos-rendi szerzetes, teológiai doktor, erdélyi (1476), majd győri (1481–1488) segédpüspök. 1481-ben még Monoszlói Csopor Benedek püspök nevezte ki helyettesévé, s 200 forintos évjáradékot biztosított számára a káptalannal közösen. ASV Reg. Suppl. vol. 808., fol. 110v; C. TÓTH: *Főpapi archontológia* 61, 71, 122.

¹⁰ 1481. december 22.: „[...] per examinatores per nos ad id specialiter deputatos diligenter examinatum in scientia, etate et moribus idoneum et sufficientem repertum iuxta ritum sancte matris ecclesie de ordine acolitatus ad ordinem subdiaconatus, deinde [...] ad ordinem diaconatus digne duximus promovendum divina nobis gratia suffragante [...]”: MNL OL DF 203910.; HÁZI: *Sopron szabad királyi város* I/5. 404–405. 465. sz.

¹¹ Életére és egyházi javadalmaira l. KÖBLÖS: *Az egyházi középélet* 305–306.; FEDELES: *A pécsi székeskáptalan* 414–416.

egyházi rendeket, így a püspöki ordót sem,¹² ezért végezte a promóciókat *suffraganeusa*. A fenti példa kellően szemlélteti, hogy az egyházi pályát választók számára általában lehetőség nyílt saját püspökségük központjában az egyházi ordó egyes fokozatainak felvételére. Ennek ellenére a középkori Európa szinte valamennyi szegletéből, így a Kárpát-medence területéről is gyakran útra keltek olyan fiatal emberek, akik a kereszténység központjában, a pápai Kúriában kívánták a szent rendeket felvenni. Érdemes tehát röviden felvázolni azokat az okokat, amelyek a 15. század derekától tömegessé váló római „szentelési turizmus” hátterében meghúzód(hat)tak.

Első helyen Róma kegyhelyként gyakorolt jelentős vonzerejét emelem ki, hiszen a város a késő középkorban a kereszténység elsőszámú zarándokközpontja volt. A korabeli források egyértelműen kiemelik a szentévek alkalmával a városba érkező magyarok jelentős számát.¹³ A Rómába özönlő peregrinusok között pedig magától értetődő módon jelentős arányban képviseltették magukat az egyháziak is.¹⁴ A zarándokprogramok elvégzésén túl búcsút nyerhettek, a Kúriában pedig alkalmuk adódott egyéb ügyek intézésére, az ambiciózusabbak akár kúriai alkalmazásba is kerülhettek, sőt akár az Örök Városban le is telepedhettek.¹⁵ A szentelendők közül többen kifejezetten zarándokként érkeztek az *Urbs Aeternába*, s ezt az alkalmat használták fel az egyházi rendek felvételére.¹⁶ Közéjük tartozott az a hét különböző egyházmegyéből érkező 18 magyar akolitus is, akik 1429 februárjában zarándokként keresték fel az apostolfejedelmek küszöbét, s ezen alkalom során egyúttal a magasabb egyházi ordókat is fel kívánták venni.¹⁷ István pécsi egyházmegyei klerikus török fogságba kerülve fogadalmat tett, hogy szabadulása esetén felkeresi az apostolok küszöbét, valamint felveszi a magasabb egyházi rendeket, s ígéretét teljesítendő kért vállalásaihoz szentszéki engedélyt (1476).¹⁸ Bizonyosan fontos motivációs tényezőnek tekinthetjük, hogy a Szent Péter és Pál apostolok ereklyéi közelében sorra kerülő promóciók ma-

¹² 1483. augusztus 1-jén rögzítették folyamodványát a Datarián, amelyben „de mandato devotissimi viri Mathie regis Ungarie [...] ad sacros et presbiteratus ordines promotus supplicat”. ASV Reg. Suppl. vol. 839., fol. 26v.

¹³ Jacopo Caetano degli Stefaneschi bíboros *De centesimo de lubileo anno liber* című munkájában az 1300-as szentév kapcsán a következőket jegyezte fel: „Et enim per Ytalie ungarie alemaniaeque plagas etiam alias apostolorum peregrinatio notior centesimi indulti rumore quantocius invalescente, catervatim populorum turme e vestigia urbem ingrediuntur”. Az 1450-es jubileummal kapcsolatban pedig a következőket olvashatjuk: „Tantae enim Pannorum, Germanorum, Cimbrorum, Britannorum, Gallorum, Hispanorum, Celtiberorum, Portugallensium, Graecorum, Dalmatorum, Italorum, ceterorumque Christianorum populorum (ut omnes uno verbo summatim comprehendamus) catervae quotidie confuebant”. ROMANI: Pellegrini e viaggiatori 8.

¹⁴ FEDELES: „Isten nevében utazunk” 52–56, 121.

¹⁵ REHBERG: Deutsche Weihelikandidaten 288.; KUBINYI: Magyarok a késő-középkori Rómában; NEMES: Győr egyházmegyeiek.

¹⁶ LUKCSICS: Magyar papszentelő okmányok; CSUKOVITS: Középkori magyar zarándokok 164–165.

¹⁷ A *dioecesisek* megoszlása a következő: Esztergom, Nyitra, Veszprém és Zágráb egy-egy, Eger és Erdély két-két, Pécs pedig tíz fő. A folyamodványban a következőket olvashatjuk: „hanc almam urbem causa devotionis et peregrinationis non sine modicis fatigiis et laboribus personaliter accesserunt”. LUKCSICS: XV. századi pápák I. 1129–1130, 1133. sz.

¹⁸ ASV Reg. Suppl. vol. 744., fol. 71rv; vol. 745., fol. 36v.

gasabb presztízst jelenthettek a klerikusok számára. Mindazonáltal az sem volt példanélküli, hogy egy-egy római út alkalmával nem a Kúriában került sor az ünnepi eseményre. A Rómába igyekvő Imre szentgotthárdi apátot például a győri ordinárius helynökének engedélyével a seckauai püspök szentelte presbíterré (1468).¹⁹

Magától értetődő módon a hosszabb ideig Rómában tartózkodók számára kézenfekvő volt a kúriai szentelés lehetősége. Közéjük tartoztak a pápai Kúria alkalmazottai, a bíborosok, püspökök famíliájának tagjai, a Szentszékhez delegált diplomáták, a Rómába érkező uralkodók kíséretéhez tartozók, valamint a város egyetemén tanulók. Luxemburgi Zsigmond 1433-as római koronázása alkalmával kíséretéhez tartozó két udvari klerikusa, a pécsi egyházmegye Széki Miklós, valamint Keszthelyi Egyed titeli kanonok kúriai szentelési engedélyét maga az uralkodó kérvényezte.²⁰ Fülöp (1432) esztergomi, Brassói Kis András (1441) és Aranyos János (1476) erdélyi klerikusok többek között arra hivatkozva kívánták Rómában pappá szenteltetni magukat, hogy huzamosabb ideje a városban éltek.²¹ Imre boszniai prépost Mátyás király követeként érkezett 1471 augusztusában IV. Sixtus pápához,²² s a következő hónapban személyesen nyújtotta be folyamodványát a *Dataria Apostolicához*, amelyben a szent rendek felvételére kért és kapott engedélyt.²³ A pápai Kúria magyar hivatalnokainak szentelésére szemléletes példát nyújt Plattner János esete. A soproni származású klerikus a bécsi egyetem *artes* fakultásán folytatott tanulmányokat (1451). Később Rómába utazott, ahol *credentiariusként* a pápai udvar alkalmazásába került (1458), majd két évvel később a *Cancellaria Apostolica* hivatalában kapott állást: a szupplikációs regisztrumok *scriptora* lett. 1460 júniusában nyújtott be szentelési kérvényt, amelyben római szentelési engedélyért folyamodott. Évekre nyúló római tartózkodása során kiépített kapcsolatokat kihasználva több német egyházi javadalmat is megszerezett. 1466-tól Bécsben élt a Maria am Gestade-kápolna rektoraként.²⁴ A római promóciók háttérében meghúzódó összetett motívumrendszer szemléletes példáját nyújtja egy győri egyházmegyei klerikus esete. Kutasi Tamás vasvári prépost, győri kanonok, majd örkanonok, később esztergomi kanonok és helynök az esztergomi káptalan kúriai tizedperének egyik képviselőjeként (*sollicitator*) érkezett a Tevere partjára 1453 augusztusában, s római tartózkodása egészen 1457 márciusáig kimutatható.²⁵ 1455

¹⁹ Die Weiheregister der Seckauer Bischöfe, 1638. sz. – L. még e tanulmány Függelék II. 13. sz.

²⁰ LUKCSICS: XV. századi pápák II. 156, 173, 268. sz. A promóciókra minden bizonnyal sor is került, ugyanis Széki Miklós 1433. június 6-án még akolitusként, míg július 13-án már alszerpapként szerepel egy-egy szupplikációban. – Az uralkodó kíséretére l.: CSUKOVITS: Egy nagy utazás; E. KOVÁCS: Zsigmond császár.

²¹ „iam novem menses Romae commorantur” – LUKCSICS: XV. századi pápák II. 71, 104. sz.; „qui ad presens in Urbe Romana trahit moram” – APA Reg. Suppl. vol. 2bis, fol. 227r; „qui in Romana Curia iam longa tempora se [...] sustentavit” – ASV Reg. Suppl. vol. 738., fol. 116rv.

²² FRAKNÓI: Magyarország egyházi II. 142.

²³ ASV Reg. Suppl. vol. 670., fol. 234r; vol. 672., fol. 283v–284r.

²⁴ NEMES: Sopron–Róma 266–267.

²⁵ KÖBLÖS: Az egyházi középréteg 402–403.; KÖRMENDY: Studentes 95.; Cameralia I. 218–219. sz.; C. TÓTH: Az esztergomi székeskáptalan I. 96.; C. TÓTH: Az esztergomi székeskáptalan II. 30.; NEMES: Győri egyházmegyeiek 128. – A város egyetemeire legújabbban l. SCHWARZ: Kurienuniversität.

tavasán döntött úgy, hogy felveszi a magasabb ordókat, majd sorrendben alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbiterre szentelték a vatikáni Szent Péter-bazilika Szűz Mária-kápolnájában.²⁶ A soproni Greiner Pongrácz ugyancsak Rómában tanult, s valószínűleg a kúriai ordináció lehetősége is motiválhatta római tartózkodását. Tény, hogy a Tevere-parti városban anyagi gondjai támadtak, amelyet soproni polgárok támogatásainak köszönhetően sikerült megoldania végül. Fleischhacker Péter polgár végrendeletében eleve tíz forintot rendelt tanulmányaira, majd pedig egy Rómába utazó soproni pap, bizonyos Lechner Tamás révén küldött adósságai rendezésére újabb apanázzst. Péter az egykori soproni iskolamester pedig további négy forintos kölcsönrel sietett segítségére.²⁷

Számos olyan esetről tudósítanak forrásaink, amikor sem a helyi püspök, sem pedig helynöke nem tartózkodott székhelyén, esetleg akadályoztatva voltak, a püspöki méltóság hosszabb ideig betöltetlen maradt, illetve a helyi ordinárius csak nagyon ritkán tartott az egyházmegyében általános szenteléseket. Ilyen helyzetekben a promócióra várók a szomszédos egyházmegyék egyikében, illetve a *Curia Romanában* vehették fel az egyházi ordókat.²⁸ 1436 februárjában 11 zágrábi egyházmegyes klerikus kapott az Apostoli Kamara vezetőjétől engedélyt arra, hogy a zágrábi püspöki szék üresedése miatt (*in ipsis partibus ad presens sedes episcopalis vacat*) bármely katolikus főpap felszentelhesse őket, amennyiben arra alkalmasnak bizonyulnak.²⁹ Két évvel később összesen 22 magyar és két külföldi klerikus nyújtott be folyamodványt az Apostoli Penitenciária hivatalához, amelyben az előzőhöz hasonló felhatalmazást kértek; mindezt azzal indokolták, hogy saját ordináriusuk csak ritkán tart papszentelést (*raro ordines celebrant*).³⁰

Szintén e kategóriába sorolhatók azon esetek, amikor a kérvényezők ideiglenesen vagy véglegesen elköltöztek eredeti lakóhelyükről. Általános jelenségnek tekinthető, hogy a padovai és a bolognai, illetve más itáliai és európai egyetemeken tanuló külföldi klerikusok tanulmányaik helyszínén vették fel az egyházi ordó különböző fokozatait.³¹ Közéjük tartozott Berendi Bak Gáspár szepesi prépost, aki Bécsben, Ferrarában, majd pedig Bolognában folytatott tanulmányokat, s szerzett kánonjogi doktorátust. 1469 decemberében – a nagypenitenciárius jóváhagyásával – a bolognai székesegyházban alszerpappá, majd három esztendővel később, doktori vizsgáját követően, Rómában presbiterre szentelték.³² A győri egyházmegyes Tejfalui Waringer János azért nyújtott be folyamodványt (1472) a Penitenciáriára, hogy mivel a salzburgi egyházmegye területén él (*quia in Salzburger diocesis moram trahit et trahere intendit*), az ottani metropolitától vagy helyettesétől vehesse

²⁶ ASV Cam. Ap., Libr. format. vol. 3., fol. 98v, 100v, 101v. L. még Függelék I. A. 6. sz.

²⁷ NEMES: Sopron–Róma 263.

²⁸ PELLICCIA: La preparazione 25.

²⁹ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 2., fol. 15r. – A püspökség 1433. december 22. és 1438. május 18. között volt betöltetlen. ENGEL: Archontológia I. 80.

³⁰ APA Reg. Suppl. vol. 2., fol. 27v–28r.

³¹ SAMBIN: Chierici ordinati 388.; SAMBIN: Altri chierici ordinati 386.; REHBERG: Deutsche Weihesakdaten 289.; SCHMUGGE: Zum römischen „Weihetourismus“ 421.

³² FEDELES: Mátyás seregéből.

fel az egyházi rendeket.³³ Az úgyszintén győri egyházmegyes Wolfgang Altmon miután Rómában felvette a kisebb rendeket, arra kért engedélyt az említett hivataltól (1488), hogy mivel életvitelszerűen az olmützi egyházmegyében tartózkodik (*in Olomucensis dioecesis conversatus*), a magasabb rendeket bármely katolikus főpaptól felvehesse.³⁴ Ugyancsak a fentebbi példákkal illusztrált csoporthoz sorolhatjuk azt a 18 győri egyházmegyes klerikust, akik 1428 és 1507 között utaztak a közeli stájerországi Leibnitzbe, ahol a seckau püspöktől vették fel az egyházi rend kisebb-nagyobb grádusait.³⁵ 1459-ben pedig négy győri egyházmegyes klerikus kért és kapott engedélyt a Penitenciárián, hogy a passau püspökkel vagy helynökével szenteltethessék fel magukat.³⁶ Végül Ainvolt János győri egyházmegyes *scolaris* esetét említem, aki a nagypenitenciárius engedélyével a bécsúj helyi püspöktől vette fel az akolitusi ordót (1492).³⁷ Utóbbi esetekben azonban a klerikusok nem indokolták kérésüket, így azok hátterét homály borítja.

Tömegesen érkeztek Rómába az egyházi állásokra „vadászó” szegény klerikusok elsősorban az újonnan megválasztott pápák pontifikátusának kezdetén, hogy egy-egy javadalomra várományt (*expectatio*) kapjanak. Mindez a latin nyelvtant, az éneklést és a prédikációt érintő vizsgához volt kötve, s akik megfelelően teljesítettek az *exament*, azok felkerültek a várólistára a beneficium elnyerésének reményével. Minthogy ők személyesen a Kúriában tartózkodtak, közülük számosan egyúttal az egyházi rendeket is Rómában vették fel.³⁸

A kandidálóknál felmerülhettek olyan problémák, hiányosságok (*defectus*), illetve a kánonjogi előírásokkal szemben elkövetett vétségek (*delictus*), amelyek szabálytalan állapotot (*irregularitas*), s ebből következőleg szentelési akadályt eredményezhettek. Ezek alól a szentelendők elsősorban a pápai Kúriában, illetve esetenként az *in partibus* tevékenykedő nunciusoktól, legátusoktól kaphattak felmentést.³⁹ Korszakunkban a pápai udvar három hivatalába, az Apostoli Kancelláriába, a Penitenciáriába, valamint a Dataria Apostolicába futottak be a szentelésekkel kapcsolatos folyamodványok, amelyek kedvező elbírálása esetén kerülhetett sor az ordinációra.⁴⁰ Leggyakrabban az egyházjog által előírt időpontokon kívül történő ordinációra (*tribus diebus dominicis vel festivis extra tempora a iure statuta*) vonatkozó szupplikációkkal találkozunk forrásokban. A győri egyházmegyesek közül is többen, például Szentgyörgyi Simon és Pongrácz fia Orbán (1522) e céllal utaztak

³³ RPG VI. 6452. sz.

³⁴ APA Reg. Suppl. vol. 37., fol. 281v.

³⁵ Die Weiheregister, passim. – L. még a Függelék II. táblázatát.

³⁶ APA Reg. Suppl. vol. 7., fol. 369v, 370r.

³⁷ MNL OL DF 203986., HÁZI: Sopron szabad királyi város I/6. 92–93. 82. sz.

³⁸ MEYER: Arme Kleriker; SCHWARZ: Römische Kurie; SCHMUGGE: Kirche, Kinder, Karrieren 196–197.

³⁹ Pl. De Dominis János zenggi püspöknek, az Apostoli Szentszék Magyar- és Csehországba delegált nunciusának jogosítványai között a következők szerepeltek (1438): „conceditur facultatem dispensandi cum viginti quinque personis ecclesiasticis super defectu aetatis, ut earum qualibet, postquam vicesimum secundum annum suae aetatis peregerit, possit ad sacerdotium promoveri et unum beneficium recipere”: ASV Reg. Vat. vol. 374., fol. 228r; regesztája: LUKSICS: A XV. századi pápák II. 535. sz.

⁴⁰ SCHMUGGE–HERSPERGER–WIGGENHAUSER: Die Supplikenregister 196–197.; SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 28–30.; ERDÉLYI: A Sacra Poenitentia Apostolica I. 44–45.

Rómába.⁴¹ Mindez nem meglepő, hiszen a legtöbb jelölt a lehető legkevesebb ideig kívánt Rómában tartózkodni, valamint az egyes ordók felvétele közt előírt szünet (*interstitia*) nélkül kívántak a szenteléseken részt venni.⁴² A lelkipásztori szolgálattal járó (*cum cura animarum*), illetve a nagyobb javadalmak viselése esetében feltevétel volt az egyházi rendek felvétele a *beneficium* elnyerését követő egy éven belül. Sokan e terminus áthágása, illetve az előírás alóli ideiglenes felmentés megszerzésének elmulasztása miatt keltek útra diszpenzációrét, amely megszerzését követően sokan a Kúriában vették fel az ordókat.⁴³ A különböző defektusok közül a legtöbb szentelésre váró a törvénytelen születés (*ex defectu natalium*), a testi hiányosságok (*ex defectu corporis*), az előírtnál alacsonyabb életkor (*ex defectu aetatis*), valamint az elégtelen tudás (*ex defectu scientiae*) miatt kért diszpenzációt. A deliktumok között pedig mások mellett a hitehagyást (*apostasia*), az eretnekséget (*haeresis*), illetve a gyilkosságot (*homicidium*) találjuk.⁴⁴ A folyamodványokat személyesen benyújtók az esetek túlnyomó részében Rómában szenteltették fel magukat.⁴⁵

Az említettek mellett azonban időről időre előfordultak különböző visszaélések is, amelyek a 15. század elejétől élénken foglalkoztatták a teológusokat, kánonjogászokat, s e káros jelenséget a pápák is igyekeztek több-kevesebb sikerrel orvosolni.⁴⁶ A római utazás egyik mozgatórugójaként említhetjük például a megfelelő képzettség hiányát, melynek következtében a jelöltet a helyi ordinárius nem volt hajlandó felszentelni. Némely püspök teljesíthetetlen követelményeket is támaszthatott a szentelés feltételeként, amint azt Monyórókeréki Sweich Rupert példáján láthattuk. Az sem volt példanélküli, ha tehetséges, képzett klerikusok anyagi ellenszolgáltatás fejében a gyengébb felkészültségűek helyett tették le a vizsgát. Természetesen ez nemcsak a Kúriánál, hanem az *in partibus* szentelési vizságnál is előfordult.⁴⁷

A visszaélések szintén elterjedt formája volt a nem létező, azaz „színlelt” javadalomra (*ad fictum titulum*) történő promóció. A magasabb ordók felvételéhez a jelölteknek ugyanis a megélhetésüket biztosító egyházi javadalom birtokában kellett lenniük. Sokan azonban nem rendelkeztek egyházi *beneficium*mal vagy garantált bevételi forrással, következésképpen csaláshoz folyamodtak. A Penitenciária hivatalához benyújtott diszpenzációs kérelmek között számos ilyen esetet találunk,⁴⁸

⁴¹ APA Reg. Suppl. vol. 67., fol. 221v.

⁴² Az eredeti előírás értelmében az egyházi rendek egyes fokozatainak felvétele között egy évnek kellett eltelni. PLÖCHL: Geschichte 304.

⁴³ PELLICCIA: La preparazione 31–33.

⁴⁴ SCHMUGGE–HERSPERGER–WIGGENHAUSER: Die Supplikenregister 196–197.; ERDÉLYI: A Sacra Poenitentia Apostolica I. 44.; SALONEN–SCHMUGGE: A Sip from the Well of Grace 56–64.

⁴⁵ Akad persze ellenpélda is, amint a következő eset mutatja. Kamanci Balázs kalocsai kanonok és bodrogi főesperes személyesen nyújtotta be folyamodványát (1522) annak érdekében, hogy egy helyi (*in partibus residentis*) püspöktől az előírt időpontokon kívül valamennyi egyházi ordót felvehesse. LAKATOS: Regesta supplicationum 3. sz.

⁴⁶ PELLICCIA: La preparazione 51–81.; REHBERG: Deutsche Weihekandidaten 284–287.

⁴⁷ MEYER: Arme Kleriker 30.; SALONEN: The Penitentiary 190.; SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 200. 114. j.

⁴⁸ Összefoglalóan l. erre ERDÉLYI: Szökött szerzetesek 109–113.; ERDÉLYI: Egyházi társadalom 47–48.

köztük a győri egyházmegyes Layter Osvát folyamodványát, akinek megfelelő javadalma nem lévén (*sufficientem titulum non haberet*) valótlán beneficiumra szenteltette magát pappá.⁴⁹ Különösen VI. Sándor pontifikátusának (1492–1503) kezdetétől emelkedett ugrásszerűen a titulussal visszaélők száma a Penitenciáriára benyújtott szupplikációk alapján: az 1500-as jubileumi esztendőben például összesen 319 személy – köztük a fentebb említett Layter Osvát és egy zágrábi egyházmegyes társa –⁵⁰ kért abszolúciót az effajta csalással magára vont kiközösítés alól. A hamis javadalmakkal történő visszaéléseket azonban nehéz volt felderíteni, főként a messzi vidékről érkezők esetében. E jelenség azzal magyarázható, hogy felszentelt papok nagyobb eséllyel és sokkal gyorsabban juthattak valódi megélhetést biztosító egyházi álláshoz, mint a kisebb ordókat felvevő társaik. Nem véletlen tehát, hogy e túlkapásokat a késő középkor pápai igyekeztek visszaszorítani, s e kérdés folyamatosan napirenden volt a korszak helyi és egyetemes zsinatain egyaránt. 1502 őszétől pedig már nem volt elegendő a javadalmat is feltüntető folyamodvány felmutatása a Kúriában sorra kerülő vizsgálat alkalmával, hanem annak valódi birtoklására a szentelendőnek tanúk jelenlétében esküt kellett tennie.⁵¹ X. Leó pápa (1513–1521) 1513 decemberében kelt bullájában két év felfüggesztéssel szankcionálta a hamis beneficium feltüntetésével csalókat.⁵²

A kúriai szentelések mechanizmusa

A klérus tagjává az egyházi rend (*ordo*) szentségének felvétele által válhatott valaki, amely két nagyobb csoportból, az úgynevezett négy kisebb (*ordines minores*), valamint a három nagyobb rendből (*ordines maiores*, *ordines sacri*) állt. A klérushoz tartozás – a hajkorona közepének kör alakú leborotválása révén – külsőleg is látható jelét az első tonzúra (*prima tonsura*) jelentette. A helyi ordinárius által kiszolgáltatható rendek alsó grádusai a *hostiarius*, *lector*, *exorcista* voltak, végül pedig az *acolitatus* következett. Ezek birtokában az illető már az egyháziak kiváltságait élvezte, azonban a későbbiekben még visszatérhetett a laikus állapotba (házasodhatott, világi foglalkozást űzhetett). Az említett négy kisebb rendet (*quattuor minores*) a legtöbbször egy időpontban vették fel a jelöltek. A három magasabb ordó sorrendben a következő volt: *subdiaconatus*, *diaconatus* és *presbiteratus*. Az alszerpapi (*subdiaconatus*) fokozat képezte a valódi választóvonalat a cölibátus megtartása és az imaórákon (zsoltózmán) történő részvétel követelménye által, egyértelművé téve, miszerint az illető további életét immár kizárólag az egyháznak szenteli. Természetesen csak a presbiteri ordó felvételét követően vált áldozópappá (*presbiter*, *sacerdos*) az illető, amely lehetővé tette a szentmise celebrálást, valamint a szentségek kiszolgáltatását. Az egyházi rendek legmagasabb fokozatát pedig a püspökség (*episcopatus*) jelentette. Ez utóbbi grádusokat a kisebb ordóktól markánsan megkülönböztetve szent rendeknek

⁴⁹ APA Reg. Suppl. vol. 48., fol. 792r. – Az azonban nem derül ki kérvényéből – mint az ilyen esetek túlnyomó részénél –, hogy milyen titulusról volt szó.

⁵⁰ Uo. és fol. 48., fol. 719r.

⁵¹ SCHMUGGE: Zum römischen „Weiheetourismus“ 427–428.

⁵² PELLICCIA: La preparazione 56.

(*sacros ordines*) nevezték.⁵³ A szentelést megelőzően a jelölteket vizsgálat (*examinatio*) alá vetették, amely elméleti felkészültségükre, erkölcsükre, valamint állapotukra irányult.⁵⁴ Ekkor ellenőrizték a kandidálók életkorát, moralitását, törvényes származását, elméleti felkészültségét, továbbá igazolniuk kellett, miszerint nem élnek szabálytalan állapotban, s nincs a szentelést akadályozó testi hibájuk vagy betegségük. A kánjog előírása szerint, amint fentebb említettem, a subdiaconatussal kezdődő magasabb ordók felvételéhez említettekén kívül a jelölteknek igazolniuk kellett a megfelelő egzisztenciális háttérrel biztosított javadalom (*titulus patrimonii, titulus ecclesiasticus*) birtoklását is. Kivételt a szerzetesek képeztek, az ő megélhetésüket természetesen rendjük szavatolta.⁵⁵ A promócióra normál esetben az adott egyházmegye székesegyházában – alkalmanként más szakrális helyen – került sor, amelyet a helyi püspök, illetve akadályoztatása, széküresedés esetén a segédpüspök végzett. Az egyházi előírásoknak megfelelően évente hat meghatározott időpontban kerülhetett sor a klerikusok promóciójára, amelyek a kántorböjti időszak (*ieiunium quattuor temporum*) szombatjaira, valamint a nagyböjt idejére estek. Ezen események természetesen minden alkalommal ünnepi szentmise keretében (*inter missarum sollemnia*) történtek.⁵⁶ Az ordinációt követően az illető kérésére kiállították a szentelés tényét igazoló okiratot. Az idegen egyházmegyéhez tartozóknak a helyi püspök, illetve helyettese, a szerzetesrendek tagjainak pedig előljárójuk által kiállított írásbeli engedélyt (*littera dimissoria, dimissorialia*) kellett bemutatniuk a szentelés előtt. E dokumentumokra a promóciókat tartalmazó regiszterekben, illetve a szentelésről kiállított oklevelekben egyaránt hivatkoztak. Az efféle engedélyek azonban a későbbiekben sok gondot okoztak, ugyanis ezeket Rómában éppúgy hamisították, mint a részegyházakban,⁵⁷ ezért a 15. századtól kezdve a pápák igyekeztek az ellenőrzést szigorítani.

A 15. század folyamán a külföldi klerikusok római szentelésének egyetlen hivatalos orgánuma az Apostoli Kamara hivatala volt. A 16. század elejétől a Kamara mellett a római püspök (azaz a pápa) helynöke (*vicarius in spiritualibus in Urbe*) is felhatalmazást kapott minderre.⁵⁸ Jóllehet a Camera Apostolica élén álló kamarás (*camerarius domini nostre papae, camerlengo*) a papszentelések terén *ad hoc* pápai felhatalmazással a korábbi időszakban is eljárhatott, az ordinációkra vonatkozó állandó joghatóságot azonban V. Márton pápa (1417–1431) kúriai reformjai során nyerte el. Ezt egyértelműen jelzi, hogy az Apostoli Kamara felügyelete alatt történt klerikusszentelésekre vonatkozó adatokat 1425-től kezdve szisztematikusan dokumentálták, majd egy újonnan létesített regisztersorozat, a Libri formatarum egyes köteteibe illesztették.⁵⁹

⁵³ PLÖCHL: Geschichte 289.; OTT: Das Weihesakrament; SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 6–8.

⁵⁴ OEDIGER: Über die Bildung 80–83.

⁵⁵ HAY: The Church in Italy 54, 142.; FEDELES: Magyar klerikusszentelések 54–55. A titulusra l. ÜLHOF: Die Zuständigkeiten 5–54.; LEDERHILGER: Weihetitel 1016.

⁵⁶ KLEINHEYER: Die Priesterweihe.

⁵⁷ ERDÉLYI: Szökött szerzetesek 110–111.

⁵⁸ REHBERG: L'affluenza di ordinandi 200.

⁵⁹ A sorozat köteteinek leírására l. SCHMITZ(-KALLENBERG): Die Libri Formatarum.

A promócióhoz szükség volt egy pápai engedélyre, amely felhatalmazta a jelölteket, hogy a Kúriában tartózkodó bármely püspöktől (*a quocunque antistite catholico*) vehessék fel a kívánt ordókat. Az Apostoli Kancellária, a Penitenciária, majd később a Datária hivatalaihoz benyújtott szupplikáció tartalmazta a jelölt legfontosabb adatait: a nevét, a származási és a szolgálati helye szerinti egyházmegyéjét, az egyházi javadalma pontos megnevezését (*titulus, patrimonium, titulus victus et vestitus, pensio*), valamint természetesen a kérés tárgyát. A folyamodványokat benyújtók túlnyomó többsége nem rendelkezett saját püspöke szentelési engedélyével, s jobbára gyorsított eljárás keretei közt kívánta felvenni az egyházi rendeket. A 15. század első felében regisztrált kérvényekben megfogalmazott kéréseket általában egy, az ügyfél számára kiállított pápai brevében engedélyezte a Szentatya.⁶⁰ A század második felétől vált általánossá az a gyakorlat, hogy a kúriai szentelések esetében egy pozitívan elbírált, a pápai okirat kiállítását nem igénylő (*sola signatura*) folyamodvány is elegendőnek bizonyult.⁶¹ Az ilyen típusú promóciókra vonatkozó *supplicatiók* záradékában (*clausula*) az engedély mellett utalás történt a kötelezően előírt vizsga letételére, valamint a szentelést végző püspök (*ordinator*) személyére.⁶² A szupplikáció kedvező elbírálását követően a szentelésekkel kapcsolatos teendőket immár a Kamara hivatala végezte: meghatározta és nyilvánossá tette a vizsgálat helyét és idejét, megszervezte a jelöltek szentelését, majd pedig regisztrálta őket.⁶³

⁶⁰ Az ilyen típusú pápai engedélyeket valószínűleg a kancellária adminisztrációja külön kezelte, legalábbis erre enged következtetni a Lateráni Regisztrumsorozat 298. kötetének következő bejegyzése: „de litteris dimissorialibus anni XII“. Ezt követően a 274. és 291. foliók rectói között kizárólag az e kategóriába tartozó bejegyzéseket találunk. – Egy 1428. december 22-én kelt szöveget idézek mintaként: „Martinus etc. dilecto filio Clementi Benedicti, rect. par. ecll. s. Martini de Huz, Quinqueecclesiensis dioc. salutem etc. Devotionis tue sinceritas, quam ad nos et Romanam ecclesiam promeretur, ut petitionibus tuis quantum cum Deo possumus favorabiliter annuamus. Cum itaque sicut exhibita nobis nuper pro parte tua petitio continebat, tu ad omnes sacros ordines ad quos recipiendos ut asseris ratione par. ecll. s. Martini de Huz, Quinqueecclesiensis dioc., quam obtinos arctatus existis recipiendos certis legitimis obstantibus causis te infra tempora ad id a iure statuta facere nequeas promoveris. Nos tuis in hac parte supplicationibus inclinati, ut a quocunque catholico antistite gratiam et communionem Apostolice Sedis habente in Romana Curia vel extra eam etiam extra tempora premissa diebus dumtaxat dominicis et aliis festis ad quatuor minores et successive ad omnes alios sacros huiusmodi ordines te promoveri facere valeas, ipseque antistes tibi dummodo ad id per eum super quo ipsius conscientiam oneramus abilis et idoneus repertus fueris aliudque canonicum non obsistat huiusmodi ordines impendere possit, tibi et eidem antistiti concedimus per presentes. Non obstantibus constitutionibus apostolicis ceterisque contrariis quibuscunque. Nulli ergo etc. noster concessione instringere etc. Si quis etc. Datum Rome, apud Santosapostolos, XI. Kalendas Ianuarii, anno duodecimo.“ ASV Reg. Lat. vol. 298., fol. 274r. – Rövid, számos releváns részletet mellőző tartalmi kivonata: LUKCSICS: XV. századi pápák I. 1056. sz.

⁶¹ KATTERBACH: Pápstliche Suppliken. – A *Signatura Papae*, a Cancellaria és a Dataria Apostolica hivatalai egymással szoros együttműködésben adták ki az „*ad ordines*” engedélyeket. PELLICCIA: La preparazione 33.

⁶² Öt győri és egy veszprémi egyházmegyes klerikus 1523. április 23-án rögzített kérvényének záradékában a következőket jegyezték fel: „Et cum absolute a censuri ad effectum. Et de licentia promovendi quibusvis tribus diebus etiam extra tempora et celebrandi etc., ut supra. Et quod presentis supplicationis sola signatura sufficiat, attento, quod in Curia. Et promoveantur per episcopum Bellicastrensem. Et examinentur in Camera Apostolica, in qua doceant se esse arctatos.” – LAKATOS: Regesta supplicationum 26. sz.

⁶³ PELLICCIA: La preparazione 35.

A kötelezően előírt alkalmassági vizsgálat során a kamarás által kijelölt *examinator* ellenőrizte a bemutatott dokumentumok hitelességét, a magasabb rendeket felvenni kívánók esetében a javadalom tényleges birtoklását, az esetlegesen felmerülő akadályokat, valamint természetesen a jelölt erkölcsét és felkészültségét. A szigorú ellenőrzést szemlélteti Ludovico Scarampi kamarás (1440–1465) az 1464. szeptember 22-én sorra kerülő általános kúriai szentelésen (*ordinationes generales*) részt venni kívánók számára pápai mandátum alapján megfogalmazott utasítása, amelyet három frekventált helyen, jelesül az Angyalvár és a Szent Celsustemplom falán, valamint a Campo de’ Fiorin függesztettek ki. Ennek értelmében a kandidálóknak a szentelést közvetlenül megelőző napok egyikén, szerdán, csütörtökön vagy pénteken meg kellett jelenniük az Apostoli Kamarában a szokásos vizsgára, valamint információt kellett szolgáltatniuk titulusukról, illetve javadalmukról. Akik nem jelentek meg, és nem tették le a vizsgát, azokat nem szentelték fel.⁶⁴ Néhány esztendővel később Marco Barbo *camerlengo* – a későbbi II. Pál pápa (1465–1471) – hasonlóan rendelkezett.⁶⁵ A 15. század második felétől fokozatosan szigorodó kúriai vizsgálatok szavatolták, hogy a pápai udvarban történt szentelésekkel egyáltalán nem árasztották el a helyi püspökök egyházmegyéit képzetlen és alkalmatlan papsággal.⁶⁶

A sikeres kamarai vizsgálatot követően kerülhetett végül sor a promócióra. Miután az alkalmas személyeket besorolták az egyes szentelési időpontokhoz, neveiket egy kamarai jegyző dokumentálta,⁶⁷ a kamarás pedig felhatalmazta a szentelést végző püspök(ke)t. Minthogy azonban az aktus eredendően a pápa engedélye alapján történt, minden esetben (formulaszerűen) utaltak a Szentatya szóbeli utasítására is (*ex commissione pape [...] vive vocis oraculo*).⁶⁸ A *generalis ordinatio*k során a Kamarában is az előírt évi hat időpontot tartották szem előtt. A felmentések folyamatos növekedése következtében azonban tulajdonképpen egész évben folytak a promóciók.⁶⁹ A szentelések nem kötődtek állandó helyszínhez. Az ordinációkra a legtöbb alkalommal a vatikáni Szent Péter bazilika egyik oldalkápolnájában vagy

⁶⁴ „Mandatum affigendum valvis Castri sancti Angeli, Sancti Celsi et Campifloris pro ordinibus celebrandis. – Ludovicus miseratione divina tituli sancti Laurentii in Damaso sacrosancte Romanae ecclesiae presbiter cardinalis Aquiligensis, domini pape camerarius, ex commissione Serenissimi domini nostri pape vive vocis oraculo nobis facto. Intimatur omnibus et singulis volentibus promoveri, quatenus die sabbati proxime sequenti, quo erit vicesima secunda mensis septembris, ordines celebrantur generales. Ideo volentes ad omnes ordines promoveri compareant in Cameram Apostolicam diebus Mercurii, Iovis et Veneris proxime sequentibus horis consuetis ad subeundum consuetum examen et docendum de titulis seu beneficiis eorum. Alioquin qui non venerint et examinati non fuerint postea nullatenus admittentur. Datum Rome apud sanctum Petrum anno a Nativitate Domini MCCCCLXIII^{mo}, Indictione XII^a, die vero XVII Mensis septembris, pontificatus Serenissimi in Christo patris et domini nostri domini Pauli divina providentia pape II Anno primo.” – ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 4., fol. 2r; PELLICCIA: La preparazione 436. 3. sz.

⁶⁵ 1470. március 11.: ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 5., fol. 4r.

⁶⁶ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 270–271.

⁶⁷ Az 1474. március 26-án sorra kerülő általános szentelésről készített bejegyzésben a következőket olvashatjuk: „in presentia mei Baptista de Zuchetis Camere Apostolice notarii de premissi rogatis”. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 6., fol. 149v.

⁶⁸ PELLICCIA: La preparazione 30.

⁶⁹ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 208–212.

sekrestyéjében, illetve a *Borgo* kisebb templomainak valamelyikében került sor. Természetesen a pápa, s ezáltal – az *ubi papa, ibi Roma* elv alapján – a Curia Romana tartózkodási helye is befolyásolta a színhely kiválasztását, így az 1430-as, 1440-es években különböző firenzei, bolognai és ferrarai templomokban történtek ezen események.

Az *extra tempora* ordinációk esetében a hely kijelölésében minden bizonnyal az ordinációt végző püspököknek lehetett meghatározó szerepük, nyilvánvalóan igyekeztek a saját lakhelyükhöz közeli templomokat választani, sőt esetenként saját rezidenciájukon is sor kerülhetett az ünnepi aktusra.⁷⁰ Az azonos időpontban felszenteltek száma magától értetődő módon nagy változatosságot mutat. Az egyik legfrekvenciáltabb nap 1471. december 21-e volt, amikor összesen 58 személy kapta meg az első tonzúrát,⁷¹ köztük a győri egyházmegyes Domokos *scolaris*.⁷² Ők természetesen kiegészültek a magasabb ordókat felvevő további klerikusokkal, így például István zágrábi egyházmegyes alszerpappal, akit ekkor diakónussá szenteltek.⁷³ Valamennyi ordináción jelen kellett lennie egy kamarai jegyzőnek, aki egyrészt tanúként az eljárás törvényességét szavazta, másrészt pedig ő szólította egyenként és ellenőrizte a kandidálókat, szükség esetén javította a vizsgálatok alkalmával készített szentelési listákat, amelyeket az eseményt követően az ordinációt végző prelátus aláírásával hitelesített, majd pedig a Camera Apostolica hivatalában helyezték el.⁷⁴

A szentelést követően a kamarai jegyző kérésre kiállította a hivatalos igazoló dokumentumot (*littera testimonialis*, *littera ordinum*, *littera formata*, *formata*), amely természetesen díjköteles volt.⁷⁵ A Kamara illetékességi köre – amint fentebb említettem – kiterjedt a *dimissorialiák* kiadására is, amelyek szintén taxakötelesek voltak.⁷⁶ Mentességet élveztek a fizetés alól (*gratis*) a pápai Kúria tagjai, a bíborosok familiárisai, illetve a rászorulóknak (*propter paupertatem*).⁷⁷ A regisztrum-kötetek tanúsága alapján a szentelést igazoló okmányokat a 15. század derekától az ordinátor és az okiratot elkészítő jegyző egyaránt aláírta.⁷⁸ A szentelési listákat, a *dimissorialiákat*, valamint a felszenteltek számára kiállított okiratokat az egyik kamarai klerikus – erősen lerövidített formában bemásolta – a Libri formatarum köteteibe. Gyakran nagyon hanyag módon dokumentáltak a hivatal munkatársai, így például olyanok neveit is beírták, akiket nem szenteltek fel, majd később az ellenőrzés

⁷⁰ Pl. „in domo sue proprie habitationis”; „in capella sue habitationis”; „in capella sue habitationis apud ecclesiam s. Iacobi in Septimiano de Urbe regionis Transtyberim”. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 8., fol. 143r; vol. 11., fol. 74rv; vol. 12., fol. 109r.

⁷¹ SCHMITZ(-KALLENBERG): Die Libri Formatarum 460.

⁷² ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 6., fol. 21r.

⁷³ Uo. fol. 22r.

⁷⁴ PELLICIA: La preparazione 36.

⁷⁵ Két eredeti, magyar klerikusok számára kiállított tanusítványt ismerek. MNL OL DF 209059., 257534.

⁷⁶ PELLICIA: La preparazione 36.

⁷⁷ SCHMITZ(-KALLENBERG): Die Libri Formatarum 470.

⁷⁸ HLEDÍKOVÁ: Libri formatarum 15.

nyomán ezeket áthúzták.⁷⁹ Számos esetben jóval a szentelést követően vezették át az adatokat a regiszterbe, ebből adódóan több kronológiai anomália is érzékelhető az egyes kötetekben.⁸⁰

A másolati könyvek bejegyzései tartalmazzák a szentelési utasítást kiadó kamarás, a szentelést végző püspök, valamint a jelöltek nevét. Utóbbiak származásuk szerinti egyházmegyéjének nevét, a magasabb ordót felvevők esetében a javadalmuk pontos adatait és a szolgálati helyük *dioecesis*ét egyaránt feltüntették. A szerzeteseknél azonban szinte minden alkalommal csak a rendjüket, illetve esetenként a származásukra utaló országot jegyezték fel, ám több ízben csak a nevük előtt álló *fr(ater)* rövidítés jelzi, hogy a reguláris klérus tagja volt az illető.⁸¹ Ugyancsak dokumentálták a szentelés pontos helyét, az egyes ordók felvételének időpontját is. Az *ordinatio generalesek* tekintetében VI. Sándor idején történt alapvető változás, ugyanis az általános szentelések rendezésének előjoga a római vikáriushoz került, így korszakunk tekintetében a vizsgált széria kötetei ilyen jellegű bejegyzéseket nem tartalmaznak.⁸² Természetesen a felmentéseket követő promóciók esetében a supplicatióra is utaltak, valamint annak dátumát is feltüntették. Esetenként a diszpenzáció tényét is rögzítették, mint például Altmon Farkas győri egyházmegyes klerikus esetében, amint a következőkben látni fogjuk. Az általános szentelések esetében az ordók egyes fokozatai szerint különítették el a bejegyzéseket. A formatak szövege mellett a bal oldali lapszálon a jelöltek neve szerepel, továbbá az 1460-as évektől arab számmal azt is jelezték, hogy az illető az egyházi rend hány fokozatát vette fel. A helyreigazításokat ugyancsak a lapszálon jelezték. Az oklevelek esetében a bemásolt szövegtest alatt általában a jegyző nevét is feltüntették. Az alábbiakban egy-egy győri példával szemléltetem a bejegyzések főbb típusait. Az első egy Firenzében kelt szentelési engedély (1436), azaz *dimissoria* szövege, amelyben Ferenc kamarás Chirzihi Balázs győri egyházmegyes akolitus kérésére engedélyezi, hogy mivel a klerikus saját ordináriusához nem fordulhat, amennyiben alkalmasnak bizonyul és megfelelő javadalommal rendelkezik, valamennyi egyházi rendet bármely katolikus főpaptól felvegye.⁸³

Franciscus etc. dilecto nobis in Christo Blasio Nicolai de Chirzich, acol. Iauriensis dioc. salutem [etc.], de mandato etc., ut a quocumque antistite gratiam et communionem Apostolice Sedis et possessionem sue ecclesie habente, et a suorum ordinum executione non suspensio, temporibus a iure statutis, ad omnes sacros ordines successive promoveri valeas et ordinari, in susceptisque parte ordinis huiusmodi licite ministrare, dum modo ordinarium tuum propter hoc accedere commodum non poteris et titulum habeas sufficientem aliasque ydoneus repertus fueris et canonicum aliud non obsistat, super quo ipsius ordinantis con-

⁷⁹ Pl. a 14. kötet 42r folióján a teljes oldal szövegét áthúzták, a jobb és baloldali margón pedig a „Scriptum per errorem” megjegyzés olvasható.

⁸⁰ SCHMITZ(-KALLENBERG): Die Libri Formatarum 460.; SALONEN-HANSKA: Entering a Clerical Career 167.

⁸¹ Pl. Fr. Iohannes de Ungaria OFM (1448), Fr. Philippus de Ungaria OFM de observantia (1451), Fr. Clemens de Septemcastris provincia Ungarie ordinis predicatorum (1488), Fr. Benedictus de Sabaria OFM (1496). ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 3., fol. 27r, 46r; vol. 9., 15r; vol. 11., 135r.

⁸² 1500. március 14-i dátum alatt találjuk az utolsót. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 12., fol. 69r; REHBERG: Deutsche Weihekandidaten 281., uo. 25. j.

⁸³ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 2., fol. 20v.

scientiam oneramus, plenam licentiam concedimus, ordinatque ipsi auctoritatem tenore presentium impartimur, constitutionibus apostolicis etc., non obstantibus, in quorum etc., datum etc. die XXIII Februarii MCCCCXXXVI, pontificatus etc. anno quinto.

A. de Tuderto

[*marginē sinistro*]: 'pro Blasio Nicolai'

A következő példa egy általános szentelésre vonatkozik, amely során a római Szent Lőrinc-bazilikában a catanzarói püspök – mások mellett – Kutasi Tamás vasvári kanonokot presbiterré szentelte (1455).⁸⁴

Ordines [generales] celebrati per rev. in Christo pat. dom. Nicolaum ep. Cathansanensem, ex commissione rev. in Christo pat. et dom., dom. Ludouici tit. s. Laurentii in Damaso S. R. E. presb. cardinalis, Apostolice Sedis camerarii, in dicta eccl. prefata s. Laurentii in Damaso de Urbe, die sabbati in vigilia Resurrectionis dom. nostri Ihesu Christi, que fuit quinta mensis Aprilis MCCCCIV, indictione III^a, Apostolica Sede vacante.

Ad presbiteratus

Thomas Galli de Khutus, canonicus eccl. coll. b. Michaelis Archangeli de Castroferreo, Iauriensis dioc.

Utolsóként pedig egy szentelésről kiállított okirat (*formata*) másolatát közlöm, amelyben Ferenc kamarás igazolja, hogy a győri egyházmegyes Szentlőrinci Balázst, Szombathely mezőváros Szent Márton plébániaegyházának örökös káplánját a belcastrói püspök alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbiterré szentelte (1523).⁸⁵

Universis etc. Franciscus etc. Universitati etc., quod rev. pat. dom. Leonardus ep. Bellicastrensis, de mandato etc. auctoritate etc. necnon vigore supplicationis desuper signate sub datis Rome apud s. Petrum decimo Kalendas Aprilis anno primo [1523. 3. 23.], dilectum nobis in Christo Blasium de Sancto Laurentio, acol. Iauriensis dioc., perp. capell. seu altar. ad alt. Omn. Sanct. in par. eccl. s. Martini in op. Zabariensi, dicte dioc., die vigesimaquarta Martii [1523. 3. 24.] ad subdiac., deinde die sequenti [1523. 3. 25.] ad diac., postremo vero die vigesima sexta [1523. 3. 26.] eiusdem ad presbit. promovit. In quorum etc. Datum in Camera Apostolica die XXVI Martii 1523.

B. de Alexandris

[*marginē sinistro*] 'Blasius de Sancto Laurentio', alatta: III.

A Vatikáni Titkos Levéltár Camera Apostolica fondjához tartozó Libri formatarum regiszter-sorozat pergamenborítású, papírlapos kötetei közül összesen 14 maradt korunkra⁸⁶. A 3. és a 4., valamint a 6. és a 7. regisztrum között jelentős hiátus található, így teljesen hiányzik III. Kallixtus (1455–1458) és II. Pius, valamint részben IV. Sixtus (1471–1484) pápaságának időszaka. A fennmaradt kötetek ezektől eltekintve sem tartalmazzák a jelzett időszakban a Kúriában történt vala-

⁸⁴ Uo. vol. 3., fol. 101rv.

⁸⁵ Uo. vol. 14., fol. 68r.

⁸⁶ Részletes leírásukat l. SCHMITZ(-KALLENBERG): Die Libri Formatarum 451–457.

mennyi ordinációt.⁸⁷ Az első magyar vonatkozású bejegyzés keltezése 1426. március 23.,⁸⁸ míg az utolsóé 1523. április 2.⁸⁹

1. táblázat
A Libri formatarum kötetei és magyar vonatkozásai

Kötet	Pontifikátus	Időintervallum	Magyar klerikusok (fő)	Győri egyházmegyések (fő)
1.	V. Márton, IV. Jenő	1425–1427, 1430, 1433–1435	(1426–1435) – 32	–
2.	IV. Jenő	1435–1447	(1435–1446) – 57	(1436) – 4
3.	V. Miklós	1447–1455	(1447–1455) – 29	(1450–1455) – 2
4.	II. Pál	1464–1469	(1464–1470) – 14	–
5.		1470–1471	–	–
6.	IV. Sixtus	1471–1475	(1471–1475) – 13	(1471–1474) – 2
7.		1481–1484	(1481–1482) – 3	–
8.	VIII. Ince	1484–1488	(1486–1488) – 28	(1486–1488) – 2
9.		1488–1490	(1488–1490) – 111	(1488–1489) – 6
10.		1490–1492	(1491–1492) – 30	–
11.	VI. Sándor	1492–1496	(1492–1496) – 242	(1494–1496) – 3
12.		1496–1503	(1497–1502) – 132	(1498) – 2
13.	VI. Sándor, II. Gyula, X. Leó	1501–1502, 1512, 1516–1521	(1502–1520) – 24	(1518–1520) – 4
14.	X. Leó, VI. Adorján, VII. Kelemen	1521–1523	(1521–1523) – 68	(1523) – 8
Összesen			783 fő	33 fő

Győri egyházmegyések promóciója: makroszintű megközelítés

A Libri formatarum sorozat köteteinek lapjain összesen 32 klerikusra vonatkozó 41 bejegyzésnél rögzítették a győri egyházmegye nevét a kamarai jegyzők.⁹⁰ Szombathelyi György fia Péter esetében a származására utaló vezetéknev utal(hat) szűkebb pátriájára, ő azonban már a váradi püspökség plébánosaként vette fel Rómában a szent rendeket.⁹¹ A regisztersorozat teljes magyar adatsorával összevetve

⁸⁷ Tamás moldvai tituláris püspök szenteléséről (1497) egy Esztergomban, míg Szengyeli Ferenc erdélyi plébános ordinációjáról (1518) egy Gyulafehérváron őrzött, korunkra maradt eredeti *formata* tudósít. MNL OL DF 209059., 257534. – György bodonyi címzetes püspök konszekrálására (1498) vonatkozó adatokat pedig az Apostoli Kamara egy másik iratsorozata őrizte meg. ASV Cam. Ap. Div. Cam., vol. 52., fol. 62r.

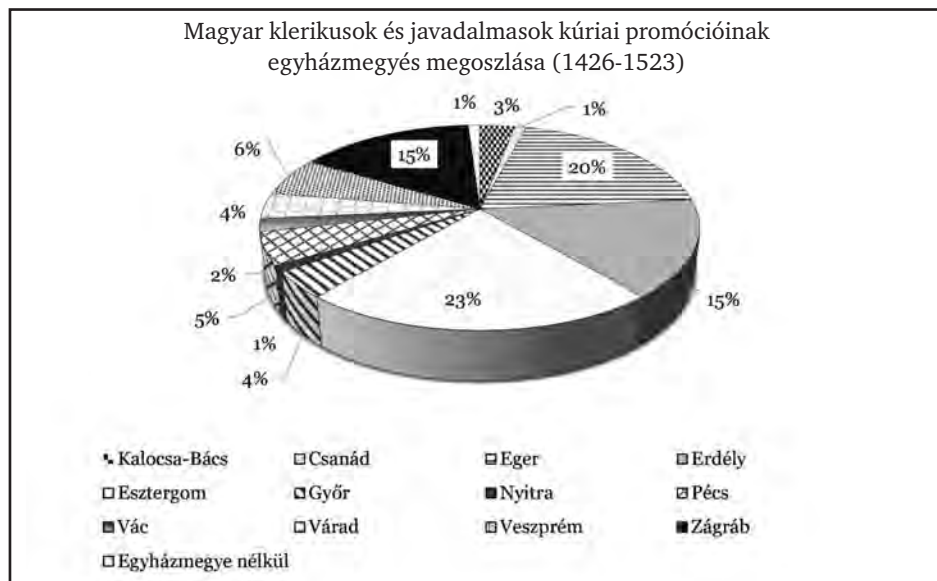
⁸⁸ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 1., fol. 16r.

⁸⁹ Uo. vol. 14., fol. 77r.

⁹⁰ A vonatkozó legfontosabb adatokat (a jelzetekkel együtt) a függelékben közlöm, így ezekre külön nem hivatkozom.

⁹¹ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 91r. Őt javadalma miatt a statisztikai adatoknál a váradi egyházmegyéhez számolom.

azt láthatjuk, hogy a szenteléssel kapcsolatban az Apostoli Kamarához forduló 783 magyar származású, illetőleg magyarországi javadalommal rendelkező klerikus mindössze 4%-a hozható kapcsolatba a győri egyházmegyével.

A 14 magyar egyházmegye közül összesen 12 neve szerepel a promóciókat dokumentáló kamarai kötetekben, amely két területtel már nem rendelkező korábbi missziós püspökséggel, az argyasival és a nándorfehérvárral egészült ki. Utóbbiak korszakunkban már pusztán címzetes püspökségként működtek, s viselőjük mint *episcopus in partibus infidelium* egy-egy ordinárius mellett teljesített *suffraganeusi* teendőket.⁹² Hiányzik azonban a két déli, legszegényebb *diocesis*, a boszniai és a szerémi, amely jelenség valószínűleg a területeiket sújtó folyamatos oszmán betörések okozta nagyobb arányú népességsökkenésére utalhat. A győri püspökséget a kúriai promóciókat illető részesedése alapján a magyar egyházmegyek középmezőnyéhez sorolhatjuk: szinte megegyező arányban érkeztek klerikusok a váradi (4%), némileg többen a veszprémi (6%) és a pécsi (5%), míg némileg kevesebben a kalocsa-bácsi (3%) püspökség területéről. Az esztergomi (22%), az egri (19%), valamint az erdélyi és a zágrábi (15–15%) egyházmegyek dominanciája egyértelmű, míg a váci (2%), valamint a csanádi és a nyitrai (1–1%) püspökségek részesülése csekélyebb. Ettől valamelyest eltérőbb megoszlást tapasztalunk, amennyiben a promóciókra vonatkozó információkat az 1418 és 1453, valamint az 1471 és 1483 közötti időszakok adatsoraival kiegészítve vizsgáljuk.

⁹² Szegedi Péter domonkos-rendi szerzetest 1475 júniusában szentelték nándorfehérvári püspökké, majd veszprémi suffraganeusként működött (1476–1489). Váci Pál promóciójára 1482 áprilisában került sor, később erdélyi segédpüspökként tevékenykedett (1484–1490). ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 6., fol. 212v, vol. 7., fol. 50r; C. Tóth: főpapi archontológia 40, 83. – A segédpüspökökre további irodalommal l.: FEDELES: Középkori pécsi segédpüspökök.

2. táblázat

Magyar klerikusok promócióval kapcsolatos ügyei a római Kúriában (1418–1523)⁹³

Egyházmegye	1418–1453		1471–1483		1426–1523		Összesített	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Argyas	0	0	0	0	1	0,1	1	0,08
Bosznia	0	0	2	2,5	0	0	2	0,2
Csanád	10	3	1	1	9	1	20	2
Eger	61	18	12	15	150	19	223	18
Erdély	23	7	10	12	118	15	151	13
Esztergom	25	7	18	22	175	22	217	18
Győr	11	3	7	9	32	4	50	4
Kalocsa–Bács	14	4	9	11	23	3	46	4
Nándorfehérvár	0	0	0	0	1	0,1	1	0,08
Nyitra	3	1	1	1	8	1	12	1
Pécs	73	21	4	5	42	5	119	10
Szerém	0	0	0	0	0	0	0	0
Vác	4	1	1	1	19	2	24	2
Várad	23	7	2	2,5	34	4	59	5
Veszprém	62	18	7	9	44	5	113	9
Zágráb	31	9	7	9	118	15	156	13
Egyházmegye nélkül	0	0	0	0	8	1	8	1
Összesen	340	100	81	100	783	100	1204	100

Az összesítés alapján a győri püspökség aránya nem változott (4%), s ez pontosan megegyezik a kalocsa-bácsi értékkel, s mindössze egy százalékkal marad el a váraditól. Az esztergomi, az egri, az erdélyi és a zágrábi egyházmegyék értékei úgyszintén kiemelkedők, a csanádi, a váci és a nyitrai püspökségek pedig ezúttal is sereghajtók. Pécs és Veszprém esetében tapasztalunk mindössze jelentősebb eltérést, 10 és 9%-os részesedéssel. Vajon mire következtethetünk ezek alapján? Csupán esetlegességről van szó, vagy esetleg olyan tendenciáról, amely tágabb összefüggésekbe is beilleszthető? A véletlenül túlmenően egyéb körülmények is befolyással lehettek az egyházi rendeket a római Kúriában felvenni kívánó klerikusok területi megoszlására?

A *Sacra Poenitentiaria Apostolica* kérvényeit vizsgálva Kirsi Salonen arra hívta fel a figyelmet, hogy az egyes egyházmegyék demográfiai viszonyai alapvető hatással voltak az adott területről benyújtott szupplikációk számának alakulására. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az egyes régiók gazdasági és egyházi viszonyai, kiváltképp a rendelkezésre álló javadalmak száma ugyancsak jelentős befolyással voltak minderre. Minden bizonnyal nem a véletlen műve, hogy a II. Pius korabeli folyamodványok számottevő része a Rajna–Majna–Mosel folyók határolta területről érkezett a hivatalhoz, ugyanis e régió számított a korabeli Európa legvárosiasodottabb és egyúttal legnépesebb területének. Mindez

⁹³ Forrás: I. oszlop LUKSICS: XV. századi pápák, I–II.; II. oszlop: ASV Reg. Suppl. magyar vonatkozású köteteinek kigyűjtött adatai; III. oszlop: ASV Cam. Ap. Libr. format. adatai.

azt is jelentette egyúttal, hogy a városokban sokkal több elérhető egyházi javadalom állt rendelkezésre, mint a rurális dioecesisekben.⁹⁴ Hasonló megfigyeléseket tett Ludwig Schmutge a délnémet területekkel kapcsolatban.⁹⁵ A II. Pál korabeli kúriai szenteléseket elemezve Jussi Hanska a népesedési viszonyoknál nagyobb jelentőséget tulajdonított a regionális gazdasági különbségeknek. Így elsősorban a körülményre vezette vissza a kelet- és északfrancia, a nyugatnémet, valamint a németalföldi területekről érkező klerikusok felülreprezentáltságát. E gazdag kereskedelmi központokkal rendelkező övezetek papsága is tehetősebb volt, így vélhetőleg nem lehettek számukra különösebben megterhelők a római utazással, tartózkodással és az ügyintézéshez járó költségek.⁹⁶ Természetesen az említett körülmények mellett a geográfiai viszonyok, elsősorban a Rómától való távolság is befolyásoló tényező lehetett.⁹⁷

Legutóbb Nemes Gábor vizsgálta ezt az összetett kérdéskört éppen a győri egyházmegye késő középkori római jelenlétével kapcsolatban. Megállapítása a korábbi – Kubinyi András, Csukovits Enikő és Erdélyi Gabriella nevéhez köthető – kutatásokhoz illeszkedően a következőképpen összegezhető: a Rómába utazó magyar zarándokok, folyamodványokat benyújtók létszáma elsősorban az egyházmegye demográfiai viszonyait tükrözte. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy e szempont tovább bővítenő a gazdasági, társadalmi és urbanizációs összefüggések elemzésével.⁹⁸ Az alábbi táblázat és grafikon adatait szemlélve azt láthatjuk, hogy a kúriai szentelések többé-kevésbé valóban a demográfiai viszonyokat tükrözik.

3. táblázat

Az egyházmegye százalékos aránya a Dataria és a Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatalaihoz benyújtott folyamodványok, a római Szentlélek-konfraternitás anyakönyve, a Libri formatarum bejegyzései, valamint az egyes egyházmegyei becsült lakosság száma tükrében⁹⁹

Egyházmegye	Dataria (1417–1453)	Penitenciária (1409–1559)	Szentlélek-társulat (1446–1523)	Promóciók (1426–1523)	Lakosság 1490 k.
Csanád	4	2	2	1	7
Eger	12	10	11	19	13
Erdély	7	10	19	15	15
Esztergom	14	16	17	22	13
Győr	6	5	2	4	4
Kalocsa–Bács	4	3	6	3	6
Nyitra	0	0	0	1	2
Pécs	13	13	12	5	9

⁹⁴ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 62–63, 101.

⁹⁵ SCHMUTGE: Zum römischen „Weiherismus“ 431.

⁹⁶ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 217–220.

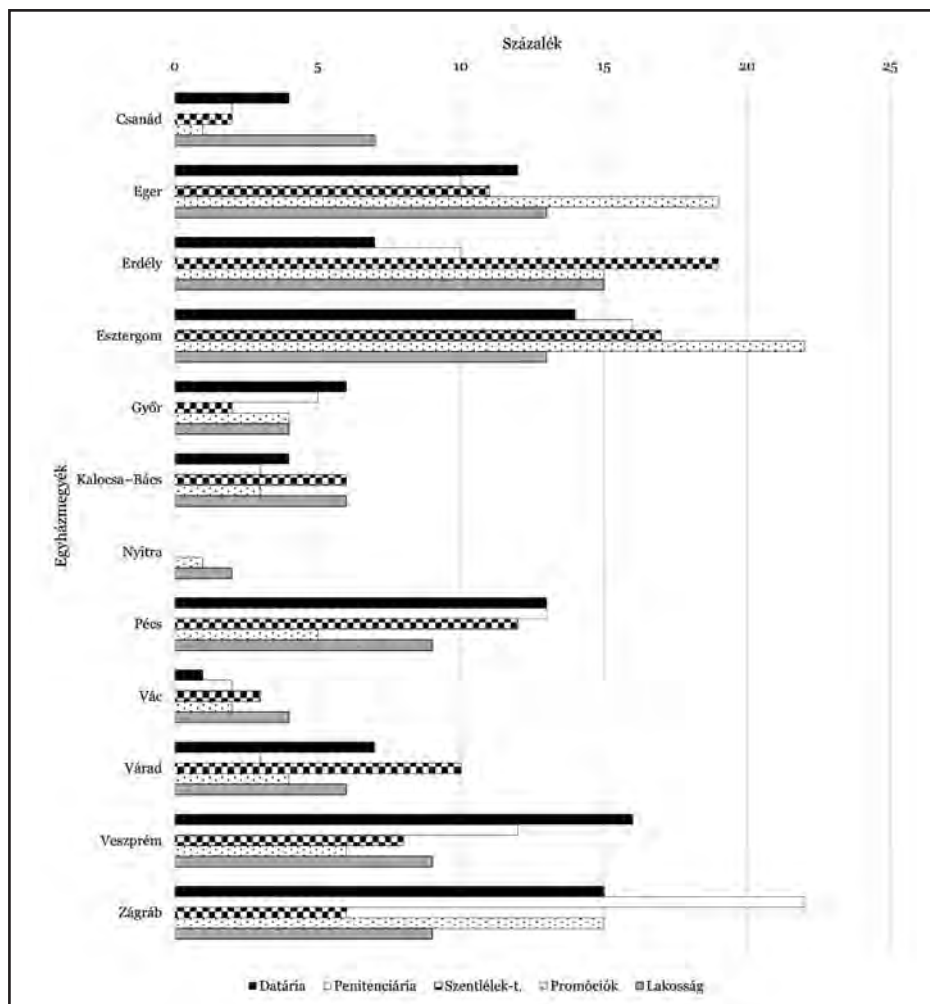
⁹⁷ SALONEN: Zur Kommunikation 30.

⁹⁸ NEMES: Győri egyházmegyeiek 129–131. – Legutóbb hasonló szempontokra hívta fel a figyelmet Lakatos Bálint is az 1522/1523-as szupplikációk vonatkozásában. LAKATOS: Regesta supplicationum 67. és köv.

⁹⁹ Az I–III. és az V. oszlop adatainak forrása: NEMES: Győri egyházmegyeiek 130.

Vác	1	2	3	2	4
Várad	7	3	10	4	6
Veszprém	16	12	8	6	9
Zágráb	15	22	6	15	9

Győr és Erdély esetében pontosan egyezik a százalékos megoszlás, Esztergom, Eger és Zágráb kapcsán pedig kisebb-nagyobb felül-, míg a fennmaradó hét egyházmegye esetében alulreprezentáltság figyelhető meg a római szentelések terén.

Amennyiben az egyházmegyek gazdasági erejét is tekintetbe vesszük, még heterogénebbé válik a kép. A leglukratívabbnak az esztergomi érsekség számított a korokban, amelynek lakosságszáma Erdélyt követően a második helyen áll, holtversenyben Egerrel. A főegyházmegye rangsorban elfoglalt első helyezését a kúriai szentelések is egyértelműen alátámasztják. Hasonló összefüggést figyelhetünk meg, ám

ellenkező előjellel a két meglehetősen kedvezőtlen anyagi helyzetben lévő püspökség, Vác és Nyitra esetében is, hiszen mindhárom kategóriában sereghajtók. Ezt követően azonban a jövedelmi viszonyok már kevésbé orientáló jellegűek. Amíg ugyanis a becsült éves bevétele alapján a sorrendben második helyen álló pécsi püspökség a lakosság és a kúriai szentelések megoszlását tekintve a negyedik és ötödik, addig a hatodik leg-gazdagabb egri egyházmegye a másik két rangsorban egyaránt harmadik pozíciót foglalja el. Különösen szembeötlő szóródást tapasztalunk három, a jövedelemlistán holt-versenyben egyaránt harmadik helyre sorolt egyházmegye tekintetében: míg ugyanis Zágráb a demográfiai mutatók és a szentelések országos hierarchiájában a negyedik, il-letőleg az előkelő második helyre került, eközben a kalocsa–bácsi és a váradi egyház-megyék a hatodik-hetedik helyre szorultak. Jóllehet az erdélyi csupán a negyedik leg-jövedelmezőbb magyar egyházmegye volt, a demográfiai mutatók, valamint a kúriai szentelésekre vállalkozók arányát tekintve az abszolút rangsor második helyére kerül. Győr esetében azt tapasztaljuk, hogy két hatodik, valamint egy hetedik helyezéssel mindhárom vizsgált terület esetében a rangsor alsó részében helyezkedik el. Különösen éles a kontraszt a győrral azonos anyagi helyzetű egri püspökséggel összevetve, amely a három komponens átlagát tekintve országos viszonylatban negyedik helyezett.

4. táblázat

Az egyházmegyék rangsora a becsült éves jövedelem, népességszám és a kúriai promóciók alapján ¹⁰⁰

Egyházmegye	Jövedelem (aranyforint)	Lakosság (%)	Promóciók (%)
Esztergom	20 000	13 (II.)	22 (I.)
Pécs	16 500	9 (IV.)	5 (V.)
Kalocsa–Bács	10 000	6 (VI.)	3 (VII.)
Várad	10 000	6 (VI.)	4 (VI.)
Zágráb	10 000	9 (IV.)	15 (II.)
Erdély	7500	15 (I.)	15 (II.)
Csanád	4500	7 (V.)	1 (IX.)
Veszprém	4500	9 (IV.)	6 (IV.)
Eger	4000	13 (III.)	13 (III.)
Győr	4000	4 (VII.)	4 (VI.)
Vác	2500	4 (VII.)	2 (VIII.)
Nyitra	1375	2 (VIII.)	1 (IX.)

Az előzőekben vizsgált gazdasági és demográfiai jellemzők területenként változó erősségű összefüggésein túl nyilvánvalóan további tényezők is meghatá-rozóak lehetnek a kúriai szentelésre induló magyar klerikusok területi megoszlá-sában. Ezek között adataink alapján kevés relevanciája lehetett az egyes egyház-megyék Rómától való távolságának. Zágráb esetében még e körülménnyel indokolhatnánk a 15%-os részesedést, azonban az erdélyi, egri és esztergomi

¹⁰⁰ A harmadik és negyedik oszlopban az arab számok a százalékot, a zárójelben szereplő római számok pedig a kategórián belüli helyezést jelölik. Az éves jövedelmet a 15. századra vonatkozó szervíciu-mok alapján számítottam ötszörös szorzó alapján. Az adatokat és a számítások részleteit l.: FEDELES: Camera Apostolica 201–202.

klerikusok aránya, amely együttesen 50%-ot tesz ki, éppen az ellenkezőjére utal. Esztergom esetében ráadásul az egyházmegye joghatósága alá tartozó erdélyi Királyföld tovább árnyalja a képet. Ugyanakkor a Rómához kétségkívül közelebb fekvő dunántúli egyházmegyék, így a pécsi, a veszprémi és a győri együttesen mindössze 15%-kal képviseltetik magukat.

Mindazonáltal a jelentősebb bel- és külpolitikai események, kiváltképp a háborúk, valamint a kisebb-nagyobb járványok egyaránt befolyással lehettek az Itáliába indulók utazási kedvére. Elsősorban az 1430-as évek végétől egyre erősödő oszmán fenyegetettség éreztetette hatását, főként a déli egyházmegyék esetében. Mindezt tovább fokozta a kettős királyválasztást követő, végül polgárháborúba torkolló belpolitikai válság az 1440-es években.¹⁰¹ E feltételezésemet a vatikáni promóciós bejegyzések is megerősítik. A kettős királyválasztás évében, amikor II. Murád seregeivel Nándorfehérvárat ostromolta (1440),¹⁰² egyetlen magyar klerikus szentelését sem dokumentálták a Camera Apostolicában. A rákövetkező évben, amikor V. László (1440/1452–1457) és I. Ulászló (1440–1444) párthívei a harctéren kívántak egymás fölé kerekedni, mindössze egyetlen magyar szentelendő érkezett az ekkor Firenzében tartózkodó Kúriába. A következő esztendő (1442) adatai első pillantásra gyengítik előzetes várakozásaimat, hiszen összesen 16 magyar klerikus nevét találjuk a kamarai regisztersorozat második kötetében.¹⁰³ Ám, ha közelebbről szemügyre vesszük a bejegyzéseket, a kép már jóval árnyaltabbá válik, ugyanis közülük mindössze egyetlen személy, Pozsonyi Wolf Miklós személyes jelenléte igazolható minden kétséget kizáróan, akit először alszerpappá, majd pedig diakónussá szenteltek.¹⁰⁴ A fennmaradó 15 fő számára egyaránt egy-egy szentelési engedélyt állítottak ki a kamara munkatársai, amely egyáltalán nem feltételezett személyes jelenlétet. Sőt, nagyon is elképzelhető, hogy e *dimissoriák* kiállítására vonatkozó kéréseket a helyi egyházmegyében gyűjtötték össze, s szervezetten juttatták el az Apostoli Kamarába. E sejtésemet megerősíteni látszik, hogy az 1442. február 1-jén kiállított tíz engedély közül nyolcat veszprémi, a február 9-re keltezett további öt felhatalmazás közül pedig egyet veszprémi, négyet pedig zágrábi klerikusok számára adtak ki. A felhatalmazások legfontosabb részét alkotó kitétel, amely szerint bármely katolikus főpappal (*a quocumque malueris catholico antistite*) felszenteltethetik magukat, pedig éppen a belpolitikai bizonytalanságra utalhat. Mindezt igazolja Alsólendvai Györgynek a Penintenciária hivatalánál, ugyancsak 1442 februárjában regisztrált szupplikációja. A zágrábi egyházmegyei klerikus számos komoly nehézséget sorolt fel, amelyek miatt saját megyéspüspöke nem szentelheti fel. Ezek között szerepelt, hogy a prelátus még nem volt püspökké szentelve (*episcopus et ordinarius suus non existit adhuc consecratus*), másrésről segédpüspök sem működött az egyházmegyében (*propter carentiam suffraganeus*). Az indokok közül szempontunkból a legfontosabb azonban, hogy maga a főpap is fogságban sínylődött (*ordinarius suus ad pre-*

¹⁰¹ A korszakra l.: ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI: Magyarország története 197–213.

¹⁰² Erre részletesen l.: SZABÓ: 1440, legújabban: PÁLOSFAI: Mennyi ideig tartott.

¹⁰³ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 2., fol. 99v, 100r, 101r, 102v.

¹⁰⁴ Uo. fol. 101r, 102v.

sens occupatus).¹⁰⁵ E folyamodvány egyértelműen a zágrábi egyházmegyét ért támadásokat dokumentálja, amelyek a Cilleiek és a Tallóciak Szlavónia birtoklásáért folytatott ádáz küzdelmeinek következményei voltak,¹⁰⁶ ugyanis mindkét família saját jelöltjét kívánta a püspöki székbe juttatni. A Cilleiek kegyeltje, Zólyomi Benedek (püspöksége 1440–1454) volt, akit az Erzsébet özvegy királynétól (†1442) a zágrábi püspökség betöltésére vonatkozó főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) alapján prezentáltak, s törvényes káptalani választást követően a pápa is megerősített. ¹⁰⁷ Zólyomival szemben a Tallóciak Csupor Demetert kívánták az egyházmegye élére állítani. E vetélkedés során Zágrábot is többször ostrom alá vették az ellenséges csapatok, így például 1441 tavaszán a Cilleiek intéztek támadást a város ellen, így kívánva saját támogattjukat a püspöki palotába juttatni. E válalkozás azonban sikertelennek bizonyult, s Zólyomi végül – természetesen fegyveres támogatással – majd csak 1445 márciusában vehette birtokba püspöki rezidenciáját.¹⁰⁸ E zavaros időszakban János ferences szerzetes, luddi címzetes püspök látta el a suffraganeusi teendőket, aki 1441 szeptemberétől mutatható ki zágrábi segédpüspökként.¹⁰⁹ A kérvény ezek alapján tehát nagy valószínűséggel az 1441 tavaszi-nyári eseményekre, s az egyházmegye sanyarú állapotára utal.

Az 1440-es évek eseményei a győri egyházmegye számára is komoly megpróbáltatásokat jelentettek, elegendő pusztán a püspökség központjának 1440. júniusi ostromára utalni, amely során Ulászló-párti csapatok Rozgonyi Simon veszprémi püspök és Guti Ország Mihály vezetésével hódoltatták a várost.¹¹⁰ 1441 tavaszán a püspökség több erősségét, köztük Szombathelyt Ulászló seregei visszafoglalták.¹¹¹ Nehezítette a helyzetet az a körülmény is, hogy a püspöki szék 1440 augusztusa és 1445 áprilisa között betöltetlen volt.¹¹² 1441-ben Sopront és a környező területeket zálogosította el Erzsébet királyné Habsburg III. Frigyesnek, majd halálát követően Győr került a német király kezére (1442). Frigyes 1445-ben több nyugat-magyarországi erősséget és a hozzájuk tartozó uradalmakat foglalt el, így a győri püspökséghez tartozó Rohoncot, Szalónakot, Borostyánkő, Lékát, Kapuvárt és Kőszegét. Más területek – így Szarvók, Kismarton, Fraknó, Kabold – pedig békés úton kerültek a leendő császár kezére. Az 1447-es regedei fegyverszünet nyomán Győr, az 1463-as bécsújhelyi béke következtében pedig Sopron került vissza a magyar koronához, az említett további jószágok továbbra is a Habsburgok zálogbirtokai maradtak.¹¹³

Hadi események színtere volt a veszprémi püspökség, kiváltképp Zala megye területe is egészen 1444 elejéig. Ugyancsak komoly hadmozdulatok zajlottak az esz-

¹⁰⁵ APA Reg. Suppl. vol. 2bis, fol. 199v.

¹⁰⁶ A részletekre l. PÁLOSFAI: Cilleiek és Tallóciak.

¹⁰⁷ FRANKÓ: Oklevéltár 18–19. 11. sz.; FRANKÓ: A magyar királyi kegyúri 133–139.; MÁLYUSZ: A magyar rendi társadalom 58.

¹⁰⁸ PÁLOSFAI: Cilleiek és Tallóciak 60, 73–74.

¹⁰⁹ 1451 januárjáig mutatható ki a hivatalban. C. TÓTH: Főpapi archontológia 125.

¹¹⁰ PÁLOSFAI: A Rozgonyiak 908.

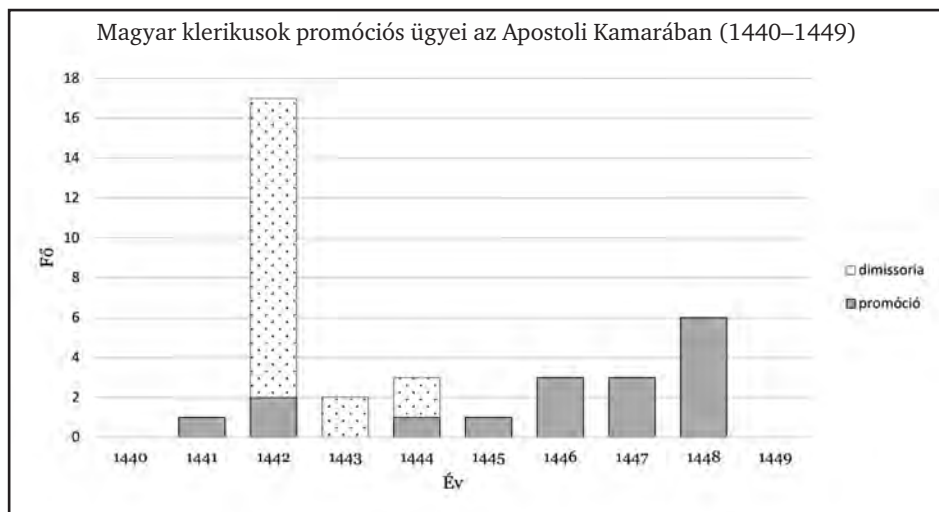
¹¹¹ KISS–TÓTH–ZÁGORHIDI: Savaria – Szombathely 136.

¹¹² C. TÓTH: Főpapi archontológia 69.

¹¹³ BARISKA: A Szent Koronáért 29–50. A kettős uralom területen élő kétlaki nemességre l.: PÉTERFI: Egy székel két élete 87–97.

tergomi dioecesis területén, amelyek közül e helyütt a Pozsonyt célzó támadásokra (1441–1442), Jan Giskra szepességi akciójára (1443), valamint a cseh zsoldosvezér ellen vezetett hadjáratokra utalok (1447–1452).¹¹⁴

Összességében tehát az 1440-es évek válságos időszaka nem kedvezett a magyar klerikusok itáliai utazásainak, ugyanis 1440 és 1449 közötti évtizedben összesen 16 magyar személy vette fel az egyházi rend egyes grádusait a kereszténység központjában, a római Kúriában. A belpolitikai események mellett minden bizonnyal viszsztatartó erőt jelenthetett a Rómában 1448 és 1450 között pusztító pestis is.¹¹⁵

Az 1450–1455 közötti időintervallumban az előző periódushoz képest némi növekedést tapasztalunk, ugyanis ekkor húsz magyar klerikus, köztük két győri egyházmegyes kúriai szenteléséről vannak adataink. Az 1450-es szentév kiemelkedő, ugyanis ekkor összesen nyolcan, mások mellett a győri egyházmegyes István fia László vették fel az egyházi rendet.¹¹⁶ Mindez teljesen illeszkedik a nemzetközi trendekhez, ugyanis míg 1449-ben az általános kúriai szenteléseken résztvevők átlaga 40,6 fő volt, addig ez az arány a következő évben 127,7-re emelkedett.¹¹⁷ Jóllehet a következő évtized (1456–1464) kamarai szenteléseit rögzítő regiszterek nem maradtak korunkra, mégis joggal feltételezhetjük, hogy a Hunyadi Mátyás (1458–1490) trónra jutását követő első időszakban kevés szentelésre váró magyar egyházi vállalkozhatott a római utazásra. Az ifjú uralkodónak két fronton is helyt kellett állnia, egyrészt a délen támadó oszmánokkal, másrészt pedig belső ellenzékével szemben. A királlyal szemben fellépő opposíció egyik központja éppen a győri püspökség jogha-

¹¹⁴ ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI: Magyarország története 207.; PÁLOSFAI: A Rozgonyiak 921–950.

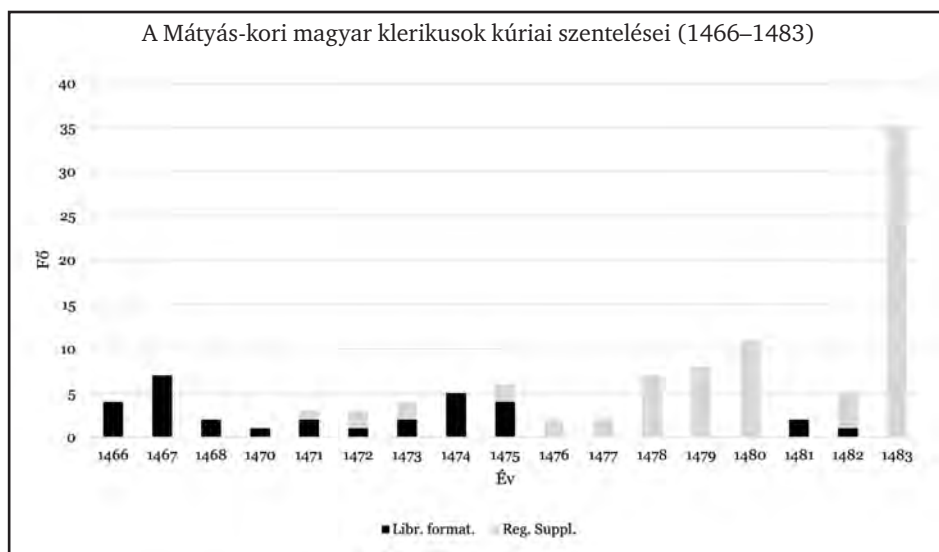
¹¹⁵ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 212.

¹¹⁶ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 3., 34r, 39r, 42rv, 43v.

¹¹⁷ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 210–211. és 7.5. ábra.

tósága alá tartozó Németújvár volt.¹¹⁸ Az Újlaki Miklós várában gyülekező pártütők 1459 februárjában választották magyar királlyá III. Frigyes német-római császárt (1452–1493), amelyet követően a lázadók Körmendnél legyőzték a magyar uralkodó csapatait.¹¹⁹ Az oszmán veszély (1463–1464, 1474, 1475–1476, 1479) és a belpolitikai válságok (1467, 1471) ugyancsak negatív hatással lehettek a magyar klerikusok utazásaira, ahogy a Rómában többször is pusztító pestis (1468, 1476, 1478, 1480–1481), valamint a pápa Anguillara grófjai ellen vezetett hadjárata (1465) is.¹²⁰ A Mátyás-kori magyarok kúriai szenteléseinek éves átlaga az 1460-as évek második felétől az 1480-as évek derekáig tíz fő alatt maradt. A Libri formatarum sorozat 1475 és 1481 között tapasztalható hiátusát a korabeli szupplikációs regisztrumok vonatkozó adataival igyekeztem pótolni, amint az az alábbi ábrán látható. (Természetesen csak olyan folyamodványokat tüntettem fel, amelyek egyértelműen kúriai promóciókra utalnak.) Az adatsort vizsgálva egyértelműen kijelenthető, hogy a magyarok, köztük nyolc győri egyházmegye a vizsgált időszakban folyamatosan igénybe vették az Apostoli Kamara e téren kínált szolgáltatásait.

A II. Pál pontifikátusa alatt lezajlott kúriai promóciókat Jussi Hanska vette részletes vizsgálat alá, amint fentebb utaltam rá.¹²¹ Eredményeire támaszkodva alkalmunk nyílik a korszak magyar klerikusainak római szenteléseit nemzetközi összehasonlításban is szemügyre venni. Az 1464 és 1471 közötti időszakban összesen 1673 fő kamarai szentelését dokumentálták. A franciák (453 fő), itáliaiak (371 fő) és németek (332 fő) egyértelműen túlsúlyban voltak, majd őket jelentős lemará-

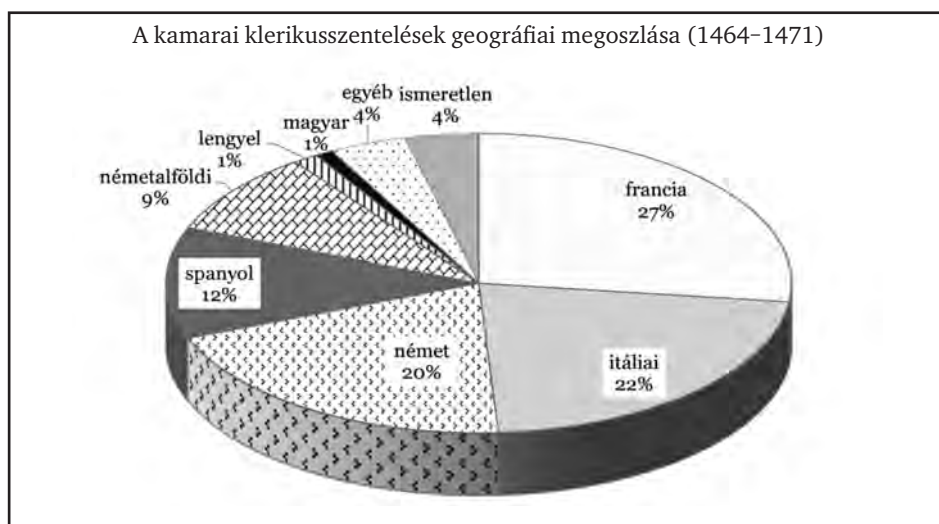
¹¹⁸ FEDELES: Miklós király 147–148.

¹¹⁹ ERRE I. VESZPRÉMY: Reddidit amissum.

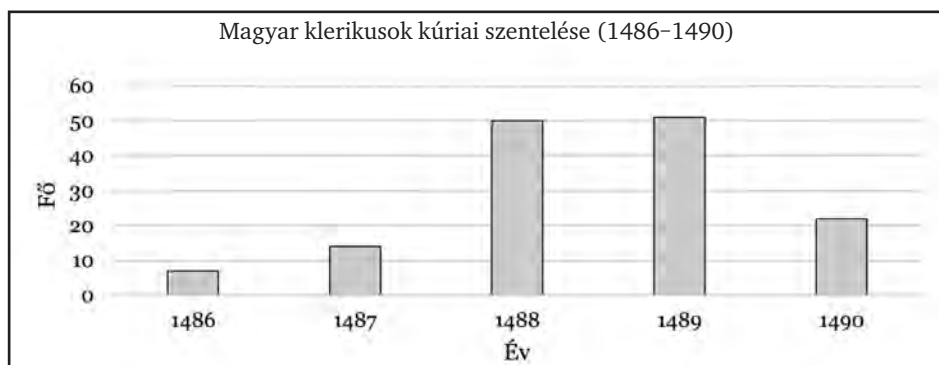
¹²⁰ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 214.

¹²¹ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 216., 7.2. táblázat.

dással a spanyol (196 fő) és a németalföldi (151 fő) klerikusok követték. A felsorolt földrajzi régiók képviselőin kívül Skandinávia, Skócia, Anglia, Portugália, Lengyel- és Magyarország, Svájc, valamint a Balkán területéről szintén érkeztek egyháziak (összesen 107 fő). Közülük 22 fővel a lengyelek képezték a legnépesebb csoportot, majd őket 16 fővel – köztük Győri Domonkossal – a magyarok követték. 68 személy származása pedig közelebbről nem ismert. Zdeňka Hledíková vonatkozó kutatásai nyomán tudjuk, hogy az említett időszakban mindössze egyetlen cseh klerikus ordinációjára került sor a kamara szervezésében.¹²² Mindez pedig azt mutatja, hogy a Kárpát-medence klerikusai számottevő arányt képviseltek kelet-közép-európai összehasonlításban, azonban számuk jelentősen elmaradt a kontinens nyugati és déli régióiból érkezettekhez képest.

Mátyás regnálásának utolsó éveiben számottevő növekedést tapasztalunk a magyar kúriai promócióinak terén, e figyelemreméltó tendenciát szemlélteti az alábbi grafikon.

¹²² HLEDÍKOVÁ: Svěcení duchovenstva 34–35. 19. sz.

Az adatok alapján azt láthatjuk, hogy az 1487-től tapasztalható számbeli gyarapodás a következő két esztendőben érte el a tetőpontot, amely 1488-ban félszáz (6,4%), köztük hat győri egyházmegyes, a következő évben pedig 51 személyt (6,5%) jelentett.¹²³ Vélhetőleg e folyamat hátterében – egyebek mellett – Mátyás osztrák hadjáratainak Bécs (1485), majd Bécsújhely (1487) bevétele követő befejezését, valamint a déli végeken az 1483-as magyar–török békekötést követően kialakult békésebb időszakot sejthetjük.¹²⁴ E trend minden bizonnyal 1490-ben is folytatódott volna, hiszen március és április folyamán 22 főt (3%) szenteltek Rómában. Ezzel szemben közel tíz hónapos intermezzót követően, 1491 tavaszán került ismét sor magyarok promóciójára Róma templomaiban (7 fő – 0,9%). E jelenség nyilvánvalóan összefüggésben áll a Mátyás király 1490. április 6-án bekövetkezett halála nyomán kialakult belpolitikai instabilitással.

Hosszabb időt vett ugyanis igénybe, amíg a trónkövetelők egyike, a Jagelló családból származó II. Ulászló (1490–1516) el tudta foglalni, majd ellenfeleivel szemben meg is tudta tartani az ország trónját. 1490 nyarán Corvin Jánost és párhíveit győzte le, majd szeptemberi koronázását követően az országra törő Habsburg csapatokkal kellett felvennie a küzdelmet. A trónharcok a győri egyházmegyét sem kerültk el. Habsburg Miksa magyarországi hadjárata során a püspökség déli, elsősorban Vas megyei területén nyomult az országba, s a hadmozdulatok során több jelentősebb települést, így például Kőszeg, Szombathelyt és Rohoncot is elfoglalta.¹²⁵ Az 1491 tavaszán induló dunántúli offenzíva során Ulászló seregeinek sikerült visszafoglalni az ideiglenesen I. Miksa (1496/1493–1519) kezére jutott területeket, majd pedig a novemberben, Pozsonyban megkötött béke révén jutott végül a háborúskodás nyugvópontra.¹²⁶ Az északról az országra törő János Albertet nem sokkal később, 1491/1492 fordulóján győzték le a magyar uralkodó hadvezérei.¹²⁷ A trónharcokat követő békésebb időszak érzékelhetően a római utazásokra is kedvezően hatott, ugyanis 1492 februárja és 1493 júniusa között összesen 69 magyar klerikus (9%) vette fel az egyházi rendet. Ezt követően azonban ismét egy komolyabb visszaesésnek lehetünk tanúi, ugyanis 1493 júliusa és 1494 márciusa között egyetlen magyar nevét sem rögzítették a promóciókat dokumentáló kamarai jegyzők. E hiátus hátterében immár az oszmán fenyegetést sejthetjük. 1493 elején az Erdélyre támadó török portyázókat a szászok szétverték, ám szeptember elején a boszniai beglerbég katasztrofális vereséget mért Udbinjánál a horvát bánok seregére.¹²⁸ 1493 őszén, miután az oszmánok Horvát-, majd Stájerországot és Krajnát pusztították, I. Miksa csapatai felvonultak a magyar–osztrák határra: a fősereg a Győr–Vasvár vonalon helyezkedett el. Két másik kontingenssel Bécset és Alsó-Ausztriát, valamint a stájer területeket biztosította. A haditerv szerint az osztrák fősereg egyesülve Ulászló csapataival az oszmánok ellen vonult volna, azonban a tervezett akció végül nem valósult meg.¹²⁹ A török veszély

¹²³ A Libr. format. kötetei 1483 és 1485 között nem tartalmaznak magyar vonatkozású adatokat.

¹²⁴ A külpolitikai háttér részleteire l. KUBINYI: Mátyás király 75–95.

¹²⁵ SOLYMOSI: Kőszeg 1490. évi feladása.

¹²⁶ Az eseményekre l. WIESFLECKER: Das erste Ungarnunternehmen; KUBINYI: Két sorsdöntő esztendő; E. KOVÁCS: Miksa magyarországi hadjárata; NEUMANN: Békekötés Pozsonyban.

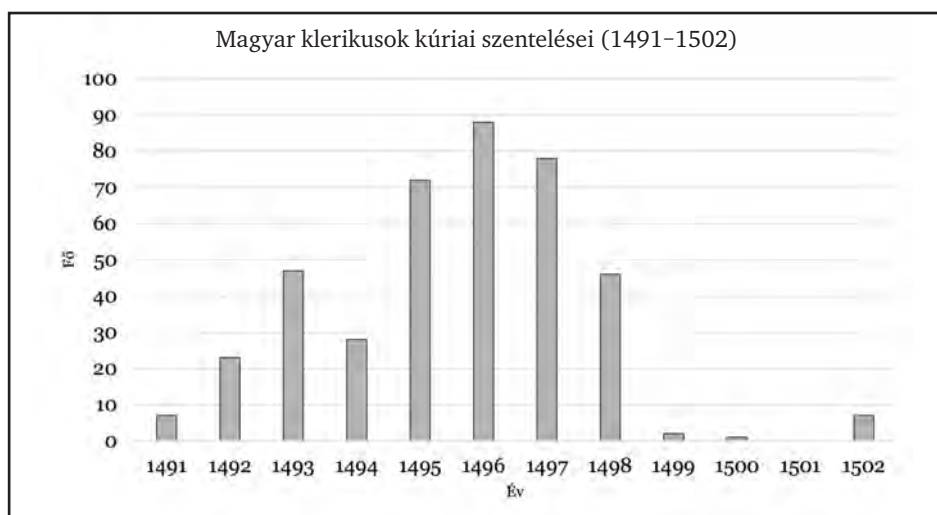
¹²⁷ B. SZABÓ: Az Újkor hajnalán 319.

¹²⁸ Uo. 321.

¹²⁹ WIESFLECKER: Kaiser Maximilian I. 357–358.

ideiglenes elmúltával ismét visszatért a szentelés előtt álló magyar egyháziak utazási kedve, ugyanis 1494 tavaszán 28 főt (3,5%) szenteltek Rómában. 1494 májusa és 1495 áprilisa között újfent hiátust tapasztalunk, amely háttérében az oszmánok elleni készülődés, valamint az Újlaki Lőrinc és szövetségesei ellen vezetett, több hónapos királyi hadjárat állhatott.¹³⁰ Miután 1495 márciusában a lázadók behódoltak a királynak, s megkötötték a török–magyar békét, ismét kisebb-nagyobb klerikuscsoportok indultak az Örök Városba. Bizonyára kedvezőtlenül befolyásolhatta a magyarok utazásait is VIII. Károly (1483–1498) itáliai hadjárata (1494–1495), amely során az Urbs Aeternába is bevonultak a francia csapatok.¹³¹ A korábbi és a későbbi időszakban sem tapasztalható magyar „szentelési turizmus” során 1495-ben 73 (9,3%), 1496-ban 88 (11,2%), míg 1497-ben 78 (10%), 1498-ban pedig 46 (6%) magyar javadalmas nevét találjuk a Libri formatarum kötetekben. E négy esztendő folyamán a Kúriában felszentelt 284 fő a magyarok létszámának közel 40%-át alkotta! De vajon mi okozhatta e kiugróan magas arányt? Úgy vélem, hogy e jelenséget talán azzal magyarázhatjuk, hogy az 1490-es évek közepére sikerült Ulászlónak hatalmát megerősítenie, amely bel- és külpolitikai téren egyaránt békés viszonyokat teremtett. A háborús megpróbáltatásokkal terhelt, válságos éveket követően immár minden külső akadály elhárult a római utazás elől, s e körülmény bizonyosan jelentős motivációs tényező lehetett.

1498 után rohamosan csökkent Rómában a szentelt magyarok száma: 1499-ben két, míg az 1500-as szentévben mindössze egyetlen magyar klerikus promóciójára került sor az Apostoli Kamara szervezésében. A következő évben egyetlen magyar klerikus nevét sem rögzítették, míg 1502-ben hét kárpát-medencei javadalmost dokumentáltak a kamarai jegyzők. A jelentős visszaesés valószínűleg az új francia uralkodó XII. Lajos (1498–1515) Milánó ellen indított 1499-es offenzívájával is összefüggésbe hozható, amely során Észak-Itália vált hadszínterré.¹³²

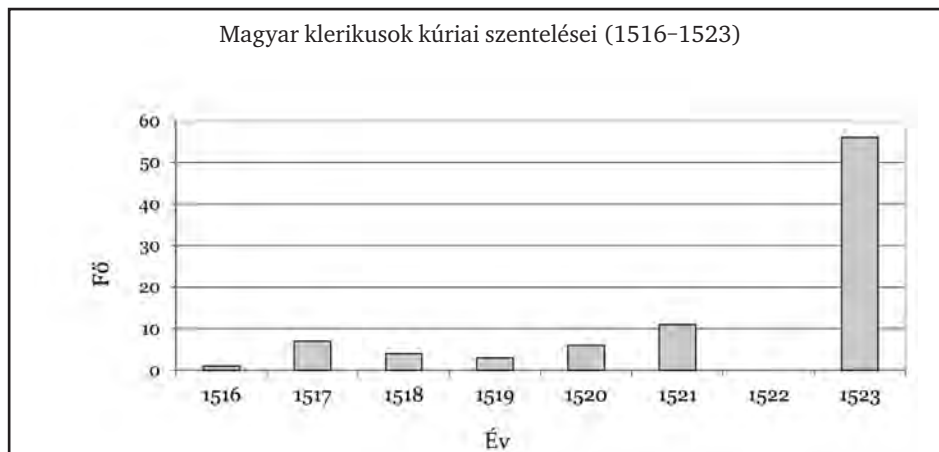

¹³⁰ FEDELES: A király és a lázadó.

¹³¹ CHAMBERS: Popes, Cardinals and Wars 94–96.; MALLETT–SHAW: The Italian Wars 6–37.

¹³² Uo. 38–74.

A következő évtizedből nem maradt fent vonatkozó kamarai dokumentáció, s a legközelebbi magyar klerikust 1516 novemberében szentelték. A 16. századi kúriai promóciókkal kapcsolatos legfontosabb változás 1501-ben következett be, amint erre az előzőekben utaltam. A szentelésekkel kapcsolatos reformintézkedések következtében ugyanis az *ordinationes generales* ekkor a római vikárius joghatósága alá került.¹³³ A Libri formatarum sorozatban pedig 1502–1511, valamint 1513–1515 közötti évekből hiányoznak az adatok. Ami a vikáriátuson lefolyt szenteléseket illeti, meglehetősen kevés, összesen hat magyar vonatkozású információt tartalmaznak a korunkra maradt kötetek, köztük győri egyházmegyést nem találunk.¹³⁴

A diagram alapján kettős kép rajzolódik ki. Egyrésztől egyfajta stagnálást figyelhetünk meg e szűk évtized döntő részében, hiszen évi átlagban 4,5 (a vikáriátus adataival kiegészítve 5,4) magyar klerikust szenteltek fel. Ez a relatíve alacsony érték bizonyosan összefüggésbe hozható a déli végekre nehezedő, egyre fokozódó nyomással. Ennek szemléletes példáját nyújtják az 1521/1522-es adatok: miután az utolsó magyar klerikust 1521. augusztus 17-én szentelték pappá, több mint másfél évig nincs magyarok római promóciójáról információnk.¹³⁵ Mindez gyaníthatóan összefüggésbe hozható a törökök támadásával (is), amely során augusztus végén, több erősség bevételét követően elfoglalták a déli végvárrendszer kulcsának számító Nándorfehérvár várát.¹³⁶ A másik jelenség pedig éppen a lutheri reformáció kibontakozása kapcsán árnyalja a köztudatban lévő képet, elegendő csak az 1523-as magyar „dömpingre” utalni, amely során összesen 56 klerikus kelt útra a Kárpát-medencéből, s vette fel az egyházi rend egyes fo-

¹³³ Az első bejegyzés 1501. június 5-i szentelésre vonatkozik. PELLICCIA: La preparazione 75. A római vikáriátusra l. BRAMBILLA: Officii Cardinalis.

¹³⁴ Egy-egy csanádi (1521), egri (1512), erdélyi (1511), váci (1509), váradi (1511) és veszprémi (1523) klerikust találunk köztük. ASRo, Tribunale del Vicariato vol. 335., fol. 57v, 88v, 129v; AVic Ordinationi Sacerdotali vol. 1., fol. 288v, 389r.

¹³⁵ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 14., fol. 39v, 65r. Vö. FEDELES: Magyar klerikusszentelések 96. 32–33. sz.

¹³⁶ Erre l. PÁLÓSFALVI: Nikápolytól Mohácsig 180–190.

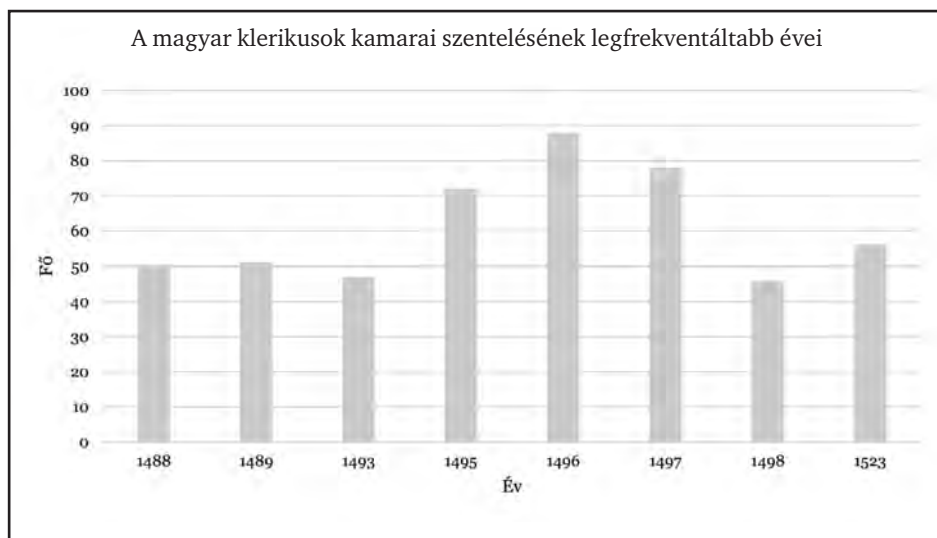
kozatait.¹³⁷ A római püspöki helynök felhatalmazása alapján sorra kerülő szenteléseket vizsgálva Andreas Rehberg Luther tézisei közzétételének, valamint a római egyházzal történő szakítása évét vette górcső alá. Eredményei ugyan 25%-os csökkenést mutatnak, az abszolút számokat tekintve azonban egyértelműen jelzik, hogy az 1520-as évek első felében Róma szerepe a papszentelések vonatkozásában nem csökkent.¹³⁸ Annak ellenére sem, hogy Itáliában 1521-től kezdve évtizedekig háborús események folytak.

5. táblázat

A római vikáriátus által szentelt klerikusok származása

Terület	1517		1521	
	fő	%	fő	%
Itália	234	25	137	20
Franciaország	349	37	305	43
Német-római Birodalom	146	16	99	14
Ibéria	135	14	113	16
Brit-szigetek	32	3	14	2
egyéb országok	11	1	24	3
ismeretlen	34	4	10	1
Összesen	941	100	702	100

Az 1523-as magyar adatok a teljes vizsgált időszak tekintetében a negyedik legmagasabb értéket jelentik, s ez szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a hitújítás első fázisának kezdeti éveiben – az 1480-as évek végéhez és az 1490-es évek második feléhez hasonlóan – fokozott érdeklődés mutatkozott a magyar klerikusok részéről a római promóció lehetősége iránt.

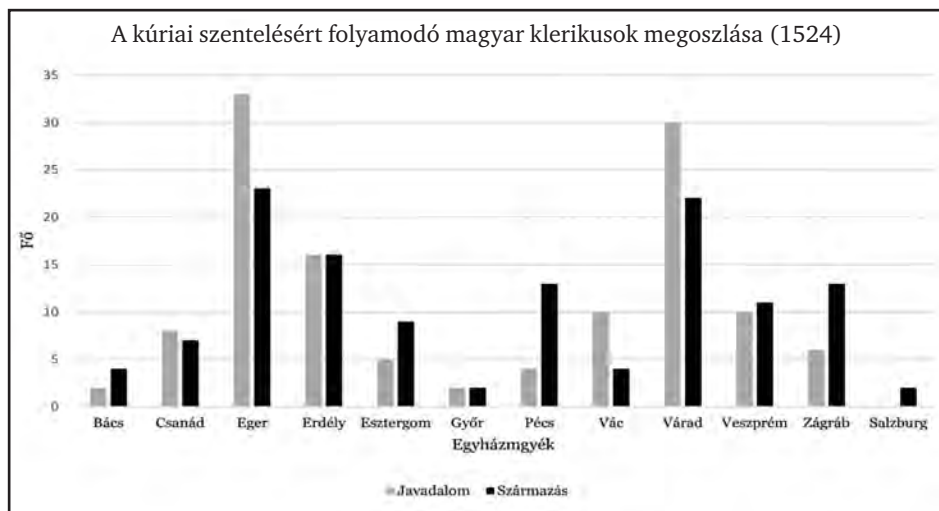

¹³⁷ Ennek részleteire l.: FEDELES: Magyar klerikusszentelések.

¹³⁸ REHBERG: Deutsche Weihekandidaten 301.; REHBERG: L'affluenza di ordinandi 240–241.

Mindezt megerősítik a következő év szupplikációs regiszter-bejegyzései is, ugyanis 1524 januárjában és márciusában összesen 126 magyar javadalmas kérvényezte római szentelését!¹³⁹ A folyamodványok kivétel nélkül kúriai szentelésre vonatkoznak, hovatovább az egyes kérvények záradékában azt is feltüntették, hogy az illetők a Kúriában tartózkodtak. Sőt abban is biztosak lehetünk – bár konkrét adataink erre nincsenek –, hogy az ordinációkra sor is került. Tóth Péter az egri egyházmegyes adatokat vizsgálva a márciusi magyar „klerikusáradat” háttere kapcsán felvetette annak lehetőségét, hogy az említett év februárjában II. Lajos király (1516–1526) megbízásából az útra kelő Brodarics István vezette magyar követség megfelelő biztonságot jelenthetett az útra kelő egyháziak számára.¹⁴⁰ Az elképzelés azonban egy forrás téves interpretálásán alapult,¹⁴¹ ugyanis Brodarics 1522 májusától egészen 1524 májusáig Rómában tartózkodott.¹⁴² Kielégítő magyarázattal sajnos magam sem tudok szolgálni, így meg kell elégednünk – egyelőre legalábbis – azzal az általános jelenséggel, hogy az újonnan választott pápa pontifikátusának első évében rendszerint a normál évekhez képest nőtt a zarándokok, és az egyéb ügyekből kifolyólag Rómába utazók száma.¹⁴³ VII. Kelemen 1523 novemberében választották Szent Péter trónjára, így minden valószínűség szerint klerikusaink utazását e körülmény is befolyásolhatta.

¹³⁹ ASV Reg. Suppl. vol. 1797., fol. 162r; vol. 1806. fol. 253v; vol. 1804, fol. 194v–195v, 197rv, 201r, 202r, 206v; vol. 1806., fol. 147rv. – Tóth Péter lekötő szívésséggel bocsájtotta rendelkezésemre az általa gyűjtött anyag digitális felvételeit, amelyet ehelyütt is köszönök.

¹⁴⁰ TÓTH: Adatok az egri püspökség 316.

¹⁴¹ Az uralkodó pápához intézett levelének alábbi soraiból következtetett erre, jóllehet mindössze arról van szó, hogy a pápa a király által említett dolgokról, jelesül a törökök készülődéséről a követektől többet megtudhat. A regeszta „követül Brodarics Istvánt és Marsupinus Ferencet küldi a pápához” passzusa is félrevezető. A vonatkozó eredeti szövegrész ugyanis a következő: „Quibus de rebus Stephanus Brodericus, et Franciscus Marsupinus Oratores mei plura meo nomine dicent vestrae Sanctitati”. ARTNER: Magyarország 168. – Mindez csupán arra utal, hogy a Rómában tartózkodó követek, akiknek folyamatos utasításokat küldtek Budáról, az ügy részleteiről tájékoztatják a Szentatyát.

¹⁴² KASZA: Egy korszakváltás 52–59, 237–238.

¹⁴³ SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 208.

Mindazonáltal a Mohácsot közvetlenül megelőző években sem kellett feltétlenül Rómába utazni a gyors szentelés érdekében, hiszen a pápai legátusok olyan felhatalmazással rendelkeztek, amely lehetővé tette a kandidálók számára, hogy a kánonilag előírt időszakokon kívül, akár egyazon napon valamennyi rendet felvegyék.¹⁴⁴ Tommaso de Vio bíboros, *legatus de latere* felhatalmazása alapján Nyalkai Albert sebastei püspök,¹⁴⁵ győri suffraganeus a győri székesegyház oldalához épített Szentháromság-kápolnában szentelte öt napon belül alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbiterre Körmen di Rozsos Mátyás fia János győri egyházmegye akolítust 1523 novemberében.¹⁴⁶

Amint az előzőekben láthattuk a vizsgált korszakban a győri egyházmegyések közül is többen az Örök Városban vették fel az egyházi rendek egyes fokozatait. Áranyuk ugyan viszonylag alacsony volt a magyar egyházmegyék összevetésében, ám római jelenlétük többé-kevésbé folyamatosnak tekinthető. A római szentelés közkeletű gyakorlata pedig néhány soproni polgár végrendeletében is tetten érhető,¹⁴⁷ amely jelenség arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szükségszerű minden kúriai szentelés háttérében a devóción túlmutató indokok után kutatnunk. A következőkben immár kizárólag azon győri egyházmegyei klerikusokra összpontosítunk, akik a Camera Apostolica szervezte ordinációkon vették fel az egyházi ordók egyes fokozatait.

Kronológiai és topográfiai jellemzők

A jelen tanulmány keretei között vizsgált 33 személy közül 29 fő ordinációjára került sor a Kúriában, míg a fennmaradó négy klerikus számára egyaránt szentelési engedélyt állítottak ki az Apostoli Kamarában. 1436 februárjában három, míg március elején egy győri egyházmegyei érkezett személyesen vagy képviselője által juttatta el kérését az ekkor Firenzében tartózkodó pápai udvarba. A Kúriát a firenzei Santa Maria Novella konventben helyezték el, így a pápa lakosztályai mellett itt működött a két legfontosabb kormány szerv: a Camera és a Cancellaria Apostolica is.¹⁴⁸ Az első három, azonos napon kiállított *dimmissoria* szövege arra utal, hogy valamilyen ellentét állhatott fent a kandidálók és saját püspökük között, esetleg valamit el kívántak titkolni, ezért kérvényezték, hogy bármely katolikus főpaptól valamennyi szent rendet felvegyék. Az oklevél csak általánosan utalt a kiállítás okára, jelesül, hogy a kérvényező saját ordináriusához nem fordulhat (*ordinarium tuum propter hoc accedere commode non poteris*), amely egyébként közkeletű szófordulatnak számított a kúriai gyakorlatban.¹⁴⁹ A Selt-szam Farkas számára kiállított dokumentumban az említettnél konkrétan indítékra bukkanunk, ugyanis ő a győri püspöki szék üresedésére hivatkozva (*in ip-*

¹⁴⁴ CSEPREGI: A magyarországi reformáció 138.

¹⁴⁵ 1517 és 1525 között győri segédpüspök. C. TÓTH: Főpapi archontológia 74.; személyére l.: KÖBLÖS: Az egyházi középréteg 412–413/108. sz.

¹⁴⁶ ETE I. 103. sz.; MNL OL DF 200599.

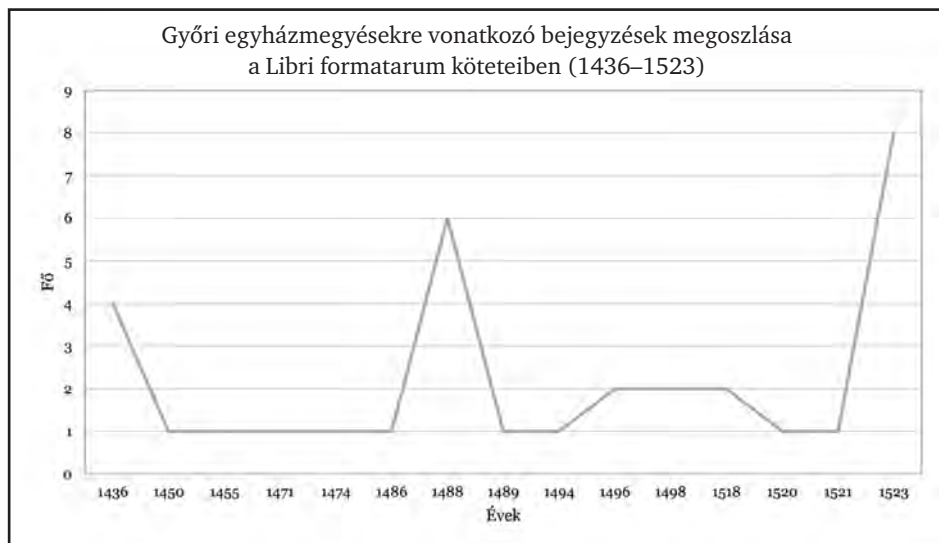
¹⁴⁷ HÁZI: Sopron szabad királyi város II/1. 58–59/85. sz. (1438); Uo. 314–316/100. sz. (1509); Uo. 333–334/112. sz. (1515); NEMES: Sopron–Róma 263.

¹⁴⁸ BOSCHETTO: Società e cultura 56–57.

¹⁴⁹ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 2., fol. 20v, 21r.

sis partibus ad presens sedes episcopalis vacat) kért hasonló szentelési engedélyt.¹⁵⁰ Állításának a Kamarában hitelt adtak, jóllehet minden valóságalapot nélkülözött. A győri egyházmegyét ugyanis Molnári Kelemen irányította püspökként 1417 novembere és 1438 szeptembere között.¹⁵¹ Mindebből két dologra következtethetünk: egyrészt minden valószínűség szerint személyesen utazott Toszkánába, hiszen a nyilvánvaló csalást ajánlatos volt titokban tartani, s talán éppen e miatt nem a három egyházmegyes társával azonos időben jelent meg a kamarában. Másrészről pedig vélhetően valamely szentelési akadály alól kívánt ezen engedély birtokában kibújni, hiszen Itália-szerte, sőt Rómában is számos püspök várta a hozzá hasonló kuncsaftokat, akiket aztán mindenfajta ellenőrzés nélkül, bizonyos díjazásért pappá szenteltek.

Az első személy, aki már kétséget kizáróan személyesen utazott Itáliába, István fia László volt. Ő 1450-ben érkezett Rómába, s a Camera Apostolica által szervezett általános szentelés során a jelzett év februárjában vette fel a kisebb egyházi ordókat. Az utolsó győri bejegyzés pedig Haynick Orbán promóciójára vonatkozik, akit 1523 áprilisában szenteltek pappá az Örök Városban. Ami a győri egyházmegyések kúriai promóciójának időbeli megoszlását illeti, láthatóan két időszak emelkedik ki, az 1488-as és az 1523-as esztendő. E két évben a Kúriában szentelt győriek közel 50%-a vette fel az egyházi ordókat. Mindez, amint fentebb láthattuk, illeszkedik az országos trendekhez, hiszen a negyedik és ötödik legfrekvenciáltabb időszaknak számított a Kárpát-medencei klerikusok körében. A győri püspöki szék ezen időszakban be volt töltve, sőt az ordinárius főpásztori munkáját segédpüspök is segítette.¹⁵²

¹⁵⁰ Uo. fol. 15r.

¹⁵¹ EUBEL: Hierarchia catholica I. 282., II. 167.; ENGEL: Archontológia I. 71.; Cameralia I. 145, 578–580a, 584–585, II. 1189, 1200. sz.

¹⁵² C. TÓTH: Főpapi archontológia 71–74.

A személyek identifikálása, származási és szolgálati (értsd javadalomviselési) helyének geográfiai azonosítása nem minden esetben problémamentes. Egyrészt a kamarai jegyzők számos alkalommal eltorzítva, illetve hiányosan jegyezték fel a számukra idegen hangzású neveket, másrésztől több személy esetében nem tüntettek fel származásukra utaló elnevezéseket. Arra is akad példa, hogy egy kötetben belül ugyanazon személyt két különböző névváltozatban dokumentálták, mint például Wolfgang Altmon vagy Kőszegi Jodok esetében. Mindketten az 1488. április 5-én megrendezett általános szentelés során vették fel az egyházi rend egyes fokozatait a szentágotai püspöktől a római *Santa Maria Regina Coeli*-templomban. Az előbbinél Altmon néven jegyezték be az első tonzúrárt, míg Altinas névváltozattal a kisebb rendeket felvevők közé, a szentelésről kiállított igazolásban pedig ismét Altmon néven szerepel.¹⁵³ Utóbbit *Iudocus Standenfulder* néven kőszegi plébániaegyház-igazgatóként szentelték alszerpappá, a *formatában* pedig *Iudocus de Guns* formában írták a nevét. Javadalmát illetően is eltérést tapasztalunk, ugyanis az igazolásban a kőszegi plébániatemplom Szent Erazmus-oltárának káplánjaként tüntették fel. Ez esetben nyilvánvalóan arról van szó, hogy az első változatban a családnévet (*Standenfulder*), míg a második alkalommal már a származási helyet (*de Guns*) tüntették fel a jegyzők.¹⁵⁴ Benefíciumát tekintve pedig az első alkalommal – nagy valószínűséggel – hanyagságból kifolyólag hagyhatta el a nótárius az oltár nevét. *Dominicus de Aurino* esetében pedig minden bizonnyal a *de Iaurino* névalak rontott változatával állunk szemben, amely Győrré (latinul *Iaurinum*) vonatkozhat.¹⁵⁵ Összesen 13 klerikus (39%) esetében nem ismert a származási helyének településtípusára történő egyéb utalás, sőt néhány ízben mindössze az illető és az apja keresztnéveivel képzett birtokos szerkezetet jegyezték fel az írnokok, mint például István fia Lászlónál. Az említett illetők közelebbi azonosítása magától értetődő módon kilátástalan vállalkozás.

Az ismert származású klerikusok többsége a névalakok alapján falusi, illetőleg mezővárosi eredetűnek tartható, illetve e településtípusokon birtokolt javadalmat. Mindössze egyetlen személy, az említett Domokos származott *civitasból*, jelesül az egyházmegye székhelyéről, Győrből, amely a középkori városok egyik jól körülhatárolható típusába, a püspöki városok közé sorolható.¹⁵⁶ Összesen nyolcan (24%) tartoztak a mezővárosi parasztpolgárok sorába, közülük kettőt fő Rohoncra, illetve Szombathelyre, egy-egy klerikus pedig Kőszegről, Nézsiderről, Óriszentpéterről és Vasvárról származott. 11 személy (33%) falusi eredetű volt, s az ismert települések közül megemlíthetjük mások mellett Lövőt, Ókörtvélyest, Pornót vagy Szentviszlót. Egy klerikus, *Philippus Scharthoffer* külföldről, a salzburgi egyházmegyeiből, míg Imre fia Lőrinc az esztergomi érsekség területéről érkezett.¹⁵⁷ 13 fő esetében egyáltalán nem ismerjük az általuk – ha egyáltalán – birtokolt egyházi javadalmat (39%). 11-en (33%) egy-egy *oppidum*, köztük hárman Szombathelyen, ketten Kőszegen, ketten Vasváron, egy-egy fő pedig Körmenden, Óriszentpéteren, Monyorókeréken és a közelebbiről nem is-

¹⁵³ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 18r, 22v, 23r.

¹⁵⁴ A két jegyző *Flavius Blondus* és *Dominicus de Attavantis* voltak. Uo. fol. 24r, 33r.

¹⁵⁵ Uo. vol. 6., fol. 21r.

¹⁵⁶ Erre l.: DILCHER: Die Bischofstadt; KOSZTA: Püspöki székhely.

¹⁵⁷ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 13., fol. 95r, vol. 14., fol. 75r.

mert *Sexagen* településen jutott álláshoz. Kilencen (27%) pedig falusi papokként éltek mindennapjaikat.

Az ismert származási és szolgálati helyeket térképre vetítve azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb azonosított település, szám szerint 11, a püspökség területének jelentős részét alkotó, s egyúttal a legnépesebb Vas vármegye területén található.¹⁵⁸ Mindez pedig egybeesik Nemes Gábor megállapításaival.¹⁵⁹ Feltűnő, hogy Sopronból annak ellenére nem található a kamarai könyvekben egyetlen személy szentelésére vonatkozó adat sem, hogy – amint fentebb említettem – a városban hagyományosnak számított a klerikusok római szentelése. Szintén érdekes jelenség, hogy az egyházmegye központjából is mindössze egy személyre vannak adataink a vizsgált forrásokban. Mindennek okára azonban pillanatnyilag nem tudok magyarázattal szolgálni.

1. ábra

Azonosított származási és szolgálati helyek

¹⁵⁸ A megyékre vonatkozó adatokat l.: KUBINYI: A magyar királyság népessége 157–159. III. táblázat.

¹⁵⁹ NEMES: Győri egyházmegyeiek 131.

„examinentur in Camera Apostolica”

A 29 Rómában felszentelt győri egyházmegyes klerikus közül mindössze kilenc esetben ismert közelebbről a kúriai szentelés tényleges, illetve feltételezhető motivációja. Egy fő személyesen kért diszpenzációt a szentelési akadály alól, s ezt követően szentelték. Az 1523-ban érkező népes magyar csapat tagjai között feltűnő győri egyházmegyesek pedig minden bizonnyal a gyorsabb eljárás érdekében utaztak a kereszténység központjába, ugyanis valamennyien a kánoni időpontokon kívül, s három egymást követő napon kívánták az egyházi rend valamennyi fokozatát felvenni.

A kúriai ordinációk fentebb áttekintett általános forgatókönyve alapján kerülhetett sor vizsgált klerikusaink szentelésére is, amelyet éppen az előzőekben említett személyek esetében rekonstruálhatunk. Korszakunkból ugyanis nyolc olyan győri egyházmegyes folyamodványa ismert, akiket a Kúriában fel is szenteltek, mivel mind a szupplikációs regiszterek, mind pedig a formákat tartalmazó kamarai sorozat kötetei megőrizték a vonatkozó adatokat. Első lépésként tehát a jelöltek egy folyamodványt nyújtottak be a Dataria Apostolica hivatalához. 1523-ban döntően csoportos kérvényeket regisztráltak, így a győriek is továbbbi magyar és külföldi társaikkal együtt szerepelnek egy-egy dokumentumban. A folyamodványokban a kandidálók jelezték kérésük tárgyát, miszerint valamennyi szent rendet fel kívánják venni, majd pedig pappá szentelésük után, a Mindenhatót akarják szolgálni (*cupiant ad omnes etiam sacros et presbyteriatus ordines promoveri et postquam in illis sic promoti fuerint, Altissimo perpetuo famulari*). Ezt követően fogalmazták meg a szentelés körülményeire vonatkozó különleges óhajaikat (*eis specialem gratiam facientes*), amint erre a fentiekben röviden kitértem. Ennek fontos részét képezte a folyamodványhoz fűzött záradék, amelyben a hivatal munkatársai konkrétan utaltak az engedélyezett speciális kérésekre, megnevezték a kijelölt ordinátort, feltüntették, hogy az ellenjegyzett kérvény önmagában is (*sola signatura*) jogerővel bír, továbbá a jelöltek kötelező kamarai vizsgálatát (*examinentur in Camera Apostolica*), s kifejezetten a javadalmuk felőli tudakozódást (*doceant se esse arctatos*) emelték ki.¹⁶⁰ Érdemes tehát e ponton figyelmünket immár a kamarai kivizsgálásra fordítani. Elsőként arra a kérdésre kellene választ keresni, hogy pontosan mit is vártak el a jelöltektől?

A Gratianus-féle kánonjogi törvénygyűjtemény ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz, hogy tudatlanok és testileg sérültek ne legyenek a klérus tagjai.¹⁶¹ A *John de Burgo* által 1380 táján összeállított *Pupilla Oculi* című kézikönyvet, amely a klerikusokkal szemben támasztott követelmények közül hármat emel ki, a szentelendők rendelkezzenek elegendő tudással, érék el a törvényes életkort, valamint legyenek erkölcsösek.¹⁶² Ezek pedig kiegészültek a szent rendek esetében a meg-

¹⁶⁰ A folyamodványokra l.: LAKATOS: Regesta supplicationum 20, 26, 33. sz.

¹⁶¹ „Illiterati et corpore vitati non promoveantur ad clerum.” – FRIEDBERG: Corpus Iuris Canonici I. 139.

¹⁶² „Tria vero in ordinandis potissime requiruntur: scilicet literatura sufficiens, aetas legitima, morum honestas.” – BENNETT: Medieval Ordination Lists 20.

élhetést biztosító javadalom vagy más bevételi forrás birtoklásával, amelyet már a chalcedóni egyetemes zsinat (451) is előírt.¹⁶³

Magától értetődő módon a legitim származás is az alapkövetelmények közé tartozott.¹⁶⁴ A szentelési engedélyek jelöltekre vonatkozó elegendő és alkalmas (*sufficiens et idoneus repertus fueris*) kitétele tehát az említett feltételek összességét foglalta magában. Minthogy ezen előírások némelyike meglehetősen általánosan fogalmaz, célszerű konkrét példákkal illusztrálva röviden sorra venni ezek tényleges tartalmát.

Ami a törvényes életkort illeti, a 14. század elejére kialakult gyakorlat szerint a tonzúra felvételét a 7., a kisebb rendekét a 14., a subdiaconatusét a 18., a diakonatusét a 20., a presbiteratusét a 25., míg a püspökké szentelést a 30. betöltött életévhez kötötték.¹⁶⁵ A tényleges életkor ellenőrzése azonban – személyi okmányok hiányában – néha nehézségeket okozhatott. Számos visszaélés is történt ezzel kapcsolatban, amelyet a Penitenciáriához benyújtott kérvények jeleznek. Ezek közé tartozik például az egri egyházmegyes Mangler János folyamodványa is, aki az előírt életkor betöltése előtt szenteltette magát pappá, s e szabálytalanság alól kért felmentést. Az abszolúciót megkapta, ám két hónapra felfüggesztették az oltárszolgálat alól.¹⁶⁶ A klerikusok többsége azonban még felszentelése előtt kért felmentést a korhiány alól, döntően a presbiteri ordó felvétele okán. A legtöbben 23–24 éves korukban kértek engedélyt a presbiteri ordó felvételére, de voltak ennél fiatalabbak is; 1471-től a Penitenciárián 22 év volt a felmentés lehetőségének alsó korhatára.¹⁶⁷ Ugyanakkor a Datariára is benyújthattak ilyen típusú kérvényeket, amint két erdélyi klerikus esete mutatja, akik 22 éves korukban kívánták valamennyi rendet gyorsított eljárás keretében a Kúriában felvenni (1481).¹⁶⁸ A vizsgált győri egyházmegye esetében a források nem tartalmazznak hasonló eseteket.

A 13. század egyik legismertebb kánonjogásza, a dominikánus Pennaforti Raymond a szentelendő test hiányosságainak kérdését a *Liber extra* dekretális gyűjteményben, *De corpore vitiatis ordinandis vel non* címmel önálló fejezetében tárgyalta. Különösen a szem és a végtagok épsége volt fontos,¹⁶⁹ nem véletlen tehát, hogy a legtöbb kérelem éppen ezekkel kapcsolatos. A győri egyházmegyes Wolfgang Altmon – amint a bevezetésben említettem – testi defektus miatt kért felmentést a Penitenciárián, amelyet meg is kapott.¹⁷⁰ A diszpenzációról kiállított dokumentumot nyilvánvalóan bemutatta a kamarai vizsgálaton, majd ezt követően felvette az első tonzúrát és a kisebb rendeket. Az erről készített bejegyzésben és a *formatában* a szentelés tényének rögzítése mellett azt is feljegyezték, hogy szemének hibája alól

¹⁶³ „Nullum absolute ordinari debere presbyterum aut diaconum nec quemlibet in gradu ecclesiastico, nisi specialiter ecclesiae civitatis aut possessionis aut martyrii aut monasterii qui ordinandus est pronuntiantur. Qui vero absolute ordinantur, decrevit sancta synodus, irritam esses huic modi manus impositionem, et nusquam posse ministrare, ad ordinantis iniuriam.” – Conciliorum Oecumenicorum 90.

¹⁶⁴ PLÖCHL: Geschichte 291.

¹⁶⁵ SALONEN–SCHMUGGE: A Sip from the Well of Grace 61.; FEDELES: Klerikusszentelések 55.

¹⁶⁶ APA Reg. Suppl. vol. 37., fol. 279v.

¹⁶⁷ SALONEN: The Penitentiary 185.

¹⁶⁸ ASV Reg. Suppl. vol. 814., fol. 143v–144r.

¹⁶⁹ SCHMUGGE: Zum römischen „Weihetourismus“ 422.

¹⁷⁰ APA Reg. Suppl. vol. 37., fol. 278rv.

felmentéssel rendelkezett.¹⁷¹ Az ehhez hasonló tájékoztatások meglehetősen ritkák a kamarai másolati könyvekben, sőt a teljes magyar anyagban ez az egyetlen ilyen jellegű eset. Folyamodványából azt is megtudjuk, hogy a jobb szemével (*visus oculi dextri*) volt gond, amelyet betegség okozott. A szentelésre várók általában a jobb szemük hibájára hivatkoztak, ugyanis a baloldali érzékszervet *oculus canonicus*nak tartották, azaz annak épsége volt kiváltképp fontos.¹⁷² A defektusok alól kizárólag olyan esetekben adtak felmentést, ha a vizsgálat során biztosítottak látták, hogy a testi hiányosságban szenvedő leendő klerikus megjelenésével a hívek körében nem kelt botrányt.¹⁷³ Amennyiben a jelölt Rómában tartózkodott, úgy a hivatalban kijelölt három püspök vizsgálta meg, s jóváhagyásukat követően hárult el immár e szentelési akadály.¹⁷⁴

A törvénytelen születés kapcsán keletkező illegitimitás a Karoling-kortól kezdődően jelentett szentelési akadályt, s az első erre vonatkozó kánonjogi előírás 845/846-ban keletkezett.¹⁷⁵ A következő évszázadok során kialakult gyakorlat nyomán a *defectus natalium* alól a pápa, illetve a 15. századtól a Penitenciária hivatala adhatott felmentést. Ludwig Schmutge kutatásai nyomán ismert, hogy 1449 és 1533 között a hivatalhoz kérvényezők közül 38 000 fő volt illegitim származású. Többségük olyan fiatalember, aki egyházi pályára kívánt lépni, amelynek előfeltételét jelentette a diszpenzáció megszerzése.¹⁷⁶ A törvénytelen származásúak jelentős csoportját alkották a cölibátust megszegő klerikusok leszármazottai. Az egyházjog fejlődése során kialakították a diszpenzációs eljárást, amely a klerikusok gyermekei előtt is megnyitotta az egyházi pályafutás lehetőségét.¹⁷⁷ Közöttük találjuk például a győri püspökség területéről származó Ervald Pongrácot (1475) és Pernez Mór (1490), akiknek apja áldozópap, édesanyja pedig hajadon volt, s az egyházi rend valamennyi fokozatát fel kívánták venni.¹⁷⁸

A szentelendők elméleti felkészültségét illetően a helyzet már korántsem ennyire egyszerű. Noha a középkor folyamán az általános és a helyi zsinatokon folyamatosan napirendre tűzték a klerikusok képzettségével kapcsolatos elvárásokat, korszakban azonban erre vonatkozóan nem volt sem általános érvényű egységes követelményrendszer, sem pedig a leendő papok képzését biztosító önálló intézményhálózat. Ebből következőleg a klerikusok műveltsége nyilvánvalóan változó színvonalú volt, azonban a szentelési vizsgákon a hivatásukhoz szükséges legfontosabb ismereteket bizonyosan számon kérték rajtuk. E helyen a kérdéskör részletes tárgyalására nincs

¹⁷¹ „qui habere dispensationem super defectu oculi”: ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 18r, 22v.

¹⁷² SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 122–123. – Ennek ellenére a bal szem defektusa is előfordult, amint Bastonici Márk zágrábi akolitus esete is mutatja, aki „deformitate visus oculi sui sinistri” kért és kapott felmentést (1521). APA Reg. Suppl. vol. 67., fol. 166r.

¹⁷³ Egy Auxerre-i klerikus szemének hibája kapcsán benyújtott folyamodvány pozitív elbírálását a régens attól tette függővé, hogy „si est parva difformitas et scandalum non generetur” (1463). SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 122.

¹⁷⁴ SCHMUTGE: Zum römischen „Weihetourismus“ 422.

¹⁷⁵ LANDAU: Das Weihehindernis 42.

¹⁷⁶ SCHMUTGE: Kirche, Kinder, Karrieren; SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career 89.

¹⁷⁷ SALONEN: In their Fathers’.

¹⁷⁸ Ilyen esetekben a *de presbitero et soluta* általános formula szerepel a folyamodványokban. APA Reg. suppl. vol. 23., fol. 265v; vol. 39., fol. 409r.

mód, így csupán a téma legfontosabb elemeire szorítkozom. Magától értetődő módon az egyházi rend egyes fokozataihoz eltérő ismereteket rendeltek, amelyek az életkori sajátosságokat is tükrözték. Minthogy az első tonzúrárt már hétéves korban felvehették, nyilván a követelményszint minimális lehetett. A valódi választóvonalat a subdiacónatus képezte a cölibátus és az imaórákon történő részvétel kötelezettsége által. Az al-szerpapoktól tehát már mélyebb ismereteket vártak el, ezek közé tartozott a latin grammatika, az olvasás (*saltem sciat bene et expedite legere*) és az énektudás (*competenter cantare*), továbbá a breviárium használata. A diakónusokkal szemben támasztott további követelmények pontosan nem ismertek, az evangélium felolvasása és a prédikáció tartása mindenesetre feladataik közé tartozott. Az áldozópapok alkalmasságára vonatkozóan Guillelmus Durandus 13. század végi racionáléja (*Rationale divinorum officiorum*) tartalmaz általános előírásokat, amelyek széles körben ismertté váltak: tudjanak misét celebrálni és gyóntatni, ismerjék a szentségek kiszolgáltatásának rítusait, a hívek számára pedig tartsanak prédikációkat.¹⁷⁹ A késő középkori magyar papság műveltségével kapcsolatban általános hivatkozási pontként szolgáló 1382-es esztergomi szinódus is hasonló előírásokat tartalmaz. E szerint a presbiterek értsék és emlékezetből tudják a szentmise kánonjait, könyörgéseit; vásár- és ünnepnapokon az Evangéliumot, az olvasmányokat és a szentleckét tudják felolvasni, s a Szentírás egyéb könyveivel együtt a híveknek magyarázzák ezeket; ismerjék emlékezetből a hitvallást, a hét bűnbánati zsoltárt, az exorcizmusnál használt víz és a só megáldásának formuláit, valamint a szentségek kiszolgáltatásának szertartását.¹⁸⁰ Sem az esztergomi, sem pedig az általános zsinati határozatok nem írták elő az írástudás ismeretét a klerikusok számára, következésképpen a 14. század végéig az *illiteratus* jelző azokra vonatkozott, akik nem tudtak olvasni. Mindez azzal magyarázható, hogy a középkorban az írás és olvasás ismeretét egymástól elválasztva, két oktatási fázisban tanították.¹⁸¹ Mindazonáltal a 15. századra a helyzet megváltozott, ugyanis a betűvetés ismerete általánossá vált a klerikusok körében.¹⁸²

A szentelési vizsgákon, így az Apostoli Kamarában sorra kerülő egzámenen is elősorban a latin nyelvi ismeretek számonkérésére (*examinatio in litteratura*) helyezték a hangsúlyt. A jelölteknek elsőként egy latin nyelvű szöveget kellett felolvasniuk, értelmezniük (*legere, construere*), majd egy grammatikai feladat megoldása (*latinizare, loqui latinis verbis*) következett, végül pedig énektudásukról (*cantare*) adtak számot. Mindez kiegészült a Szentírás, a katekizmus, a hitvallás, a szentségek kiszolgáltatásának, a mise bemutatásának ismeretére vonatkozó kérdésekkel. Vélhetőleg a jelöltek iskolázottsága felől is érdeklődtek (*ubi educati sunt*), amint ezt a Libri formatarum kötetekben az egyes klerikusok neve előtt feltüntetett *scolaris* szó is jelzi. Mindebből arra következtethetünk, hogy a betűvetésben való jártasságot valószínűleg Rómában sem kérték számon. Mindezt alátámasztja a papi hivatásra készülők számára a 15–16. század fordulóján *Cura Pastoralis pro ordinandorum tentamie collecta* címen összeállított *manuale*, amely úgyszintén nem utal az írástudás szükségességére.¹⁸³ Az

¹⁷⁹ OEDIGER: Über die Bildung 54.; PELLICCIA: La preparazione 45–48.

¹⁸⁰ BATHYÁNY: Leges 270–271.

¹⁸¹ WENDEHORST: Wer konnte im Mittelalter 21–24.; HAJDU: Lesen und Schreiben 52.

¹⁸² MEUTHEN: Zur europäischen Klerusbildung 266–267.; MÁLYUSZ: Egyházi társadalom 133–134.

¹⁸³ FEDELES: Klerikusszentelések 67–68.

Apostoli Kamarában lezajlott szigorú vizsgálat során igyekeztek a kellő felkészültséggel nem rendelkező, alkalmatlan jelölteket kiszűrni. Minthogy azonban magáról a vizsgálatokról nem maradtak fenn iratok, hiszen a kamarai könyvek csak a felszenteltek neveit tartalmazzák, csak egy-egy utalásból következtethetünk erre. A magyar vonatkozású bejegyzésekben mindössze egyetlen ilyen jellegű ismert. 1517. február elején a csanádi egyházmegyéből származó Polgár Tamás Rómában az egyházi rend valamennyi fokozatát felvette, azonban alkalmasságával problémák adódtak. Éppen ezért egy évre felfüggesztették az oltárszolgálat végzése alól (*suspenditur ... non celebret usque ad annum*), s előírták számára, hogy saját ordináriusa előtt adjon számot rátermettségéről (*docta de eius ydoneitate*), amely alapján püspöke engedélyezheti számára a mise celebrálást.¹⁸⁴ Az elmondottak kapcsán felvetődik a kérdés, hogy hol és milyen keretek között lehetett felkészülni a vizsgára, s általában a papi hivatásra? Miként lehetett tulajdonképpen elsajátítani a lelkipásztori szakmát? A klerikusok oktatásával, a tőlük elvárt alapvető ismeretanyaggal már a 12. századtól foglalkoztak a zsinatok. Az előírások szerint minden székesegyházban alkalmazni kellett egy latin grammatikát oktató magisztert (1179), később pedig egy teológust, aki instrukciókat ad a klérus tagjainak a lelkipásztori szolgálat (*cura animarum*) terén. III. Honorius *Super specula* kezdetű bullája (1219) pedig lehetővé tette, hogy a tehetséges egyháziak javadalmukat élvezve öt évig egyetemre járjanak, hogy tanulmányaik lezárta követően a helyi székesegyházi iskolákban oktassanak. VIII. Bonifác pápa *Cum ex eo* konstitúciója (1298) pedig lehetőséget biztosított a plébániai papság képzésére még a papszentelés, valamint a lelkipásztori szolgálat megkezdése előtt. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy egy adott plébánia biztosította jövedelmek fedezték az illető tanulmányai során felmerülő költségeket. Az intézkedés megpróbált megoldást kínálni a plébániai papság képzésére, azonban természetesen nem oldotta meg véglegesen az *ignorantia sacerdotum* problémáját.¹⁸⁵ Ugyanakkor a felsőfokú tanulmányok folytatása nem volt előfeltétele az egyházi pályafutásnak, így a papszentelésnek sem.¹⁸⁶ Noha a 15. század folyamán Itáliában több, kifejezetten a papok képzését biztosító kollégium – kvázi szeminárium – alapítására is sor került, amelyek közül a két legismertebb a Domenico Capranica (1456) és a Stefano Nardini (1484) bíborosok által létesített,¹⁸⁷ a klerikusok döntő többsége plébániai és székesegyházi iskolában szerezte meg a szükséges erudíciót. Volt azonban az intézményes keretek közt folyó képzésnek egy további alternatívája is, amely sokkal inkább a klerikusok gyakorlati ismereteire helyezte a hangsúlyt. A középkorban Európa-szerte, így Magyarországon is általános jelenségnek számított, hogy a kézművesekhez hasonlóan a klerikusok is egy-egy mester mellé szegődtek, ahol – a céhes analógiát használva – inas éveiket töltötték, és elsajátították a leendő szakmájukhoz szükséges elméleti és gyakorlati ismereteket. Ennek szemléletes példáját nyújtja egy 1340-ből származó szerződés, amely szerint a 18 esztendő János klerikus öt évre Péter tarvisiói templomigazgató szolgálatába állt, ez idő alatt a házában élt, őt szolgálta, vigyázott a javaira, cserébe ételt és ruhát kapott, valamint – s ez a legfonto-

¹⁸⁴ ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 13., fol. 42v.

¹⁸⁵ BOYLE: The Constitution „Cum ex eo”.

¹⁸⁶ Természetesen kivételek is voltak, mint például a brassói dékánátus plébániái, ugyanis a plébánosok számára előírták, hogy egyetemet végezzenek (1444). TONK: Erdélyiek egyetemjárása 137.

¹⁸⁷ ESPOSITO–FROVA: Collegi studenteschi.

sabb – elsajátíthatta a klerikus mesterséget (*discendum artem et officium clericatus*).¹⁸⁸ Sopronban is hasonló módon képezték a leendő papi utánpótlást, amint néhány 15–16. századi testamentum is alátámasztja. Schön János végrendeletében (1456) például fiát, Jakabot egyik rokonára, Farkasra, a soproni Nagyboldogasszony-templom plébánosára bízta, kérve, hogy papot neveljen belőle.¹⁸⁹

A 29 Rómában szentelt győri egyházmegyes közel fele, összesen 14 fő neve mellett olvashatjuk a *scolaris*, azaz iskolás szót (48%), amely egyértelműen tanultságukra utal. Közülük 13 személyt Rómában szenteltek fel, míg Schwartzwal Osvát számára szentelési engedélyt állítottak ki. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy azon esetekben, amikor a szentelendő az első tonzúrárt, esetleg a kisebb rendeket már korábban felvette, s ennél fogva a klérus tagjaként érkezett Rómába, vagy a státusát jelző *clericus* szót, vagy a felvett ordó fokozatát tüntették fel. Ebből következően a megfelelő képzettséget, tanultságot nem csupán azoknál tételezhetjük fel, akik esetében erre kifejezetten utalnak a források. Mindezt kellően szemlélteti Kutasi Tamás esete, aki a kisebb rendek birtokában vette fel a három magasabb ordót az Örök Városban. Az ő esetében mindössze egyházi javadalmára utaltak, képzettségét meg sem említették, holott Itáliában kánonjogot tanult, tanulmányait pedig doktori fokozattal zárta le.¹⁹⁰ A most vizsgált személyek közül egyébként ő volt az egyetlen, aki egyetemi tanulmányokat folytatott. Konklúzióként tehát megállapíthatjuk, hogy a Kúriában szentelt győri egyházmegyes klerikusok megfelelő elméleti felkészültséggel rendelkeztek. Sajnos források hiányában Kutasin kívül nem ismert a klerikusok tanulmányainak helye, sem pedig képzettségük szintje. Mindenesetre az egyházmegye területén több magas színvonalú oktatási intézmény is működött, amelyek közül kiemelkedik a püspökség központjában lévő székesegyházi iskola. Ugyancsak a jelentősebb oktatási intézmények közé sorolhatjuk a vassvári káptalani, a soproni, a győri és a szombathelyi iskolákat. Utóbbi településen pedig a ferencesek kolostori iskolája is lehetőséget kínált a tanulásra.¹⁹¹ Körmenden a Szent Erzsébet-templom közelében működött a plébániai iskola.¹⁹² A további mezővárosokban és a népesebb falvakban vélhetőleg szintén működtek iskolák, amelyek lehetőséget kínáltak a klerikusi pályára készülők számára az alapvető ismeretek elsajátítására.

Amint említettem, a kánonjogi előírások értelmében a subdiaconatussal kezdődő három magasabb ordó felvételének előfeltétele a megélhetést biztosító javadalom birtoklásának igazolása volt. A vizsgált 29 klerikus közül heten mindössze a kisebb rendeket vették fel, így 22 fő esetében lehet releváns a javadalom vizsgálata. Szombathelyi Benedek a ferences rend tagja volt, így az ő esetében a szerzetesi közösség biztosította a megélhetést, míg a fennmaradó 21 fő a világi papság sorába

¹⁸⁸ CAGNIN: „Ad adiscendum artem et officium clericatus”.

¹⁸⁹ „Item meinen sun Jacobe mit allem seinem erb schaf ich her Wolfgang pharrer Vnser frawen kappen, meinen vettern, da ser in dauon versorg in die schul vnd geben im sein narung vnd gwant als lang, biß er briester wirdt”: HÁZI: Sopron szabad királyi város II/1. 82–83, 110. sz.; HÁZI: Sopron középkori egyháztörténete 242.

¹⁹⁰ KÖBLÖS: Az egyházi középréteg 402–403.; KÖRMENDY: Studentes 95.; NEMES: Győri egyházmegyeiek 128. – A város egyetemreire legújabbán I.: SCHWARZ: Kurienuniversität.

¹⁹¹ BÉKEFI: A káptalani iskolák; BÉKEFI: A népoktatás 108, 155–157.; HÁZI: Sopron középkori egyháztörténete 235–241.; KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI: Savaria – Szombathely 178.

¹⁹² TÓTH: Iskola és reformáció.

tartozott. Közülük mindössze egy személy, az alszerpappá szentelt rohonci illetőségű Tamás fia György esetében nem tüntettek fel egyáltalán bevételi forrást. A javadalomszintek tekintetében a következőket állapíthatjuk meg: kilenc plébánia, illetve parókiális egyház igazgató, nyolc kápolna, illetőleg oltárigazgató, egy fő kanonok, valamint két további javadalmas található köztük. Az utóbbiak esetében a bevételi forrást nem hagyományos befűiciumok jelentették. Stantzi Kristóf számára a por-nói ciszterci apátság elöljárója és a konventje biztosítottak egy prebendát, Shart-hoffer Fűlop pedig Monyorókeréki Erdűdy Péter királyi kamarás jóvoltából jutott megélhetéshez. Ő valószínűleg a főúr káplánja lehetett.

A szentelések helye és ideje

A gyűri egyházmegyes klerikusok közül heten mindössze az első tonzúrát és a kisebb ordókat, két fő a subdiaconatust, míg a többség, összesen 20 fő (69%) az egyházi rend valamennyi grádusát, így a presbiterátust is felvette. Kilencen a kisebb rendek birtokában, egy fő pedig alszerpapként érkezett Rómába, így a legtöbben (19 fő/65%) a kisebb ordókat is az Urbsban vették föl. Közűlűk 13 fő (45%) hajából az első tonzúrát is az Örűk Városban borotválták ki.

A promóciók Róma kilenc különbűzű egyházában kerültek sorra, s mindössze öt gyűri klerikus szentelésének pontos helye nem ismert. Az alábbi táblázat adatai arról tájékoztatnak, hogy a döntűen a vatikáni bazilikában, illetve annak szűkebb vagy tágabb környezetében szentelték a vizsgált klerikusokat. Két borgűbeli templom, a Santa Maria Regina Coeli és Szent Mihály Arkangyal emelkedik ki a promóciók számát illetűen, az elsőben hét, a másodikban pedig nyolc gyűri egyházmegyes klerikust szenteltek.¹⁹³

6. táblázat
A kamarai szentelések helye

<i>Templomok/kápolnák</i>	<i>űvkűr</i>	<i>Klerikusok száma</i>
Szent András-kápolna (vatikáni Szt. Péter-bazilika)	1450–1471	2
Sarlűs Boldogasszony-kápolna (vatikáni Szt. Péter-bazilika)	1455	1
Szent Lűrinc-bazilika (in Damaso)	1455	1
Mária az űg királynűje-templom (Borgo)	1488–1489	7
Szentlűelek-templom (in Saxia)	1474	1
Szent Pantaleon-templom	1496	1
Szent Megváltű-templom	1498	2
Szent Apollinaris-templom (Vatikán)	1518	1
Szent Mihály arkangyal-templom (Borgo)	1523	8

Forrás: ASV Cam. Ap. Libr. Format. vol. 2–14.

A huzamosabb ideig Rómában űlű Kutasi Tamás két különbűzű egyházban vette fel az egyházi rend szentségének fokozatait. A vatikáni Szent Péter-bazilika Mária-kápolnájában alszerpappá és diakónussá, majd pedig a *Campo de' Fiori* közelében lűvű *San Lorenzo in Damaso*-bazilikában presbiterre szentelték.¹⁹⁴

¹⁹³ A templomok azonosítására l.: HűLSEN: *Le Chiese di Roma*; MIEDEMA: *Die rűmischen Kirchen*.

¹⁹⁴ ASV Cam. Ap. Libri format. vol. 3., fol. 98v, 100v, 101v.

A római promóciókra szabályszerűen az általánosan előírt négy kántorbőjti időszakban, a nagybőjten, valamint Húsvét vigíliáján került sor, az általános, nagyobb tömegeket vonzó szenteléseket ezen alkalmakkor tartották. Az általános szentelések dokumentációjában kivétel nélkül utaltak a szentmise *introitus*ának kezdő szavaira, amely alapján alkalmunk nyílik az ordinationes generales utólagos rekonstrukciójára.

7. táblázat

Az ordinationes generales keretei között történt szentelések száma

<i>Introitus/ünne</i>	<i>Időpontok</i>	<i>Győri egyházmegyések</i>	<i>Magyarok</i>
'Intret oratio mea'	1450. II. 28	1	4
	1455. III. 1.	1	3
	1496. II. 27.	1	1
'Sitientes'	1455. III. 22.	1	3
	1474. III. 26.	1	1
	1494. III. 15.	1	23
	1496. III. 19.	1	53
	1498. III. 31.	2	46
Vigilia Pasche	1455. IV. 5.	1	1
	1474. IV. 9.	1	3
	1488. IV. 5.	5	22
'Caritas Dei'	1486. V. 20.	1	7
'Venite adoremus'	–	–	–
'Veni et ostende'	1471. XII. 21.	1	2
<i>Összesen</i>		18	169

A táblázat adatai alapján látható, hogy a győri egyházmegyes klerikusok 18 alkalommal vettek részt általános szentelésen. Elmondható, hogy általában egy-egy generális ordináción egy győri szentelése történt, kivételt mindössze két esetben látunk. Amennyiben a részleteket is megvizsgáljuk, árnyaltabbá válik a kép, ugyanis a 18 szentelésen összesen 11 győri egyházmegyes személy (38%) vett részt. Kutasi Tamás három, míg Rohonci György és Szombathelyi Benedek egyaránt két alkalommal különböző általános szentelésen volt érintett. Klerikusaink többsége, 18 fő (62%) ezek alapján tehát az előírt időszakokon kívül, azaz *extra tempora* vette fel az egyházi rend valamely fokozatát. Amennyiben a fenti táblázat adatait kiegészítjük az engedélyköteles, azaz az előírt periódusokon kívüli promóciókkal, azt tapasztaljuk, hogy a győri klerikusok túlnyomó többségét (23 fő/79%) a húsvéti ünnepekörhöz kapcsolódó időszakban, azaz márciusban és áprilisban szentelték. Mindez kevésbé meglepő, hiszen a kereszténység legnagyobb ünnepe általában vonzotta a Rómába igyekvőket, másrészt pedig a közlekedési viszonyok és az itáliai klíma is kedvező volt az utazáshoz.

Általában azt tapasztaljuk, hogy a szentelendő klerikusokat többedmagukkal szentelték, amelyek alapján azt is feltételezhetjük, hogy az azonos, valamint a szomszédos egyházmegyből útra kelők, illetve az ismerősök igyekeztek összehangolni római útjukat, hiszen a csoportos utazás nagyobb biztonságot garantált.¹⁹⁵ A győri egyházmegyések közül 1488 áprilisában szentelt négy, illetőleg az 1523 márciusában

¹⁹⁵ FEDELES: „Isten nevében utazunk“ 110–112.

szentelt hat fő szinte bizonyosan együtt utazott. Utóbbiak esetében mindezt alátámasztja, hogy közülük öten azonos szupplikációban kértek szentelési engedélyt.¹⁹⁶

A szentelésre várók római tartózkodását több körülmény is befolyásolhatta. Mint-hogy korszakunkban az egyes ordók felvétele között már nem kellett az eredetileg kötelező szünetet figyelembe venni, ez kevésbé volt hatással a római tartózkodásra. Általánosságban elmondható, hogy a klerikusok általában igyekeztek a lehető leggyorsabban felvenni a kívánt rendeket.¹⁹⁷ Közéjük tartoztak az 1523 tavaszán Rómában feltűnő győri egyházmegyések közül többen is. Összesen öten nyújtották be március 23-án folyamodványukat a Dataria Apostolicán, s öt napon belül mindannyian felvettek valamennyi rendet az első tonzúrától a presbiterátusig. A vizsgált személyek közül néhányan viszonylag hosszabb ideig tartózkodtak a Tevere-parti városban, amint az alábbi példák mutatják. Altmon Farkas kérvényét 1488. március 20-án regisztrálták a Penitenciárián, majd az engedély kiállítását követően került sor a kamarai vizsgálatra. Az április 5-i generális szentelés alkalmával vette fel az első tonzúrát és a további kisebb ordókat. Ezt követően még Rómában maradt, ugyanis április 9-én egy újabb folyamodványt terjesztett a Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatalához.¹⁹⁸ Mindez azt jelenti, hogy legkevesebb 21 napig az Urbsban tartózkodott, amelynek csúcspontja a nagyszombati ordináció, majd pedig a húsvéti ünnepek voltak. Elekfalvi György ennél is hosszabb időt, legkevesebb 37 napot töltött a kereszténység központjában ugyanazon év tavaszán. Altmonnal együtt vette fel az első tonzúrát, majd egy hónap elteltével járult a kisebb rendek felvételéhez, ezt követően pedig egy héten belül alszerpappá, diakónussá, végül pedig presbitterre szentelték.

Az ordinátorok

A vizsgált győri egyházmegyések szentelését összesen tíz, a Curia Romanában rezideáló főpap végezte.

8. táblázat
A győri egyházmegyéseket szentelő főpapok

<i>Ordinárius</i>	<i>Évkör</i>	<i>Klerikusok (fő)</i>
Radulf OESA, città di castellói püspök	1450–1455	2
Miklós OESA, catanzarói püspök	1453–1455	1
Jakab OESA, S. Angelo dei Lombardi püspöke	1471–1474	2
János, carinolai püspök	1486	1
Péter Pál, S. Agata dei Goti püspöke	1488/1489	7
Antal, bagnoreai püspök	1494	1
Józsue, ascoli püspök	1496–1498	4
Jeremiás, krajnai püspök	1518	1
Vince, ottocsáci püspök	1520/1521	2
Lénárt, bellcastrói püspök	1523	8
<i>Összesen</i>	<i>1442–1523</i>	<i>29</i>

Forrás: ASV Cam. Ap. Libr. Format. vol. 2–14.

¹⁹⁶ LAKATOS: Regesta supplicationum 26. sz.

¹⁹⁷ REHBERG: Deutsche Weihelikandidaten 279.

¹⁹⁸ APA Reg. Suppl. vol. 37., fol. 281v.

Ők általában csekélyebb bevételt biztosító egyházmegyék élén álltak, s a kúriai ordináriusi feladatok ellátásáért a 15. század derekától díjazásban részesültek. Az erre utaló, általam ismert első adat Radulf Ágoston-rendi remetére, Città di Castello püspökére (1441–1460) vonatkozik,¹⁹⁹ akinek 1448. június 20-án utaltak ki hat forint havi járandóságot a Camera Apostolicában.²⁰⁰ Egy 1453-as bejegyzésből azt is megtudjuk, hogy ő egyúttal a pápai kápolna sekrestyéseként működött.²⁰¹ Az őt követő két, szintén ágostonos remete közül Miklóst emelem ki, ugyanis az ő esetében egyértelműen tetten érhető a pápai Kúria szentelések és vizsgálatok ellenőrzésére vonatkozó törekvése. A sienai egyetemen tanult klerikus a teológia borostyánkoszorúsa, majd magisztere lett, s 1440 és 1448 között a catanzarói püspökség élén állt. Felkészültségét mutatja, hogy több teológiai disputa résztvevője volt a ferrara–firenze–római zsinaton (1439–1445), továbbá ő tartotta a homíliát V. Miklós pápa (1447–1455), később Domenico Capranica temetésén. Miután lemondott püspökségéről (1448), a pápai Kúriában kapott feladatokat 100 forintos évjáradékkal. III. Kallixtus pápa (1455–1458) 1455 júliusában kinevezte Orte és Civitè Castellana püspökévé, ám továbbra is a pápai udvarban tartózkodott. II. Pius pontifikátusa idején (1458–1464) a pápa egyik fő tanácsadójává vált teológiai kérdésekben.²⁰² Személyében tehát egy kvalifikált szakember kezébe kerültek a kamarai ordinációk. Az összesen hét győri klerikust szentelő Petrus Paulus Capobianco kánonjogi doktorátussal rendelkező, VIII. Ince pápa idején (1484–1492) a vatikáni bazilika vikáriusa, a pápai kápolna vezetője, a beneventói Sant’ Agata de’ Goti püspöke (1487–1505) volt.²⁰³

A 16. század elejétől különösen nagy hangsúlyt helyeztek az egyházfők a kúriai szentelések ellenőrzésére, s az esetleges visszaélések megszüntetésére. Az átláthatóság érdekében általában egy hivatalos ordinátort neveztek ki, s ezzel párhuzamosan a többi Rómában tartózkodó püspöktől megvonták a szentelés jogát. 1503-ban Francesco Bartolomeo penitenciárius, a krétai Mylopotamos püspöke kapott általános felhatalmazást a Kamara szervezte szentelésekre, amely koncesszió hat évvel később élete tartamára bővült. 1513-ban Gabriel durazzói érseket, a pápai kápolna sekrestyését nevezte ki X. Leó (1513–1521) állandó kamarai vizsgáztatóvá, a szenteléseket pedig Gian Francesco Salvinire, a kis-ázsiai Spignat (Bigha, Pegae) püspökére bízta.²⁰⁴ 1518-ban Vincenzo de Andreis otocsáci püspök (1493–1520), a pápa *domesticusa* kapott élete tar-

¹⁹⁹ EUBEL: Hierarchia catholica, II. 130.

²⁰⁰ „dedit et solvit r. p. d. Radulpho episcopo Civitatis castelli pro sua provisione presentis mensis”: ASV Cam. Ap. Introitus et Exitus vol. 414., fol. 50v. – További kiutalások számára: Uo. fol. 62v, 67v, 70v, 74r, 76r, 80r, 81v, 83r; vol. 417., fol. 21r, 55v, 56v, 58v, 61r, 62v, 64r, 66v, 69v, 70v, 73r, 75v, 77v, 79r, 81r stb. 1450-ben két forinttal emelték havi *sallariumát*. Uo. vol. 419., fol. 81r.

²⁰¹ „dedit et solvit r. p. d. Radulpho episcopo Civitatis castelli capelle s. d. n. pape sacriste”: ASV Cam. Ap. Intr. et Exit. vol. 424., fol. 62v, 66r, 70v, 73v, 76r, 78r, 79r. – Az utolsó kamarai kiutalása 1456 februárjából ismert. Uo. vol. 430., fol. 127v.

²⁰² EUBEL: Hierarchia catholica II. 121, 166.; ZUPPANTE: Palmieri, Niccolò.

²⁰³ EUBEL: Hierarchia catholica II. 81.; III. 97.; Memorie istoriche 71–72.

²⁰⁴ PELLICIA: La preparazione 54–71, 448–450. – Gábor érseknek havi öt aranyat utalt ki a Kamara. 1515. febr. 27-én a következő bejegyzést olvashatjuk: „Die XXVII solvit domine quinque similiter de mandato subb die XIII. huius mensis Gabrieli episcopo Durachiensi sacriste cappelle s. d. n. pro sua provisionis examinus promoventium se ad sacros ordines pro presenti mensi”: ASV Cam. Ap. Intr. Exit. vol. 553., fol. 147r.

tamára ordinátori megbízást, egyúttal X. Leó mindenki mástól visszavonta az erre vonatkozó felhatalmazást. Kinevezését a Szentatya a következő évben megújította. Ordinátori tevékenységéért havi 15 dukátos díjazásban részesült.²⁰⁵ Vince számára a magyar ügyek nem voltak ismeretlenek, ugyanis 1508-ban Bajnai Both András horvát-szlavón bán követeként tárgyalt II. Gyula pápával az oszmánok elleni segélyek ügyéről. Minthogy Bajnai egyébként báni székhelyét Otocsácbban tartotta, így személyes kapcsolatuk kézenfekvő. 1515-ben pedig a Szentszék diplomatájaként érkezett a Magyar Királyság területére társával Iulius Cortonensisszel, pápai segélyeket hoztak az oszmánok elleni védelemre.²⁰⁶ A vizsgált győri egyházmegyések közül a legtöbbet, összesen nyolc főt Leonardus de Leucato bellcastrói püspök (1518–1533) szentelte fel, aki 1522. december 15-én kapott ordinátori kinevezést.²⁰⁷

Költségek

Magától értetődő módon a római papszentelések nem csak idő-, hanem költségigényes vállalkozások is voltak. A hosszú, több hetet igénybe vevő oda-vissza út során klerikusainknak egyrészt szükségük volt úti okmányokra, ételre és italra, szállásra, közlekedési eszközökre, számolniuk kellett vámok fizetésével, másrészt a pápai Kúria hivatalaiban igénybe vett szolgáltatások szintén díjkötelesek voltak. A többé-kevésbé kalkulálható kiadások mellett váratlan események is megnehezíthették az utazást, amint a következő eset mutatja. 1432-ben több akolitus, köztük az esztergomi egyházmegyes Fülöp szentelési engedélyért folyamodtak az Apostoli Kancellárián, kérvényükből megtudjuk, hogy őket útban Róma irányába kirabolták (*in itinere omnibus bonis et rebus eorum spoliati fuerunt*), otthon sincs semmijük (*et in partibus ipsis nil habent*), sőt már kilenc hónapja az Örök Városban tartózkodnak (*iam novem menses Romae commorantur*).²⁰⁸

A Rómába igyekvő magyarok általában a Bécsből induló jelentős szárazföldi utat, az úgynevezett *Venediger Strassét* vették igénybe. Ezt, az útvonalon közlekedő nagyszámú magyar peregrinus és kereskedő miatt a 15. században már általánosan „magyar útnak” (*Ungarweg*) nevezték. Az utazóknak először a mai Ausztria területén kellett áthaladniuk, amely korántsem bizonyult egyszerű feladatnak, hiszen meredek hegyi szakaszokon kellett felkapaszkodniuk az Alpok járható hágóira, általában a Semmeringre. A győri egyházmegyések számára ez az útvonal lehetett kézenfekvő, amely rekonstruálásában Estei Hippolit egri püspök utolsó magyarországi útja van segítségünkre. E szerint Magyarórvárnál keltek át a határon, majd a Bruck (an der Leitha)–Bécsújhely–Friesach–Sankt Veit–Feldkirch–Villach szakasz következett. Az út egyik legnagyobb megpróbáltatásokkal járó része várt itt az utazóra, hiszen a Karni-Alpokon kellett keresztülhaladniuk, míg végül Tarvisiónál érkeztek

²⁰⁵ ASV Cam. Ap. Div. Cam. vol. 67., fol. 67rv; PELLICCIA: La preparazione 452–455.; REHBERG: Deutsche Weihekandidaten 198. 138. j.

²⁰⁶ MARGALITS: Horvát történelmi II. 488–489, 502.; KUBINYI: Diplomáciai érintkezések 126.; PÁLOSFAI: Bajnai Both 263

²⁰⁷ EUBEL: Hierarchia catholica III. 130.

²⁰⁸ LUKCSICS: XV. századi pápák II. 71. sz.

Itáliába. Ezt követően a Ponte–Venezzone–San Daniel–San Vito–Motta–Padova–Rovigo–Fracolino állomásokat érintve jutottak el Ferrarába. A Rómába igyekvők innen Bologna felé indultak, majd az Appennineken történő átkelést követően Firenzét érintve haladtak tovább, végül pedig San Gimignano-nál térhettek rá a *Via Francigena*-ra. Tengeri úton is el lehetett jutni a Kárpát-medencéből az Örök Városba, ekkor Zenggből kihajózva az Adriai-tengeren át Velencében kötöttek ki, majd onnét szárazföldön folytatták az utat Bolognán át Róma irányába.²⁰⁹

Az utazás során igénybe vehették az ingyenes zárandokszállásokat (pl. ispotályokat), ellenszolgáltatás fejében pedig fogadóba térhettek be. A Rómába érkező klerikusok számára nyitva állt a Szent István által alapított zárandokszállás, amely a 15. század második felétől a pálos rend fennhatósága alatt állt.²¹⁰ A szentelendők rendelkezésére álltak a város kommersziális szálláshelyei, amelyek közül a 15. század második feléből 61 neve ismert. Egy 1526-os jegyzék adatai szerint a vatikáni Szent Péter-székesegyház közvetlen közelében lévő városnegyedekben létesült a legtöbb *albergo*.²¹¹

A szentelésre váró klerikusok közül többen – különösen azok, akiknek előzetes engedélyekre, felmentésekre volt szükségük – elsőként egy-egy ügyvédet kerestek, aki ismerte a kúriai ügyintézés fortélyait, a szupplikáció benyújtásához szükséges formulákat, valamint – szükség esetén az esetleges kánonjogi kiskapukat. Magától értetődően a folyamodványok benyújtása, a különböző ügyekben kelt oklevelek kiállítása költségekkel járt, amelyet az egyes hivatalok a kuncsaftokra terheltek. A Kúria valamennyi hivatala számára megállapították az oklevelek kiállításának díját, amely taksákat bizonyos időközönként ellenőriztek. Elsősorban a prokurátorok számára volt fontos az árak ismerete, hiszen a nyugati kereszténység bármely szegletéből érkező ügyfelek – akár személyesen keresték fel a hivatalt, akár csak meghatalmazás révén fogadták fel őket – érdekében nekik kellett a kúriai labirintusban eligazodni, a szupplikációkat megfelelőképpen előkészíteni, benyújtani, s szükséges felmentésekről gondoskodni. Nyilvánvalóan ők is a hivatalos tarifák ismeretében tudtak árajánlatot adni klienseiknek, amely tartalmazta természetesen saját szolgáltatásuk díját is. Egy korhiány miatti felmentést igazoló dokumentum például 16, míg egy törvénytelen származás alóli diszpenzáció 12 garasba került.²¹²

Amint fentebb röviden utaltam rá, a szentelést igazoló *testimonia* és az ordinációt engedélyező *dimissoria* egyaránt díjköteles volt. Természetesen az ordinációért nem kérhettek pénzt, hiszen az simóniának számított volna. A taxakönyvek adatai alapján az egyes fokozatok után három garast kellett fizetni, a szentelési engedélyért pedig ugyanannyit (1476/1477).²¹³ A rászorulóknak kaphattak kedvezményeket, sőt akár teljes mentességben is részesülhettek, amelyet a bejegyzéseket készítő jegyzők gondosan fel is tüntettek. A vizsgált győri egyházmegyések közül egyedül Paur/Panuk János kapott részleges mentességet, akinek szegénysége miatt az egyházi ordó négy felvett grádusa helyett mindössze egyet számoltak fel.²¹⁴

²⁰⁹ FEDELES: „Isten nevében utazunk“ 196–199.

²¹⁰ FRANKÓI: A Szent Istvántól Rómában.

²¹¹ ROMANI: Pellegrini e viaggiatori 67.

²¹² ZUTSHI: Inextricabilis; MÜLLER: The Price.

²¹³ ASV Cam. Ap. Taxae vol. 13., fol. 47r, 18v, 52r stb.

²¹⁴ „Habuit gratis de 1, quia pauper presentis Spello et Narnie“. ASV Cam. Ap. Libr. format. vol. 9., fol. 31v.

Jóllehet egyetlen magyar klerikus esetében sem ismert a római szentelés költségvonzata, mindazonáltal orientáló lehet e tekintetben Léderer Ágnes soproni polgárnő 1515-ös végrendelete. Mátyás nevű fia tanulmányaira és római papszentelésére tíz magyar forintot hagyott.²¹⁵ Ezt persze – különösen rendkívüli helyzetekben – jelentősen meghaladhatták egy-egy római utazás költségei, amint János bártfai káplán esete mutatja (1494), akinek mindez 76 forintjába került.²¹⁶

***

Röviden összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy a késő középkorban Rómába igyekvő magyar klerikusok között folyamatosan feltűntek a győri egyházmegyéből érkezők is, akik azzal a céllal vállalkoztak a hosszú, költséges, esetenként veszélyes utazásra, hogy az egyházi rendeket az Örök Városban vegyék fel. Az összetett motivációs tényezők között személyes indítékokat (zarándoklat) éppúgy találunk, mint külső körülményeket (a helyi püspök hiánya, szentelési akadályok elhárítása). A korunkra maradt vatikáni dokumentumok alapján a győri püspökség területéről összesen 33 fő fordult szenteléssel kapcsolatos ügyben az Apostoli Kamarához, amely hivatal a kúriai ordinációk legfontosabb orgánuma volt. Közülük 29 személy vette fel Róma templomaiban az egyházi rend egyes fokozatait. A győri egyházmegyések aránya országos viszonylatban nem volt jelentős, mindez azonban a terület demográfiai, gazdasági viszonyait tükrözi. A lutheri reformációt követően sem tapasztalható visszaesés a kúriai szentelések tekintetében, amelyet kellően szemléltet, hogy a legnépesebb győri csoport 1523-ban érkezett az Urbs Aeternába.

FORRÁSOK

APA = Archivio della Penitenzieria Apostolica (Città del Vaticano)

Reg. Suppl. = Registra Supplicationum

ASRo = Archivio di Stato di Roma (Róma)

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)

Cam. Ap. Libr. Format. = Camera Apostolica, Libri Formatarum

Div. Cam. = Cam. Ap. Diversa Cameralia

Cam. Ap. Intr. et Exit. = Cam. Ap. Introitus et Exitus

Reg. Lat. = Registra Lateranensia

Reg. Suppl. = Registra Supplicationum

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény

²¹⁵ „Item dem Mathia studenten, irem sun, zw der studium vnd briesterschaft eyn rhömfartt in beraiten geltt X vngrisch gulden.“ HÁZI: Sopron szabad királyi város II/1. 333–334. 112. sz.

²¹⁶ FEDELES: „Isten nevében utazunk“ 186.

SZAKIRODALOM

- ÁMTF = GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Budapest, 1963–1998.
- ARTNER: Magyarország = Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. Összegegyítette és kiadásra előkészítette ARTNER EDGÁR, közreadja SZOVÁK KORNÉL – TÖRÖK JÓZSEF – TUSOR PÉTER. (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I/1.) Budapest–Róma, 2004.
- B. SZABÓ: Az Újkor hajnalán = B. SZABÓ JÁNOS: Az Újkor hajnalán. In: Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig. Szerk. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 2017. 315–366.
- BÁNDI: Körmend = BÁNDI ZSUZSANNA: Körmend a középkorban. Körmend, 1987.
- BARISKA: A Szent Koronáért = BARISKA ISTVÁN: A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1467. Szombathely, 2007.
- BARISKA–NÉMETH: Kőszeg = BARISKA ISTVÁN – NÉMETH ADÉL: Kőszeg. Budapest, 1983.
- BATHYÁNY: Leges = Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium, I–III. Opera et studio IGNATII BATHYÁNYI episcopi Transsilvaniae collectae et illustratae. Albae Caroline–Claudiopoli, 1785–1827.
- BÉKEFI: A káptalani iskolák = BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910.
- BÉKEFI: A népoktatás = BÉKEFI REMIG: A népoktatás története Magyarországon. Budapest, 1906.
- BENNETT: Medieval Ordination Lists = H. F. BENNETT: Medieval Ordination Lists in the English Episcopal Registers. In: Studies presented to Sir Hilary Jenkinson. Ed. by J. CONWAY-DAVIS. London, 1957.
- BOSCHETTO: Società e cultura = LUCA BOSCHETTO: Società e cultura a Firenze al tempo del Concilio: Eugenio IV tra curiali, mercanti e umanisti (1434–1443). (Libre, Carte, Immagini 4.) Roma, 2012.
- BOYLE: The Constitution „Cum ex eo” = LEONARD BOYLE: The Constitution „Cum ex eo” of Boniface VIII. Education of Parochial Clergy. Medieval Studies 24. (1962) 263–302.
- BRAMBILLA: Officii Cardinalis = AMBROGIO M. BRAMBILLA: Officii Cardinalis Urbis Vicarii origo et evolutio usque ad annum 1558, a cura di FILIPPO M. LOVISON. Barnabiti Studi 22. (2005) 197–346.
- C. TÓTH: Az esztergomi székeskáptalan I. = C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Budapest, 2015.
- C. TÓTH: Az esztergomi székeskáptalan II. = C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 8.) Budapest, 2015.
- C. TÓTH: Főpapi archontológia = C. TÓTH NORBERT: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusai és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr, 2017.
- CAGNIN: „Ad adiscendum artem et officium clericatus” = GIAMPAOLO CAGNIN: „Ad adiscendum artem et officium clericatus”. Note sul reclutamento e sulla formazione del clero a Treviso (sec. XIV). In: Preti nel medioevo. (Quaderni di storia religiosa 4.) Verona, 1997. 93–124.
- Cameralia = Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536) I–II. Feltárta, szerkesztette és közreadja †LUKCSICS JÓZSEF – TUSOR PÉTER – FEDELES TAMÁS, szerkesztőtárs NEMES GÁBOR (Collectanea Vaticana Hungariae Classis I., vol. 9–10.) Budapest–Róma, 2014.

- CHAMBERS: Popes, Cardinals and Wars = DAVID S. CHAMBERS: Popes, Cardinals and War. The Military Church in Renaissance and Early Modern Europe. London, 2006.
- Conciliorum Oecumenicorum = Conciliorum Oecumenicorum Decreta. Curantibus JOSEPHO ALBERIGO – PERIKLE-P. JOANNOU – CLAUDIO LEONARDI – PAULO PRODI. Bologna, 1973³.
- CSÁNKI: Történelmi földrajz = CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Budapest, 1890–1913.
- CSEPREGI: A magyarországi reformáció = CSEPREGI ZOLTÁN: A magyarországi reformáció első nemzedéke. Családi háttér – tanulmányok – papszentelés. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) Pécs, 2017. 135–156.
- CSUKOVITS: Egy nagy utazás = CSUKOVITS ENIKŐ: Egy nagy utazás résztvevői. (Zsigmond király római kísérete) In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 1998. 11–35.
- CSUKOVITS: Középkori magyar zarándokok = CSUKOVITS ENIKŐ: Középkori magyar zarándokok. (História Könyvtár Monográfiák 20.) Budapest, 2003.
- Die Weiheregister = Die Weiheregister der Seckauer Bischöfe vor der Reformation 1425—1507. Einleitung von KARL AMON, register von MARIA MAIROID. (Quellen zur Geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 9.) Graz, 1988.
- DILCHER: Die Bischofsstadt = GERHARD DILCHER: Die Bischofsstadt. Zur Kulturbedeutung eines Rechts- und Verfassungstypus. Das Mittelalter 7. (2002) 13–38.
- DUBRULLE: La collection des „Formataria” = HENRY DUBRULLE: La collection des „Formataria” aux archives d’État à Rome. Miscellanea di storia e cultura ecclesiastica 5. (1906–1907) 75–77.
- E. KOVÁCS: Miksa magyarországi hadjárata = E. KOVÁCS PÉTER: Miksa magyarországi hadjárata. Történelmi Szemle 37. (1995) 35–50.
- E. KOVÁCS: Zsigmond császár = E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond császár megkoronázása Rómában. Századok 143. (2009) 1323–1383.
- ENGEL: Archontológia = ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1437. I–II (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest, 1996.
- ENGEL–KRISTÓ–KUBINYI: Magyarország története = ENGEL PÁL – KRISTÓ GYULA – KUBINYI ANDRÁS: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998.
- ERDÉLYI: A Sacra Poenitentiaria Apostolica = ERDÉLYI GABRIELLA: A Sacra Poenitentiaria Apostolica hivatala és magyar kérvényei a 15–16. században. I–II. Levéltári Közlemények 74. (2003:1-2) 33–57., 76. (2005:1) 63–103.
- ERDÉLYI: Egyházi társadalom = ERDÉLYI GABRIELLA: Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) Pécs, 2017. 35–50.
- ERDÉLYI: Szökött szerzetesek = ERDÉLYI GABRIELLA: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Budapest, 2011.
- ESPOSITO–FROVA: Collegi studenteschi = ANNA ESPOSITO – CARLA FROVA: Collegi studenteschi a Roma nel Quattrocento: Gli statuti della ‘Sapienza Nardina’. Roma, 2008.
- ETE = Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. BUNYITAY VINCE – RÁPAICS RAJMUND – KARÁCSONYI JÁNOS – KOLLÁNYI FERENC – LUKSICS JÓZSEF. Budapest, 1902–1912.
- EUBEL: Hierarchia catholica = Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi, sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, ecclesiarum Antistitum series I–VIII. Ed. GUILLELMUS VAN GULIK – CONRADUS EUBEL – PATRICIUS GAUCHAT – LUDOVICUS SCHMITZ-KALLENBERG – REMIGIUS RITZLER – PRIMINUS SEFRIN. Monasterii-Patavii, 1913–1978.
- FEDELES: A király és a lázadó = FEDELES TAMÁS: A király és a lázadó herceg: az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat, 1494–1495. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szeged, 2012.

- FEDELES: A pécsi székeskáptalan = FEDELES TAMÁS: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs, 2005.
- FEDELES: Camera Apostolica = FEDELES TAMÁS: A Camera Apostolica és a magyar egyházi javadalmak a konciliarizmus időszakában. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris” Tanulmányok a Konstanzi Zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. BÁRÁNY ATTILA – PÓSÁN LÁSZLÓ. Debrecen, 2014. 189–204.
- FEDELES: „Isten nevében utazunk” = FEDELES TAMÁS: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015.
- FEDELES: Középkori pécsi segédpüspökök = FEDELES TAMÁS: Középkori pécsi segédpüspökök. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 22. (2010:1-2) 5–20.
- FEDELES: Magyar klerikusszentelések = FEDELES TAMÁS: Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. Szerk. VARGA SZABOLCS – VÉRTESI LÁZÁR. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 17.) Pécs, 2017. 51–104.
- FEDELES: Mátyás seregéből = FEDELES TAMÁS: Mátyás seregéből az Úr Szolgálatába. Esettanulmány az Apostoli Penitenciária klerikusszentelésekben játszott szerepéhez Mátyás király korában. Pontes 1. (2018) 95–114.
- FEDELES: Miklós király = FEDELES TAMÁS: Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe. In: Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései. Szerk. VONYÓ JÓZSEF. Pécs–Budapest, 2017. 135–168.
- FÓGEL: II. Lajos = FÓGEL JÓZSEF: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Budapest, 1917.
- FRAKNÓI: A magyar királyi kegyúri = FRAKNÓI VILMOS: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Budapest, 1895.
- FRAKNÓI: A Szent Istvántól Rómában = FRAKNÓI VILMOS: A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. Külön lenyomat a „Katholikus Szemle” VII. kötetéből. Budapest, 1893.
- FRAKNÓI: Magyarország egyházi = FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. I–III. Budapest, 1901–1903.
- FRAKNÓI: Oklevéltár = FRAKNÓI VILMOS: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Budapest, 1899.
- FRIEDBERG: Corpus Iuris Canonici = AEMELIUS FRIEDBERG (ed.): Corpus Iuris Canonici I–II. Graz, 1959.
- GÖLLER: Die neuen Bestände = EMIL GÖLLER: Die neuen Bestände der Camera apostolica im päpstlichen Geheimarchiv. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 30. (1916–1922) 38–53.
- HAJDU: Lesen und Schreiben = HELGA HAJDU: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. (Specimina Dissertationum facultas Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 26.) Pécs, 1931.
- HAY: The Church in Italy = DENYS HAY: The Church in Italy in the fifteenth Century. Cambridge, 1979.
- HÁZI: Sopron középkori egyháztörténete = HÁZI JENŐ: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939.
- HÁZI: Sopron szabad királyi = Sopron szabad királyi város története. I/1–7, II/1–6. Közli HÁZI JENŐ. Sopron, 1921–1941.
- HERVAY: Repertorium = FERENC L. HERVAY: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984.
- HLEDÍKOVÁ: Libri formatarum = ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ: Libri formatarum. In: Per Saecula ad tempora nostra. Sv. I. Red. JIŘÍ MIKULEC – MILOSLAV POLÍVKA. Praha 2007. 69–77.

- HLEDÍKOVÁ: Svěcení duchovenstva = ZDEŇKA HLEDÍKOVÁ: Svěcení duchovenstva v Církvi pod jednou. Edice pramenů z let 1438–1521. Ordinationes clericorum in ecclesia „sub una specie”. Editio fontium ad Bohemiam Moraviamque spectantium annis 1438–1521. Praha, 2014.
- HÜLSEN: Le Chiese di Roma = CHRISTIAN HÜLSEN: Le Chiese di Roma nel Medio Evo. Firenze, 1927.
- IVÁNYI: A középkori Vasvár = IVÁNYI BÉLA: A középkori Vasvár. Vasvár, 1992.
- KAPELLI: Domenicani promossi = TOMMASI KAPELLI: Domenicani promossi agli ordini sacri presso la curia romana 1426–1501. Archivum Fratrum Praedicatorum 34. (1964) 155–189.
- KASZA: Egy korszakváltás = KASZA PÉTER: Egy korszakváltás szemtanúja. Brodaries István pályaképe. Pécs–Budapest, 2015.
- KATTERBACH: Päpstliche Suppliken = BRUNO KATTERBACH: Päpstliche Suppliken mit der Klausel der „sola signatura”. Römische Quartalschrift 31. (1923) 185–196.
- KISS-TÓTH-ZÁGORHIDI: Savaria – Szombathely = KISS GÁBOR – TÓTH ENDRE – ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely, 1998.
- KLEINHEYER: Die Priesterweihe = BRUNO KLEINHEYER: Die Priesterweihe im römischen Ritus. Eine liturgiehistorische Studie. (Trierer theologischen Studien 12.) Trier, 1962.
- KOSZTA: Püspöki székhely = KOSZTA LÁSZLÓ: Püspöki székhely és városfejlődés: Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet és Nyugat között: Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Szeged, 1995. 233–271.
- KÖBLÖS: Az egyházi középréteg = KÖBLÖS JÓZSEF: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 1994.
- KÖRMENDY: Studentes = KÖRMENDY KINGA: Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Caatholicae de Petro Pázmány nominatae III/9.) Budapest, 2007.
- KUBINYI: A magyar királyság népessége = KUBINYI ANDRÁS: A magyar királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle 38. (1996) 135–162.
- KUBINYI: Diplomáciai érintkezések = KUBINYI ANDRÁS: Diplomáciai érintkezések a Jagelló-kori magyar állam és a pápaság között (1490–1526). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Szerk. ZOMBORI István. Budapest, 1996. 119–134.
- KUBINYI: Két sorsdöntő esztendő = KUBINYI ANDRÁS: Két sorsdöntő esztendő. Történelmi Szemle 33. (1992) 1–54.
- KUBINYI: Mátyás király = KUBINYI ANDRÁS: Mátyás király. Budapest, 2001.
- LAKATOS: Regesta supplicationum = Regesta Supplicationum 1522–1523. A VI. Adorján pápa uralkodása alatt elfogadott magyar vonatkozású kérvények. Feltárta, közreadja és a kíséret tanulmányt írta LAKATOS BÁLINT. (Collectanea Vaticana Hungariae I/16.) Budapest–Róma, 2018.
- LANDAU: Das Weihehindernis = PETER LANDAU: Das Weihehindernis de Illegitimität in der Geschichte des kanonischen Rechts. In: LUDWIG SCHMUGGE (Hgg.): Illegitimität im Spätmittelalter. (Schriften des Historischen Kollegs. Kolloquien 29.) München, 1994. 41–53.
- LEDERHILGER: Weihetitel = SEVERIN LEDERHILGER: Weihetitel. In: Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg i. Bg., 2006. (Sonderausgabe) 1016.
- LUKSICS: Magyar papszentelő okmányok = LUKSICS PÁL: Magyar papszentelő okmányok a XV. század első feléből a vatikáni levéltárban. Turul 46. (1928/3-4) 116–124.
- LUKSICS: XV. századi pápák = LUKSICS PÁL (szerk.): XV. századi pápák oklevelei I–II. (Monumenta Hungariae Italica 1–2.) Budapest, 1931–1938.
- MALLET-SHAW: The Italian Wars = MICHAEL MALLET – CHRISTINE SHAW: The Italian Wars: 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe. Harlow, 2012.
- MÁLYUSZ: A magyar rendi társadalom = MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91. (1957) 46–123, 592–602.

- MÁLYUSZ: Egyházi társadalom = MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 2007.
- MARGALITS: Horvát történelmi = MARGALITS EDE: Horvát történelmi repertórium. I–II. Budapest, 1900–1902.
- Memorie istoriche = Memorie storiche della città di S. Agata de' Goti per l' epoca dal principio dell'era volgare sino al 1840. Napoli, 1841.
- MEUTHEN: Zur europäischen Klerusbildung = ERICH MEUTHEN: Zur europäischen Klerusbildung vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. In: Mediävistische Komparatistik. Festschrift für Franz Josef Worstbrock zum 60. Geburtstag. Hrsg. v. W. HARMS, – J.-D. MÜLLER – S. KÖBELE – B. QUAST. Stuttgart, 1997. 263–294.
- MEYER: Arme Kleriker = ANDREAS MEYER: Arme Kleriker auf Pfründensuche. Eine Studie über das in forma pauperum-Register Gregors XII. von 1407 und über päpstliche Anwartschaften im Spätmittelalter. (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht 20.) Köln–Wien, 1990.
- MEZŐ: Patrocíniumok = MEZŐ ANDRÁS: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- MIEDEMA: Die römischen Kirchen = NINE ROBIJNTJE MIEDEMA: Die römischen Kirchen im Spätmittelalter nach den „Indulgentiae ecclesiarum urbis Romae”. Tübingen, 2001.
- MÜLLER: The Price = P. WOLFGANG MÜLLER: The Price of Papal Pardon. New Fifteenth-Century Evidence. In: Pápste, Pilger, Pönitentiarie. Festschrift für Ludwig Schmutge zum 65. Geburtstag. Hrsgg. v. ANDREAS MEYER – CONSTANCE RENDTEL – MARIA WITTMER-BUTSCH. Tübingen, 2004. 457–481.
- NEMES: Győri egyházmegyeiek = NEMES GÁBOR: Győri egyházmegyeiek a késő középkori Rómában. In: Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar történeti kutatások a 21. században. Szerk. TUSOR PÉTER – SZOVÁK KORNÉL – FEDELES TAMÁS. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15.) Budapest–Róma, 2017. 107–136.
- NEMES: Sopron–Róma = NEMES GÁBOR: Sopron–Róma: Adalékok Sopron város középkori egyháztörténetéhez. Soproni Szemle 71. (2017) 259–268.
- NEUMANN: Békekötés Pozsonyban = NEUMANN TIBOR: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). I. Századok 144. (2010) 335–372., II. Századok 145. (2011) 293–347.
- OEDIGER: Über die Bildung = FRIEDRICH WILHELM OEDIGER: Über die Bildung der Geistlichen im Späten Mittelalter. Leiden–Köln, 1953.
- OTT: Das Weihesakrament = LUDWIG OTT: Das Weihesakrament. (Handbuch der Dogmengeschichte 4.) Freiburg–Basel–Wien, 1969.
- PÁLOSFALVI: A Rozgonyiak = PÁLOSFALVI TAMÁS: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444). Századok 137. (2003) 897–927.
- PÁLOSFALVI: Bajnai Both = PÁLOSFALVI TAMÁS: Bajnai Both András és a szlavón bánág: Szlavónia, Európa és a törökök, 1504–1513. In: Honoris causa: tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. NEUMANN TIBOR – RÁCZ GYÖRGY. Budapest, 2009. 251–300.
- PÁLOSFALVI: Cilleiek és Tallóciak = PÁLOSFALVI TAMÁS: Cilleiek és Tallóciak: küzdelem Szlavóniáért (1440–1448). Századok 134. (2000) 45–98.
- PÁLOSFALVI: Mennyi ideig tartott = PÁLOSFALVI TAMÁS: Mennyi ideig tartott Nándorfehérvár első ostroma? Gondolatok egy „páratlanul rosszul ismert” esemény kapcsán. Történelmi Szemle 59. (2017) 417–438.
- PÁLOSFALVI: Nikápolytól Mohácsig = PÁLOSFALVI TAMÁS: Nikápolytól Mohácsig 1396–1526. Budapest, 2005.
- PELLICCIA: La preparazione = GUERRINO PELLICCIA: La preparazione ed ammissione dei chierici ai santi Ordini nella Roma del secolo XVI, con Appendice di documenti originali. Roma, 1946.
- PÉTERFI: Egy székely két élete = PÉTERFI BENCE: Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása. (Sziluett Korszerű Történelmi Életrajzok) Pécs–Budapest, 2014.

- PLÖCHL: Geschichte = WILLIBALD PLÖCHL: Geschichte des Kirchenrechts. Bd. 2. Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1517. Wien–München, 1962.
- RÁBIK: Camera apostolica = Camera apostolica 1 (Libri formatarum 1425–1524). Ad edendum preparavit VLADIMÍR RÁBIK. (Monumenta Vaticana Slovaciae IV.) Trnavae–Romae, 2014.
- RÁBIK: La ordinazioni dei chierici = VLADIMÍR RÁBIK: La ordinazioni dei chierici provenienti dal territorio della Slovacchia odierna nella Curia Romana nel Medioevo (1425–1524). Slovak Studies 36. (2015) 52–70.
- REHBERG: Deutsche Weihekandidaten = ANDREAS REHBERG: Deutsche Weihekandidaten in Rom am Vorabend der Reformation. In: Kurie und Region. Festschrift Brigide Schwarz zum 65. Geburtstag. Hrsg. BRIGITTE FLUG – MICHAEL MATHEUS – ANDREAS REHBERG. Stuttgart, 2005. 277–305.
- REHBERG: L'affluenza di ordinandi = ANDREAS REHBERG: L'affluenza di ordinandi a Roma alla vigilia della riforma luterana. In: FLORENCE ALAZARD – FRANK LA BRASCA (eds): La papauté à la Renaissance. Paris, 2007. 167–249.
- ROMANI: Pellegrini e viaggiatori = MARIO ROMANI: Pellegrini e viaggiatori nell'economica di Roma dal XIV al XVII secolo. Milano, 1948.
- RPG V = Repertorium Poenitentiariae Germanicum V. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentie Pauls II. vorkommenen Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches 1464–1471. Text bearbeitet von Ludwig Schmugge, unter Mitarbeit von PETER CLARKE – ALESSANDRA MOSCIATTI – WOLFGANG MÜLLER. Indices bearbeitet von HILDEGARD SCHNEIDER-SCHMUGGE – LUDWIG SCHMUGGE. Tübingen, 2002.
- RPG VI = Repertorium Poenitentiariae Germanicum VI. Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentie Sixtus' IV. vorkommenen Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches 1471–1484. I. Teil: Text bearbeitet von LUDWIG SCHMUGGE, unter Mitarbeit von MICHAEL MARSCH – ALESSANDRA MOSCIATTI. Tübingen 2005.
- SALONEN: In their Fathers' = KIRSI SALONEN: In their Fathers' Footsteps. The Illegitimate Sons of Finnish Priests according to the Archives of the Sacred Penitentiary 1449–1523. In: Roma, magistra mundi. Itineraria culturae medievalis. Mélanges offerts au Père L. E. Boyle à l'occasion de son 75e anniversaire. Ed. par. JACQUEINE HAMESSE. (Fédération Internationale des Instituts d'Études Médiévales, Textes et Études du Moyen Âge, 10,3) Louvain-la-Neuve, 1998. 355–366.
- SALONEN: The Penitentiary = KIRSI SALONEN: The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448–1527. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae 313.) Helsinki, 2001.
- SALONEN: Zur Kommunikation = KIRSI SALONEN: Zur Kommunikation zwischen der Pönitentie und der Provinz von Uppsala. In: The Roman Curia, the Apostolic Penitentiary and the Parties in the Later Middle Ages. Edited by KIRSI SALONEN – CHRISTIAN KRÖTZL. (Acta Instituti Romani Finlandiae 28.) Roma, 2003. 23–31.
- SALONEN–HANSKA: Entering a Clerical Career = KIRSI SALONEN – JUSSI HANSKA: Entering a clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471. Ashgate Press, 2013.
- SALONEN–SCHMUGGE: A Sip from the Well of Grace = KIRSI SALONEN – LUDWIG SCHMUGGE: A Sip from the Well of Grace. Medieval Texts from the Apostolic Penitentiary. Washington, 2009.
- SAMBIN: Altri chierici ordinati 1952 = PAOLO SAMBIN: Altri chierici ordinati a Padova nella seconda metà del sec. XIV. Rivista di storia della Chiesa in Italia 6. (1952) 386–407.
- SAMBIN: Chierici ordinati = PAOLO SAMBIN: Chierici ordinati a Padova alla fine del Trecento. Rivista di storia della Chiesa in Italia 2. (1948) 381–402.
- SCHMITZ(–KALLENBERG): Die Libri Formatarum = LUDWIG SCHMITZ(–KALLENBERG): Die Libri Formatarum der Camera Apostolica. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte 8. (1894) 451–472.
- SCHMUGGE–HERSPERGER–WIGGENHAUSER: Die Supplikenregister = LUDWIG SCHMUGGE – PATRIK HERSPERGER – BÉATRICE WIGGENHAUSER: Die Supplikenregister der päpstlichen Pöniten-

- tiarie aus der Zeit Pius' II. (1458–1464). (Deutsches Historisches Institut in Rom 84.) Tübingen, 1996.
- SCHMUGGE: Kirche, Kinder, Karrieren = LUDWIG SCHMUGGE: Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von den unehelichen Geburt im Spätmittelalter. Zürich, 1995.
- SCHMUGGE: Zum römischen „Weihetourismus“ = LUDWIG SCHMUGGE: Zum römischen „Weihetourismus“ unter Papst Alexander VI. (1492–1503). In: Europa e Italia. Studi in onore di Giorgio Chittolini (Reti medievali e-book 15.) Firenze, 2011. 417–436.
- SCHWARZ: Kurienuniversität = BRIDIGE SCHWARZ: Kurienuniversität und stadtrömische Universität von ca. 1300 bis 1471. (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 46.) Leiden–Boston, 2013.
- SCHWARZ: Römische Kurie = BRIGIDE SCHWARZ: Römische Kurie und Pfründenmarkt im Spätmittelalter. Zeitschrift für Historische Forschung 20. (1993) 129–152.
- SOLYMOSSI: Kőszeg 1490. évi feladása = SOLYMOSSI LÁSZLÓ: Kőszeg 1490. évi feladása. Vasi Szemle 37. (1983) 94–101.
- SZABÓ: 1440 = SZABÓ PÁL: 1440. Nándorfehérvár első oszmán-török ostroma és előzményei. Szeged, 2015.
- TONK: Erdélyiek egyetemjárása = TONK SÁNDOR: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.
- TÓTH: Adatok az egri püspökség = TÓTH PÉTER: Adatok az egri püspökség késő középkori egyházi topográfiájához. In: Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére. Szerk. GYULAI ÉVA – VIGA GYULA. Miskolc, 2010. 315–327.
- TÓTH: Iskola és reformáció = TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Iskola és reformáció Körömden a 16–18. században. A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 4. (1989) 10–21.
- ÜLHOF: Die Zuständigkeit = WILHELM ÜLHOF: Die Zuständigkeit zur Weihespendung mit besonderer Berücksichtigung des Zusammenhangs mit dem Weihetitel und der Inkardination. (Münchener theologische Studien 3/15.) München, 1962.
- VALTER: Árpád-kori téglateplmok = VALTER ILONA: Árpád-kori téglateplmok a Nyugat-Dunántúlon. (METEM Könyvek 43.) Budapest, 2004.
- VEZSPRÉMY: Reddidit amissum = VEZSPRÉMY LÁSZLÓ: „Reddidit amissum fugiens Germanus Honorem”. Az 1459-es körömdeni ütközetek historiográfiájához. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 1998. 19–32.
- WENDEHORST: Wer konnte im Mittelalter = ALFRED WENDEHORST: Wer konnte im Mittelalter lesen und schreiben? In: Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalter. Hrsg. v. JOHANNES FRIED. (Vorträge und Forschungen 30.) Sigmaringen, 1986. 9–33.
- WIESFLECKER: Das erste Ungarnunternehmen = HERMANN WIESFLECKER: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag 1490/91. Südost-Forschungen 18. (1959) 26–75.
- WIESFLECKER: Kaiser Maximilian = HERMANN WIESFLECKER: Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. I–V. Wien, 1971–1985.
- ZUPPANTE: Palmieri, Niccolò = ABBODNIO ZUPPANTE: Palmieri, Niccolò. In: Dizionario Biografico degli italiani vol. 80. ([http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-palmieri_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/niccolo-palmieri_(Dizionario-Biografico)/))
- ZUTSHI: Inextricabilis = PATRIK ZUTSHI: Inextricabilis curie labyrinthus. The Presentation of Petitions to the Pope in the Chancery and the Penitentiary during the Fourteenth and First Half of the Fifteenth Century. In: Pápste, Pilger, Pönitentie. Festschrift für Ludwig Schmugge zum 65. Geburtstag. Hrsg. v. ANDREAS MEYER – CONSTANCE RENDTEL – MARIA WITTMER-BUTSCH. Tübingen, 2004. 393–410.

FÜGGELÉK

Rövidítésjegyzék

acol.	acolutus	ord.	ordinarius és alakjai
acolit.	acolutatus és alakjai	OFM	Ordo Fratrum Minorum
alt.	altare	OCist	Ordo Cisterciensis
altar.	altarista és alakjai	par.	parochialis
b.	beatus és alakjai (patrocíni- umok esetében)	patr.	patrimonium és alakjai
Bapt.	baptista	perp.	perpetuus
BMV	Beatae Mariae Virginis	pleb.	plebanus, plebania
Cam. Ap.	Camera Apostolica	port.	portionarius és alakjai
cap.	capella és alakjai	preb.	prebendatus
capell.	capellanus, capellanie	presb.	presbiteratus és alakjai
cler.	clericus, clericalis	prim. tons.	prima tonsura és alakjai
colleg.	collegialis, collegiatus	prov.	provisio és alakjai
diac.	diaconus, diaconatus és alakjai	quat. min.	quatuor minores
dioc.	dioecesis	r	recto
dom.	dominus és alakjai	rect.	rector
eccl.	ecclesia és alakjai	s.	sanctus és alakjai
ep.	episcopus és alakjai	scol.	scolaris
ext. temp.	extra tempora	sol. sign.	sola signatura
fol.	folio	S. R. E.	Sacrosancta Romana Eccle- sia és alakjai
fr.	frater	subd.	subdiaconus és alakjai
lit. dim.	littera dimissoria és alakjai	subdiac.	subdiaconatus és alakjai
men.	mensa és alakjai	tit.	titulus és alakjai
mon.	monasterium és alakjai	v	verso
min.	minor és alakjai	vic.	vicarius és alakjai
nob.	nobilis és alakjai	vil.	villa és alakjai
op.	oppidum	vol.	volumen

I.
Győri egyházmegye klerikusok szentelési ügyei Rómában

Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)

A.
Cam. Ap., Libr. format. vol. 1–14. (1436–1523)

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
1.	Blasius Nicolai de Chirzich	1436. II. 23.	–	acol.	lit. dim.	vol. 2, fol. 20v
2.	Osualdus Schwartzwal	1436. II. 23.	–	scol.		fol. 21r
3.	Simon de Rechencz ²¹⁷	1436. II. 23.	–	cler.		fol. 23.
4.	Wolfgangus Seltzsam	1436. III. 8.	–	acol.		fol. 15r
5.	Ladislauus Stephanii	1450. II. 28.	–	→ quat. min. et acolit.		vol. 3, fol. 34r
6.	Thomas Galli de Khutus ²¹⁸	1455. III. 1.	canonicus eccl.	→ subdiac.		fol. 98v
		1455. III. 22.	colleg. b. Michaelis	→ diac.		fol. 100v
		1455. IV. 5.	Archangel de Castroferro ²¹⁹	→ presbit.		fol. 101v
7.	Dominicus de Aurino ²²⁰	1471. XII. 21.	–	scol. → prim. tons.		vol. 6, fol. 21r
8.	Georgius Thome cerdonis de Reyehytz/Rechinz ²²¹	1474. III. 16.	–	→ prim. tons. → quat. min. et acolit.		fol. 149v
		1474. IV. 9.	–	→ subdiac.	+ formata	fol. 151r

²¹⁷ Rohonc (ma Rechnitz, Ausztria) mezőváros az egykor Vas vármegyében Kőszeg közelében, az Alpok alján. Csánki: Történelmi földrajz II. 727.

²¹⁸ Kutasi Tamás Ferrarában és Rómában végezte jogi tanulmányait, amelyet kánonjogi doktori fokozattal zárt. Számos magyar javadalmat élvezett: vasvári (1455–1479), győri (1465–1480) és esztergomi (1466–1473) kanonok, vasvári prépost (1460–1479), győri őrkanonok (1479–1480), győri (1466), majd esztergomi (1467–1470) vikárius. Közlös: Az egyházi középréteg 402–403.; KÖRMENDY: Studentes 195.; Cameralia I. 218–219. sz.; C. Tóth: Az esztergomi I. 96.; II. 30.; NEMES: Győri egyházmegyeiek 128.

²¹⁹ Vasvár mezőváros Vas megyében. A Szent Mihály kollegiális egyház egyúttal a káptalani városrész plébániája volt. Csánki: Történelmi földrajz III. 729–731.; IVÁNYI: A középkori Vasvár 27–31, 64–72.

²²⁰ Minden bizonnyal a *de laurino* névalak rontott változata, amely Győr (latinul *laurinum*) püspöki városra utal. AMTF II. 589–600.; Csánki: Történelmi földrajz III. 539.

²²¹ Rohonc.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
9.	Christianus Vater de Neusidel ²²²	1486. V. 20.	–	scol. → prim tons.		vol. 8, fol. 79v
10.	Wolfgangus Altmon	1488. IV. 5.	–	scol. → prim tons. quat. min. et acolit.	+ formata	fol. 18r, 22v, 23r
11.	Iohannes Paur/ Panuk	1488. IV. 5. 1488. V. 1. 1488. V. 4. 1488. V. 8.	rect. par. eccl. s. Andree in Purch	scol. → prim. tons. → quat. min. → subdiac. → diac. → presbit.		vol. 9, fol. 23r, 31v
12.	Georgius de Eltendorf/ Enkldorff ²²³	1488. IV. 5. [1488. V. 4.] 1488. V. 8. 1488. V. 11.	rect. par. eccl. s. Nicolai in Sentonk (?)	scol. → prim. tons. → quat. min. et subdiac. → diac. → presbit.		fol. 23r, 32v
13.	Paulus de Tenber	1488. IV. 5.		scol. → prim. tons. → quat. min.		fol. 23r
14.	Iudocus Standenfulder/ Iudocus de Guns ²²⁴	1488. IV. 5. 1488. IV. 13. 1488. IV. 20.	rect. par. eccl. de Ghyns / perp. capel. ad alt. s. Erasmi in eccl. par. Guns ²²⁵	cler. → subdiac. → diac. → presbit.	+ formata	fol. 23r, 24r, 33r
15.	Gaspar condam Simonis Zlatar de Zachaturnio (?)	1488. V. 19. 1488. V. 26. 1488. V. 27.	rect. par. eccl. s. Georgii in Behinea (?)	→ subdiac. → diac. → presbit.		fol. 36r

²²² Minden bizonnyal a *de Iaurino* névalak rontott változata, amely Győr (latinul *Iaurinum*) püspöki városra utal. AMTF II. 589–600.; CSÁNKI: Történelmi földrajz III. 539.

²²³ Az egykori Vas vármegyében fekvő Elekfalva néven is említett (1427–1428) Ókörtvélyes (ma *Eltendorf* Ausztriában) település a németújvári uradalomhoz tartozott, amelyet 1459-től az Újlaki család birtokolt. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 746.

²²⁴ Kőszeg mezőváros (németül *Güns*) Vas megyében. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 714–715. – Az egykori Szent Jakab-templom hét középkori eredetű oltárát a 17. század közepén bontották el. BARISKA–NÉMETH: Kőszeg 78–79.

²²⁵ Kőszeg mezőváros. A 15. században épült Szent Jakab-templomban álló oltár első ismert előfordulása. Vö. Mező: Patrocíniumok 74, 146.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
16.	Petrus Georgii de Sabaria	1489. IV. 18.	pleb. eccl. par. s. Petri et Pauli apostolorum de Perrez	→ subdiac.	szolgálati hely: váradi egyház- megye	fol. 91r
		1489. IV. 20.		→ diac.		
		1489. IV. 21.		→ presbit.		
17.	Andreas de Vigad	1494. III. 15.	–	cler. → prim. tons. → quat. min. et acolit.		vol. 11, fol. 67r
18.	Fr. Benedictus de Sabaria ²²⁶	1496. II. 27.	OFM	→ diac.		fol. 125r, 126v
		1496. III. 19.		→ presbit.		fol. 131r
19.	Iohannes Kos	1496. IV. 17.	pleb. par. eccl. in Sabaria ²²⁷	→ prim. tons. → quat. min. et acolit. → subdiac.		fol. 148r
		1496. IV. 23.		→ subdiac.		
		1496. IV. 25.		→ presbit.		
20.	Blasius Fabri	1498. III. 31.	–	scol. → prim. tons. → quat. min. et acol.		vol. 12, fol. 53v, 54r
21.	Iohannes Blasii	1498. III. 31.	altar. b. Marie in par. eccl. de Gailley	→ subdiac.		fol. 54v
22.	Laurentius Emerici	1518. I. 3.	perp. rect. par. eccl. BMV in Gallen	acol. → subdiac.	formata származás: esztorgomi egyházmegye	vol. 13. fol. 95r
		1518. I. 4.		→ diac.		
		1518. I. 5.		→ presbit.		
23.	Florianus Ianusch	1518. VIII. 29.	perp. capell. ad cap. seu alt. s. Mathei in op. Saxengan	cler. → quat. min. et subdiac.	formata	fol. 115v
		1518. VIII. 30.		→ diac.		
		1518. IX. 1.		→ presbit.		

²²⁶ Szombathely mezőváros Vas megyében, a győri püspök birtokában. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 729. – Szombathelyen Szent Antal tiszteletére ferences kolostor létesült a 14. század második felében. Elképzelhető, hogy Benedek e konvent tagja volt. Kiss-Tóth-ZÁGORHIDI: Savaria – Szombathely 174–177.

²²⁷ Szombathely mezővárosban a korszakban két plébániaegyház működött. A Szent Márton tiszteletére szentelt templom a városon kívül állt, míg Szűz Mária-templom a vár közelében létesült. Minthogy a vizsgált időszakban az előbbi egyház élén egy István nevű plébános állt (1493–1509), János működése az utóbbi templomba helyezhető. Kiss-Tóth-ZÁGORHIDI: Savaria – Szombathely 171–173.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
24.	Sebastianus Santer de Cuzlern	1520. IV. 10.	perp. rect. par. eccl. s. Iacobi in villa Cuzlern	scol. → quat. min. et subdiac.		fol. 137r
25.	Christophorum Thiring de Stantz		preb. monasterii s. Margerite in Porno ²²⁸			
26.	Iohannes de Sancto Venceslao ²²⁹	1523. III. 23.	perp. altar. ad alt. s. Petri et Pauli in par. eccl.	scol. → prim. tons. et quat. min.	formata	vol. 14, 66r
		1523. III. 24.	s. Elisabeth in op.	→ subdiac.		
		1523. III. 25.	Chermen ²³⁰	→ diac.		
		1523. III. 26.		→ presbit.		
27.	Thomas de Sancto Petro ²³¹	1523. III. 20.	perp. capell. ad alt. s. Petri in par.	scol. → prim. tons. et quat. min.		fol. 68r
		1523. III. 24.	eccl. s. Petri in op. s. Petri ²³²	→ subdiac.		
		1523. III. 25.		→ diac.		
		1523. III. 26.		→ presbit.		

²²⁸ A Szent Margit tiszteletére szentelt pornói eredetileg Benedek-rendi apátságot a 12. században alapították. Az 1220-as években került a szentgotthárdi ciszterci apátság birtokába. A 15. század második felében az Ellerbach család, majd 1497-től, a familia kihalását követően Bakóc Tamás kegyurasága alatt állt. Ma Pornóapáti falu Vas megyében. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 786–787.; HERVAY: Repertorium 155.

²²⁹ Egykori templomának védőszentjéről, Szent Vencelről Szentviszlónak nevezett település felsőlendva várához tartozott. A templom romjai ma a Vas megyei Kercaszomor falu déli határában találhatók. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 764.; MEZŐ: Patrociniumok 493. – Lakatos Bálint a Zala megyei Szentlisló faluval azonosította. LAKATOS: Regesta supplicationum 132. 1. j.

²³⁰ Körömend mezőváros Vas megyében. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 724.; BÁNDI: Körömend. – Szent Erzsébet-templomát 1244-ben említik először. MEZŐ: Patrociniumok 78.

²³¹ A középkori győri egyházmegye több Szentpéterfalva nevű települése közül vélhetőleg a Vas megyei Óriszentpéter mezővárossal azonosítható. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 799. – A további települések azonosítására I. LAKATOS: Regesta supplicationum 144. 8. j.

²³² Szentpéter román stílusú téglatemploma a nyugati oldalon karsú toronnyal 1240 táján épült. Ma is láthatóak a 14. században készült freskomaradványok a külső és belső falakon. A 15. század során gótikus stílusban építették át, s kelet felé bővítették. A település a németújvári uradalomhoz tartozott, így a templom 1458-tól az Újlakiak patronátusa alá tartozott. MEZŐ: Patrociniumok 372.; VALTER: Árpád-kori téglatemplomok 160–161.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
28.	Blasius de Sancto Laurentio ²³³	1523. III. 24.	perp. capell. seu altar. ad alt.	→ subdiac.		fol. 68r
		1523. III. 25.	Omn. Sanct. in par. eccl. s.	→ diac.		
		1523. III. 26.	Martini in op. Zabariensis ²³⁴	→ presbit.		
29.	Barnabas fil. Iohannis Molodary	1523. III. 24.	altar. seu capell. ad alt. s.	acol. → subdiac.	formata	fol. 68v
		1523. III. 25.	Stephani protomartyri in eccl. par. s.	→ diac.		
		1523. III. 26.	Martini op. Zabariensis ²³⁵	→ presbit.		
30.	Bernardus de Ferro Castro ²³⁶	1523. III. 24.	rect. alt. minoris in eccl. par. s.	acol. → subdiac.		fol. 70r
		1523. III. 25.	Michaelis ²³⁷	→ diac.		
		1523. III. 26.		→ presbit.		
31.	Mathias Sach ²³⁸	1523. III. 25.	altar. seu capell. ad alt. BMV in par. eccl. s. Iacobi	cler. → prim. tons. et quat. min. → subdiac.		fol. 70v
		1523. III. 26.	civ. Gunisc ²³⁹	→ diac.		
		1523. III. 27.		→ presbit.		

²³³ Az egykori győri egyházmegye területén két településsel is azonosítható: Szentlőrinc faluval (ma Táplánszentkereszt területén Vas megyében) és Szentlőrinc pusztával (Győr megyében, Győrságról északnyugatra). CSÁNKI: Történelmi földrajz III. 559.

²³⁴ Szombathely mezőváros egykori Szent Márton templomának hat oltára volt, amelyek közül korábban csak a Szent Katalin és a Szent László tiszteletére szentelték voltak ismertek. Kiss-Tóth-ZÁGORHIDI: Savaria-Szombathely 173–174.

²³⁵ Szombathely mezőváros.

²³⁶ Vasvár mezőváros.

²³⁷ A vasvári Szent Mihály kollegiális egyház temploma.

²³⁸ Szák falu (ma Szákszend) Komárom megyében. CSÁNKI: Történelmi földrajz III. 512.

²³⁹ Kőszeg mezőváros.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
32.	Philippus Scharthoffer	1523. III. 31.	perp. attitulus ad mensam illustris dom. comitis Petri	scol. → prim. tons. et quat. min. → subdiac. → diac.	származás: salzburgi egyház- megye formata	fol. 75r
		1523. IV. 1.	Erdudy de Maiorokerek	→ presbit.		
		1523. IV. 2.	serenissimi regis Hungarie cubicularij ²⁴⁰			
33.	Urbanus Haynick	1523. III. 31.	rect. seu pleb. par. eccl. s. Martini de	scol. → prim. tons. et quat. min. → subdiac. → diac.	formata	fol. 75v
		1523. IV. 1.	Schutzen ²⁴¹	→ presbit.		
		1523. IV. 2.				

B.

Registra Supplicationum (1425–1430)

(=LUKCSIGS: XV. századi pápák, I.)

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Regesztá
1.	Iorius Geron	1425. XI. 12.		acol. → omnes		837. sz.
2.	Demetrius Cosme de Hydwegh	1429. II. 5.	rect. alt. s. Marie. de Nyeckh	→ omnes	in Curia Romana celebrandi	1118. sz.
3.	Iohannes Nicolai de Pereztegh		rect. alt. s. Margarete in par. eccl. s. Stephani regis de Perreztegh			

²⁴⁰ Monyorókeréki Erdődi Péter gróf, Bakóc Tamás néhai esztergomi bíboros-érsek unokaöccse, II. Lajos király kamarása (1516–1521). FÖGEL: II. Lajos 53.; LAKA-TOS: Regesta supplicationum 163. 1. j.

²⁴¹ Az egykori Lövőtelepülés helyén a 15. század elején létesült falu Sérc néven. A Kismarton közelében lévő falu ma *Schützen am Gebirge* néven község Ausztriában. CSÁNKI: Történelmi földrajz II. 728–729.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Regesza
4.	Thomas Stezni de Zelwsi	1429. II. 5.	rect. alt. s. Petri in par. eccl. s. Deneter (?)	→ omnes	<i>in Curia Romana celebrandi</i>	1118. sz.
5.	Iohannes Nicolai de Paresteck	1429. II. 24.	rect. par. eccl. s. Crucis de Gerche			1139. sz.
6.	Benedictus Alberti de Boba	1429. III. 1.	rect. par. eccl. Omn. Sanct. de Couch			1144. sz.
7.	Gregorius Simonis	1429. III. 13.	rect. par. eccl. s. Iohannis Bapt. de Sabaria		<i>Concessum, ut petitur, pro omnibus, si sint artati et committatur epo Montisalbani</i>	1185. sz.
8.	Simonis Iohannis de Sabaria		rect. par. eccl. B. Marie de Sacharia			
9.	Nicolaus Simonis	1430. III. 1.	rect. par. eccl. s. Crucis de Mosna			1362. sz.
10.	Emelricus Marcii	1430. III. 2.	port. perp. par. eccl. s. Nicolai de Sabaria			1364. sz.
11.	Gregorius Iacobi de Sabachina		perp. port. eccl. B. Marie de Messinch			

C.
Registra Supplicationum (1478–1483)
 (ASV Reg. Suppl.)

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
1.	Fridericus Sebeck de Norenberga	1478. V. 20.	rect. eccl. par. b. Virginis	→ omnes		vol. 769, fol. 31rv
2.	Johannes Payner fil. Sareli (?) de Tabon	1478. V. 20.	rect. par. eccl. s. Nicolai	cler. → omnes	cler. Salceburgensis	vol. 769, fol. 31v
3.	Johannes Raxemit	1479. IV. 16.	rect. par. eccl. s. Nicolai in Cathar	→ omnes		vol. 780, fol. 135v
4.	Nicolaus Nir		rect. par. eccl. s. Martini Zelerus			
5.	Leonardus Puerliponus (?)	1480. II. 17.	rect. par. eccl. s. Andree Inpuerili (?)	subd. → diac. et presbit.		vol. 789, fol. 272r
6.	Andreas Sestrentz	1483. XI. 24.	rect. par. eccl. s. Martini de Belmure (?)	acol. → omnes		vol. 831, fol. 218rv

D.
Registra Supplicationum (1523)
 (= LAKATOS: Regesta supplicationum)²⁴²

Sz.	Név	Supplicatio	Ordinatio	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Kiadás
1.	Iohannes de Sancto Vincislao	1523. III. 22.	1523. III. 26.	perp. altar. seu cap. ad alt. s. Petri et Pauli in eccl. par. s. Elisabeth in op. Chernen	→ omnes	ep. Bellicastrensi ext. temp. sol. sign.	20. sz.

²⁴² A feltüntetett személyek azonosak az A. táblázatban 25–32. sorszám alatt szereplőkkel, esetenként eltérő névváltozatokkal.

Sz.	Név	Supplicatio	Ordinatio	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Kiadás
2.	Thomas de Sancto Petro	1523. III. 23.	1523. III. 26.	cap. ad alt. s. Petri in par. eccl. s. Petri in op. s. Petri	→ omnes	per. ep. Bellicastrensi ext. temp. sol. sign. examinentur in Cam. Ap.	26. sz.
3.	Blasius de Sancto Laurentio			perp. cap. seu alt. ad alt. Omn. Sanct. in par. eccl. s. Martini in op. Zabariensis			
4.	Barnabas Johannis Molendinari			alt. seu cap. ad alt. s. Stephani protomart. in eccl. par. s. Martini op. Zabariensis	acol. → omnes		
5.	Bernardus de Ferrocastro			rect. alt. minoris in eccl. par. s. Michaelis op. de Ferrocastro			
6.	Mathias de Zah		1523. III. 27.	alt. seu cap. ad alt. BMV in par. eccl. s. Iacobi civ. Guinsse	cler. → omnes		
7.	Philippus Wartkhoffer	1523. III. 29.	1523. IV. 2.	perp. intitulatus ad mensam illust. dom. com. Petri de Erdwly de Moiorokerek ser. reg. Hung. cubularii	cler.	Saltzebugensis ep. Bellicastrensi ext. temp. sol. sign. examinentur in Cam. Ap.	33. sz.
8.	Urbanus Hainick			rect. seu pleb. par. eccl. s. Martini de Schuthy		ep. Bellicastrensi ext. temp. sol. sign. examinentur in Cam. Ap.	

E.
Registra Supplicationum (1524)
(ASV Reg. Suppl.)

Sz.	Név	Supplicatio	Ordinatio	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Jelzet
1.	Iohannes de Noua Sabaria	1524. III. 14.	?	cap. ad alt. s. Nicolai in par. eccl. Nova Sabaria	→ omnes	ep. Otocensi tribus diebus, ext. temp. sol. sign. examinentur in Cam. Ap. se presentes in Curia	vol. 1804, fol. 197rv
2.	Iohannes de Sabaria	1524. III. 17.	?	pleb. par. eccl. S. Ladislai regis vil. Hungar			Uo. 206v

II.
Győri egyházmegye klerikusszentelések Leibnitzben (1428–1507)

A seckauai püspökök szentelési regisztruma
(= Die Weiheregister der Seckauer Bischöfe)

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Kiadás
1.	Valentinus Symonis de Olsnicz	1428. XII. 18.	ad tit. men. et prov. nob. baronisse Katherine relicte de Lidwa ac etc. ad tit. sui patr.	acol. → subdiac.	lit. dim. a suo ord.	171., 198. sz.
		1429. III. 13.		→ diac.		
2.	Mathias Arnoldi	1430. IX. 23.	tit. men. et prov. nob. dom. de Lindwa ac dom. Helene matris eorundem	acol. → subdiac.		266., 281., 295. sz.
		1430. XII. 23.		→ diac.		
		1431. II. 24		→ presb.		

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Kiadás
3.	Fr. Laurentius	1435. IV. 2.	mon. s. Gothardi, OCist	diac. → presb.	ad presentationem priori et conventus mon. eiusdem	1094. sz.
4.	Fr. Mathias	1436. III. 24.				1218. sz.
5.	Gaspar de Bydeskewth	1440. V. 21.	ad tit. men. et. prov. magnifice dom. Dorothee relicte quondam dom. Ladislai de Kanisa	→ diac.	lit. dim. a suo ord.	393. sz.
6.	Iohannes Wägenhut de Sopronio	1441. VI. 10. 1442. II. 24. 1442. III. 17.	ad tit. men. et prov. nob. viri domini Vdalrici de Stubenberg	acol. → subdiac. → diac. → presb.		521., 562., 606. sz.
7.	Fr. Iohannes	1442. V. 26. 1442. XII. 22. 1443. IV. 6. 1443. IV. 20.	OCist de Pernaw	diac. → presb.	lit. dim. a suo ord.	632. sz.
8.	Martinus Jägerhofer	1442. XII. 22. 1443. IV. 6. 1443. IV. 20.	ad tit. illustris principis Alberti ducis Austriae	acol. → subdiac. → diac. → presb.		657., 686., 709. sz.
9.	Iohannes Pellificiis de Sopronio	1442. XII. 22. 1443. IV. 6.	ad tit. magistri civium et tocius communitatis in Sopronio	subd. → diac. → presb.	lit. dim.	663., 694. sz.
10.	Iohannes fil. Petri de Gruschen/Grütschan	1467. III. 14. 1467. III. 28. 1467. V. 23.	ad tit. men. prov. magnifici dom. dom. Nicolai Ducis in Superiori Lindwa etc. suorumque heredum	scol. → acolit. → subdiac. → diac.	lic. vic. in spiritualibus generalis eccl. lauriensis	1339., 1416., 1473.
11.	Andreas fil. Iohannis de Werkheas	1467. III. 28.		diac. → presb.	lic. vic. in spiritualibus generalis sede vacante eccl. lauriensis	1434.
12.	Emericus natus Nicolai Bänitsch	1468. III. 12. 1468. IV. 2. 1468. IV. 12.	pleb. par. eccl. s. Nicolai in Olsnitz	acol. → subdiac. → diac. → presb.	zágrábi egyházmegyes artium baccalarium lic. vic. in spiritualibus generalis eccl. Zagrabiensis	1596., 1622., 1696. sz.

Sz.	Név	Dátum	Javadalom	Status/Ordo	Egyéb	Kiadás
13.	Fr. Emericus	1468. IV. 2.	abbas mon. s. Gotthardi, OCist	diac. → presb.	lic. vic. in spiritualibus generalis eccl. Iauriensis ord. suo ad sanctam sedem apostolicam iterante	1638. sz.
14.	Rudbertus Schwercz de Ebraw	1468. IX. 24. 1468. XII. 17.	ad tit. m. p. generosi dom. Berchtoldi de Ellerbach comitis de Belleditz suorumque heredum	acol. → subdiac. → diac.	lic. dom. Philippi tit. s. Laurentii in Lucina presb. cardinalis sedis apostolice penitentiarii	1771., 1819. sz.
15.	Benedictus fil. Georii de Lac	1468. XII. 17.	–	scol. → acolit.	lic. sui ord.	1793. sz.
16.	Caspar Wildner ex Slenning	1503. VI. 10.				1841. sz.
17.	Mathias Mainhart ex Ferrea Ciuitate	1503. IX. 23. 1503. XII. 23. 1504. III. 2.	ad tit. honorabilium et prudentium virorum iudicis et consulatus dicte civ. Ferre	acol. → subdiac. → diac. → presb.	lic. dom. Petri S. R. E. presb. cardinalis Regni ad Hungarie Bohemie partes legati de latere	1869., 1897., 1940. sz.
18.	Geogrius Eberl Suprunio	1507. III. 20.	ad tit. dom. abbatis et conventus mon. in Pernaw, OCist	→ diac.	lic. sui ord.	2111. sz.

“AD OMNES SACROS ORDINES PROMOVERI”.

Ordainment matters of the Győr Diocese in Rome in the late Middle Ages

In June 1468 Rupertus Sweich of Eberau a cleric of Győr Diocese submitted a petition to the office of Sacra Poenitentiaria Apostolica of the Curia. According to his petition the Bishop of Győr ordained priests only once a year and he expected the candidates to serve in the Győr Cathedral for a year preceding the ordainment on their own costs. Since, due to his poverty, being unable to take this burden upon himself, he asked for (and obtained) a permission to gain his full ordainment from some of the neighbouring bishops.

In March 1488 Wolfgang Altmon, a student of Győr Diocese submitted his petition personally to the above-mentioned office asking for dispensation from the failure of his right eye (which was considered as an obstacle to the ordainment). Having obtained the dispensation he and some of his Hungarian fellows took the first tonsure and the smaller ordains at the Santa Maria Regina Coeli Church in Borgo, Rome of which they received a certificate from the Camera Apostolica. In the populous groups of people visiting Rome there appeared from time to time individuals who wished to take on certain degrees of the holy order or wanted support to their promotions. Clerical ordainment matters in Rome belonged exclusively to the competence of the Apostolic Chamber until the end of the 15th century consequently, the whole ordainment procedure in Rome was supervised by the chamberlain managing this central office. The most important information regarding ordainment matters were registered from 1425 to 1524 in a series of volumes of the Apostolic Chamber called Libri formatarum. While the interest of international research has been directed to this series of Archivio Segredo Vaticano from the end of the 19th century and several studies of modern concepts have been directed to this group of sources, Hungarian historians have not addressed them to day.

This study surveys the said series identifying the matters concerning the Győr Diocese and embeds them into wider Hungarian and international contexts. It is about to find answers to the following questions: Who undertook the long journey and why? What percentage of the clerics from the Carpathian Basin belonged to the Győr Diocese? What kinds of preconditions were set to the candidates? What were the different elements of the procedure in Rome like? Which layers of the ecclesiastic society were represented among the petitioners?

Tamás Fedeles

Oross András

A GYŐRI VÁR ÉS HELYŐRSÉGE A 17–18. SZÁZAD FORDULÓJÁN

Történeti irodalmunkban egy-egy vár 16–18. történetének monografikus igény-nel történő megírására mindeddig kevesen vállalkoztak. Jelen esetben nem a vár mint katonai objektum történetére (országos történetbe ágyazott helytörténeti adatok, építéstörténet, ostromok, esetleg a helyőrség létszáma) gondolok, hanem sokkal inkább egy-egy erősség tágabb környezetének, azaz a várhoz tartozó uradalom viszonyainak, a vár melletti város, vagy éppen a vár és a főkapitányság kapcsolatának ismertetésére. Újabban ilyen kivételesnek számító példamutató feldolgozások születtek Murány és Keszthely várairól.¹

A győri vár és erődváros, a Győri Főkapitányság és Győr város 16–17. századi viszonyairól meglehetősen széles ismeretekkel rendelkezünk.² Különösen igaz ez a vár építéstörténetére, a várra vonatkozó ábrázolásokra, vagy éppen a győri vár magyar katonaságának pályafutására, szerepére.³ Azonban apró hiányérzete lehet az érdeklődőnek, ha kifejezetten a vár és a település 17. század végi, 18. század eleji időszaka érdekli, amelynek vizsgálata még országos tekintetben is a várkutatás egyik mostoha gyermekének számít. Pedig ez az időszak több olyan kutatási lehetőséget rejt magában, amely országos és helyi szinten is új elemekkel gazdagíthatja ismereteinket. Miközben általában gazdag és sokrétű forrásanyag áll rendelkezésünkre, gyakorlatilag kimeríthetetlen a felvethető kérdések spektruma, és az ezekre adott válaszok bizony alapjaiban változtathatják meg a korszakról alkotott képünket.

Az 1664. évi vasvári béke és az 1711. évi szatmári megegyezés közötti időszakot hagyományosan a magyar rendiség háttérbe szorításaként, a bécsi székhellyel működő Habsburg Monarchia összbirodalmi érdekeinek előtérbe kerüléseként értékelte ez ideig a magyar történettudomány. Az 1680–1690-es években történt meg ugyanakkor a törökök kiűzése a Magyar Királyságból, amely tucatnyi olyan problémát vetett fel, amelyek megoldása vagy éppen meg nem oldása hosszú távon kihatott az ország sorsának alakulására. Szembeötlő változások zajlottak Magyarország határvédelmében, a háborús gazdaság és a militarizált társadalom mechanizmusaiban, de a közigazgatás szintjén is új szelek fújtak. A változások velejárója, hogy a hadügyi berendezkedés, a gazdaság, a társadalom bizonyos korábban megszokott elemei eltűnnek, felszámolják őket és helyükbe az új korszakhoz alkalmazkodva már újfajta mechanizmusok lépnek. Nincsen ez másként a hadügyigazgatásban és a várvédelmi rendszerben sem.

A magyarországi hadügy és határvédelem 1683-ig tartó dualista igazgatása a közvetlen török veszély elmúltával – ha nem is teljességgel, de alapjaiban – szükségszerűen megszűnt, miközben megindultak azok a hadügyi, társadalmi és gazdasági változások, amelyek a hódoltság ideje alatt megszilárdult rendszer felszámolásához,

¹ Murányra legújabban: SARUSI: Murány végvár, Keszthelyre: VÉGH: Keszthely végvárvaros.

² GECSÉNYI: Városi önkormányzat, GECSÉNYI: Győr városa, PÁLFFY: A Császárváros védelmében, VILLÁNYI: Győr vár és város helyrajza.

³ FILEP: Győr XVII. századi, SZÉKELY: A győri vár, SZÉKELY: Kép és valóság, PFANNL: A győri vár, PFANNL: Régi ábrák, PFANNL: Kézirajzi tervek, FILEP: Győr XVII. századi, LÁSZLÓ: A győri Püspökvár, LEVÁRDY: A középkori győri székesegyház, BÁNKÚTI: Két katonáskodó, KISS: A XVII. századi Győr.

illetve átszervezéséhez vezettek. Bár a hadügyi koncepcióváltás legfőbb elemei az 1680–1690-es évek tekintetében nagy vonalakban már ismertek, a részletek, a különféle tervezetek megvalósítása, illetve a folyamat több szempontú elemzése ez ideig váratott magára. A feleslegessé vált katonai objektumok, a végvári szervezet és a vitézlő rend felszámolása és ezzel párhuzamosan a hadügy átszervezésének természetes igénye véleményem szerint alapvetően az oszmánok háttérbe szorításával párhuzamosan előállt funkcióvesztésből adódott. Mindezek mellett a 17. század folyamán igen erősen militarizálódott magyarországi társadalom demilitarizálása, valamint a végvárak ellátására létrehozott és működtetett hadi finanszírozási rendszernek a formálódó állandó hadsereg igényei szerinti átalakítása jelentették a legfontosabb megoldandó feladatokat.⁴

Szűkebb témánk, a győri erődváros és helyőrség helyzetére tekintve hasonló tendenciákat követhetünk nyomon. Közismert, hogy a Mosoni Duna–Rába–Rábca folyók összefolyásánál fekvő erődítmény a bécsi császárváros védelmében a 16–17. század folyamán meghatározó szerepet töltött be. Igen ám, de Buda 1686. évi újbóli megszerzése, a török elleni front mind délebbre helyeződése Győr esetében is felvetette az új funkció megtalálásának szükségességét, valamint az itteni helyőrség további alkalmazásának kérdését.

A tanulmányban arra keresem a választ, hogy az 1660–1700-as években hogyan alakult az erődváros mint katonai objektum sorsa és német, illetve magyar helyőrsége milyen finanszírozási feltételek mellett kereste a túlélés lehetőségét. Részletesebben mutatom be a győri német helyőrség fizetésének és ellátásának kérdését, hiszen a források révén kiválóan illusztrálhatók az ezekben az évtizedekben zajlott folyamatok.

A korabeli Győr hadi viszonyainak feltárásához elsősorban az Udvari Kamara Bécsben őrzött magyar sorozatában végeztem kutatásokat, amelyeket sikerrel egészítettem ki az Udvari Haditanács fennmaradt lajstromkönyveivel.⁵ Jelen tanulmány középpontjában a győri német helyőrség fizetési nehézségei állnak, a magyar katonák Alsó-Ausztria által történő fizetését a vizsgálat során nem tárgyalom. Éppen ezért az Alsó-Ausztriai Tartományi Levéltár által erre a kérdéskörre vonatkozó forrásai kimaradtak, amit egy jövőbeli tanulmányban szeretnék pótolni. A relatív gazdag forrásanyag mellett a korszakra vonatkozóan a bőséges szakirodalom meglehetősen sok támpontot és fogódzót nyújtott.

A győri erődváros karbantartása az 1660–1690-es években

Az 1550–1560-as években kiépített győri erődítmény az 1660–1670-es években újabb hatalmas változáson esett át, egészen pontosan nem maga a katonai objektum, hanem annak előtere. Érsekújvár 1663. évi elvesztése, majd az 1664. évi hadjárat is arra ösztönözte a bécsi udvari döntéshozókat, hogy a török elleni védelmi

⁴ Ezt a folyamatot tártam fel könyv alakban is megjelent doktori disszertációmban: OROSS: A Magyar Királyság. A 17. századi hadügyi változásokra összefoglalóan l. CZIGÁNY: Reform vagy kudarc.

⁵ Az Osztrák Állami Levéltárban, az Udvari Kamara Levéltára magyar sorozata (Hoffinanz Ungarn) volt a leghasznosabb, a Hadi Levéltárban az Udvari Haditanács lajstromkönyveit (Hofkriegsrat Protokolle) használtam, a Haditanács korabeli iratait sajnos a 19. századi selejtezések során, csekély kivételtől eltekintve megsemmisítették. A selejtezésre lásd PÁLFFY: A modern hadtörténetírás 543, 550.

rendszer tovább erősítsék. Így nemcsak a Vág-menti Lipótvár felépítésére került sor, de a Duna-mentén fekvő várak javítását is szorgalmazták. Jelesül Győrben az előművek olyan rendszere kezdett kiépülni, amely Európa nyugati felén általános volt, de a Magyar Királyságban csak elvétve volt hasonló. Raimondo Montecuccoli főkapitánysága (1660–1680) idején Francesco Wymes hadmérnök irányításával zajlott le az a nagyszabású munka, amely újabb hosszú évtizedekre meghatározta az erődváros képét. A külső védőművek építéséről kiváló összefoglalás született már az 1930-as években,⁶ ezért itt most szükségtelen az ott leírtak megismétlése.

Kiemelendő ugyanakkor, hogy ekkor készültek el a bástyákat összekötő falak (*kurtina*) előtt a pajzsgátak (*ravelinek*). A várárokbán, a Bécsi, illetve a Fehérvári kapu előtt elhelyezkedő védőműveken keresztül felvonható hidak vezettek át. A bástyák elé fedőgátakat (*kontergarde*) terveztek emelni, amelyek tovább biztosíthatták a bástyák védelmét. A vár természeti adottságainak megfelelően északról nem építettek védőműveket, hiszen a Duna eleve komoly védelmi potenciállal rendelkezett. A fedőgátak elé újabb félhold alakú védőművet, úgynevezett *lünette*-t álmodtak meg a tervezők. A Rábca befolyása felőli oldalon, a Vár-bástya előtt viszont nem közvetlenül a folyómederben, hanem a Szigetben, egy kialakított öbölben állt a fedőgát és a lünette. A vár előművei tehát széles, a Rába vize által táplált árokban álltak, amelynek szélessége a 25 métert is meghaladta. A vár ágyúit által pásztázott előtér, a vársík vagy *glacis* már a várárok külső oldalán húzódott, akárcsak a várat körbevevő cölöpsor, azaz *paliszád*. Az 1660-as évektől zajló munkálatokat a régészeti ásatások is igazolni látszanak, mint arra példaként felhozhatók a Móricz Zsigmond rakpart 6–8., Rákóczi utca 44., Jókai utca 7–9. alatti leletek.⁷

Felmerül ugyanakkor a kétely, hogy valóban ekkor épültek-e ki teljes egészében a Wymes-féle terveken látható előművek, hiszen azok kiemelten nagy összegeket emésztettek volna fel. Néhány 17. század végi, 18. század eleji ábrán azonban már kiválóan látszanak a Wymes által megálmodott különféle előművek. Ezek alapján is kijelenthető, hogy a Fehérvári és a Bécsi kapu előtti *ravelinek*, valamint a déli és a nyugati oldalakon néhány fedőgát, valamint a Sziget városrész felőli oldalon a Rábca befolyásánál a várral szembeni előművek kiépültek. A többi esetben inkább a munka elkezdését, azaz az alapozás, egyes esetekben a felfalazások megtörténtét láthatjuk és ezt követően zajlódhatott a fokozatos kiépítés a 18. század folyamán.⁸

A nagy áldozattal végrehajtott építkezések folyamatos karbantartása legalább akkora anyagi forrásba került (volna), hiszen újra meg újra tisztítani kellett a vár árkait, a hidakat karban kellett tartani és a megrongálódott, elkorhadt cölöpöket cserélni kellett. Nem elhanyagolható költséget jelentett a vízben álló külső védőművek rendszeres javítása, erősítése. Az 1660–1670-es években egymást érték Montecuccoli főkapitánynak az Udvari Haditanácshoz és az Udvari Kamarához intézett kérelmei, hogy a győri *fortificationora* szánt összegeket mihamarabb utalják át.

⁶ PFANNL: Wymes Ferenc 194–197. Egy igen tetszetős rekonstrukciós ábrával tette a szerző még inkább elképzelhetővé a győri vár előterét.

⁷ SZÖNYI: Győr-belvárosi ásatások 110, 123, 132–133.

⁸ BORBÍRÓ-VALLÓ: Győr városépítéstörténete 9, 134, 218–224. Ezúton köszönöm meg Domokos Györgynek, a Hadtörténeti Intézet munkatársának és Pálffy Gézának a Történettudományi Intézet tudományos tanácsadójának a tanulmány elkészítésében nyújtott szíves segítségüket.

A pénzszűkében lévő központi kormányzat igyekezett a nagy költségeket akár más tartományok adóiból, onnan származó bevételekből is finanszírozni. Így fordulhatott elő, hogy 1667-ben – egy március 14-én a győri vár siralmas állapota miatt tartott hadi konferencia következményeként⁹ – a Csehország által fizetendő hadiadóra terheltek a győri erődítésekhez szükséges 10 000 forintot.¹⁰ Ennek a tervnek megvalósulásában azonban komolyan kételkedhetünk, hiszen 1667 októberében I. Lipót császár és király (1657–1705) a győri harmincadhivatalnak írta elő, hogy évente 15 000 forintot adjon a győri vár erődítésére.¹¹ Egy pár évvel későbbi kimutatás alapján az előirányzott pénzt végül a győri élelmezési hivatal pénztárában vette fel a vár parancsnoka és használta fel a „Schloss” javítására és a vízi építkezések végrehajtására.¹² Az ebben az időszakban keletkezett iratok egyébként következetesen *Wassergebau*ként emlegetik a Győrben zajló nagyszabású építkezéseket. A Rába és a Rábca medrében és a várárokban lefolyt munkák egyik jele, hogy több esetben is a Hajózási Hivatal biztosított hajókat az építőmesterek részére. Maga Wymes is kijelentette egyik levelében – miután elismerte, hogy ő hivatását tekintve építőmérnök és nem vízépítő-mérnök – hogy Győr várát rendben megépítették, de a védőművekre a legnagyobb veszélyt maga a víz és a jég jelenti.¹³ A Rába és a Rábca felőli oldalon épített védőművek közötti szakaszok pedig egyfajta zsilipként funkcionáltak, amivel lehetett szabályozni a várárokba és az előművek előtti árokba kerülő víz mennyiségét. Az árok mélységének és szélességének fontosságát hadászati szempontok is előírták, hiszen így ostrom esetén az ellenség nem tudott aknákat telepíteni a bástyák és az előművek alá.¹⁴ Az 1667–1668 folyamán kelt jelentések beszámoltak ugyanis arról, hogy a Duna több nagy áradást követően – megtöltve a várárkot a déli oldalon is – a külső védőművek egy részét egyszerűen elmosta. Wymes javaslatára Montecuccoli további vízi építkezéseket kezdeményezett.¹⁵ Ennek eredménye lehetett, hogy 1669-ben Francesco Fatinelli itáliai vízépítő-mérnök dolgozott a győri vár előterén és a folyók szabályozásán.¹⁶

1671-ben az Udvari Kamara további 20 000 forintot irányzott elő Győr előműveinek kiépítésére, igaz fedezet nélkül, hiszen Wymes mérnök több esetben is je-

⁹ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1667. März. nr. 67. (Bd. 332. fol. 133.)

¹⁰ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1667. Aug. nr. 85. (Bd. 332. fol. 446.) A bemutatott összegek ún. számítási forintban értendők, amennyiben a forrás megjelöli, hogy rajnai vagy magyar forintról van szó bizonyos költséghelyek esetében, akkor mindenképp feltüntetem, hogy milyen fajtáról van szó. Összevetésként: 100 magyar forint = 80 rajnai forint, azaz 100 rajnai forint = 125 magyar forint, 1 rajnai forint = 60 krajcár, 1 magyar forint = 100 dénár.

¹¹ ÖStA KA AFA 1667. okt. 2. Nagyon is jelentős összegnek számított ez a kiadás, ha tudjuk, hogy a Magyar Kamara az 1650–1670-es években átlagosan évente 75 000 forint harmincadjövedelmet számolt el. KENYERES: A Magyar és a Szepesi 17.

¹² ÖStA FHKA HFU 1671. jan. 20. (Kt. 529. [r. Nr. 232.] fol. 234–298., itt: 239–240.)

¹³ ÖStA FHKA HFU 1671. aug. 26. (Kt. 535. [r. Nr. 234] fol. 191–194.)

¹⁴ ÖStA KA AFA 1664–13–11. „Beschreibung von der Festung Raab wie sie jezige Zeit beschaffen auch was noch daran zuverbessern ist.”

¹⁵ ÖStA FHKA HFU 1667. márc. 11. (Kt. 508. [r. Nr. 223.] fol. 183–185); ÖStA FHKA HFU 1668. júl. 11. (Kt. 514. [r. Nr. 225.] fol. 29–34.)

¹⁶ ÖStA FHKA HFU 1669. okt. 1. (Kt. 521. [r. Nr. 228.] fol. 1–4.)

lezte, hogy a pénz nem érkezett meg.¹⁷ A munka a pénzhiány ellenére bizonyosan folyamatosan zajlott, hiszen két évvel később Daniel Müller német főkapitány-helyettes már a külső várárok tisztítását és a *ravelinek* felfalazását jelentette.¹⁸ Az 1672. évi munkálatokról történt elszámolás ki is mondja, hogy az adott évben kapott 30 000 forintot a falak javítására, az árkok tisztítására, a külső védőművek megkezdett építésének folytatására, a mesteremberek fizetésére és az építkezéshez szükséges anyagok beszerzésére fordították. Müller szerint az árok tisztítását naponta 1000–1500 emberrel végeztették el.¹⁹

1676–1677 folyamán ismételten 10 000 forintot utalt ki az Udvari Kamara a győri vár árkainak kitisztítására és a külső védőművek, valamint a cölöpsor karbantartására. Ha hihetünk az alább még szóba kerülő Johann Haas von Hochburg győri élelmezési igazgatónak (*Proviandtverwalter*), akkor ő maga 1670 és 1676 között 27 600 forintot kölcsönzött saját vagyonából a győri erődítési munkákra, amit azután természetesen a hivatalába befolyó jövedelmekből szép lassan kiegyenlített.²⁰

Győr vármegye is folyamatosan teljesítette ingyenmunkáját (*gratuitus labor*) a győri várhoz, amely leginkább a Fehérvári kapu előtti híd javításában, a vár körüli palánkhöz fa szállításában, a vár árkainak tisztításában realizálódott.²¹ Ezek nem jelentettek azonban átfogó javításokat, inkább csak eseti jellegű munkálatokként értékelhetjük őket, amelyet a várparancsnok időről-időre igénybe vett.

Mindezen munkálatok eredménye hamarosan beért: a Wymes hadmérnök és Montecuccoli főkapitány irányításával kiépített új védőművek, illetve a vár 16. században kialakított régi védelmi rendszere olyan komoly védelmet jelentettek, hogy az 1683-ban Bécs ellen vonuló oszmán haderő inkább blokád alá vette (Apafi Mihály erdélyi fejedelem katonái állomásoztak Győr alatt) a várat, semmint, hogy elhúzódo ostrommal szenvedjen időbeli hátrányt.

Az 1680–1690-es évekből néhány részletesebb adattal jobban megvilágíthatók a Győrben zajlott munkálatok. Tegyük hozzá gyorsan, hogy forrásaink sok esetben a munkálatok sürgetése miatt gyakran eltúlozva mutatják be a vár helyzetét. A várparancsnok és a város is érdekelt volt abban, hogy többé-kevésbé rendben tartsák a várfalakat és a különböző védőműveket. Első helyre kívánczik a finanszírozás kérdése, azaz, kik és mekkora összeggel támogatták a vár és előművei javítását. Az oszmánok 1683. évi előrenyomulásakor közel 55 000 forintot utaltak át a győri élelmezési hivatalba (*Proviandamt*), hogy a bástyákat és a külső védőműveket javítsák. Egy nyolc évvel később kelt jelentés megjegyezte ugyanakkor, hogy ez az összeg azért csalóka, mert ebből több mint 40 ezer forintot a mérnök és a különféle tisztek tettek zsebre. Természetesen felmerül az a lehetőség is, hogy ők mintegy előfinanszírozták a valóban sürgető munkálatokat, hiszen nem akartak várni az Udvari Kamara körülményesnek ható utalására. (De akár igazat is adhatunk a vádaskodásnak, miszerint a pénzt egyszerűen zsebre tette a mérnök. Mindesetre ebben a

¹⁷ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1671. Apr. nr. 173. (Bd. 339. fol. 194.)

¹⁸ ÖStA KA HKR Prot. Exp. 1673. Mai nr. 158. (Bd. 343. fol. 387.)

¹⁹ ÖStA FHKA HFU 1672. okt. 30. (Kt. 550. [r. Nr. 240.] fol. 519–524.)

²⁰ ÖStA AVA RAA Johann Haas von Hochburg, itt fol. 33–35.

²¹ HEGEDÜS–SZABÓ: Győr vármegye 369–371, 404, 461, 489, 563. számú regeszták.

kérdésben is nehéz állást foglalni egy körültekintő és alapos vizsgálat nélkül.)²²

1687-ben a győri élelmezési igazgató pénztárára terhelték azt a 3293 forintot, amelyért a belső várban, azaz a mai Püspökvárban az örök szobáit, a kutat és a felvonóhidat rendbe hozták. Johann Nikolas Hochburg élelmezési igazgató ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy ha nem kezdik meg a vár igencsak szükséges javítását, akkor bizony a teljes pusztulás várható.²³ 1689/1690 telén Karl Ernst Rappach ezredes, győri parancsnok és német főkapitány-helyettes saját várbeli szobáit hozatta rendbe a városi mesteremberekkel 316 forint értékben. A költségeket saját maga fizette, ezért kezdeményezte, hogy az Udvari Hadi Fizető Hivatal (*Hofkriegszahlamt*) ennek ellenértékét utalja a győri élelmezési hivatalba, hogy ott felvehesse. Levelében meg is indokolta tettét: már két éve, hogy először jelentett a szobák romos állapotáról, az ablakok és ajtók használhatatlanságáról, de azóta semmi sem történt ez ügyben. A belső vár órája is javításra szorult, hiszen annak az órsékváltásnál kiemelt szerepe volt, ezért döntött úgy, hogy tovább nem vár a javításokkal.²⁴

1690 októberében az oszmán seregek újra elfoglalták a két évvel korábban a szövetségesek által megszerzett Belgrádot, de Eszéket már sikertelenül ostromolták. Ezt követően döntött úgy a bécsi kormányzat, hogy új „várépítési programot” indít el a Magyar Királyságban. A legjelentősebb kérdés az volt, hogy melyik várakat erősítsék és ezt mekkora összegből tegyék. Egy 1691 januárjában tartott hadi konferencia döntése értelmében Buda, Eszék és Dárda erősítése élvezett elsőbbséget, míg az addigra hátsórszágba került Szigetvár, Székesfehérvár, Érsekújvár, Eger, Szolnok és Szeged „*fortificatio*”-jára váranként egyszeri 10 000 forint kiutalását javasolták.

Az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács levelezéséből kiderül az is, hogy Anton Burecard von Kirchenstain Győr várának főmérnöke szintén előterjesztést tett a döntéshozóknak a vár kijavításának szükségességéről és válaszolt az elvégzendő feladatokat, valamint kimutatta az azokra fordítandó költségeket is. A jelentés apropója egyrészt lehetett a programhoz történő csatlakozás, ami anyagilag jó lehetőség lett volna a mérnöknek, de talán a jogos értetlenség és felháborodás is, hiszen a győri várra az Udvari Kamara 1690 novemberében csupán mindössze 400 forintot utalt ki. Ha ezt az összeget összehasonlítjuk az 1660–1670-es években, vagy éppen 1683-ban a Győrre fordított pénzekkel, akkor valóban megérthetjük a mérnök észrevételeit. Kirchenstain hangsúlyozta, hogy mivel évek (egészen pontosan az 1683. évi oszmán hadjárat) óta nem adtak érdemi pénzt a karbantartásra, ezért a várarok elizapadosott, a külső védművek romosak, előttük hiányos a cölöpsor. A jelentés szerint a Kastély-, a Magyar-, a Császár(né)- és a Vízi-bástya, továbbá néhány előmű alapjait a víz alámosta és ezért összedőléssel fenyegettek, sőt a hidak, az órszobák és az őrházak rendbehozatalát is szükségesnek tartotta. A mérnök szerint, ha most nem javítanak, akkor évekkel később a karbantartásra sokkal jelentősebb összegeket kell majd fordítani. Számszerűsítve 27–28 ezer forint ráfordítását tartotta szükségesnek, ami a nélkülözhetetlen javítások költségeit fedezhette

²² ÖStA FHKA HFU 1690. dec. 2. (Kt. 778. [r. Nr. 338.] fol. 1–15.)

²³ ÖStA FHKA HFU 1687. jún. 18. (Kt. 728. [r. Nr. 314.] fol. 767–774.) Itt található a javítások részletes elszámolása is, amelynek egyik érdekessége, hogy az összköltségek mintegy ötödét a napszámosok bérére fordították.

²⁴ ÖStA FHKA HFU 1690. ápr. 5. (Kt. 769. [r. Nr. 334.] fol. 185–192.)

volna.²⁵ Győr a 17–18. század fordulóján ugyanakkor már meglehetősen messzire került az új török frontvonaltól, így érthető módon Buda, a délvidéki Eszék vagy éppen Arad vára elsőbbséget élvezett a Bécs szempontjából több mint 100 évig kiemelten fontos Rába parti erődítményhez képest.

A győri német és magyar helyőrség finanszírozása és ellátása

Fontos és közismert tény, hogy a Győri Főkapitányság, illetve a győri német és magyar helyőrség zsoldját 1546-tól jelentős (váranként és korszakonként változó) mértékben az alsó-ausztriai rendek finanszírozták. A 17. század második felére, de még inkább a 18. század elejére ez a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen a törökök kiűzésével párhuzamosan megkezdődött a mintegy 150 éven keresztül létezett végvidék felszámolása is, amely maga után vonta a finanszírozás módosulását is. A Habsburg Monarchia pénzügyeinek és adórendszerének 17. század végi jelentős átszervezése egyre inkább azt eredményezte, hogy a zsold (pontosabban a zsold-hátralék) egy részét a rendek segélyei helyett már a magyarországi vármegyék hadiadójára terhelték rá.

A győri helyőrség létszáma a 17. század második felében többé-kevésbé állandónak volt mondható. A német katonák keretlétszámát 760 főben állapították meg (730 katona és nem csekély, jelesül 30 tüzérségi személyzet), míg 300 magyar lovas (huszár) és 275 magyar gyalogos (hajdú) állomásozhatott a várban. A németek ellátására 765 mérő gabonát, 5000 akó bort és 215 font sót írtak elő éves szinten az Élelmezési Főhivatalnál.²⁶

Kezdjük a források által többnyire *Teütsche in Raab*nak nevezett német katonákkal! Mindenekelőtt a forrásokból kirajzolódó néhány általános szempontra kell kitérnünk. A katonákat nem feltétlenül fizették évente 12 hónapra! A 17. század második felére általánossá vált, hogy csak 10, illetve 11 havi zsoldra tarthattak igényt. Fizetségüknek ráadásul csak kisebb hányadát kapták készpénzben, sokkal inkább az élelemben vagy a posztóban történő finanszírozásra van adatunk, azaz ez vált általánosabbá. Az egyes tiszteknek, vagy éppen közlegényeknek sem volt egységes fizetésük, olykor ugyanis azonos rangnál eltérő összegekkel találkozunk. Talán szerencsésebb, ha nem kifizetésről, hanem sokkal inkább elszámolásról beszélünk, hiszen a katonák – mint azt alább látni fogjuk – olykor éveken keresztül nem láttak készpénzt, ezért fontos volt számukra, hogy élelmiszerjárandóságuk ellenértékét az élelmezési hivatalban rendszeresen kiegyenlítsék. A kincstár számára is az volt tehát elsődleges, hogy az élelmezési hivatal pénztárában – elvileg – mindig meglegyen

²⁵ ÖStA FHKA HFU 1690. nov. 23. (Kt. 777. [r. Nr. 338.] fol. 337–352.) „...So seyndt bey der Schloss, Kayserin, Ungar und Wasser Pastein und etlichen anderen Aussenwerckhe die Fundamenten der Maurer von dem Wasser zerwachsen, schadhafft und bauföllig, ist auch stündlich, wan nicht geholfen, und die Reparation geschehe, deren weitere Ruin und folgende grössere Unkosten unfehlbar zubefürchten...”

²⁶ ÖStA FHKA HFU 1658. jún. 10. (Kt. 467. [r. Nr. 202.] fol. 16–23.); uo. 1663. febr. 15. (Kt. 492. [r. Nr. 215.] fol. 137.) Az adatok visszaköszönnék az Udvari Kamara tanácsosainak készített kézikönyvben is. KÖRBL: Die Hofkammer 402. De a 17. század végi adatokat a szakirodalomban is megtaláljuk: CZIGÁNY: Reform vagy kudarc 126, 143. Bécsi mérőben számolva kb. 34 425 liter gabonáról és bécsi akóban számolva kb. 290 000 liter borról, valamint 120 kilogramm sóról van szó. BOGDÁN: Mértékek 132–155, 328–348, 442–448.

a kiosztandó élelmiszeradagok pénzbeli fedezete. Sokszor ezt a mutatkozó pénzhány miatt csak hitelből tudták elérni, így a továbbiakban már a hitelezők kiegyenlítése került előtérbe. A győri német katonák finanszírozásának vitás kérdéseiről fennmaradt néhány elsőrangú forrás kiválóan illusztrálja ezeket a megállapításokat.

A győri német helyőrség ellátmányáról 1639-ben adott ki általános rendelkezést (*Ordinanz*) III. Ferdinánd magyar király (1637–1657).²⁷ Ennek értelmében a katonákat 12 hónapra fizették, amelyből 6 hónapot élelemben, 3 hónapot posztóban, 1,5 hónapot pénzben számoltak el, járt továbbá 1,5 hónap jóváírás (a leszereléskor fizetendő maradvány) is. 1655-re módosult a finanszírozás rendje, miszerint a 6 hónap élelem mellé 1 hónap készpénz és 1 hónap posztó járt. A 11 havi fizetség úgy jött ki, hogy 2 további hónapot az alsó-ausztriai rendek hozzájárulásként (*Lehen*) fizettek, valamint a győri sóhivataltól 1 hónap zsoldot sóban vehettek fel a katonák. Úgy tűnik, az igazi nagy módosításra 1672-ben került sor, hiszen az ebben az évben kelt újabb uralkodói rendelet értelmében már csak 10 havi finanszírozást hagytak jóvá: ebből 7 hónap volt az élelem, 1 hónap a pénz és 2 hónap az alsó-ausztriai rendek hozzájárulása. Vita abban volt, hogy a győri katonák képviselői szerint 10 hónapot biztosítana az Udvari Kamara különböző forrásokból, és ezen felül járna még a két hónap Alsó-Ausztriából. Az ebben a korszakban az Udvari Kamara számvevőségeként működő Alsó-Ausztriai Számvevőség azonban okfejtésében egyértelművé tette, hogy az alsó-ausztriai rendek által adott részt az éves zsoldba bele kell érteni. A katonaság fizetésében általánosnak tekinthető, hogy a készpénzfizetést nehezebben oldják meg az erre szakosodott hivatalok: sokkal inkább a természetben vagy posztóban történő kifizetés a jellemző.²⁸

1686-ban viszont éppen amiatt panaszkodtak a győri katonák, hogy az Élelmezési Főhivataltól a 7 hónapnyi élelmet és az alsó-ausztriai rendektől 2 hónapnyi „adományt” (pénzben és posztóban) megkapják ugyan, de a 10. hónapot már senki nem finanszírozza nekik. A beadvány vizsgálata kapcsán az Alsó-Ausztriai Számvevőség kifejtette – hivatkozva az Udvari Kamara irattárában talált régebbi dokumentumokra –, hogy az 1654–1685 közötti 32 esztendőben a győri német katonaság összesen 14 hónap pénzt és 27 hónap posztót kapott meg (azaz 41 hónapot), miközben minden évben felvette a 7 havi élelemellátmányt. Úgy okoskodtak, hogy ezáltal – hozzászámítva az 1686. évre szállítandó 3 hónap fizetséget, tehát összesen 44 hónapot – 12 hónappal többet kaptak a kincstár által finanszírozott részből, mint amennyi jár nekik! Ezt azzal a logikával tudjuk csak megérteni, ha az éves járandóságok kimutatásához az alsó-ausztriai rendek által kiadott évi 2 hónapot automatikusan hozzászámítjuk. Nehezményezte egyébként a számvevőség, hogy sem a katonaság, sem a főmustramenter, sem az élelmezési hivatal nem hajlandó az 1672. évi rendelet értelmében 10 hónappal számolni, ez pedig rendszeresen súrlódásokat és téves adatokat eredményez!

Összehasonlításként vegyük figyelembe, hogy az 1630 és 1653 közötti 24 évben a győri német helyőrség összesen 10 havi készpénzt és 12 havi posztó zsoldot kapott. Az említett 1639. évi rendelet alapján ebben az időszakban járt volna nekik

²⁷ Az *Ordinanz* 1639. évi példányát lásd ÖStA FHKA HFU 1639. jan. 3. (Kt. 373. [r. Nr. 159. fol. 3–16.]

²⁸ ÖStA FHKA HFU 1670. nov. 12. (Kt. 528. [r. Nr. 231.] fol. 29–115.)

36 havi készpénz és 72 havi posztó. A fenti logika alapján tehát a harmincéves háború alatti időszakra vonatkozóan egyértelműen kijelenthetjük, hogy a juttatásoknak csak töredékét kapták meg. A két különböző forrásban található adatok egyesítését követően – és figyelembe véve a finanszírozásban beállott változásokat – a következőket tapasztalhatjuk: a vizsgált 56 év (1630–1685) alatt a német katonák az élelmet hiánytalanul felvehették a győri élelmezési hivatalban (kenyér, só, bor), de a pénz- és posztófizetésben komoly elmaradás mutatkozott.²⁹

A Függelékben közzétett táblázatokból az is látható, hogy nagyjából 3–4 évente mindig sor került készpénz- vagy posztófizetésre a végvidéken, amellyel a felhalmozódott hátralékokat egyenlítették ki. A legnehezebbek nyilvánvalóan azok az időszakok voltak, amikor huzamosabb ideig nem érkezett semmi, mint pl. 1664 és 1670 között. Továbbra is hangsúlyozom, hogy a fenti adatok csak és kizárólag az Udvari Kamara által – tehát a központi költségvetésből – biztosított pénzekre vonatkoznak, az alsó-ausztriai rendek által kiadott pénzek tekintetében további kutatásokra van szükség, hogy megkapták-e és milyen arányban a katonák a nekik járó zsoldot?

Mivel az élelmiszert hónapról-hónapra megkapták a katonák, ezért felmerül a kérdés, hogy a mutatkozó pénzhányban hogyan sikerült időről-időre a győri éléstár feltöltése gabonával és honnan teremtették elő ennek fedezetét? Ebben a folyamatban, azaz a katonaság ellátásának és így fizetésének biztosításában kiemelt szerepet játszottak a mindenkori győri élelmezési igazgatók, amely hivatalt az 1660–1690-es években a Haas család tagjai töltötték be.

Johann Haas von Hochburg még mint a magyaróvári uradalom adminisztrátora 1667-ben 10 000 forint értékben szállított élelmet Győrbe, majd 1668-ban a Draskovich-uradalomtól és a Győr környéki egyházi és világi birtokokról vásárolt fel gabonát hasonló nagyságrendben. Az ügyleteket saját maga előre finanszírozta, mégpedig részben vagyonát fektette be az üzletbe, részben pedig hitelt vett fel. Tartozásai hitelezői felé oly jelentősre nőttek, hogy hasonlóan nagy volumenű üzletre 1670-ben már nem vállalkozott, pedig a bécsi Élelmezési Főhivatal (*Oberst-proviantamt*) vezetője, Jakob Schmittner kifejezetten erre számított. A korábbi, Hochburg által intézett szállításokra azonban fedezetet kellett találni, hiszen az ügylet praktikusán egy kölcsön volt, amit a tisztviselő nyújtott a kincstárnak. A kamara ugyanakkor továbbra is bízott abban, hogy Haas a pénzkérdés megnyugtató rendezését követően újra vállalja a gabonafelvásárlások előfinanszírozását. Először a morvaországi kamara bevételeire terheltek rá a fenti összeget, de mivel onnan csak követeléseit felét kapta meg, ezért más forrás után kellett nézni. 1668-ban így végül Alsó-Ausztria tartományi adójára terheltek rá, amelyről a szokásos udvari hadi fizető hivatali nyugtát is kiállították az élelmezési igazgatónak, hogy azzal forduljon a rendekhez. 1670-ben a még fennálló hátralékok kifizetését a Sziléziában található tarnowizi sóhivaltól remélte az Udvari Kamara, de az onnan várt 12 061 forint sem érkezett meg az élelmezési igazgatóhoz.

1671-ben már egy kisebb fajta vállalkozási szövetség jött létre Karl Franz Rescally, az Élelmezési Főhivatal akkori vezetője, Johann Haas von Hochburg győri élelmezési igazgató és Andreas Wunderlich élelmezési hivatali ellenőr között a győri,

²⁹ A fenti adatokból készített táblázatokat l. a Függelékben, az adatok forrásai: ÖStA FHKA HFU 1670. nov. 12. (Kt. 528. [r. Nr. 231.] fol. 29–115.), Uo. 1686. máj. 1. (Kt. 709. [r. Nr. 308.] fol. 1–25.)

a magyaróvári és a komáromi helyőrség számára szállítandó élelem felvásárlásának finanszírozására. A vállalkozás nagyságát jól példázza, hogy összesen 20 186 mázsa gabona felvásárlását irányozták elő, ebből Győrbe 12 439 mázsa kellett, amelyet 1670. július és 1671. március között használtak fel. Az ügylet fedezetét a kincstár ismételten az alsó-ausztriai rendek által megajánlott adóra terhelte rá.³⁰

A hátralékok ugyan egyre nagyobbak tűntek, ám ezzel párhuzamosan Haas egyre magasabbra lépett a hivatali ranglétrán. 1648–1668 között magyaróvári élelmezési igazgató volt, innen került Győrbe. Sőt, 1674-ben felkerült a bécsi Élelmezési Főhivatal élére, amelynek vezetését 1693. évi haláláig látta el. Mindeközben családja előmeneteléről is gondoskodott, hiszen fia, Johann Niklas Haas von Hochburg hamarosan örökébe lépett: 1679–1693 között volt győri élelmezési igazgató, míg Johann Franz Haas 1683–1693 között a magyaróvári uradalom adminisztrátora volt. Párhuzamosan nemesi címekkel is gyarapodott, amellyel már családja és örökösei pozícióit is erősítette: 1658-ban birodalmi nemességet nyert és a Hochburg előnév használatának jogát, mindemellett mentességet kapott polgári hivatalok viselése és védelmet a tőle esetlegesen követelt szolgáltatások kiadása alól. 1683-ban a Német-római Birodalom ősi „Ritterstand”-jába emelte I. Lipót, valamint előírta az „Edler” megszólítás használatát vele szemben. A legmagasabb élelmezési hivatali pozícióba került egykori győri élelmezési igazgató érdemeinek listája kifejezetten hosszúra rúgott: ezekből ehelyütt elég legyen csak annyi, hogy az adománylevélben I. Lipót által is elismert – nem tévedés – több 100 000 ezer forint értékű élelmiszerszállítmányok szerepelnek.³¹ A kockázatos üzletekből nyilvánvalóan sikerült jókora gazdasági hasznot is húznia, amelyet azután sikeresen váltott át a nemesi címmel járó további előnyökre. Minden bizonnyal a Haas család felemelkedése nem egyedi a győri végvidéki (és általában a) katonaság finanszírozása történetében. Erre utal, hogy a 17. század elején az alsó-ausztriai ún. Unterkriegszahlmeister pozíciót betöltő Wäggele család tagjainak felemelkedése szorosan összefüggött az általuk betöltött hivatallal és a katonaság fizetése során szerzett anyagi előnyökkel.³²

A bemutatott néhány példán keresztül is jól szemléltethető az a sokszor hangsúlyozott tény, miszerint a magyarországi végvidékek finanszírozásában micsoda hatalmas szerepet játszottak a Habsburg Monarchia tartományai. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy miközben a fenti ügyletek finanszírozása alapvetően ugyan külföldről történt, de a gabona beszerzése többnyire a Magyar Királyság területén zajlott, minden valószínűség szerint tizedjövedelmekből, valamint dunántúli, illetve alsó-magyarországi uradalmakból. Mint az a korábbi szakirodalomból és a fent bemutatott adatokból is kiderül, a felhajtott élelem ellenértékét minden esetben beszámították a zsoldba, tehát a katonák természetesen nem ingyen kapták az ellátmányt, hanem azért fizettek. Valójában azonban ez nem eredményezett effektív

³⁰ A gabonafelvásárlásokra és a helyőrség élelmezésére vonatkozóan lásd a következő udvari kamarai aktákat: ÖStA FHKA HFU 1668. okt. 15. (Kt. 515. [r. Nr. 226.] fol. 141–144.); Uo. 1670. jan. 30. (Kt. 523. [r. Nr. 229.] fol. 148–149.); Uo. 1670. febr. 3. (Kt. 523. [r. Nr. 229.] fol. 23–28.); Uo. 1670. márc. 3. (Kt. 523. [r. Nr. 229.] fol. 6–7.); Uo. 1670. szept. 12. (Kt. 526. [r. Nr. 230.] fol. 66–71.); Uo. 1670. nov. 12. (Kt. 528. [r. Nr. 231.] fol. 29–115.)

³¹ ÖStA AVA RAA Johann Haas von Hochburg.

³² PÁLFFY: Gemeinsam gegen II-8. sz. dok.

készpénzforgalmat, hanem általában az élelemjárandóságról szóló nyugtákat váltották be az élelmezési hivatalban.³³

A törökök kiűzésével párhuzamosan a pénzügyi szakemberek számára mind Bécsben, mind az egykori hadszíntéren egyértelmű volt, hogy a végvidék magyar és német katonáinak finanszírozási rendszerét át kell szervezni. A korábbi struktúrát fel kellett tehát számolni és lehetőség szerint új alapokra kellett helyezni. Nehézséget okozott, hogy a katonaság egy része a 17. században is akadozva kapta meg fizetését, így a századfordulóra akár jelentős hátralékok is képződhettek nemcsak egyének, de katonai csoportok felé is. Példának okáért a győri németek felé az Udvari Kamara által finanszírozandó részből felhalmozódott zsoldhátralék egy része is Alsó-Ausztriát terhelte, de annak kifizetését már más forrásból kellett megoldani. A következő tanulságos eset is azt bizonyítja, hogy a kifizetési rendszer milyen buktatókat rejtett magában és a megszolgált fizetség mily nehezen is érkezett meg a végvidékre.

1696 januárjában I. Lipót jóváhagyta, hogy a győri német katonák 1 hónap zsoldot készpénzben és két hónapot posztóban kapjanak meg. Mintegy másfél év múltán a pénzhiány miatt még mindig nem fizették ki a megítélt járandóságot, ezért az uralkodó még egy hónap készpénz kiutalását hagyta jóvá. Hiába volt a karlócai béke megkötése (1699. január) utáni békés állapot és a Habsburg Monarchia katonai kiadásainak csökkentése, az Udvari Kamara ezt a jogos illetményt továbbra sem biztosította a katonáknak. Éppen ezért 1700 szeptemberében az Udvari Hadi Fizető Hivatal újabb bizonyáglevélben ismerte el a fenti 4 hónapról – összességében 20 934 rajnai forint, azaz 26 168 magyar forint – kiállítandó nyugta jogosságát. Karl Heinrich von Steinsdorff győri várparancsnok és német főkapitány-helyettes ugyanakkor folyamatosan igyekezett az Udvari Haditanácsnál és az Udvari Kamaránál is elérni, hogy a zsoldhátralékról a nyugtákat állítsák ki, hogy azokat a megjelölt hivatalnál beválthassa a legénység. Leveleiben – természetesen – siralmas képet festett a győri német katonák helyzetéről, hiszen érthető módon a zsold mihamarabbi kiutalása volt a cél.

Noha a panaszos levelek gyakran túloztak, mégis sok apró részletet elárulnak a katonák mindennapjairól. A századfordulón úgy tűnik, hogy a korábban oly biztosnak tűnő élelmiszer-jóváírással is gondok akadtak. A parancsnok szerint ugyanis már nyolc negyedéve, azaz több mint két éve a győri élelmezési hivatal nem kap elegendő pénzt, így a katonákkal történt elszámolás után még nekik járó só- és borpénzt nem fizették ki. Vázolja mindemellett, hogy a katonák (és ne feledjük: családtagjaik) sokszor „előre ittak”, azaz hitelre fogyasztották az élelmiszert, így a tartozások kiegyenlítését a kiutalandó négyhavi zsoldhátralékból kívánták fedezni, vagy legalábbis bíztak abban, hogy újra hitelképesek lesznek a járandóságuk jóváírását követően. A katonai szolgálattal összefüggésben talán a magyar katonák nagyobb szabadsága, helyismerete és lehetőségei miatt jegyezhetette meg a parancsnok, hogy a várőrzés a németek feladata, ezért a német katona máshol nem vállalhat szolgálatot, más forrásból nem szerezhet jövedelmet. Steinsdorff nemcsak a helyőrség iránt érzett felelősségtudata miatt levelezett rendszeresen az elmaradt zsold ügyé-

³³ KENYERES: Uradalmak és végvárak 154, 172–174, 214., SARUSI: A murányi vár élelemellátása 237–276., SARUSI: Murány végvár 121–130.

ben, hanem saját elmaradt járandóságai kifizetését is követelte az Udvari Kamaránál. Kifejtette többek között, hogy 1691. októberi kapitányi kinevezése óta 23 316 forint hátraléka halmozódott fel (több, mint a mintegy 750 fős helyőrség négyhavi zsoldja!), emellett saját vagyonából is 7000 forintot elköltött, hogy mindennapi kiadásait vinni tudja.

A katonáknál említett 20 934 forint zsoldhátralékára nem volt egyszerű fedezetet találni, hiszen a tartományok adóit és a különféle hivatalok jövedelmeit olykor évekre előre lekötötték. 1702 tavaszán bizakodva próbálták meg a győri sóhivatal bevételeire ráterhelni ezt az összeget. Johann Wilhelm Jobst győri sóértékesítő és ellenőre, Mathias Wolfgang Frömrig támogatták a parancsnok ez irányú kezdeményezését, Michael Dizent von Felsenthal a magyarországi sóértékesítő hálózat vezetője, azonban visszautasította ezt a lehetőséget. Indoklásában kifejtette, hogy a sójövodelmek a legbiztosabbnak tekinthetők, ezért azokat elsődlegesen mindig az udvartartás kiadásaira utalják át, ugyanakkor a megmaradó pénzeket már az alábbi katonai kiadásokra lekötötték: Arad erődítésére 19 000 forintot, az erdélyi, a bajai, a szegedi és likavai gabonavásárlásokra 22 500 forintot, továbbá az Ebergényi- és a Kollonics-féle huszárezredekre 4184 forintot.

1702 telén ugyanakkor úgy tűnt, sikerül megnyugtatóan rendezni a zsoldhátralék sorsát: a fenti összeg egy részét, összesen 8000 forintot ugyanis a Magyar Királyság budai körzete 1701. évi hadiadó-hátralékára terheltek rá. Jakob Anton Schweidler a körzet főhadbiztosa ugyanakkor Johann Christoph von Khrag főmustramestert figyelmeztette arra, hogy körzete hátralékait már lekötötték, ezért ő a befolyt pénzeket máshová fogja majd kiutalni. A levelezésből nem derül ki egyértelműen, de feltételezhető, hogy az Udvari Hadi Fizető Hivatal, vagy a polgári és katonai érdekek összehangolását végző Budai Tartományi Bizottság kiállította a szükséges nyugtákat. Ennek tudatában a győri német helyőrség tekintélyes része és a várparancsnok szerződést kötöttek 1702. december 5-én, amelynek értelmében a megítélt kéthavi posztó járandóságról lemondtak a tisztek és a közlegények a várparancsnok javára, hiszen – mint írják – annyi segítséget kaptak már tőle a kifizetésekkel kapcsolatban. Elképzelhető ez alapján, hogy a parancsnok bizonyos összegekkel támogatott egyes tiszteket, mert a helyőrség másik része (akik nem írták alá) zúgolódt a megkötött kontraktus miatt. A legénység azonban nem mondott le a kéthavi zsold készpénzben történő kifizetéséről, sőt mindenféle levonás nélkül kívánta azt megkapni. A szerződéssel kapcsolatban ugyanakkor a főmustramester is kételyeket fogalmazott meg, amennyiben elismerte, hogy – bár a kéthavi, posztóban és a készpénzben számított illetmény megegyezik – a posztókifizetés általában az Udvari Kamara hasznára történik, azaz a kiszámlázott összeg (jelen esetben: 10 467 forint) mintegy feléért, harmadáért szállítják ki a végvidékre a posztót. Attól tartott, hogy a szerződést a gyakorlatban úgy alkalmazzák, hogy a beígért 8000 forint felét, azaz 4000 forintot automatikusan Steinsdorff kapja meg, így a helyőrség jelentős hátrányt szenved, míg a várparancsnok kisebbfajta haszonra tesz szert. A megfontolások ellenére az Udvari Kamara 1703. január 24-én megírta a Főhadbiztosságnak, hogy a szerződés értelmében a budai körzet 1701. évi adóhátralékára terhel 8000 forintból kéthavi posztónak megfelelő összeget el kell különíteni, mert az Steinsdorff parancsnokot illeti, ugyanakkor a helyőrség nem szenvedhet kárt, azaz járandóságukat levonások nélkül kell megkapniuk. Az azonban

további kutatásokat igényel, hogy a hivatkozott 1701. évi adóhátralék befolyt-e egyáltalán a hadbiztos által kezelt kerületi hadpénztárba, és ha igen, abból ténylegesen mikor jutottak hozzá jogos illetményeikhez a győri német helyőrség tagjai.

Steinsdorff „harca” legalább a győri német helyőrség jövőbeni járandóságaival kapcsolatosan eredményre vezetett. A megszűnő győri végvidék katonasága ugyanis a korábban megszokott forrásokból már nem kapott jövedelmet, ezért zsoldjukra új fedezetet kellett találni. Az Udvari Kamara végül – talán éppen a parancsnok levelei hatására is – a győri, a komáromi, a pozsonyi és a szendrői állandó helyőrség rendszer fizetését és ellátmányát az 1700/1701. évi katonai költségvetésben Alsó-Ausztria, Belső-Ausztria és Horvátország tartományok adóbefizetéseire terhelte rá. Mindez annak ismeretében válik kiemelten nagy eredménnyé, hogy ebben a katonai költségvetésben a magyarországi várőrségek közül a fentiek mellett mindössze a munkácsi, az egri, a budai, a nagyváradi, a tokaji helyőrségek szerepelnek.³⁴

A győri német kapitánynak különleges regálé jogai is voltak,³⁵ amelynek igyekezett is érvényt szerezni, hogy innen pótolja rendszertelenül csordogáló fizetését. A századfordulón Karl Heinrich von Steinsdorff német főkapitány-helyettestől megvonták a regálék beszédésének jogát, amelyet még 1651-ben III. Ferdinánd hagyott jóvá a mindenkori győri parancsnok számára. Mivel – mint azt láttuk – a parancsnok több esetben is előfinanszírozhatta a helyőrség zsoldját, vagy a katonák élel-miszerjárandóságát, ezért érthető módon szerette volna, ha „befektetései” gyümölcsözőek lesznek. Éppen ezért nem riadt vissza attól, hogy minden követ megmozgasson céljai érdekében. A jogosnak vélt javadalmaiért és elmaradt fizetéséért kardoskodó Steinsdorff azonban 1702-ben kezdeményezte, hogy a Függelékben részletesen közölt, 33 különféle kisebb-nagyobb haszonvételeket újra érvényesíthesse. Minden bizonnyal részben sikerrel járhatott, mert a török kiűzését követő országgyűlések törvényeket hoztak a Győr várában a főkapitányok által élvezett királyi haszonvételek eltörlése érdekében. Úgy tűnik egyébként, ennek a szokásnak csak az 1720-as évek második felében vetettek véget, miután egy kiküldött bizottság megvizsgálta ezt az ügyet.³⁶

A Győri Főkapitányság várainak magyar helyőrsége esetében az idegen katonasághoz hasonlóan összetett és vegyes rendszert tapasztalhatunk a magyar helyőrségek esetében is, miként ez nem volt másként a megelőző egy évszázadban sem. Ám a nagy török háború természetesen komoly változásokat hozott számukra is. Az 1680–1690-es évekre vonatkozóan a forrásokban leginkább a főkapitányok vagy ép-

³⁴ A győri német helyőrség 20 934 forintos zsoldhátraléka kifizetésére vonatkozó udvari kamarai ügyiratokat lásd: ÖStA FHKA HFU 1701. máj. 3. (Kt. 927. [r. Nr. 412.] fol. 222–268.); Uo. 1702. szept. 20. (Kt. 953. [r. Nr. 423.] fol. 496–504.); Uo. 1703. jan. 24. (Kt. 957. [r. Nr. 425.] fol. 415–437.). Az 1700. november és 1701. október közötti katonai költségvetést lásd: Uo. 1701. szept. 14. (Kt. 933. [r. Nr. 415.] fol. 145–229.). A posztófizetéssel kapcsolatos haszonra lásd pl. TRAWNICEK: Tuchsold und Landschaftsjuden 32–36., PÁLFFY: Gemeinsam gegen II-8. sz. dokumentum. Az Udvari Kamara tanácsosainak kézikönyve nyíltan ki is mondja, hogy a végvidéki fizetést úgy kell kivitelezni, hogy az Őfelsége hasznára váljon, így akár a rosszabb minőségű pénz és posztó kiosztása is elképzelhető volt. KÖRBL: Die Hofkammer 390.

³⁵ VILLÁNYI: Győr vár és város helyrajza 118.

³⁶ Lásd az „1715. évi XLIII. törvénycikk a császári királyi katonaság kihágásairól és a károsultaknak e tekintetben adandó elégtételről” és az „1723. évi XXI. törvénycikk a katonaság kihágásainak és az úgynevezett „regáléknak” megszüntetéséről”.

pen magyar helyetteseik által a végvidéki haderőből, szabad legényekből toborzott alakulatok finanszírozása kerül előtérbe. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a készpénzfizetéssel ritkán ellátott végváriak képtelenek voltak olyan fegyverzet kiállítására, amely a tábori szolgálathoz elengedhetetlen lett volna. Rendszeresen követelték ugyanis, hogy számukra a hadjárat kezdetén – változó arányban – két-három hónapnyi készpénz és ugyanennyi posztó zsoldot utaljon ki az Udvari Hadi Fizető Hivatal, azaz a hadjárat idejére szóló pénzt előzetesen kérték kifizetni. Az 1680-as évekből ugyan van még adatunk arra, hogy a végvárakban állomásozó katonák, tisztek fizetésére is sor került, de ez a gyakorlat lassan eltűnik szemünk elől.

Az Alsó-Ausztria által biztosított fizetés gyakorlata egészen 1695-ig fennmaradt, hiszen ebben az évben döntött úgy a tartomány vezetése, hogy beszünteti a végvidék korábban igen jelentős finanszírozását és a magyar katonák vonatkozásában a továbbiakban csak a győri, tatai és palotai magyar hajdúk és huszárok jövedelmét állja.³⁷ E döntést a Győri Főkapitányság vezető magyar tisztjei sikeres érdekérvényesítésének tekinthetjük. Ne feledjük: Palota várának főkapitánya és uradalmának földesura Zichy István győri magyar főkapitány-helyettes volt, míg Tata várának főkapitánya Csáky László, aki Zichyt követte a győri magyar főkapitány-helyettesi pozícióban. Ennek következtében a kieső veszprémi és pápai helyőrség és tisztjeik ifj. Zichy István vicegenerális útján próbálták elérni, hogy az Udvari Kamara találjon számukra új finanszírozási forrást. Farkas András pápai és Reitter Ferenc veszprémi seregdeákok kérvényükben éves javadalmazásuk (100 forint pénzben és ugyanennyi posztóban) utalványozását kérték, mivel – mint írták – Alsó-Ausztria a pápaiak és veszprémiek javadalmazását nem fizeti többé.³⁸ 1696-ban egyébként úgy tűnik, hogy Alsó-Ausztria a megmaradt helyek számára folyósította a szokásos végvidéki fizetést.³⁹

Az éves zsold egyébként a Győri Főkapitányság váraiban szolgáló magyar vitézek számára a meglévő gyakorlat szerint⁴⁰ 5 hónapnyi pénzben és 5 hónapnyi posztóban járt.⁴¹ Kérdéses persze, hogy a zsold mekkora részét kapták élelemben. A tatai magyar huszárok és Csáky László főkapitány 1699-ben a komáromi élésmester számadásai szerint részben pénzben, részben természetben kapták meg a végvidéki fizetési szabályozás szerint (*Gräniz Tax nach*) érvényes járandóságu-

³⁷ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1696. Jan. nr. 13. (Bd. 398. fol. 7r.)

³⁸ ÖStA FHKA HFU 1696. szept. 17. (Kt. 861. [r. Nr. 379.] fol. 178–179.) „...von gehörigen Orthen wie dan sonderlich dem kays. Obrist Mustermaister Amt eingezogene information, weillen die N.Ö. Landschaft denen Papper und Vesprimer weiter kein Zahlung mehr zu laisten habe, sondern solche per transactionem auf die HC gekommen seie...”

³⁹ ÖStA KA HKR Prot. Reg. 1696. Apr. nr. 185. (Bd. 398. fol. 184r.); TRAWNICEK: Tuchsold und Landschaftsjuden 210–211.

⁴⁰ Pl. az 1668. évi végvidéki fizetéskor is így kapták fizetésüket. ÖStA KA AFA 1669. máj. 6.

⁴¹ Johann Karl Bartholotti az Udvari Hadi Fizetőhivatal vezetőjének jelentése: „... was die Wesprimer und Papper anbelangt, ist solche allezeit von der N. Ö. Landschaft mit der Raaber ungarischen Gräniz Miliz, sovil den Ambt wissent mit 5 Monath in Gelt und sovil in Tuch jährlich bezahlt worden, ob nun aber solche Bezallung auf eine hochlöblichen Hofcammer bei Ablesung der Steyr Geföhlen, ist den Ambt unbewust, wan also eine Bezahlung erfolgen sollte...” ÖStA FHKA HFU 1695. máj. 5. (Kt. 843. [r. Nr. 370.] fol. 84–117.)

kat.⁴² Keszthely helyőrsége a készpénzben és posztóban fizetett havi zsold mellett gabona- és sóellátmányban is részesült, amelyet általában a pápai élésházából kaptak meg. A források szerint az itteni lovasok másfél mérő gabonára és egy kúp sóra voltak jogosultak (értéke: 2 rajnai forint, 26 krajcár és 2 dénár), míg a gyalogosok egy mérő gabonát kaptak a sójárandóság mellé (értéke: 1 rajnai forint és 39 krajcár).⁴³ Az ehhez hasonló kimutatások alapján is látható, hogy a hivatalnokok a felvett élelmiszer értékét minden esetben kifejezték pénzben is, így könnyítve meg az adott költségek elszámolását az Udvari Hadi Fizetőhivatal pénztárában.

A *Grenzbezahlung* „leszállításáról” fennmaradt források közelebb vihetnek a magyar katonaság finanszírozási rendszerének megértéséhez. Az 1690. évi szerbiai hadjáratra történő toborzáskor Zichy István 1000 hajdú és 600 lovas kiállítását vállalta úgy, hogy a katonák két havi pénzt és három havi posztót kapnak meg előre. A számítások szerint az állomány összes követelése 14 061 forint volt, amelyből az Udvari Hadi Fizető Hivatal kiküldött tisztviselője Kaspar Grundler mindössze 12 000 forintot kapott meg (eredetileg a fizetésre 18 000 volt előíranyozva, aminek a felét Erdődy Kristóf Magyar Kamara-elnök állta, a másik felét a magyar kamarai jövedelmekre terheltek, de utóbbiból csak 3000-t kapott). Grundler augusztus 25-én indult Bécsből, 26-án ért Győrbe, 27-én a Főhadbiztosság által a mustra elvégzésére kirendelt Nikolas von Hochburg győri élelmezési igazgatóval együtt megkezdték az előkészületeket. Augusztus 28-án megtartották a gyalogság mustráját, majd 29-én a 6000 forintból elkezdték kifizetni a 2 havi zsoldot, hátha azzal megelégednek a Győri Főkapitányság területéről toborzott katonák, de a hajdúk akarták a 3. hónapot is. Erre Grundler írt Bécsbe, hogy a további 6000-t küldjék neki, de 30–31-én még nem volt változás, ezért felmerült, hogy ha nem fogadják el a 2 hónapot, akkor a pénzzel inkább visszamegy Bécsbe. Grundler ezután tanácskozott Zichyvel, végül szeptember 1-jén megegyeztek a katonákkal, hogy ha a Magyar Kamara által adandó 6000 forint rendelkezésre áll, akkor kifizetik a 3. havi zsoldot is. Végül 1-jén kifizették a kéthavi zsoldot és a katonák szeptember 3-án Győrből útra keltek a hadszíntér felé.

Az összetoborzott 600 huszár mustrájára Palota mellett került sor, de Zichy még az indulás előtt Győrben felajánlotta, hogy saját vagyonából kifizeti a 3. havi zsoldot, ha azok is húzódoznának a kéthavi ellátmány elfogadásától és az elindulástól. Végül szeptember 3-án útra keltek Győrből és 4-én este megérkeztek a palotai táborba, 5-én lezajlott a mustra, ám a lovasok sem akartak két hónappal megelégedni, hanem kérték a szerződésben megszabott három hónapot. Erre Zichy kiadott nekik 2564 forintot, így 6-án lezajlott a fizetés és 8-án a fizetőmester megbízottja visszatért Győrbe. Szeptember 9–10-én Hochburggal megírták az elismervényeket, és jöhetett a 30 győri naszádos kifizetése: nekik is ígéretet tettek a teljes kifizetésre, így ők is elindultak. Gmudler 12-én visszaérkezett Bécsbe, jelentette, hogy a csapatokat rendben találta, és a fizetség kiutalása után egyből el is indult a verbuvált katonaság.⁴⁴ Tehát a táborba szálló magyar végvidéki haderő finanszírozásába nemcsak a központi hadipénztár, de időről-időre elsősorban a régióban érdekelt magyar

⁴² ÖStA FHKa HFU 1700. márc. 2. (Kt. 913. [r. Nr. 405.] fol. 21–26.); KÖRBL: Die Hofkammer 402.

⁴³ VÉGH: Keszthely végvárváros 173.

⁴⁴ ÖStA FHKa HFU 1690. okt. 26. (Kt. 776. [r. Nr. 337.] fol. 347–373.)

arisztokraták (mint a fenti esetben Erdődy Kristóf és Zichy István) is beszálltak. A rendszer adminisztrációja természetesen az Udvari Hadi Fizetőhivatalra hárult, de – mint ez az eset is bizonyítja – a pénzhiány miatt előállt patthelyzet megnyugtató megoldását kizárólag Zichy főkapitány-helyettes fellépése biztosította.

A magyarországi német származású katonaság számára a katonai szolgálatért járó járandóság az egyetlen biztos bevételi forrás lehetett. Magyar társaik több lábon álltak: földművelés, postaszolgálat vagy éppen a hódoltsági portyázások és adószedés.⁴⁵ A magyar katonaság létalapja ugyanakkor szinte biztos nem a rendszertelenül kiutalt pénz- és posztóállítmány lehetett. A Balaton környéki várakban és a Kanizsa elleni főkapitányságban pedig elsősorban a szőlőművelésben és a marha-kereskedelemben való részvételben testesült meg.⁴⁶

Mint azt a legújabb hadtörténeti kutatások is bebizonyították, a magyarországi végvidéki katonáskodó réteg előtt a 17. század folyamán egyre szélesebbre tárult a formálódó állandó hadseregben történő szolgálatvállalás lehetősége. Ez természetesen nemcsak a török elleni hadszínteret, hanem a Rajna-mentén és Itáliában, Franciaország ellen viselt háborúban való harcot is jelentette. A Habsburgok állandó hadseregében történő alkalmazás ugyanis a korábban helyhez kötött végvidéki katonák számára a folyamatos helyváltoztatást és az élettértől, a helyi gazdasági kapcsolatoktól való tartós távolmaradást jelentette – mint például egy itáliai bevetés esetében. Így a további szolgálatvállalás fejében ez a társadalmi réteg gyökeres életmódváltásra kényszerült, míg a katonaelettel járó kiváltságok elvesztésébe belenyugvó „vitézek” gyakorlatilag korábban megszokott földművelő-kereskedő-iparos életvitelüket folytatták, immár megszabadulva hadi kötelezettségeiktől.⁴⁷

Összegzés

Korábban a török frontvonalon húzódott végvidék felszámolása jelentős változásokat hozott a császárváros védelmében oly meghatározó szerepet betöltött Győri Főkapitányság, a győri erődváros és annak helyőrsége viszonyaiban is. Tanulmányomban igyekeztem elsősorban az Udvari Kamara levéltárából újonnan feltárt források segítségével olyan példákat hozni, amelyek jól illusztrálják az országos szinten is lezajlott folyamatokat: egyes korábbi végvárak eltűntek ugyan, de mások – mint Győr is – új szerepkörbe kerültek. Városunkban, pontosabban annak előterében ráadásul olyan komoly építkezések (elővédművek) indultak Franciscus Wymes vezetésével, amelyek miatt Győrt még évtizedekig a Magyar Királyság egyik legjelentősebb várának tartották.

Láthattuk továbbá, hogy a (német és magyar) helyőrség a 17. században bizonyíthatóan – olykor nagy késéssel, de – többnyire megkapta zsoldját vagy annak egy hányadát, a 17. század végén ugyanakkor már igen komoly küzdelmet kellett folytatniuk a magyar és a német katonáknak a hátralékok kiegyenlítéséért is. Alsó-Ausztria rendjeinek logikus döntése – miszerint a végvidék finanszírozását csökkentik – a századvégen tovább nehezítette a győri katonák helyzetét. A német hely-

⁴⁵ CZIGÁNY: Reform vagy kudarc 119–120.

⁴⁶ VÉGH: Birodalmak határán 190, 202, 206.

⁴⁷ CZIGÁNY: Reform vagy kudarc 177.

őrség zsoldja – úgy tűnik – a 18. század elején rendeződhetett, hiszen az Alsó-Ausztriából érkező posztó mellett az osztrák örökös tartományok és a magyarországi vármegyék hadiadójára is számíthattak.

Végezetül szükséges megjegyezni, hogy a tanulmányban felvetett kérdéseket még lehet és érdemes is tovább boncolgatni (bevonva az alsó-ausztriai rendek általi finanszírozásra vonatkozó forrásokat is), hiszen a helyőrség pontos létszámviszonyai (nem csupán a keretlétszámok) és zsoldjuk konkrét összege, a polgárokkal való együttélésük vagy éppen a várparancsnokok szerepe további vizsgálatokra sarallhatják a kutatót. A törökök kiűzése utáni időszakra vonatkozóan a győri erőd-város mint katonai objektum sorsa, valamint helyőrségének társadalmi beilleszkedése olyan újabb kutatási témát rejt tehát magában, amelyet a jövőben mindenképpen érdemes lenne – akár külön kötet formájában is – részletesebben fel dolgozni.

FÜGGELÉK

1. sz. táblázat

A győri német és a győri, illetve balatoni végek magyar katonaságának kifizetett készpénz és posztó értéke, 1630–1670⁴⁸

év	kifizetések	pénz (forint)	posztó (forint)
1630	A németeknek és magyaroknak 2 havi készpénz és 2 havi posztó	16 171	16 719
1634	A németeknek és magyaroknak 2 havi készpénz és 3 havi posztó	16 320	25 310
1638	A németeknek és magyaroknak 3 havi készpénz és 2 havi posztó	26 001	16 128
1649	A németeknek és magyaroknak 2 havi készpénz és 3 havi posztó	16 823	26 152
1653	A németeknek 1 havi készpénz és 2 havi posztó, és a magyaroknak 2 havi készpénz és 3 havi posztó	10 751	19 795
1654	A németeknek 1 havi készpénz és 2 havi posztó, és a magyaroknak 2 havi készpénz és 3 havi posztó	10 339	18 862

⁴⁸ Az adatok forrása: ÖStA FHKA HFU 1670. nov. 12. (Kt. 528. [r. Nr. 231.] fol. 84–86.) „Extract was in nachfolgenden 26 Jahren, als von anno 1630 bis 1656 in Zeit der gewesten Kays[erlichen] Hofcammer. HC Präsidenten als (herrn Abbtin zu Crembsmünster, herrn Breiner, herr von Kollowrath und herrn grafen von Weissenwolf) für Bezahlungen und Monatsolder in Gelt und in Tuch auf die Raaberische Gränizen abgeführt worden.“

1655	A németeknek 1 havi készpénz és 1 havi posztó, és a magyaroknak 3 havi készpénz és 3 havi posztó	10 344	14 445
	26 év alatt összesen	106 749	137 411
	A készpénzben és posztóban kiadott járandóságok összesen	244 160	
1658	A németeknek 1 havi készpénz és 2 havi posztó, és a magyaroknak 3 havi készpénz és 3 havi posztó	131 99	208 32
1660	A németeknek 1 havi készpénz és 1 havi posztó, és a magyaroknak 2 havi készpénz és 2 havi posztó	8 410	135 72
1664	A németeknek és magyaroknak 2 havi készpénz és 3 havi posztó	17 434	41 893
	14 év alatt összesen (1657–1670)	39 043	76 297
	A készpénzben és posztóban kiadott járandóságok összesen	115 340	
	Az előírások szerint az előző 26 évhez (1630–1656) ki kellett volna utalni	131 470	
	Ennyivel kevesebbet utaltak ki	16 130	

2. sz. táblázat

A győri német helyőrség készpénzben, posztóban és élelmiszerben kifizetett zsoldja, 1654–1685⁴⁹

év	havi zsold (pénzben)	pénzben (forintban és krajcárban)	havi zsold (posztóban)	posztó értéke (forintban és krajcárban)	havi zsold (élelem-ben)	élelem értéke (forintban és krajcárban)
1654	1	7626 f. 36 kr.	2	15921 f. 24 kr.	7	47 799 f. 38 kr.
1655	1	8224 f. 25 kr.	1	8665 f. 34 kr.	7	47 207 f. 29 kr.
1656					7	47 757 f. 19 kr.
1657					7	47 914 f. 24 kr.
1658	1	7157 f. 33 kr.	2	14 315 f. 6 kr.	7	47 531 f. 13 kr.

⁴⁹ Az adatok forrása: ÖStA FHKA HFU 1686. máj. 1. (Kt. 709. [r. Nr. 308.] fol. 17.) „Extrakt aus denen Hofkriegszahlamts Rechnungen, was der teutschen Guarnison zu Raab von anno 1654 bis Ende 1685 als inner 32 Jahren, von Jahr zu Jahr an Proviant, Geldt und Tuech für Month-Soldt, abgestattet worden. wie volgt.“

1659					7	46 910 f. 30 kr.
1660	1	6607 f. 30 kr.	1	8091 f. 20 kr.	7	48 431 f. 42 kr.
1661					7	48 732 f. 19 kr.
1662					7	48 886 f. 51 kr.
1663					7	48 938 f. 39 kr.
1664	2	13 617 f. 17 kr.	4	27 936 f. 40 kr.	7	49 668 f. 29 kr.
1665					7	50 114 f. 32 kr.
1666					7	49 036 f. 15 kr.
1667					7	48 385 f. 59 kr.
1668					7	48 959 f. 3 kr.
1669					7	48 101 f. 42 kr.
1670					7	60 217 f. 6 kr.
1671	2	13 049 f. 40 kr.	4	25 883 f. 30 kr.	7	48 311 f. 56 kr.
1672					7	48 236 f. 50 kr.
1673					7	48 406 f. 35 kr.
1674	2	13 428 f. 24 kr.	4	26 237 f. 50 kr.	7	48 113 f. 35 kr.
1675					7	48 140 f. 35 kr.
1676					7	47 808 f. 15 kr.
1677			1	6690 f.	7	48 171 f. 42 kr.
1678	2	13 421 f. 36 kr.	4	26 378 f. 9 kr.	7	48 421 f. 47 kr.
1679					7	48 133 f. 23 kr.

1680					7	47 989 f. 33 kr.
1681					7	48 016 f. 37 kr.
1682	2	13 215 f. 30 kr.	4	27 281 f.	7	48 143 f. 5 kr.
1683					7	46 439 f. 32 kr.
1684					7	45 755 f.
1685					7	46 864 f. 30 kr.
Σ	14	96 348 f. 31 kr.	27	187 400 f. 35 kr.	224	1 551 546 f. 12 kr.

3. sz. táblázat

A győri német parancsnok regálé jogai, Karl Heinrich von Steinsdorff ezredes, főkapitány-helyettes által 1702-ben közölt adatok alapján⁵⁰

Megnevezés	érték (f=forint, x=krajcár)
1. 80–120 darab, a hídon áthajtott ökör után	1 f 30 x
2. Szénával megrakott szekér után	1 f 30 x
3. Hallal megrakott szekérről egy darab hal vagy tiszteletdíj	
4. Ugyanennyi szózott halból	
5. Rácoktól vagy hódolt jobbágyoktól és erdélyi szekerekről, amelyek Bécsből szárazföldön vagy vízen érkeznek és 2, 3 vagy több szekérnyi árut hoznak, mindegyik szekér után	1 f 30 x
6. Ugyanígy, ha hasonló áruk Törökországból jönnek, mindegyik szekér után	1 f 30 x
7. Mindegyik hajómalomtól, amelyek szeles időben a Rábcán futnak, egy mérő búza vagy	1 f 30 x
8. Ugyancsak a Rábcán futóktól 1 mérő búza vagy	1 f 30 x
9. Minden malomtól, amelyek nyáron a Szentdombi-bástya körül járnak	1 f 30 x
10. Piac idején mindegyik stand után	1 f 30 x
11. Mindegyik zsidó stand után	1 f 30 x
12. Minden idegen zsidótól, akik Győrben tartózkodnak	1 f 30 x
13. Ha a hídon disznókat hajtának, arányosan jár 1 forint, vagy több, vagy kevesebb	
14. Száz teknősbékából két darab	

⁵⁰ Az adatok forrása: ÖStA FHKA HFU 1702. jan. 12. (Kt. 937. [r. Nr. 417.] fol. 135–136.) „Specification derjenigen Regalien welche denen Herrn Commendanten der teütschen Guarnison und Vestung Raab von unerdenckhlichen Jahren her ruhig zue gestanden und Anno 1651 den 12 Jener von ihro kays. may. allergnädigst bestettiget worden.“ A parancsnok által összeállított jogokat fordításban adom közre.

15. Gyümölcszel megrakott hajóról egy teli puttony	
16. A Győrben eladott fazekas áruból, száz darabból két darab	
17. Győrbe hozott mázsányi zsírból egy font	
18. A hajóhídon idegenek által behozott borból tiszteletdíj	
19. Száz köteg hagymából, fokhagymából két köteg	
20. Egy szekér gyapjából	6 x
21. A péktől, aki a perecüzletet bérli, évente egy feldolgozott disznót vagy	10 f
22. Mindegyik bolt vagy fabódétól évente egy tutajfa vagy	1 f 30 x
23. Minden a várban boltot működtető rác évente egy szőnyeget vagy takarót	20 f
24. A pozsonyi apácák a hidacska miatt évente egy hordó bort	
25. A sümegi püspök a tized miatt évente egy hordó bort	
26. A piacra érkező rácok régebben adtak egy dukátot mindegyik stand után, egy ideje megegyeztek azonban, hogy ez sok, ezért együtt adnak minden piac előtt	26 f
27. A bognárok évente adnak egy vasalatlan szekeret	
28. A kádár öt forint értékben felszerelést	
29. A kötélverő évente köteleket vagy	7 f 30 x
30. A sertés-mészáros évente egy süldőt vagy	6 f
31. Minden gabonával megrakott szekér után	3 x
32. NB. mivel ezek a gabona szállítmányok többnyire vízen érkeznek, ezért minden ide érkező hajótól	1 f
33. Menlevelek, amelyek miatt egy írnokot és egy tolmácsot kell tartani, mindegyik után	3 x

FORRÁSOK

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv,

AVA = Allgemeines Verwaltungsarchiv

RAA = Reichsadelsakten

FHKA = Finanz- und Hofkammerarchiv

HFU = Hoffinanz Ungarn

KA 0 = Kriegsarchiv

HKR Prot. Reg. = Hofkriegsrat Protokoll–Registratur

HKR Prot. Exp. = Hofkriegsrat Protokoll–Expediit

AFA = Alte Feldakten

SZAKIRODALOM

- BÁNKÚTI: Két katonáskodó = BÁNKÚTI IMRE: Két katonáskodó nemes a XVII. században: Kisfaludy László és Miskey István. Arrabona 15. (1973) 257–271.
- BEDY: A győri vár = BEDY VINCE: A győri vár és várkapitányok a 16. és 17. században. Győri Szemle 4. (1933:7) 147–161.
- BORBÍRÓ–VALLÓ: Győr városépítéstörténete = BORBÍRÓ VIRGIL – VALLÓ ISTVÁN: Győr városépítéstörténete. Budapest, 1956.
- BOGDÁN: Mértékek = BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) Budapest, 1991.
- CZIGÁNY: Reform vagy kudarc = CZIGÁNY ISTVÁN: Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom hadrendjébe. 1600–1700. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Milleneumi Könyvtára 4.) Budapest, 2004.
- FILEP: Győr XVII. századi = FILEP ANTAL: Győr XVII. századi településtörténetéhez. Arrabona 3. (1961) 101–109.
- GECSÉNYI: Győr városa = GECSÉNYI LAJOS: Győr városa 1526 után. Arrabona 18. (1976) 195–221.
- GECSÉNYI: Városi önkormányzat = GECSÉNYI LAJOS: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. Arrabona 22-23. (1986) 99–127.
- HEGEDŰS–SZABÓ: Győr vármegye = HEGEDŰS ZOLTÁN – SZABÓ ZOLTÁN: Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái V. 1651–1675. Győr, 2009.
- KENYERES: A Magyar és a Szepesi = KENYERES ISTVÁN: A Magyar és a Szepesi Kamara bevételei és kiadásai a XVII. században. Fons 24. (2017) 3–67.
- KENYERES: Uradalmak és végvárak = KENYERES ISTVÁN: Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. (Habsburg Történeti Monográfiák 2.) Budapest, 2008.
- KISS: A XVII. századi Győr = KISS ÁKOS: A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Miskey István. Arrabona 10. (1968) 93–104.
- KÖRBL: Die Hofkammer = HANSDIETER KÖRBL: Die Hofkammer und ihr ungetreuer Präsident. Eine Finanzbehörde zur Zeit Leopolds I. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 54.) Wien, 2009.
- LÁSZLÓ: A győri Püspökvár = LÁSZLÓ CSABA: A győri Püspökvár építéstörténetének vázlata. Arrabona 38. (2000) 97–130.
- LEVÁRDY: A középkori győri székesegyház = LEVÁRDY FERENC: A középkori győri székesegyház pusztulása és első barokk átépítése. Arrabona 12. (1970) 83–109.
- OROSS: A Magyar Királyság = OROSS ANDRÁS: A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése. (Fons könyvek 4.) Budapest, 2013.
- PÁLFFY: A Császárváros védelmében = PÁLFFY GÉZA: A Császárváros védelmében. A Győri Főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- PÁLFFY: A modern hadtörténetírás = PÁLFFY GÉZA: A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai. Hadtörténelmi Közlemények 119. (2006) 538–559.
- PÁLFFY: Gemeinsam gegen = PÁLFFY GÉZA: Gemeinsam gegen die Osmanen. Ausbau und Funktionen der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv. Budapest–Wien, 2001.
- PFANNL: Régi ábrák = PFANNL JENŐ: Régi ábrák és képek Győr váráról. Győri Szemle 1. (1930:7) 217–242.
- PFANNL: A győri vár = PFANNL JENŐ: A győri vár és téglái. Győri Szemle 3. (1932:10) 276–283.
- PFANNL: Gróf Wymes Ferenc = PFANNL JENŐ: Gróf Wymes Ferenc a győri vár újraépítője a 17. században. Győri Szemle 4. (1933:7-9) 185–202., 4. (1933:10) 251–265.

- PFANNL: Kézirajzi tervek = PFANNL JENŐ: Kézirajzi tervek Győr váráról. Győri Szemle 15. (1944:1) 2–19.
- SARUSI: A murányi vár = SARUSI KISS BÉLA: A murányi vár élelemellátása a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás a 16. század második felében (Studia Agriensia 22.) Eger, 2001. 237–276.
- SARUSI: A természet által = SARUSI KISS BÉLA: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. (Disszertációk Budapest Főváros Levéltárából 1.) Budapest, 2008.
- SZÉKELY: A győri vár = SZÉKELY ZOLTÁN: A győri vár XVI. századi reneszánsz kapui. Arrabona 41. (2003:1-2) 83–117.
- SZÉKELY: Kép és valóság = SZÉKELY ZOLTÁN: Kép és valóság. Törökkori metszetes várabrázolások és forrásai Győr példáján. XVI. század. Arrabona 44. (2006:2) 131–174.
- SZÓNYI: Győr-belvárosi = SZÓNYI ESZTER: Győr-belvárosi ásatások. Arrabona 45. (2007:1) 109–148.
- TRAWNICEK: Tuchsold und Landschaftsjuden = PETER TRAWNICEK: Tuchsold und Landschaftsjuden: Beiträge zur Geschichte der Soldzahlung in Tuch durch die niederösterreichischen Stände und ihrer Finanzierung durch Wiener Juden im 17. Jahrhundert. Phil. diss. Wien, 2000.
- VÉGH: Birodalmak határán = VÉGH FERENC: Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században. Budapest, 2007.
- VILLÁNYI: Győr vár és város = VILLÁNYI SZANISZLÓ: Győr vár és város helyrajza, erődítése, háztelék- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882.

THE GYŐR CASTLE AND ITS GARRISON AT THE TURN OF THE 17-18TH CENTURIES

There are only a few examples of monographs addressing the history of the different castles in the 16th–17th century in Hungarian historical literature. This study does not aim at reviewing the military history of the Győr Castle (local historical data embedded into the wider country history, building history, sieges or the number of garrison), but it analyses its wider surroundings and its connections with the city laying next to it and its relations with the military superintendent.

The winding-up of the former front line after the expulsion of the Turks brought with it major changes into the life of the Győr Superintendence, Győr Castle and its garrison. With laying now farther from the front line the importance of Győr Castle, which had been of primary importance in view of the defence of Vienna for more than 100 years before, now declined comparing to the castles of Buda, Eszék or Arad at the turn of the 17–18th centuries. Using relevant sources this study illustrates the nation-wide tendency: while certain border forts disappeared, others – such as Győr – gained other roles.

In the middle of the 17th century extensive fortification works started in the foreground of Győr under Franciscus Wymes' management which maintained the fame of Győr as one of the strongest castles of the Kingdom of Hungary for decades on. Today Győr is considered by the public as a Baroque city, but this situation might have not occurred without the Turkish Age, since the cityscape and the glorious past dates back to the 16th and 17th centuries. The city gained European fame also in this period, when the peoples of Europe learned its name during the fights against the Turks.

After the expulsion of the Turks financial experts saw it clearly that the financial system of the Hungarian and German soldiers of the former frontier line should be reorganised. The former structure should be wound up and placed onto new foundations.

The soldiers of the garrison usually received their service pay or at least a percentage of it in the 17th century, but at the end of it they severely had to push for receiving the arrears. The logical decision of the estates of Lower Austria to reduce the support of the former border front further aggravated the situation of the Hungarian soldiers in Győr. The service pay of the German soldiers seems to get sorted at the beginning of the 18th century, because they received cloth from Lower Austria and could count on both the conscription of the Austrian hereditary regions and the Hungarian counties. Finally, it should be mentioned that the questions raised by the study can and must be further analysed to cast more light to the numbers of the garrison, the exact sum of their service pay, their coexistence with the burghers and the powers of the castle commanders.

András Oross

Kelemen István

BORTERMELÉS ÉS BORFOGYASZTÁS A SZÉCHÉNYIEK FERTŐ-PARTI BIRTOKAIN A 17–19. SZÁZADBAN*

1. A Széchényiek vázlatos birtoklástörténete

A Fertő környezetének sajátos mikroklímája már a kelták és a rómaiak számára lehetővé tette, hogy a tó felé lejtő domboldalakon szőlő- és bortermeléssel foglalkozzanak. A középkortól kezdve a tó nyugati és déli partja több uradalomhoz tartozott. [Fertő]Rákost a győri püspökség, Balfot Sopron szabad királyi város birtokolta. A déli parton [Fertő]Boz, Hidegség, [Fertő]Homok, [Fertő]Széplak, majd a 19. század közepétől Hegykő határában terült el szőlőhegy (*promontorium*, *Weinberg/Weingebürg*).¹ A vizsgált falvak: Boz, Hidegség és Homok a 14. századtól a Kanizsaiak, majd 1534-től az örökükbe lépett Nádasdyak földesúri hatalma alatt álltak. Már ekkor is jelentős, jól jövedelmező szőlőtermesztést folytattak a területen.²

1678-ban – Széchényi I. György (1605–1695) kalocsai érsek birtokhalmozó politikájának köszönhetően – a sárvár-felsővidéki uradalom³ tartozékaként mindhárom falu a Széchényiek birtokába került.⁴ Az érsek halála után unokaöccse, II. György (1656–1732) lett a Széchényi-birtokok örököse. Utóda, I. Zsigmond (1681–1738) halála után, 1741-ben négy fia: Ignác (1712–1777), László (1713–1760), Antal (1714–1767) és II. Zsigmond (1720–1769) felosztotta egymás között a családi birtokokat. Homok Ignácé lett, Hidegséget Antal kapta, Boz Lászlónak jutott.⁵ A bozi, a hidegségi (és homoki), a nagycenki, a peresztégi és a [sopron]kövesdi urasági szőlőket, valamint e falvak szőlőhegyeiről járó bordézsmá- és hegyvám-jöve-

* Jelen írás KELEMEN ISTVÁN: Szőlő- és bortermelés a Széchényiek Fertő-parti birtokain a 19. század elejéig című, 3,5 ív terjedelmű kézírata alapján készült. Itt mondok köszönetet KÜCSÁN JÓZSEF néprajzkutatónak szíves szakmai iránymutatásaiért. A mű egyes részei elhangzottak Szőlészet és borászat a Széchényiek Fertő-parti birtokain címmel 2012. november 19-én az MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára és a Bormarketing Műhely Nonprofit Kft. által szervezett Soproni Kékfrankos – Bortörténeti előadások keretében. A tanulmányban a korszak általánosan használt történelmi helyett két tizedesjegyre kerekített tizedestörteket alkalmaztunk. Emiatt egyes táblázatok összecsoraiiban anomáliák adódtak. A pénznemeket rövidítettük: forint (Ft), dénár (d), krajcár (kr).

¹ Mivel Széplak csak 1682–1771 között volt a Széchényiek (zálog)birtokában, vizsgálódásunk szőlőhegyére nem terjed ki. Hegykő szőlőhegyi szabályzata 1843-ban kelt. ÉGETŐ: Hegytörvények 239–242.

² KOMORÓCZY: Nádasdy Tamás 86–89., THOLT: A sárvári uradalom 60, 65. Idézi: ÉGETŐ: Adatok a Sárvár-Felsővidéki 21–29.

³ A XVII. század derekától hegykői uradalomnak is nevezték. KELEMEN: Adatok a sárvár-felsővidéki 359–377.

⁴ Gr. Nádasdy Ferenc (1625–1671) kivégezése után birtokai a koronára szálltak. I. Lipót 1677-ben örök áron átengedte ezeket a javakat gr. Draskovich Miklósnak és nejének, Nádasdy Krisztinának. Mivel Draskovich nem tudta kifizetni a vételárat, júliusban megállapodott Széchényi I. Györggyel, hogy Felsővidék nagyobb részét elzálogosítja neki. A zálogjogon bírt birtokokat 1711-ben gr. Széchényi II. György szerezte meg örökjogon. BARTFAI SZABÓ: A sárvár-felsővidéki I. 446–448, 702–706.

⁵ László halála után Bozt Antal kapta meg. KELEMEN: Gróf Széchényi. Homokot 1752–1796 között a Schmidegg család bírta.

delmet maguk között négy egyenlő részre osztották.⁶ 1777-ben a családban bekövetkezett halálesetek és jogutódlási megállapodások következtében az összes birtok Széchényi II. Zsigmond fia, Ferenc (1754–1820) kezében egyesült. Ferenc 1787-ben szerződést kötött Sággy Dániel cenki ispánnal, melyben 6 évre árendába adta neki a sárvár-felsővidéki uradalmat. A haszonbérleti szerződést lejártá előtt egy évvel, 1792-ben közös megegyezéssel megszüntették.⁷ Ferenc gróf a hitbizományi kötöttség alól mentes, szabad vagyonát még életében, 1814. augusztus 31-én – fennként egyenlő arányban – felosztotta három fia között. Az osztályos egyezséggel a Fertő-parti jószágok Széchényi Istvánnak (1791–1860) jutottak.⁸

2. A szőlők jogi helyzete 1848 előtt. Adózás a szőlők után

A vizsgált területen minden szőlőföld a földesúri jogokat gyakorló Széchényiek főhatalma alatt állt. Egy részüket saját, uradalmi kezelés alatt tartották és főként robotmunkával műveltették meg (allodiális/majorsági/privát szőlők). A többi szőlőt a termés után járó törvényes járadék fejében, vagy attól mentesítve – a földesúri jogok sérelme nélkül (*salvo jure dominali permanente*) – „tulajdonba” adták művelésre. A szőlőbirtokos – akár úrbéres, nemes vagy polgár volt az illető – ennek függvényében vagy járadékköteles, vagy szabad szőlőföldhöz jutott.

1848 előtt, a rendi korszakban a szőlők nem tartoztak a jobbágytelki állományhoz, hanem az indusztriális (szorgalmi) földek közé sorolták őket, mint amelyeket a jobbágy saját szorgalmával tett művelhetővé.⁹ Az ilyen föld már Werbőczynél is a jobbágy tulajdonának számított, de természetesen nem teljes, polgári értelemben vett tulajdonról van szó.¹⁰ A szőlők majorsági (allodiális) jellegűnek számítottak. Emiatt egyfelől mentesek voltak az állami adótól és a robottól, másfelől pedig a szabad adásvétel tárgyait képezték, jobbágytelek birtoklásától függetlenül szerezhettek maguknak faluközösségek, templomok és a legkülönbözőbb társadalmi állású vidékiek (*extraneusok*) is. A más településen (akár külföldön!) lakó, birtokló és adózó természetes (nemes, polgár, klerikus, jobbágy) vagy jogi személy (pl. szerzetesrend, templom) egyaránt lehetett külbirtokos. Az 1767-es urbárium nem tett különbséget az úrbéres és a nem úrbéres jobbágyszőlők között, így kizárta azokat az úrbériség köréből.¹¹

A szőlőművelés módját, a termés utáni adózást, valamint a szőlőbirtokosok, szőlőművelők jogait és kötelességeit a földesúr által kiadott hegytörvények szabályozták. A szőlőhegyek élén hegymesterek álltak, akik vigyáztak a hegyre, felügyelték a szőlőpásztorokat és megbüntették a károkozókat.¹² Égető Melinda ku-

⁶ BARTFAI SZABÓ: A sárvár-felsővidéki II. 513–514, 573–584.

⁷ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. O. fol. 1–4, 254–256.

⁸ BARTFAI SZABÓ: A sárvár-felsővidéki II. 651–652.

⁹ Mivel a szőlő ültetése nagyobb munkával és befektetéssel járt, az uraság a szőlőt a jobbágytól nem közbecsű szerint válthatta magához, mint a földet és a rétet, hanem csak igaz becsű értékelése alapján (Hármaskönyv, III. rész 30. cím 8. §).

¹⁰ SZLADITS: Magyar magánjog 27–28. (Hármaskönyv I. rész 134. cím 2. §).

¹¹ VARGA: A jobbágyi földbirtoklás 40, 52, 53.

¹² A hegytörvények és a szőlőhegyek belső életének ismertetését mellőzzük. A sárvár-felsővidéki uradalom hegytörvényeit közölte: ÉGETŐ: Hegytörvények. Feldolgozás: ÉGETŐ: Adatok a Sárvár-Felsővidéki.

tatásai nyomán ismert, hogy a bozi és a hidegségi szőlőhegy nagyobb önállóságot élvezett az uradalmon belül, mint például a kövesdi vagy a lövői.¹³

A vizsgált uradalomban a szőlőföld utáni járadékot a hegyvám (*Bergrecht, ius montanum*) és az egyháztól bérelt dézma/tized (*Zehend, decima*) képezte. A hegyvám előre meghatározott mennyiségű bort/mustot jelentett, míg a tized nagysága a termés mennyiségétől függött. Kilencedet Sopron megyében 1767 előtt semmilyen terményből nem szedtek.¹⁴ Mária Terézia 1767-ben kiadott urbáriumai előírta, hogy a jövőben itt a kilencedet készpénzben kell szolgáltatni, felét Szent György, felét Szent Mihály napján. A hegyvámot pozsonyi akóban számolva kellett teljesíteni.¹⁵ Azért, hogy a korábbinál magasabb hegyvámot sehol se kelljen adni, elrendelték a jobbágyságok szőlőjének – vármegyei pecsét alatti – összeírását és annak feljegyzését, hogy pozsonyi mértékkel számolva mekkora hegyvám jár utánuk. Előírták, ha valamelyik évben a szőlő nem hoz termést, akkor a hegyvámot csak a jövő év terméséből kell megadni. A jobbágyságokat nem kényszeríthették arra, hogy saját hordóikban adják a borbéli tizedet és hegyvámot.¹⁶

Az adószedés technikai lebonyolításáról kevés forrással rendelkezünk. A hidegségi és a homoki szőlőhegy összevont hegyvám- és dézsmaregisztrumai végén 1697-től útmutatót helyeztek el arra nézve, miként kell a törkölyt dézsmálni.¹⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy „törköly” alatt mást értettek, mint manapság, mert a tizedszedés valószínűleg a lédús, musttal kevert, összezúzott bogyókat tartalmazó álagból, a szőlőcefréből történt, amiből a mustot szűrték. A feljegyzés szerint 12 tinna (csöbör) törköly után 1 tinna, 10 tinna után 0,75 tinna 3 pint 2 meszely, 3 tinna után 1 tinna, végül nyolcad tinna után 1 meszely dézsmát szedtek. A mindenkori hegymesterek mentességet élveztek a hegyvám alól.

1772-ben előírták a cenki tiszttartónak, hogy a hegyvám és a dézma beszedésekor a mustból – az uraság engedélye nélkül – senkinek a maga hatáskörében ne adjon, sőt minden járandó dézsmát híven és szorgalmasan szedjen össze, és a leltár után az ő számadásába kerüljön.¹⁸ Az 1794. évi instrukciók alapján a dézsmálást az egész uradalomban a tiszttartó végezte, aki összeírta, hogy a majorsági, a hegyvámos és a dézsmás borból mekkora mennyiség jött be, majd az összeírást az illetékes tisztnak elküldve benyújtotta az uraságnak.¹⁹

A hegyvámot és a dézsmát a 19. század elején is a törkölyös szőlőből szolgáltatták be, a szüret idején. 1812-ben Hidegségen az volt a szokás, hogy valahányszor a szőlőbirtokos teleszedte szekerére helyezett edényét, a hegymesterek megtekintették és lemérték (fizerlés) a szőlőtermést az uraság tisztjének jelenlétében, aki azt írásba foglalta. Amikor a szüret megtörtént, akkor a termést nem lehetett házhoz vinni, hanem a falu közepén lévő tágas helyen kellett hagyni és abból a dézsmát és a hegyvámot kiadni. Csak ezután lehetett a maradékot hazaszállítani. Boz esetében

¹³ ÉGETŐ: Adatok a Sárvár-Felsővidéki 22–29.

¹⁴ TÓTH: A Mária Terézia-kori, TIRNITZ: Antworten auf die.

¹⁵ 1 akó = 32 pint.

¹⁶ 1767. évi urbárium, V. pont 4–7. §, VII. pont 17. §.

¹⁷ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 4–9, 17–91. Évkör: 1677, 1697, 1699–1709, 1731.

¹⁸ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 172. (Instrukció 1772.)

¹⁹ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 633. (Instrukció 1794.)

csak annyit tudunk, hogy a hegyvámot és a dézsmát az urasági tisztek szokták beszedni.²⁰ A homoki dézsmát és hegyvámot a hidegségi pincébe szállították.²¹ Ugyanakkor 1814-ben azt írták elő az ispánoknak, hogy – miután a főtiszt által kirendelt tiszttel jelenlétében az új termést megakolva összeírták – a termésből a dézsmát a régi szokás szerint a must kiforrása után vegyék ki és hordassák az uraság pincéjéhez.²²

A szőlőknek egyéb termőföldektől való eltérő jogi státuszával magyarázható az a gyakorlat, hogy azon földekről (ilyenek Bozon voltak), amelyek a szőlők között kerültek el, birtokosaik hegyvámot adtak az uraságnak, és az azokon termesztett bármiféle termésből dézsmát, vagy – ha a föld nem volt hegyvámos, akkor – irtás-pénzt és dézsmát szolgáltatottak (1812).²³

A törvényes járadékként beszedett termény jelentős mennyiséget tett ki. Az 1812-ben készült kimutatás szerint – háromévi átlag alapján – Bozon a földesúr évente hegyvámából 43 akó, dézsmából 107 akó (összesen 150 akó) bort kapott, Hidegségen (Homokkal) a hegyvám (66 akó) és a dézsma (164 akó) évente 230 akót tett ki.²⁴ Ha ehhez hozzávesszük az 1814-es adatokat – mely szerint Bozon évente 16 akó majorsági és 150 akó dézsmás bor termett, míg Hidegségen és Homokon 46 akó volt a majorsági, 235 akó a dézsmás bor –, kitűnik, hogy a járadék címén beszedett mennyiség többszörösen felülmúlta a majorsági termést.²⁵

Az adószedéssel megbízott uradalmi tisztviselők és a járadékfizetésre kötelezettek közti konfliktusra mutat rá Niczky Lázár esete. Niczky a hegyvám- és dézsmaszedéssel kapcsolatos komoly visszaéléseket leplezett le 1748 novemberében Mihályiból a négy Széchényi fivérnek írt levelében. Előadta, hogy mindenkinek azonos a panasz, akik a Széchényiek szőlőhegyein járadékköteles szőlőt birtokolnak. Azt állítják ugyanis, hogy az uraságok dézsmásai csalást követnek el, mert a hegyvámot és a dézsmát a törvényes meszelynél sokkal nagyobb mértékkel szedik. A fertályos (meszelyes) mérőedényt mondják nagyobbobbnak, és azt állítják, hogy néhány évvel korábban Rotten György számtartó nagyobbította meg azt. Niczky nem akart ezen állításoknak hitelt adni, de magának is szembesülnie kellett azok valódiságával. Történt, hogy 1745-ben 24 pint hegyvámot és fél csöbör 3 pint 2 meszely dézsmát (összesen: 190 meszely) kellett beszolgáltatnia. Ezt a vármegye hiteles meszelyével kimérlettette, majd megküldte az uradalomnak. Ezen kívül a kolduló ferenceseknek is küldött 26 meszelyt. Az akkori dézsmaszedő, Bölcs József ezt nem adta át a barátoknak, hanem a járadékkal együtt ott fogta, így 216 meszelyt vett magához. Ráadásul jogot tartott még további 14 meszelyre. Következésképp Niczky 40 meszellyel adózott többet az előírtnál. Amikor ezt jelezte Bölcsnek, azt mondta neki, hogy ő nem csináltatott új mérőedényeket, hanem a régieket használják.

Niczky ezután cselhez folyamodott. 1748-ban 210 meszely hegyvámot és dézsmát kellett szolgáltatnia. Ennek kifizetésére 2 magyar csöbör (320 meszely) mustot vett Hidegségen, amiből a dézsmások kimérték a 210 meszely járandóságot. Amikor

²⁰ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 182–183., MNL OL P 623. II. k. 5. sz. G. fol. 76–77.

²¹ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

²² MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 6. sz. fol. 105. (Instrukció 1814.)

²³ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

²⁴ Uo.

²⁵ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 14. sz. Táblázatok.

a maradékot Niczky „igaz” meszellyel kimérette, kiderült, hogy 64 meszellyel többet vettek el tőle. Levélében kijelentette: „Kinszerítetttem már ezen kétt ízben véghez vitt próbákra nízve az közönséges panasznak hitelt adnom, hogy Nagyságotok dézmásai az hegyvámott és dézmát hamis mértékkel szedik, mert magaman tapasztaltam”. A többi panaszost megnyugtatta, hogy a Széchényiek nem tudnak a dologról. Vállalta, hogy az esetről maga számol be a fivéreknek. A levélben kijelentette, hogy itt nem jelentéktelen mennyiségekről van szó, mivel az országnak „mind az négy státussából lévő rendek Nagyságotok szőlős hegyein dézmás szőlőkett birnak”, azokat mind megrövidítették. Szociális érzékenységgel kérdi: „hát az sok porciózó seginsigh, az ki szőleinek jutalmát vires verőtékkal keresi, mennyi kárt vallott? ki leszen az, az ki megh mondhattya”. Tudja, a Széchényieknek ebből nem származik haszna, mert a járandóságot lajstromok szerint adják be, így csak az adószedők nyerésszednek. Biztos benne, hogy a grófok kiderítik az igazságot. Azt javasolja nekik, mivel szőlőhegyeik „érdemessek” rá, a mérőedényeket rézből készíttessék el, majd egy szolgabíró jelenlétében a Pozsonyból küldött hiteles meszellyel mérjék meg azokat, és egyezés esetén rájuk metszhetik családi címerüket.²⁶ Az úgy további fejleményeiről nem szólnak a források.

3. A termőterület

3.1. A szőlőtermő dűlők

A szőlőtermő dűlőknek valószínűsíthetően már a középkorban kialakult elnevezése a későbbi korokban is tovább élt. Az 1563-ban felvett hegyvám-jegyzékben már szerepel a Fertő-parti termőterületek megnevezése: a hidegségi „Bede Hegye”, „Sziget hegye”, „Köwes-hegy”, „Chilla Hegye” és „Thorom Hegye”, a bozi „Bozy Hegy” és „Szent Ilona azzon hegye”, végül pedig a homoki „Homokj hegy”.²⁷

Homokon a 17–18. században a Kis-Böde (Bödő) és az Új-hegy dűlőkben termesztettek szőlőt, a 18–19. század fordulójától pedig a Staretz-ben (Staricz, Sztárec). Hidegségen négy szőlőhegy terült el: Torony-hegy, Csilla-hegy, Köves-hegy (Kövecses) és Nagy-Böde (Buda hegye, Bödő-hegy). A legtöbb dűlőben Bozon folyt a termelés. 1741-ben ezek a helyek a következők voltak: Hosszú-hegy (Langberg), Kis Köves (Klein-Steiner), Közép-hegy (Mittelberg), Kis Közép-hegy (Klein-Mittelberg), Nagy Közép-hegy (Gross-Mittelberg), Szekérút mellett (a mező felőli dűlőben), Fertő felől való dűlő, Szent Ilona-hegy (a mélyút mellett és a felső dűlőben), „Hianner Stáig” („Hiannersteig”, azaz a felső dűlőben a Fertő felől), „Gradiner” (Földvár, „Gradine”). 1812-ben az alábbi helyszíneken voltak a szőlőültetvények: Gross- és Klein-Mittelberg, Dudles, Gradina, Spitzberg, Steiner.

A termőterületek 19. század eleji kiterjedését az 1856. évi kataszteri felmérés térképlapjain ábrázoljuk.²⁸

²⁶ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. J. fol. 31–33. A levél megadja az űrmértékek egymáshoz való arányát: 1 csöbör = 40 pint = 80 icce = 160 meszely.

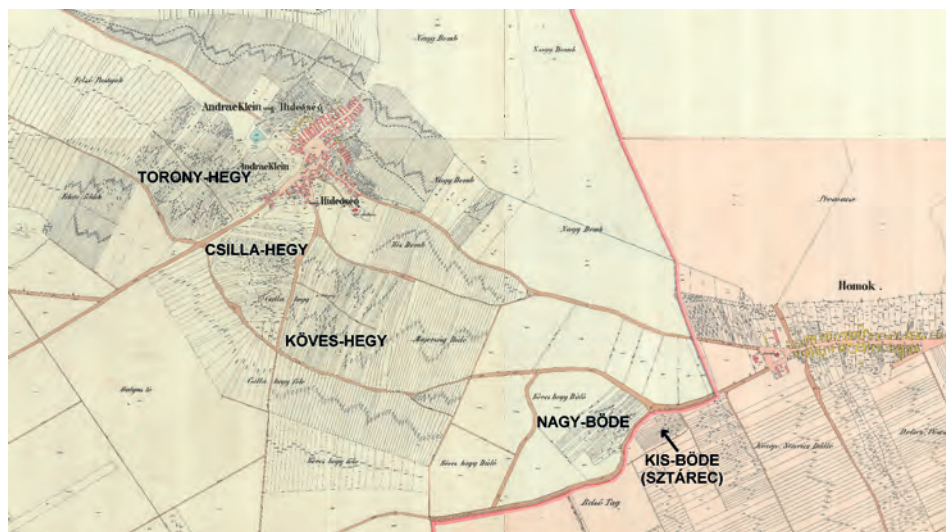
²⁷ A jegyzőkönyv egy részét közli: MIKÓ: Czenk és Pereszteg 265–284. A teljes vonatkozó forrás: MNL OL E 159. fol. 249–255, 260–261.

²⁸ MNL OL S 78 196–198. téka. A kataszteri térképek digitális változatban is hozzáférhetők. Georeferált Vármegyei Kataszteri Térképek. Győr, Moson, Sopron (1856–1857) 1:2880 georeferált. DVD, Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2009.

1. térkép

A bozi termőterület a 19. század közepén (MNL OL S 78 196. téka)

2. térkép

A hidegségi és a homoki termőterület a 19. század közepén (MNL OL S 78 197-198. téka)

3.2. A termőterület nagysága

A teljes termőterületet először 1740/41-ben írták össze, korábbiakról csak részadatokkal rendelkezünk. Az 1677. évi urbáriumban csak a helyi jobbágyok által helyben birtokolt szőlők nagyságát tüntették fel. Bozon 54, Hidegségen 258,5, Homokon 160,5 pintes szőlőt regisztráltak.²⁹ Az 1715. évi országos összeírás során

²⁹ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 6. sz. Urbárium 1677. Datálása: KELEMEN: Adatok a sárvár-felsővidéki 359.

feljegyezték ugyan a helyi szőlőhegyeken a járadékköteles szőlőket, de az összeírás nem terjedt ki a majorsági szőlőkre. Bozon a helyiek kezén összesen 228 kapa szőlőt találtak, Homokon a helybelieknek 207 kapa szőlője volt. Hidegségen a helyiek összesen 301 kapányit birtokoltak, a vidékiek kezén 204 kapányit írtak össze. Ez a mennyiség azonban nem teljes, hisz pl. Hegykő összeírásakor a helyiek kezén 142,5 kapás szőlőt jegyeztek fel, amelyek mind Hidegségen feküdtek.³⁰

1. táblázat

Az 1715. és az 1718. évi összeírások adatai

	Boz			Hidegség		Homok
	helyiek	vidékiek	ausztriaiak	helyiek	vidékiek	helyiek
	kapa			kapa		kapa
1715	228	na.	na.	301	346,5	207
1718	229	1126	137	216	720	27

Ha az 1718. évi összeírás adatait összevetjük az 1715. évi adatokkal, szignifikáns eltéréseket tapasztalhatunk. (1. táblázat) Homokon 3 év alatt a szőlőterület 87%-os csökkenését látjuk. Figyelemre méltó azonban, hogy Hidegségen összesen 33 homokinak 261 kapa szőlője volt. Az „elveszett” szőlőföldet itt kereshetjük. Ezt támasztja alá az is, hogy 1715-ben megjegyezték, a szőlők, amelyeket a homokiak művelnek, a hidegségi szőlőhegyen találhatóak.³¹ Hidegségen a termőterület növekedését tapasztaljuk. Míg a helyiek birtokában ugyan kevesebb szőlőt találtak, a külbirtokosok szőlőterülete – részben a fenti ok miatt – közel a kétszeresére nőtt. Bozon a helyiek kezén lévő szőlők nagysága nem változott, ugyanakkor – az allodiális szőlők kivételével – megismerhetjük a teljes termőterület nagyságát, hisz feltüntették az extraneusok és az ausztriai illetőségűek által bírt szőlőket is.³² A fentiek alapján egyértelmű, hogy az 1718-i adatok (Bozon 1492, Hidegségen 936, Homokon 27 kapa) közelebb állnak a tényleges állapothoz, mint a 3 évvel korábbiak.

Az 1728-i országos összeírás során a helyi jobbágyság járadékköteles szőlői mellett nyilvántartásba vették a vidékiek és a nemesek kezén lévőket, továbbá figyelmük kiterjedt az új telepítésű szőlőkre is.³³ Utóbbiak a földesúrnak járó adók alól meghatározott ideig adómentességet élveztek. (Arányuk Bozon 13,21%, Hidegségen 2,61%, Homokon 17,14% volt.) A szőlőterület teljes nagyságát azonban még így sem tudjuk meg, hiszen az összeírás a Széchényiek majorsági szőlőire továbbra sem terjedt ki. 1718-hoz képest némileg csökkent a bozi termőterület (1272 kapa), ugyanakkor Hidegségen (1074 kapa) és Homokon (35 kapa) növekedést tapasztalunk. Még szembevetőbb a változás, ha az 1733. évi uradalmi conscriptio adatait vesszük szemügyre. Bozon több mint a duplájára nőtt a szőlőterület nagysága (2787 kapa). Ez még akkor is zavarba ejtő (avagy expanzív telepítésre utaló) növekedés 5 év alatt,

³⁰ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1715.

³¹ Az 1812-es topográfiai összeírás is megjegyezte, hogy a homoki szőlő „Hidegséghez vagyon foglalva”. MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

³² MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 7. sz. Conscriptio 1718.

³³ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1728.

ha ezt az értéket a korábban össze nem írt szabad szőlőkkel (397 kapa) együtt kell érteni. Némiképp Hidegségen is folytatódott a növekedés (1259 kapa, ebből 95 kapa szabad), míg Homokon (33 kapa) közel azonos értéket jegyeztek föl.³⁴

Mivel a Széchényi I. Zsigmond halála miatti birtokosztályhoz szükséges volt az urasági szőlőterületek nagyságának ismerete, az összeírók 1740/41-ben ezeket is feljegyezték. Ennek alapján immáron mindhárom falu határában pontosabb képet kaphatunk a szőlőhegyek nagyságáról. A szőlőültetvények Bozon 2340, Hidegségen 1855, Homokon 27 kapa nagyságban terültek el.³⁵

Az 1752. évi Nádasdy-féle összeírás alkalmával ismét csak a járadékköteles szőlőket regisztrálták. Az 1728. évhez képest csökkenést láthatunk Bozon (1096,25 kapa) és Hidegségen (804,5 kapa), míg Homokon (37,5 kapa) némi növekedés történt. Természetesen azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy esetleg valójában nem is történt csökkenés, hanem az „eltűnt” szőlők egyszerűen csak kikerültek a járadékköteles státusz alól.³⁶

Az 1812. évi topográfiai felmérés³⁷ során Homokon összesen 20,33 kapa szőlőt regisztráltak (1 kapát 273 négyszögöllel számoltak).³⁸ A bozi szőlőterület nagysága 1324 kapa volt, Hidegségen 1836,19 kapa szőlőt írtak össze. (Mindkét helyen 1 kapát 80 négyszögölnek vettek).

2. táblázat

Finkoir Ferenc uradalmi mérnök kimutatása a szőlőföldek nagyságáról

helység	dűlő	hegyvám-bevallás	mérnöki kimérés alapján					
		alapján	meglévő szőlő		puszta szőlő		összes szőlő	
		pint	nöl	kapás	nöl	kapás	nöl	kapás
Homok	Staretz	35,50	5137,00	64,19	40,00	0,50	5177,00	64,69
Hidegség	Bedi-hegy	105,50	14065,00	175,81	0,00	0,00	14065,00	175,81
	Köves-hegy	264,75	50725,00	634,06	235,00	2,94	50960,00	637,00
	Csilla-hegy	218,00	27540,00	344,25	2301,00	28,75	29840,00	372,00
	Torony-hegy	403,50	48530,00	606,63	3662,00	45,75	52192,00	652,38
	összesen	991,75					147057,00	1837,19
Boz	Kis Követses	70,63	10250,00	128,13	1757,00	21,94	12007,00	150,06
	Esterházyé	na.	3547,00	44,31	0,00	0,00	3547,00	44,31
	Közép-hegy	153,25	26815,00	335,19	2806,00	35,06	29621,00	370,25
	Szt. Ilona képnél	385,50	52433,00	655,44	1315,00	16,44	53748,00	671,88
	Dudles, Spitzberg	na.	1707,00	21,31	1608,00	20,06	3315,00	41,38
	Gradina	33,25	3325,00	41,56	414,00	5,19	3739,00	46,75
	összesen	642,63					105977,00	1324,63

³⁴ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 8. sz. Conscripctio 1733.

³⁵ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscripctio 1741.

³⁶ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripctio 1752.

³⁷ A felmérésről: Tilkovszky, Széchényi Ferenc.

³⁸ 1 kapát 80 négyszögöllel számolva: 69,39 kapás.

Az 1814. évi birtokosztállyal, illetve az azt előkészítő, 1812. évi topográfiai összeírással összefüggésben készülhetett Finkoir Ferenc uradalmi mérnök keltezetlen kimutatása.³⁹ (2. táblázat) A táblázat a majorsági és a nem majorsági szőlőket egyaránt tartalmazza. 1 kapás területet 80 négyszögölnek vettek. Ha a négyszögölben megadott adatokat 1200-zal elosztjuk, holdban kapjuk meg a terület nagyságát. Az így kapott értékek közelítenek a birtokosztály 1814. évi adataihoz.⁴⁰

1741–1814 között a teljes termőterület 23,56%-os csökkenését tapasztaljuk. A bozi szőlőföldek nagysága jelentősen, 44%-kal csökkent. Míg a 18. század közepén Bozon termett a legtöbb szőlő, addig a 19. század elejére Hidegség került az első helyre, mégpedig úgy, hogy lényegében stagnált az itteni szőlőterület.⁴¹ (3. táblázat) A három falu határában elterülő szőlőhegyek egymáshoz viszonyított nagysága így változott: 1741-ben: 55,42% Boz, 43,94% Hidegség, 0,64% Homok; 1814-ben: 56,95% Hidegség, 41,04% Boz, 2% Homok.

3. táblázat

A termőterületek 1741. és 1814. évi nagyságának összehasonlítása

	1741			1814	
	kapás	hold	hektár	hold	hektár
Boz	2340,00	156,00	67,33	88,31	38,11
Hidegség	1855,00	123,67	53,37	122,55	52,89
Homok	27,00	1,80	0,78	4,31	1,86
összesen	4222,00	281,47	121,48	215,17	92,86

4. A birtokviszonyok

4.1. A majorsági szőlők aránya

A termőterület nagyságának tárgyalásakor szó volt róla, hogy 1741-ből és 1814-ből ismerjük az allodiális (majorsági) szőlők nagyságát. Homokon a vizsgált periódusban nem találunk urasági szőlőföldet.⁴² 1740/41-ben a Széchenyiek saját kezelésű szőlői nagyobb részben Hidegségen feküdtek, Bozon három darabban csak 42 kápanyit regisztráltak. Hidegségen Széchenyi I. Zsigmondnak a Torony-hegyen három szőlője volt (114 kapás), a Csilla-hegyen egy (14 kapás), a Köves-hegyen pedig négy (100 kapás). A grófné, Barkóczy Mária szőlői a Torony-hegyen négy darabban (52 kapás) kerültek el.⁴³

³⁹ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. J. fol. 75.

⁴⁰ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 14. sz. Birtokosztály iratai. Táblázatok. Bozon 82,36 hold, Hidegségen 122,5 hold, Homokon 4,31 hold.

⁴¹ Az átszámítás során az alábbi értéket vettük figyelembe: 1 kapa = 80 négyszögöl = 287,73 m²; 1 (kis)hold = 1200 négyszögöl = 4315,98 m². Feltételeztük, hogy 1741-ben is ezek voltak a váltószámok.

⁴² A homoki szőlőhegyen a 18. század végére az uraság birtokába jutott két szőlő, melyeket 1798-ban két homoki jobbágy vásárolt meg tőle. MNL OL P 623. II. k. 8. sz. D. fol. 2.

⁴³ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscriptio 1741.

Az 1814-es birtokosztály idején a majorsági szőlők Bozon 1,5 hold, Hidegségen 3,13 hold nagyságúak voltak.⁴⁴ Arányuk Bozon 1,79%, Hidegségen 2,49% volt, míg 1741-ben Bozon 1,79%, Hidegségen 15,31% volt az arány. (4. táblázat) Egyértelmű tehát, hogy a hat évtized alatt Hidegségen jelentősen csökkent a majorsági szőlők aránya. A bozi allodiális szőlők 1741 és 1814 között 2,8 holdról 1,5 holdra apadtak le, míg Hidegségen 18,93 holdból csak 3,13 hold maradt. (Még 1812-ben Bozon 49,85, Hidegségen 48,5 kapányit találtak majorsági művelés alatt.)⁴⁵

4. táblázat

Az allodiális és nem allodiális szőlők 1741. és 1814. évi nagyságának összehasonlítása

	Boz	Hidegség	Homok	Boz	Hidegség	Homok
	1741			1814		
	kapa			hold		
nem allodiális	2298,00	1571,00	27,00	82,38	122,50	4,31
allodiális	42,00	284,00	0,00	1,50	3,13	0,00
összesen	2340,00	1855,00	27,00	83,88	125,62	4,31

Széchenyi Ferenc a 19. század elejétől több alkalommal ajándékozott bozi szőlőt gyerkeinek. 1802-ben fiának, Lajosnak és utódainak adta a Spitzbergen fekvő 16 pintes szőlőjét. Kikötötte neki, hogy a szőlőt saját költségén kell munkáltatnia. Amennyiben el kívánná adni, akkor elővásárlási joga legyen annak a fiának, vagy annak férfi leszármazójának, aki majd az eladáskor Boz birtokosa lesz. Ha más veszi meg, az hegyvámot és dézsmát adjon a termésből. 1811-ben ugyanezekkel a feltételekkel ajándékozta a Spitzbergen lévő 11 pintes szőlőjét Pálnak és utódainak. 1810-ben lánya, Zsófia kapott egy 11 kapás szőlőt. A gróf azt kívánta, hogy lánya és annak férje, Zichy Ferdinánd életükben zavartalanul bírassák a szőlőt, mindkettejük halála után arra a fiára, vagy unokájára szálljon, aki az ő és felesége halála után Cenk ura lesz. A gróf vállalta, hogy életében saját költségén munkáltatja meg a szőlőt, halála után a költségek lányát és férjét terhelik. Ugyanezen a napon azonos feltételekkel kapott 10 pintes bozi szőlőt másik lánya, Fanni is.⁴⁶

4.2. Helyi birtokosok – külbirtokosok

A falvak lakosságszámához képest nagy kiterjedésű szőlőföldek jelentősebb részét idegen illetőségűek bírták. 1733-ban például Homokon extraneusként a hegykőieknek volt némi szőlője, Hidegségen a külbirtokosok a hegykőiek, homokiak, széplakiak, sarródiak, boziak, süttőriek, harkaiak, [sopron]szécsényiek, nagycenkiek közül kerültek ki. Bozon balfi, okai (Oggau, A.), lajtaújfalui (Neufeld, A.), kőszegi, soproni, bánfalvi, ágfalvi, harkai, kópházi, keresztúri (Deutschkreutz, A.), peresztegi, kiscenki és homoki szőlőbirtokosokat írtak össze, de ausztriai illetőségűek (bécshelyiek, neunkircheniek) is birtokoltak itt szőlőt.⁴⁷

⁴⁴ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 14. sz. Táblázatok.

⁴⁵ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

⁴⁶ MNL OL P 623. II. k. 5. sz. G. fol. 64 skk.

⁴⁷ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 8. sz. Conscriptio 1733.

1728-ban az összeírás-köteles(!) szőlőknek Bozon a 70,68%-át, Hidegségen a 73,65%-át, Homokon pedig a 17,14%-át találták a vidéki jobbágyok, polgárok, nemesek és egyháziak kezén.⁴⁸ (5. táblázat) 1733-ban – a szabad szőlőket nem számítva – Bozon 74,52%, Hidegségen 76,37%, Homokon 36,36% volt a külbirtokosok szőlőföldjeinek aránya. 1741-ben (az allodiális és a szabad szőlőket nem számítva) Bozon a szőlők 72,08%-a, Hidegségen 80,81%-a volt a vidékiek kezén.⁴⁹ (6. táblázat)

5. táblázat

Az 1728. évi országos összeírás adatai

	Boz		Hidegség		Homok	
	régi	új	régi	új	régi	új
	telepítésű (kapa)		telepítésű (kapa)		telepítésű (kapa)	
helyi jobbágy	320	53	263	20	26	3
vidéki nem nemes	616	106	551	8	3	3
vidéki nemes	168	9	232	0	0	0
összesen	1104	168	1046	28	29	6
mindösszesen	1272		1074		35	

6. táblázat⁵⁰

Az 1733. és az 1741. évi uradalmi összeírások adatai

	Boz		Hidegség		Homok	
	1733	1741	1733	1741	1733	1741
	kapa	kapa	kapa	kapa	kapa	kapa
telkes, zsellér	446	315	237	235	14	20
lakó	163	223	38	54	7	7
extraneus	1781	1389	889	1217	12	0
összesen	2390	1927	1164	1506	33	27
szabad szőlő	397	371	95	65	0	0
urasági szőlő	na.	42	na.	284	na.	0
mindösszesen	2787	2340	1259	1855	33	27

⁴⁸ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1728.⁴⁹ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 8. sz. Conscriptio 1733.⁵⁰ Az 1741. év oszlopában – az összeírást követve – a hidegségi templom 5 kapa, a plébánia 4 kapa és Horváth Mihály plébános (1733–1758) 2 kapa szőlője a vidékiek között került feltüntetésre. Bozon a táblázatba foglalt adatokon túl feljegyezték 77 kapa pusztai szőlőt, így pl. parlagon állt a nagycenki templom szőlője (6 kapa) is.

1752-re némileg mind Bozon (67,55%), mind Hidegségen (71,85%) csökkent az extraneusok által birtokolt szőlőterület nagysága.⁵¹ (7. táblázat)

7. táblázat
A Nádasdy-féle összeírás adatai, 1752

	Boz	Hidegség	Homok
	kapa	kapa	kapa
telkes jobbágyságok	236,25	125,00	23,00
házas zsellérek	88,75	44,50	12,00
lakók	43,00	51,00	2,50
községi, urasági szolgák	6,00	6,00	0,00
összesen	374,00	226,50	37,50
vidékiek	722,25	578,00	0,00
mindösszesen	1096,25	804,50	37,50

Érdemes megvizsgálni, mely illetőségű külbirtokosok kezén volt a legnagyobb szőlőterület. Hidegségen 1728–1752 között az extraneusok a falutól keletre található jobbágyságokból kerültek ki a legnagyobb arányban. Időben előre haladva a széplakiak és a sarródiak részesedése egyre inkább csökkent, míg a közelebb fekvő Homok és Hegykő lakosaié nőtt. A más illetőségű jobbági, nemesi, polgári és egyházi szőlőket az „egyéb” sorban tüntettük fel. (8. táblázat)

8. táblázat
Azonos illetőségű külbirtokosok szőlőterületeinek aránya Hidegségen, 1728–1752

Hidegség	1728	1733	1741	1752
	%			
hegykőiek	26,17	27,90	25,97	32,31
homokiak	25,16	22,05	22,84	33,22
széplakiak	8,09	8,32	3,78	12,80
sarródiak	5,56	6,30	3,61	2,51
egyéb	35,02	35,43	43,80	19,16

Bozon a soproniak, a kópházaiak, a bánfalviak és a bécsújhelyiek kezén írták össze a külbirtokosok közül a legtöbb szőlőt. Érdekességgént említjük, hogy 1752-ben a szőlők 15,89%-a ausztriai illetőségű (Bécsújhely, Neunkirchen és ebreichsdorfi von Bartenstein báró) külbirtokosoké volt.⁵² (9. táblázat) 1812-ben a szőlők 78,4 %-át jobbágyságoké találták, 3,77%-a állt majorsági művelés alatt, a többit a herceg Esterházyak (8,53%), a bécsújhelyi cisztercita apátság (3,89%) és bécsújhelyi polgárok (5,49%) birtokolták.⁵³

⁵¹ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1752.

⁵² Uo.

⁵³ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

9. táblázat

Azonos illetőségű külbirtokosok szőlőterületeinek aránya Bozon, 1728–1752

Boz	1728	1733	1741	1752
	%			
soproniak	40,39	38,41	42,19	59,50
kópháziai	15,35	18,92	14,47	15,89
bánfalviak	6,45	7,24	7,42	8,72
bécsújhelyiek	2,00	5,28	5,76	7,96
egyéb	35,81	30,15	30,16	7,93

4.2.1. Külbirtokos nemesek

A Fertő-parti szőlők és borok közkedveltek voltak a környékbeli nemesség körében is. A 17–18. század fordulóján a hidegségi szőlőhegyen Niczky György, gr. Kéry Ferenc, Zeke István,⁵⁴ Kisfaludy Mózes,⁵⁵ Fábián János,⁵⁶ herceg Esterházy Pálné,⁵⁷ Hamarla György és Kövér Pál⁵⁸ nevével találkozunk a szőlőbirtokosok között.

1733-ban Hidegségen jelentős nagyságú szőlőföldek voltak nemesi kézen: pl. petőházi Zeke István (24 kapa), Niczky Lázár (49 kapa és 9 kapa szabad), Felsőbüki Nagy István⁵⁹ (30 kapa szabad), csepregi Kéry László (16 kapa), salamonfai Rimanóczy József (16 kapa szabad), herceg Esterházy (36 kapa szabad és 5 kapa), gr. Esterházy János (10 kapa), Bezerédj József (28 kapa), gr. Caraffa Ferdinánd, Sankó Boldizsárné (28 kapa), Székely Antal, Végh Péter (32 kapa) és Inkey János (25 kapa). 1741-ben feltűnt gr. Esterházy Ádámné (24 kapa), gr. Viczay (18 kapa) és a fertőszentmiklósi Lukinich Lázár (11 kapa).⁶⁰ Zeke István helyett Zeke József (74 kapa) szerepelt. A korábbiakhoz képest már nem találjuk meg a birtokosok között Kéryt, Bezerédjt, gr. Caraffát és Sankónét.⁶¹

⁵⁴ Zeke István 1713-ban növelte hidegségi szőlőbirtokának a nagyságát, a Köves-hegyen egy szőlőt vásárolt a szécsényiektől. MNL GyMSMSL XIII. 22. Fasc. 25. Nr. 22.

⁵⁵ Később Niczky György szerezte meg a birtokait.

⁵⁶ Nádasdy Ferenc 1656-ban adta szolgálatáért Fábián Jánosnak, a sárvár-felsővidéki uradalom számtartójának azt a Torony-hegyi 5 pintes urasági szőlőt, melyet azelőtt Német Mihály, a korábbi számtartó bírt. Kötelezte Fábiánt a szőlő megművelésére, ugyanakkor 7 éven át minden hegyvám és dézsma szolgáltatása alól mentesítette. MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 1. sz. 162.

⁵⁷ Késmárki Thökölly Éva 1698-ban vásárolt egy hegykőitől Csilla-hegyi szőlőt. MNL OL P 108 Rep. 16. Fasc. F Nr. 308. Korábban, 1694-ben Bozon vett szőlőket. Uo. Fasc. F Nr. 307. A hidegségi és bozi hercegi szőlőket 1716-ban a familia hegykői kúriájának tartozékként írták össze. Uo. Fasc. H Nr. 396 et NB.

⁵⁸ Kövér Pál és neje, Bezerédj Fruzsina 1709-ben eladta Torony-hegyi – a zűrzavaros idő miatt műveletlenül hagyott – 28 pintes szőlőjét Széchényi II. Györgynek. MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 99–100.

⁵⁹ 1712-ben adta el Felsőbüki Nagy István ítélmesternek hidegségi szőlőjét a homoki Diós (Divós) János özvegye, Orsolya és fia, Máté. 1712-ben Széchényi II. György Felsőbükinék és nejének, Martonfay Krisztinának adta a hidegségi Köves-hegyen lévő két darab szőlőjét, melyeket mentesített a járadékfizetés alól. MNL GyMSMSL XIII. 11. 4. doboz. Hidegség.

⁶⁰ Lukinich 1743-ban eladta Széchényi Ignácnak 4 pintes hidegségi Csilla-hegyi szőlőjét. MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 113.

⁶¹ Sankóházi Sankó Boldizsár özvegye, Kisfaludy Anna 1722-ben Zeke Istvánnak és nejének, Szalay Juditnak ajándékozta azokat a hidegségi szőlőit, amiket még sógora, Sankó Miklós szerzett a Köves-hegyen. MNL GyMSMSL XIII. 22. Fasc. 25. Nr. 22.

Bozon 1733-ban a nemesi birtokosok közül első helyen herceg Esterházy állt (139 kapa), majd a bozi Petrák József (36 kapa és 79 kapa szabad),⁶² von Pilat báró (107 kapa),⁶³ gr. Viczay Jób (40 kapa szabad), gr. Esterházy János (32 kapa), a cenki Belcsics János (32 kapa szabad), gr. Cziráky József (30 kapa), Niczky Pál (24 kapa) és Niczky Ferenc (12 kapa szabad). 1741-ben itt is találkozunk új külbirtokosokkal: pl. a pinnyei Tallián Zsigmonddal (8 kapa), Rotten György számtartóval (3 kapa)⁶⁴ és Palásty Györggyel (17 kapa szabad), ugyanakkor a Niczkyek már nem szerepelnek.

1767-ben Hidegségen a külbirtokos nemesi szőlők az alábbi dűlőkben feküdtek. Nagy-Bödében: hg. Esterházy Miklós. Köves-hegyen: Végh Péter, Inkey Baltazár, Zeke József,⁶⁵ Niczky Lázár, Nagy Istvánné, Dallos Márton,⁶⁶ özv. Viczay Jóbne, főtisztelendő Niczky József. Csilla-hegyen: hg. Esterházy, gr. Schmidegg Tamás, főtisztelendő Niczky József. Torony-hegyen: Rimanóczy Ádám, Dallos Márton, gr. Esterházy Ferenc, Bezerédj Mihály, gr. Esterházy Dániel örökösei, főtisztelendő Niczky József, gr. Schmidegg, Niczky Lázár, hg. Esterházy, gr. Cziráky László. Bozon a következőket jegyezték fel: Közép-hegy, a kunyhónál: gr. Schmidegg, Schilson János báró, gr. Cziráky. Kis Közép-hegy: hg. Esterházy, Petrák József. Szent Ilona-hegy, a mélyút mellett: von Bartenstein báró,⁶⁷ Petrák József. Gradiner: von Bartenstein báró.⁶⁸

A 19. század elején Hidegségen a herceg Esterházyak, Bezerédj István főszolgabíró (18 kapa), sarródi Dallos György mellett többek között báró Meskó (30 kapa), Ludovác (49 kapa), szentgyörgyi Horváth (31 kapa) és ötvenesi Lovász (16 kapa) nevével találkozunk.⁶⁹ Bozon az Esterházyaknak volt kiterjedt szőlőterületük.

4.2.2. Egyházi szőlőbirtokok

Az extraneus nemesek és polgárok mellett egyházi testületek, intézmények is feltűnnek a Fertő-parti szőlőbirtokosok között. Elsőként a templomokat kell megemlítenünk. Hidegségen a helyi templomhoz, Bozon a kópházi és – rövidebb ideig – a nagycenki istenházához tartozott szőlőföld. Olykor a helyi és a környékbeli plébánosok nevét is megtaláljuk a szőlőbirtokosok között.⁷⁰

⁶² Petrák házánál egy nagy présházát és 32 hordóra való pincét is összeírtak. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. B. fol. 47.

⁶³ Joseph Anton von Pilat báró 1710-ben vett 70 kapa szőlőt a Szent Ilona-hegyen. 1714-ben Tallián Páltól vásárolt 17 kapa szőlőt. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. C. fol. 71–75, 79–82.

⁶⁴ Rotten 1744-ben eladta 4 pintes szőlőjét Széchényi Ignácnak. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. G. fol. 19.

⁶⁵ 1771-ben bárhonyi Jezerniczky Károly „asztali bornak kedvéért” megvásárolta Zeke József évek óta terméketlen Köves-hegyi szőlőit. MNL GyMSMSL XIII. 22. Fasc. 25. Nr. 22.

⁶⁶ Dallos 1752-től állt Széchényi László szolgálatában, ellátta az ügyvédi, a titkári és a levéltárosi teendőket. Később, 1809-ben bekövetkezett haláláig Széchényi Ferenc levéltárosa lett. KÜNSTLERNE VIRÁG: A Széchényi család 158–160.

⁶⁷ Széchényi Ferenc 1794-ben vette meg von Bartensteintől az egykor Pilati-féle szőlőket. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. C. fol. 84.

⁶⁸ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 125–129., 5. sz. G. fol. 20–24.

⁶⁹ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 181. Kimutatás a hidegségi szőlőhegy külbirtokosairól, 1810.

⁷⁰ Az 1772-ben felállított bozi plébániának nem volt szőlőbirtoka. Az itteni templomhoz is csak rövid ideig tartozhatott szőlő (1761), mert később nem esik szó róla. MNL OL P 623. X. k. 2. cs. 8. sz. Conscriptio 1761.

Az egyes szerzetesrendek is előszeretettel szereztek maguknak szőlőt a Fertő déli partján. Bozon három rend is képviseltette magát. A soproni domonkosoknak 1728-ban 4 kapa újonnan telepített, ezért 4 évi adómentességet élvező ültetvénye volt. 1733-ban a Kis Kövesben a mező felől 12 kapányit bírtak, de 1741-ben már nem találkozunk velük. A bánfalvi pálos barátok bozi szőlőbirtoklásáról korábbi adataink vannak. 1711-ben Széchényi II. György ájtatos megfontolásból a Szent Ilona-hegyen fekvő három bozi szőlőjüket (22 pintes) mentesítette a földesúri járadékok alól.⁷¹ 1733-ban a Szent Ilona-hegyen 64 kapa szabad szőlőjük volt. 1741-re – továbbra is adómentes – szőlőterületük 70 kapányira nőtt. Birtokuk 1767-ben is megvolt még a nevezett hegyen, a felső dűlőben. A rend feloszlata után a kolostor bozi szőlőt a vallásalap 1787-ben elárverezte.⁷² A bécsújhelyi ciszterci prelátus kezén 1733-ban 140 kapa szabad szőlőt vettek nyilvántartásba, 1741-ben még tekintélyesebb nagyságú területet (84 kapa és 100 kapa szabad) regisztráltak. 1767-ben a ciszterci szőlőültetvények a Szekérút mellett és a Szent Ilona-hegyen terültek el. 1814-ben a teljes szőlőterület 3,89%-át birtokolták. Hidegségen a bánfalvi pálosok jelentették az egyetlen szőlőbirtokos szerzetesrendet. 1733-ban 12 kapa szőlőt műveltek, 1741-ben 14 kapányit. Az 1767-es összeíráskor szőlők a Köves-hegyen feküdtek. Birtoklásuknak a rend feloszlata vetett véget, ahogy Bozon is.⁷³

4.2.3. A szőlőbirtokos jobbágyság

A szőlő a jobbágyság egy része számára a telkiföld jövedelmének kiegészítője volt, más része megélhetése fő jövedelmi forrását látta benne. A minőségi Fertő-parti bor jó bevételi forrásnak számított a szőlőbirtokos jobbágyság számára. 1715-ben feljegyezték, hogy a hidegségi (és homoki) szőlőhegyen minden kapaalj területen termékeny évben 1,25 pozsonyi akó (urna) bor termett; a bőségesen rendelkezésre álló bort 2,5 Ft-ért lehetett eladni, drágább időben pedig 4-5 Ft-ért. Bozon 1 kapa szőlő termékeny évben 1 pozsonyi akó jó bort hozott, de a helyiek a nagy szegénység miatt szüretkor csak 4-4,5 Ft-ért tudták akóját értékesíteni.⁷⁴ 1728-ban mindhárom faluban a termékenyebb években 1 kapa szőlőn 0,75 akó bor lett. Homokon a bort a helyi kocsmában mérték ki, urnáját 1 Ft 10 d-ért. A hidegségi bor már drágább volt, urnáját 1 Ft 25 d-ért adták el Ausztriába és a Rábaközbe. A legtöbbet a bozi borért kellett fizetni, ennek urnáját 2 Ft 50 d-ért tudták értékesíteni osztrák és sziléziai kereskedőknek.⁷⁵ 1752-ben 1 kapa szőlő Hidegségen 1, Bozon 1,33 pozsonyi akó bort hozott, amit urnánként 3 Ft-ért lehetett eladni.⁷⁶ (Összehasonlításként jelezzük, hogy 1741-ben a helyadó éves összege Homokon egy fél jobbágytelek után 4 Ft 25 d, Hidegségen egy negyedtelek után 4 Ft 20 d, Bozon pedig minden egyes félhely után 2 Ft 60 d, a negyedhely után 1 Ft 30 d volt. 1 köből alá való irtásföld után évente 2 kr irtáspénzt kellett fizetni.)⁷⁷

⁷¹ MNL OL P 623. II. k. 5. sz. G. fol. 11–14.

⁷² Uo. fol. 29–38.

⁷³ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1728., MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 8. sz. Conscripção 1733., X. k. 1. cs. 10. sz. Conscripção 1741., MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 125–129., 5. sz. G. fol. 20–24.

⁷⁴ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1715.

⁷⁵ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1728.

⁷⁶ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1752.

⁷⁷ MNL OL P 623. X. kötet. 1. cs. 10. sz. Conscripção 1741.

A szőlőművelés népszerűségét jól mutatja, hogy 1752-ben Bozon a 37 telkes jobbágy és a 16 házas zsellér mindegyikének, a 13 lakó (házatlan zsellér) közül 11-nek volt helyben szőlője. A 6 urasági szolga közül kettő volt szőlőbirtokos. Az iparosok közül két kádár, egy szabó, valamint egy kőműveslegény is rendelkezett szőlővel. Hidegségen mind a 25 telkes jobbágy, a 14-ből 13 házas zsellér, a 20-ból 14 lakó kezén írtak össze a község határában birtokolt szőlőt. A 4 szolga közül egy volt szőlőbirtokos. A hidegségi iparosok közül egyedül a mészáros esetében vettek nyilvántartásba szőlőt. Homokon a szőlőhegy szűkossége miatt a 37 telkes jobbágy közül csak 6, a 12 zsellér közül csak 4 (köztük a csizmadia) rendelkezett helybeli szőlővel.⁷⁸

A 19. század elején is jó jövedelemforrást jelentett a szőlőtermelő jobbágyság számára a megtermelt szőlő és a belőle készülő bor, pótolta a szűkös szántóföldek hozadékát. A jó minőségű borokat a homokiak 9-15 Ft-ért, a hidegségiek 4-15 Ft-ért tudták értékesíteni. A boziak „soproni” név alatt adták el borukat a helybe érkező német, cseh és sziléziai borkereskedőknek, 6–15 Ft-os áron.⁷⁹

Érdekesség, hogy a szőlőbirtokos jobbágyoknak a szőlőkarókat nagy távolságból kellett beszerezniük. A boziak és a hidegségiek a soproni, nyéki és harkai vásárokon vették meg a szükséges karókat (ezer darabot 10–15 Ft-ért), a homokiak pedig Lánzséron (Landsee, A.) és Bécsújhelyen (ezer darabot 10–20 Ft-ért).⁸⁰

5. A Fertő-parti borok

5.1. A borok minősége

Az uradalom legjobb borai a Fertő-parton termettek, minőségük megközelítette a soproni borokét. Az első Széchenyi uraság, György püspök is kedvelte az itteni borokat, azokat bozi és hegyközi uradalmi pincéiből bozi és hidegségi jobbágyaival hordatta pozsonyi házához.⁸¹

Az 1720-as években Bél Mátyás is megemlékezett Sopron vármegyét leíró munkájában az itteni szőlőkről. Szerinte Hidegség „jeles borral dicsekedhet”, míg Boz „szőlje a sopronival csaknem felérő bort terem”.⁸² 1728-ban Homokon közepes, Hidegségen jó minőségű bor lett. A bozi bor egy részét közepes, más részét jó minőségűnek találták. A bor minősége később sem változott.⁸³ 1741-ben feljegyezték, hogy a homoki és a hidegségi bor jó minőségű, a finom bozi bor pedig sziléziai kereskedőnek, „Slezingernek” való.⁸⁴ 1752-ben a conscriptorok a közepes minőségűnél jobb értékelést adtak az itteni boroknak.⁸⁵ 1761-ben a bozi szőlők-

⁷⁸ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1752.

⁷⁹ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt sem, bár megfelelő forrás hiányában csak valószínűsíthetjük, hogy a külbirtokosok és a jogi személyek, intézmények szőlőbirtokaikat helyi munkaerő igénybevételével művelték meg. A helyi, szőlőhöz értő jobbágyságnak ez is jövedelmezhetett valamennyit.

⁸⁰ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

⁸¹ MNL GyMSMSL IV. A 14. p) Acta iuridica magnatum, Tom. 3. Fasc. 2. No. 44.

⁸² BÉL: Sopron vármegye II. 173.

⁸³ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1728.

⁸⁴ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscripção 1741.

⁸⁵ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscripção 1752.

ről feljegyezték, hogy „jó és nevezetes bort teremnek”.⁸⁶ Vályi András 18. század végi munkájában megemlítette, hogy Hidegség lakói a halászat mellett „szőlő mivélésben foglalatoskodnak: mivel a' bor termések a' Sopronyival vetekedik”; a bozi bor „középszerű”.⁸⁷

1785-ben azt olvashatjuk, hogy az uradalomban a legjobb bort a bozi és a hidegségi tőkék adták („igen jó”), őket a nagycenki („igen jó asztali bor”) követte. A kövesdi és a lövői bor kocsmába való, közönséges bornak számított. A nagycenkit a bozi pincébe szállították. Mivel a nagycenki vendégfogadó árendában volt, a bor egy része az uraság asztalára került, másik részét a sziléziaiaknak adták el. Ugyanez lett a sorsa a bozi és a hidegségi boroknak is. Az összeíró szerint kár is lett volna ezeket a kocsmákban kiárulni, oda a rosszabb minőségűek is megfelelőek voltak. A bor-eladásból az uraságnak szép jövedelme származott. A szükségleteken felüli bozi és hidegségi majorsági és dézsmás bort Német- és Csehországba, valamint Sziléziába menő, vagy onnan jövő borkereskedőknek adták el.⁸⁸ Széchényi Ferenc a 19. század elejétől – kihasználva a napóleoni háborúk nyújtotta konjunktúrát – Bozon borspekulációs kereskedési vállalkozást működtetett, a „Boozi borüzéri részvényes társaság”-ot. A cég a gróf halála után is folytatta tevékenységét.⁸⁹

Az uradalom figyelemmel kísérte a pincéiben tárolt bor minőségét. 1794-ben a tisztnek előírták, hogy évente négyszer (szüretkor, újévkor, áprilisban és júniusban) vizsgálja meg a borok minőségét hordóról-hordóra, és a kiadott lajstrom szerint jegyezze fel a változásokat. A soproni kasznárnak mind a majorsági, mind a dézsmás és a hegyvamos borok préselésének befejezését tudatnia kellett a tisztartóval, aki ezután összeírta és osztályozta a borokat.⁹⁰

5.2. A borok fajtája

A borok fajtáját csak az uradalmi borgazdaság kimutatásai alapján ismerjük. Az uradalmi pincékben tárolt bor – jogi eredete szerint – lehetett majorsági, dézsmás és hegyvamos, illetve idegen helyről vásárolt. Az uradalmi pincékbe került bor egy részét az uraság saját fogyasztására, házi szükségére fordították, egy részét tölteleknek használták, de került az uradalom különböző alkalmazottainak természetbeni illetményére (*deputatum, praebenda*) is, míg a legrosszabb minőségű borokat az uradalmi kocsmákba szállították.

Korszakunkban a borok zöme fehér volt, ha nem fehérborról volt szó, a „vörös” jelzőt minden esetben feltüntették. Széchényi II. György utasítására 1721-ben a sárvár-felsővidéki uradalom borairól készült kimutatás szerint a három bozi, a hegykői és a széplaki pincében összesen 2184,25 akó bort vettek leltárba. Az összes bornak csak elenyésző, 1,55%-a volt vörösbor (33,75 akó), egy részük Hidegségről és Bozról származott.⁹¹

⁸⁶ MNL OL P 623. X. k. 2. cs. 8. sz. Conscriptio 1761.

⁸⁷ VÁLYI: Magyar országnak I. 259., VÁLYI: Magyar országnak II. 172.

⁸⁸ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

⁸⁹ TILKOVSKY: A „Boozi borüzéri” 79–80.

⁹⁰ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 633, 671. (Instrukció 1794.)

⁹¹ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 69–72.

Az 1793. évi pincelajstrom adatai szerint a hidegségi pincében három faabroncsos hordóban helyi seprős majorsági vörösbort tartottak (15,5 akó). A vörösborokról megjegyezték, hogy csapszékre valók, akójuk 3 Ft-ot ért, így a legolcsóbbnak számítottak. Legmagasabb ára a marcali fejtett majorsági bornak volt (10 Ft/akó), ezt az összekevert bozi és kövesdi, 1788. és 1790. évjáratú fejtett dézsmás bor (8 Ft/akó) és a vásárolt, 1783., 1788. évjáratú somlói (8 Ft/akó) követte. A hidegségi és a cenki különstedésű majorsági seprős borok akója 7 Ft-ot ért. Ezeket a drágább borokat az uraság fogyasztására tartották fenn.⁹² A többi bor akója 5-6 Ft-ba került. A két bozi és a hidegségi pincében tartott óborok 2,42%-a volt vörös. 1793-ban a hidegségi pincében az újborok közül a kis gróf, Széchényi Lajos nevén 7 vasabroncsos hordóban hidegségi vörösbort regisztráltak: 12,5 akó második szedésű majorságit és 108,5 akó dézsmásat. A vörösborok a teljes újbormennyiség 12,05%-át tették ki. 1796-ban Bozon Lajos gróf nevén 8,5 akó vörösbort is leltárba vettek, ami az összes bormennyiség 1,14%-a volt.⁹³

A sárvár-felsővidéki uradalom 1810. évi mustterméséről készült kimutatás szerint a lövői, kövesdi, peresztegi, cenki, hidegségi és bozi majorsági szőlők 660,25 pozsonyi akó mustot hoztak. Vörös must csak Cenken és Hidegségen lett, ez az összes törkölyös must 6,81%-át, a tiszta must 11,7%-át tette ki.⁹⁴ (10. táblázat)

10. táblázat
Kimutatás a sárvár-felsővidéki majorsági mustokról, 1810

	törkölyös must		tiszta must		ürmösnek szánt	
	fehér	vörös	fehér	vörös	befőzve	maradt
	pozsonyi akó					
Lövő	54,50	0,00	35,50	0,00	10,00	5,00
Kövesd	42,50	0,00	20,00	0,00	14,00	7,00
Pereszteg	100,50	0,00	44,00	0,00	27,00	13,50
Cenk	32,75	3,25	21,50	0,00	0,00	0,00
Hidegség	28,00	20,75	0,00	22,00	23,00	11,50
Boz	70,00	0,00	45,00	0,00	6,00	3,00
összesen	328,25	24,00	166,00	22,00	80,00	40,00

Az 1814. évi birtokosztály során Boz, Hidegség és Homok borát az 1. osztályba sorolták. A majorsági, hegyvamos és dézsmás borok árát akóként 6 Ft-ban állapították meg. Összehasonlításként: a cenki, a peresztegi és a kövesdi borok a 2. osztályba kerültek 4 Ft/akó értékben.⁹⁵

Az uradalmi pincék mélye a borokon kívül egyéb specialitásokat is rejtett. 1721-ben például 15 hordó (22,75 soproni csöbör) ürmösbort (vermutot) írtak öz-

⁹² 1772-ben is hangsúlyozták, hogy a hidegségi majorsági termésből való bor került az uraság asztalára. MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 172. (Instrukció 1772.)

⁹³ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 82–90.

⁹⁴ MNL OL P 623. II. k. 6. sz. fol. 37.

⁹⁵ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F (18). fol. 20.

sze, mely bozi és hidegségi, kis részben széplaki eredetű borból készült.⁹⁶ 1793-ban a hidegségi pincében 15 akó hidegségi és 5 akó bozi eredetű ürmösbort találtak. Hasonló mennyiséget regisztráltak 1794-ben (18 akó) és 1795-ben (20 akó), ugyanakkor a következő két évben mennyiségnövekedést látunk (1796-ban 26 akó, 1797-ben 32,75 akó).⁹⁷ Bártfai Szabó László kutatásaiból ismert, hogy a bécsi minisztereket éveken át a cenki uradalom látta el a kitűnő helyi ürmösborral.⁹⁸ Az alábbi jogügyletek ezzel állhatnak összefüggésben. 1792-ben Széchényi Ferenc parancsára Bárany Péter *secretarius* utasította a tiszttartót, hogy októberben készítsen 12 akó ürmös bort, azokból 6 akót szállíttasson Bécsbe.⁹⁹ 1794 októberében Ardrich Péter jószágkormányzó 12 akó ürmösbor Bécsben való eladásának módjáról rendelkezett. Előírta, hogy mihamarabb azok szállíthatók lesznek, az uraság pintérért kell elküldeni velük, aki majd átadja az árut Kereszturi István udvari ágensnek (lakcíme: *auf dem Rosemarkt beim grün Fassel im 33 Stock*), aki már tudja, mit kell tennie a továbbiakban.¹⁰⁰

Az uradalom pincéiben pálinka is helyet kapott. 1787-ben a hidegségi pincében 2 akó szilvapálinkát inventáltak, akója 12 Ft-ot ért.¹⁰¹ 1812-ben a bozi kerteszház 120 akós pincéjében „*Slivovitz*”-t (sligovica, szilvapárlat) tároltak.¹⁰² A másik kedvelt ital a törkölypálinka volt. 1792-ben például a hidegségi pincében 14 hordóban pálinkának való törkölyt találtak (284,5 akó).¹⁰³ A pincékben az 1790-es években vadgyümölcsből, körtéből érlelt gyümölcscecet is raktároztak.

6. Az uradalmi borgazdaság működése

6.1. Borászati létesítmények: pincék, prэшázak, kádárműhely

6.1.1. Boz

Bozon az 1670-es években¹⁰⁴ már két, hegyoldalba vájt pincéről tudunk. Az uradalmi pincében, melyet Hamarla György¹⁰⁵ bírt a hozzá tartozó prэшszínnel együtt, 15-16 hordó bort lehetett tárolni. Gr. Kéry Ferenc kezén egy másik, jobb pincét is összeírtak, ugyancsak prэшházzal.¹⁰⁶ Ebben a pincében 700 német csöbör bor fért el. 1721-ben három pincéről tudunk: alsó pince, felső pince és Doskóczy-pince. (A Fertő-parton ebben az időben még Hegykőn és Széplakon működött uradalmi pince.)¹⁰⁷

⁹⁶ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 69–72.

⁹⁷ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 82–104, J. fol. 34–36.

⁹⁸ BÁRTFAI SZABÓ: A sárvár-felsővidéki II. 479.

⁹⁹ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 588–589. Kiscenk, október 7.

¹⁰⁰ Uo. fol. 682–683. Október 19.

¹⁰¹ MNL OL P 623. II. 1. sz. O. fol. 37.

¹⁰² MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

¹⁰³ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. O. fol. 276 (oldalszám: 90).

¹⁰⁴ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 6. sz. Urbárium 1677.

¹⁰⁵ Bozt – a dézsmaszedés kivételével – 1666 óta bírta Hamarla inscriptióban Nádasdy Ferenctől.

¹⁰⁶ Kéry 1689-ben Petrák Jánosnak eladta a bozi nagy szabad szőlője oldalában lévő pincéjét, a fölötté és alatta lévő kis fundusokkal, a szabad völgygel, réttel, gyümölcsösssel, szabad szőlővel együtt. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. B. fol. 43.

¹⁰⁷ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 69–72.

1741-re ötre emelkedett a számuk. A kocsmaház mellett állt a földből kiásott új pince, ezen kívül négy továbbit jegyeztek fel: kettős pince, „*Legárt*”-pince, „*Szigethi*” pincéje és „*Doskóczy*”-pince. Mind az ötöt erős ajtókkal, vassarkokkal, zárral és erős lakatokkal látták el. Ezekben a pincékben az uraságnak 72 hordónyi (1154,5 akó) óborát tárolták. Összeírtak még 9 vasabroncsot egy kulccsal, 2 töltőkannát, 1 bádoghébert, 1 borvályút, 2 db fertályos sajtárt, 1 db vasabroncsos sajtárt (amivel a hegyvámot és a dézsmát szokták bemerni) és végül 2 nagy kádat. A kocsmaház melletti kettős pince előtt prэшház állt, benne két présel és az azokhoz tartozó minden hozzávaló eszközzel együtt. A faluban magánkézben még három pince működött: „*Jóseff pinczéje féle*”, „*obriszt Laidinant* [=alezredes] *Schmitt pinczéje*” és „*Csárkányi pinczéje féle*”. Ezeket, amikor az uraságnak bő termése volt, lefoglalták; egyébként a háznál lakó jobbágyokat illették meg.¹⁰⁸

1752-ben már két kádár dolgozott a faluban. Az egyik Paur Antal nyolcadtelkes jobbágy volt, míg a másik, Leopold Lőrinc uradalmi alkalmazásban állt.¹⁰⁹ Az 1761-es összeírás szerint az 5 uradalmi pince közül az egyik kővel teljesen boltozott volt, a többi pedig földes. Ajtajuknál mindegyiknek egy darabnyi kőboltozata volt, melyeket 1752-ben alakítottak ki. Ugyanebben az évben Széchényi László egy prэшházat építtetett a faluban kőből, melyben az összeírók egy prést és más, szüretre való eszközöket találtak. Az uraság a prэшház mellett egy mór-ból¹¹⁰ rakott házát vásárolt egy kályhaszobával, kis konyhával és kamrával. Itt kapott szállást a horpácsi uradalom pintére, Prenner János. Az összeírók a házat régisége miatt rozszantnak és alávalónak találták.¹¹¹

1787-ben feljegyezték a pincék elhelyezkedését és méretét: 1. Raszipovits Mátyás udvara végében, a hegy alatt boltozott, jó állapotú pince (11 öles). 2. A csizmadia udvara végében, a hegy alatt boltozatlan pince (8,5 öles), melynek belső része igen romos. 3. A falun kívüli új, kétajtós, nagyrészt boltozott pince (30 öles). 4. Kölböly György udvara végében egy régi, félig boltozott pince (6 öles). 5. Csiszár János melletti, boltozatlan, domb alatti pince (10 öles). A téglából (!) épített prэшház falait tűrhető állapotban találták, de teteje romos volt.¹¹² 1792-ben az épület már nem állt, mert időközben lebontották. A pincék közül az elsőt „*Pazsétos*” pincének nevezték, a másodikat Schujster Pál használta, az ötödiket az uraságtól a bozi plébános bírta.¹¹³

Az 1793 novemberében felvett leltárban az alábbi ingóságokat találjuk:

„*Boozi ujj pinczéknél lévő edények és eszközök*

Egy fa abrincsos fertályos sajtár 1. Egy válucska fa abr[oncsos] csap alá valo 1. Egy kis kád vass abr[oncsos] söprűnek 1. Egy fa abr[oncsos] töltés 1. Egy nagy bor csap rész-

¹⁰⁸ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscriptio 1741.

¹⁰⁹ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1752.

¹¹⁰ A mór nyers, égetetlen téglát, amit agyagból vetettek ki, de növényi adalékanyagok nélkül, tehát nem sárból taposott vályog.

¹¹¹ MNL OL P 623. X. k. 2. cs. 8. sz. Conscriptio 1761.

¹¹² MNL OL P 623. II. k. 1. sz. O. fol. 39.

¹¹³ Uo. fol. 276. (oldalszám: 95).

bül 1. Egy kiss bádóg hébér 1. Egy görbe réz hébér 1. Egy hordó borosta fára kötött 1. Egy bor borosta 1. Egy akós sajtár vas abr[oncsos] dézmáláshoz való 1. Egy vas abr[oncsos] pint dézmáláshoz 1. Huszon három sráfos vass abrincs 23. Két sráf nélkül vass abrincs 2. Két fej vass abrincs nagy 2. Két kults hordó ajtokhoz 2. Két fa gyertya tartó 2.

Rázipovics névű pinczéb[en]

Egy hordo borosta fára kötött 1. Egy bor borosta detto 1. Egy kiss réz bor csap 1. Egy kiss bádóg hébér 1. Egy görbe réz hébér 1. Három fertályos sajtár fa abr[oncsos] 3. Egy fa gyertyatartó 1. [...]”¹¹⁴

1812-ben új, nagy, patkóformájú prэшház épült téglából, tetejét cserép fedte.¹¹⁵ Nagy pince tartozott hozzá, melyben 2000 akó bor is elfért. A temető ellenében 1812-ben jó anyagokból szintén új, magas pince létesült, mely nagy hordókban 3000 akó bort tudott befogadni.¹¹⁶ A harmadik, boltozott (Pavits) pincében 200 akó bort lehetett elhelyezni.¹¹⁷ A negyedik, Pilati-féle boltozott pince kapacitása 150 akó volt. A kertészház 120 akós pincéjében szilvapárlatot tároltak. A kertészház mellett állt a kertészlakás, ez mellett egy kis istálló és egy téglalapítségű, zsindelyfedésű pince-tornác, melyből lejárát vezetett a Júlia-völgyi (Juliánusz-völgy, Julienthal), avagy *Buttellias pinczébe*, ahol – miként neve is jelzi – a palackozott borokat őrizték. Az összeírók előnyösnek tartottak volna Bozra egy pintérakást és műhelyt építeni, a kertészpincének szellőzőlyukakat létesíteni, végül pedig a butéliás pincét beboltoztatni és szelelőlyukakkal ellátni.¹¹⁸

6.1.2. Hidegség

Az 1750-es évektől uradalmi pintér dolgozott a faluban (1752-ben Sáy Ferenc).¹¹⁹ Az 1777. és 1778. évre vonatkozó pincelajstromok tanúsága szerint ebben az időben már pince működött a helységben.¹²⁰ Az 1785-ben készült összeírás szerint az uradalom a borászattal összefüggő feladatok ellátására Hidegségen egy pintért és két legényt, Nagycenken egy pincemestert alkalmazott. A hidegségi prэшház telje-

¹¹⁴ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 90. A forrásban minden tétel külön sorban szerepel.

¹¹⁵ A prэшház (*Presshaus am See*) és a két pinceszárny terveit és költségvetését Zehethoffer (Zehethoffer) János cenki kőműves készítette el. MNL OL P 623. II. k. 5. sz. E. fol. 248–249.

¹¹⁶ Nem egyértelmű, hogy ezzel a pincével hozhatóak-e összefüggésbe az alábbiak. Tibolth Mihály 1812. júliusi feljegyzése szerint a gróf a korábbi (?) prэшházat pincévé kívánta alakítani. Úgy rendelkezett, hogy Jacob Handler soproni kőműves mesterrel a pincét tökéletes állapotba hozatja. MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 724. Handler 1813. januárban kelt reverzálisában garanciát vállalt az új pince tartósságért. Az okirathból kiderül, hogy egy nagy pince és a hozzá tartozó prэшház építésével bízta meg a gróf. A munkálatok során az elkészült prэшház boltozata elmozdult, majd a pince egy része beomlott. Emiatt a további építkezést abbahagyták, csak a prэшházat erősítették meg aláboltozással, hogy ezentúl pinceraktárként (*Vorrathskeller*) lehessen használni. Handler 3 évre szóló jótállást vállalt a pince tartósságáért és állapotáért. Uo. 5. sz. E. fol. 213.

¹¹⁷ A Pavischen Keller-ben szokták a vörösborokat tárolni. MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 11. sz. fol. 182.

¹¹⁸ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

¹¹⁹ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1752.

¹²⁰ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 73–80. A pince ma is megvan, a templomdomb aljában (dézma-pince).

sen elromlott már, a prések nem értek semmit. Megjegyezték, hogy egy jó présházat kellene építeni Bozra, de a hidegségi pintérnek is jobb volna itt laknia, mert a bor javát itt tárolják, és munkájára itt nagyobb szükség van, mint Hidegségen.¹²¹ Az átköltöztetésre korszakunkban nem került sor.

1787-ben a pintérlakáshoz két szoba és egy kőkéményes konyha tartozott, mellette nádfalú istálló állt. A többi épület részben téglából, részben móról készült. A házat rossz karban találták. Az udvaron egy présház volt hordók tárolására szolgáló raktárral együtt. Ennek az épületnek a külső falait égetetlen téglából (móról) rakták, néhány helyen repedések csúfították; tetejének zsuppolása szintén megromlott. A présházon belül két boltozatos pince (10 és 11,75 öles) helyezkedett el egy boltos átjáróval (4 öles) és három kéménnyel együtt.¹²² 1792-re a pintérlakáshoz tartozó istálló falait a pintér saját költségén égettetett téglából újarakták. A présház fedelét fával kiigazították és náddal befedték; deszkapadtlásán edényeket tároltak. Hozzá kőoszlopos szín csatlakozott.¹²³

1793-ban az alábbi edényeket és eszközöket vették leltárba:

*„Pinczékhez tartozandó edények és eszközök
Hidegségen*

Tizen eött sráfos nagy vass abr[oncs] 15. Eött sráfos közép szerü vass abr[oncs] 5. Három sráfos kicsiny vass abr[oncs] 3. Egy nagy vass fej abrincs 1. Egy kicsiny vass fej abr[oncs] 1. Négy kults sráfos abrincokhoz 4. Egy réz kiss hébér 1. Egy bádogg kiss hébér 1. Egy bádogg görbe hébér 1. Egy fa bor eresztő csap 1. Egy vass bor borosta 1. Kétt töltöhető fa abr[oncsos] kanna 2. Kétt ujj fa abr[oncsos] töltésér réz csap[pa] 2. Egy avitt fa abr[oncsos] töltésér csap nélkül 1. Három fertálos sajtár fa abr[oncsos] 3. Kétt fa abr[oncsos] válucskák csap alá valo 2. Egy nagy füzér vasbul 1. Egy kisebb füzér fábul 1. Két fa gyertya tartó 2. Egy kortsola 1. Hétt fa masin, hordó aknáira való övegek nélkül 7. Negyven ujj csap szeg hordokba valok 40. Négy vass abr[oncs] hatt akos hordora valo avitt 4. Két vass avitt abr[oncs] egy akos hordora 2. Egy borosta, avagy kefe hordókhoz 1.

Hidegségi prés házban

Kétt köves prés minden hozzá tartozandoival 2. Egy keö préshez való 1. Egy hoszu való préshez tartozandó 1. Egy vass ék, 14 H [=font] préshez való 1. Két trécselő sajtár fa abr[oncsos] avitt jo 2. Egy szürö réz drotbul 1. Egy hoszszu rosta réz drotbul szölö fosztáshoz való 1. Egy réz fazék, 20 H¹²⁴ 1. Egy fa nyeles nagy réz kalán 1. Egy pálinka főző fazék fal között két csüvékre minden hozzá tartozandoival edjütt jó állapottban 1. Egy vass lapiczka és [?] vass tüzhöz való 2.

¹²¹ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 11. sz. Conscripção 1785.

¹²² MNL OL P 623. II. k. 1. sz. O. fol. 36.

¹²³ Uo. fol. 276 (oldalszám: 84).

¹²⁴ Libra, font. 1 font = 0,56 kg.

Pintér mesterséghez való szerszámok

*Egy tsap gyalu jo 1. Egy fenék gyalu jo 1. Egy fenék tisztogato gyalu jo 1. Egy tsap tisztogato gyalu jo 1. Egy hoszu nagy firéz 1. Két hordó bélleg 2.*¹²⁵

1812-ben a móról épített, szalmával fedett pintérlakás (hossza: 12,83 öl, szélessége: 2,83 öl) rozszant épület volt, 2 szobával és 1 konyhával, továbbá 1 kamrával és 1 istállóval. A téglalapítású présház és kádárműhely (hossza: 16 öl, szélessége: 4,17 öl) rozsz zsindelettel fedte. Mellette egy nagy, 1000 akóra való pince helyezkedett el. Az összeírók megjegyezték, hogy a présház jobb állapotba kell hozni, ha a pintér Hidegségen marad. Ebben az esetben új pintérlakásra is szükség lesz, mert a meglévőt nem érdemes tatarozni.¹²⁶

1766-ban már Saj (Sey/Scháj/Schay) József volt a hidegségi pintér.¹²⁷ Talán a Nádasdy-összeírásban szereplő Sáy Ferenc kádár fia volt. 1772-ben megvette özv. Végh Péterné hidegségi szőlőjét, amit később az uraság engedélyével kiirtottak.¹²⁸ 1796 júliusában halt meg.¹²⁹ Munkájának pótlása fontos feladat volt az uradalom számára. Ardrich jószágkormányzó augusztusban úgy rendelkezett, hogy az özvegy csak szeptemberig kapjon illetményt, de a hátralévő hordókat meg kell csináltatnia. Ezután fel kell fogadni két legényt, kiknek évi fizetése 100 Ft, 6 pozsonyi mérő búza, 16 mérő rozs, fél mérő lencse, fél mérő borsó és 8 öl fa legyen. Ha a rákosi pintér, Ember Ádám ezért a fizetésért eljön Hidegségre és vállalja, hogy tart egy legényt, valamint évente az aprólékos munkán és az ürmös hordókon kívül 100 akónyi hordót készít, akkor nem kell felvenni legényeket. Ha Ember nem fogadja el ezt az ajánlatot, akkor fogadják fel a két legényt.¹³⁰ 1814-ben már Pittner György volt a pintér, aki évente az uradalomtól fizetésként 6 pozsonyi mérő búzára, 16 mérő rozsra, 1 mérő főzelékre, 8 akó borra és 8 öl tűzifára volt jogosult.¹³¹

6.2. A majorsági szőlők munkásai

Az allodiális szőlőket eleinte az uradalom a jobbágyok robotmunkájával műveltette meg. 1733-ban az volt a gyakorlat, hogy a homoki és a hidegségi árendás jobbágyok földesuruknak árendájukon felül szántó- és szőlőmunkával (Hidegségen ganéjhorrással is) tartoztak, a boziak – mind robotosok lévén – szüretkor mindennap szolgáltak.¹³² 1741-ben a majorsági szőlők megmunkálása tekintetében a boziak robotszabályozása szolgáltat adalékot. Nekik heti robotbeosztásuk nem volt, hanem az uraságnak a bozi szőlőhegyen 3 táblából álló szőlőjét, valamint a hidegségi Torony-hegyen lévő szőlőit (az „Öreg tábla” fölött) kötelesek voltak háromszor meg-

¹²⁵ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. H. fol. 90. A forrásban minden tétel külön sorban szerepel.

¹²⁶ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

¹²⁷ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 123.

¹²⁸ Uo. fol. 169–171.

¹²⁹ GyEL Plébániai lt. Hidegségi plébánia iratai, Halotti anyakönyv I. 1789–1862. 7.

¹³⁰ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 694. Augusztus 7.

¹³¹ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 14. sz. fol. 115–116.

¹³² MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 8. sz. Conscriptio 1733.

kapálni és azoknak mindennemű munkáit együttesen elvégezni – mind a negyedtelkesek, mind a zsellérek. A hidegségi nagy („öreg”) szőlő megművelésére a házatlan zselléreket is kötelezték. A leszüretelt termést Széplakra – vagy ahová az uraság parancsolta – kellett szállítaniuk. Bár hosszú fuvarral nem tartoztak, kötelesek voltak az uraság más pincéjéből való, vagy akár 2-3 mérföld távolságban vásárolt bort az uraság kocsmájába szállítani.¹³³ Széchényi László idején, 1747-ben a bozi jobbágynak évente el kellett végezniük az uraság soproni, bozi és hidegségi szőlőinek kapálását, metszését, bújtatását és a bujtványok megtrágyázását.¹³⁴

A 18. század végén az uradalom – a roboton kívül – már kénytelen volt szegődmenyeseket is felfogadni. 1785-ben például a szőlőműveléshez szükséges munkaerőt egyedül Bozon lehetett a helyiek robotjával biztosítani, a hidegségi szőlők művelését már – 515 Ft 30 kr-ért – vincellérek végezték. Utóbbi helyen ugyan a rendelkezésre álló ingyenmunka-szám is elegendő lett volna, de a helyieknek más határba is el kellett járniuk robotra, ezért nem tudták a szőlőmunkát elvégezni.¹³⁵ A 19. század elején Széchényi Ferenc bozi szőlejét robotmunkával műveltette, ugyanakkor fiai vincelléreket alkalmaztak. Hidegségen egy ideig az urasági szőlőket vincellérekkel műveltették, de mivel magas bért kívántak, 1808 óta robotmunkát vettek igénybe. A változtatás után a szőlők bőségebb termést hoztak.¹³⁶ 1814-ben Bozon 3 vincellér élt, ők fejenként évi 19, 20, illetve 30 Ft fizetést kaptak. A hidegségi 4 vincellért jobban megfizették, hármójuknak évi 77 Ft 30 kr, egyiküknek 23 Ft 30 kr járt.¹³⁷

Kuriózusként említjük, hogy a 18. század első harmadában a hidegségiek pénztartozásuk miatt vállalták egyes urasági szőlők művelését. 1722-ben – a község kedvezőtlen anyagi helyzete miatt – 300 rajnai Ft kölcsönt voltak kénytelenek felvenni Széchényi II. Györgytől. A felek megegyeztek abban, hogy a törvényes kamaton kívül a gróf minden évben 25 Ft-ot elenged az összegből, ha a hidegségiek megmunkálják Torony-hegyi szőlőit (trágyázás, kapálás, metszés, karóverés, kötözés, gyomlálás, bujtásvermek készítése és azok megtrágyázása).¹³⁸ 1733-ban 100 rajnai Ft kölcsönt vettek fel a fenti feltételek mellett.¹³⁹

6.3. Borászati vonatkozású uradalmi instrukciók

A földesúr által az uradalmi tisztviselők számára kibocsátott instrukciók kiterjedtek a szőlészet és borászat területére is. Az első 1733. január 1-jén adta ki Széchényi I. Zsigmond tiszttartója, Smacher Leopold részére. A 40 pontból álló utasítás 11. pontja a földesúri szőlők művelésére, 29. a szüretre, a 30–31. pedig a kocsmaakra nézve tartalmaz útmutatásokat.¹⁴⁰ Még aznap utasításokkal látták el Rotten György számtar-

¹³³ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscriptio 1741.

¹³⁴ MNL OL P 623. II. k. 5. sz. E. fol. 26–29.

¹³⁵ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 11. sz. Conscriptio 1785.

¹³⁶ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

¹³⁷ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 14. sz. fol. 115–116.

¹³⁸ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. D. fol. 104.

¹³⁹ Uo. fol. 110. Ld. még: fol. 112.

¹⁴⁰ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 5. sz. fol. 5–17, vonatkozó részek: 7, 13–14.

tót is, akinek ettől kezdve egyúttal a kulcsári feladatokat is el kellett látnia.¹⁴¹ A következő instrukciók az 1770-es évekből valók. Barkóczy Zsuzsanna 1770-ben 26 pontból álló utasítást adott ki a cenki számadó tiszt (kasznár) számára,¹⁴² amit némileg eltérő szövegezéssel 1773-ban¹⁴³ és 1775-ben¹⁴⁴ is megismételték. A grófnő a cenki tiszttartónak, Tíbolth (Divold) Ádámnak 1772-ben fogalmazta meg írásbeli utasításait.¹⁴⁵ 1794. május 24-én Cenken részletes instrukciót dolgoztak ki az uradalmi tisztek számára.¹⁴⁶ A dokumentumot Bárány Péter írta, és Széchényi Ferenc is ellátta kézjeggyel. A IX. § (100–104. pontok) a szőlőművelésre, a XII. § (111–113. pontok) a kocsmáltatásra fogalmaztak meg előírásokat.¹⁴⁷ Korszakunkban az utolsó, terjedelmes, részletekbe menő instrukciókat 1814-ben adták ki az ispánok és a számtartók részére. Az ispánok esetében a 12. pont rendelkezett a szőlőkkel kapcsolatos teendőkről, míg a 13. pont a borokra nézve tartalmazott előírásokat.¹⁴⁸ A számadók számára március 25-én Sopronban kiadott instrukció 3. pontja szinte szó szerinti megismétlése az ispánoknak adott instrukció 13. pontjának.¹⁴⁹ A számtartóknak azért adták ki a borokra vonatkozó rendelkezéseket, hogy ha a főtisztek valamilyen okból nem rendelik el a rájuk előírtakat, akkor a számtartók tegyék meg helyettük.

Az alábbiakban az 1733. és 1814. évi instrukciókkal foglalkozunk részletesebben, melyek mintegy keretbe foglalják vizsgált időszakunkat. A földesúri szőlők művelésére vonatkozó részeket – helyhiány miatt – nem ismertetjük, figyelmünket a borkezelési teendőkre irányítjuk. A kocsmákkal kapcsolatos előírásokat a következő fejezetben tárgyaljuk.

6.3.1. Borászati előírások 1733-ból

Széchényi I. Zsigmond instrukciója szerint Rotten György számtartónak kulcsárként legyen gondja arra, hogy a borok rendben legyenek, azokat tisztán tartsák. Írják össze a hordókban lévő borokat évjárat szerint, azt is, hogy majorságiak vagy dézsmások/hegyvamosok, és melyik hegyről származnak. Pozsonyi mértékkel számoljanak. A hordófenékre ragasszanak cédulát, arra írják rá a bor évjáratát, származását, milyenségét. A leltározásnál és az összeírásnál legyen jelen a tisztartó és egy-két hites ember, akik aláírják a két példányban elkészített inventáriumot. Az egyik példány az urasághoz kerüljön, a másik maradjon a kulcsárnál. Mind a majorsági, mind a dézsmás/hegyvamos újborokat kiforrásuk után a tisztartó és hites emberek jelenlétében kétszer töltögessék meg, majd a hordókat megfelelő sor-

¹⁴¹ Uo. fol. 19–25, vonatkozó részek: 2–10.

¹⁴² MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 168–171. 7. és 10–16. pontok. Sopron, 1770. december 8. Lásd még: X. k. 11. cs. 6. sz. fol. 320–322. Év nélkül, piszkozat. (Instrukció 1770.)

¹⁴³ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 175–178. Sopron, 1773. március 1. (Instrukció 1773.)

¹⁴⁴ Uo. fol. 181–184. Bentetits János részére, 1775. június 1. (Instrukció 1775.)

¹⁴⁵ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 172–174. Cenk, 1772. július 1. (Instrukció 1772.)

¹⁴⁶ Uo. fol. 597–676. Sárvári Felső Vidéki Tiszteknek Instructioja közönségesen. (Instrukció 1794.) Másolata: X. k. 11. cs. 5. sz. fol. 116–183.

¹⁴⁷ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 632–633, 636–637.

¹⁴⁸ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 6. sz. fol. 87–119. Ispányok instructiója in anno 1814. Vonatkozó részek: fol. 104–108. (Instrukció 1814.)

¹⁴⁹ Uo. fol. 29–42. A számtartóknak való instructio. Vonatkozó részek: fol. 32–39.

rendben helyezték el a gántorfákra. Ezután akolják meg őket. Mind az akószámot, mind a hordó számát jegyezzék fel és vegyék leltárba. A leltár és összeírás alkalomával harmadszor is meg kell töltögetni a hordókat. Miután a hordók fenekére felírták az akó- (csöbör) számot, a tele hordókat adják át a kulcsár számadása alá. A borokról két példányban kell felvenni az inventáriumot, melyeket a tisztartó és a hites személyek lássanak el aláírásukkal, majd pecsételjék le. Egyik példányt a leltározástól számított 15 napon belül át kell adni az uraságnak.

A leltározást és az összeírást először szombaton végezzék el, hogy a töltelék (*repletura*) attól a naptól fogva rendszeren folyhasson, és mindig szombaton legyen egész évben a töltögetés.¹⁵⁰ A hordókat pozsonyi akóban kell meghatározni. Minden 10 akóra egy hét alatt 1 pozsonyi icce bort lehet töltelékként tölteni. Nyáron gyakrabban is lehet töltögetni, de 10 akó borra akkor is csak 1 icce tölthető. Töltelékként jó bort kell használni. A kulcsár ügyeljen rá, hogy a töltelékbor ne ecetesedjen meg, vagy el ne vesse a színét. Az uraság tudta és engedélye nélkül más nem használhat tölteléknek. Ha a leltárba vett borokból – hol az uraság asztalára, hol egyéb szükségre és a kocsmáknak – ki kell adni, rájuk nézve a töltelék megszűnik. A kulcsár mindig gondossággal és pontosan vezesse a borok nyilvántartását, hogy az naprakész legyen. Ha hiányt tapasztal az uraság, 50 Ft büntetést szab ki rá.

Mivel a borokkal a gondatlanság miatt gyakran szerencsétlenség szokott történni, ezért a szüret előtt gondoskodjon jó és tiszta hordókról, győződjön meg azok tartósságáról és tisztaságáról. Amikor a borok már a pincében vannak, a pintérrel gyakran tekintsék meg az abroncsokat, a dongákat és a hordófenékeket. A hibákat javíttassa meg vele. Ha egy hordót sürgősen ki kell cserélni, ügyeljen a bor és a hordó tisztaságára. Olyan gondja legyen a borokra, ami az uraságnak javára és hasznára, magának becsületére válik. Ellenkező esetben a bekövetkező kárt ő viseli. Ha az uraság utasítására bort ad ki, kérjen nyugtát. A borok töltögetése és tisztántartása az ő feladata. A kiürült hordókat veresse föl és a seprőt szedesse ki belőlük. Ezután mossassa tisztára, majd rakassa azokat száraz és szellős helyre a hordófenékekkel együtt, mivel a nedves pincében vagy helyen a hordó tönkremegy és megbűdösödik. A kocsmákból a seprőt mérték szerint vissza szokták az uraság számára adni. Amikor ezt a seprőt leméreti, legyen jelen a tisztartó vagy hites emberek. A seprőt minél előbb adja el, az árát a bevételek között tüntesse fel. A számadásban legyen erről feljegyzés, különben meg kell fizetnie az árát. Amikor a kocsmáknak kiadnak egy hordó bort, azt a kocsmában le kell pecsételni, amint erről a tisztartó rendelkezést kapott. Ha vásárolt, vagy az alsó uradalmakból hozott borok kerülnek a keze alá, azokat a pincében a tisztartó és két hites ember jelenlétében töltögesse meg és vegye leltárba. A leltár – az ismertetett módon – két példányban készüljön, az egyik kerüljön az urasághoz, a másik maradjon a kulcsárnál a bevétel igazolására.

6.3.2. Hordó- és borkezelés 1814-ben

A terjedelmes instrukciónak a borokra vonatkozó 13. pontja négy nagyobb egységre tagolódik: 1. Pincék és hordók tisztán és rendben tartása. 2. Szüreti előkészületek.

¹⁵⁰ Smacher tisztartó utasításai között szerepel, hogy a pincében elhelyezett borokat először Szent Márton napja (november 11.) körül, az utána való szombaton töltsék meg.

3. Szüret. 4. Borkezelés. A korábbi instrukciókhoz képest a részletes hordó- és borkezelési előírások jelentenek újdonságot. Itt említjük meg, hogy a pincelajstromok tanúsága szerint az 1780-as évek végén a hidegségi pincében tárolt hordók többsége még faabroncsos volt. Bozon ebben az időben már nagyjából fele arányban vasabroncsos hordókat találunk, majd az 1790-es évektől egyre inkább áttértek ezek használatára. 1794-ben Ardrich jószágkormányzó előírta, hogy ezentúl minden vasabroncsos hordót Bozon tartsanak. Az uradalom egyébként a hordókhoz szükséges abroncs- és dongafákat – hogy ne kelljen azokat pénzért venni – az uraság somogyi és zalai uradalmaiból szerezte be. Előfordult, hogy a bozi pincékbe szánt 100 akós vasabroncsos hordókat – kedvező áruk miatt – Bécsben gyártatták.¹⁵¹

A pincéket nyáron meg kell védeni a hőségétől, ezért a tiszt csináltasson a déli fekvésű szellőzőablakokra vasajtókat, vagy rakassa be gyeppel azokat, hogy így a pince hűvös maradjon. Hagyjanak néhány szellőzőablakot szabadon, hogy este ki lehessen nyitni azokat, így a pincébe friss levegő juthat. Télen minél melegebben kell tartani a pincét, mivel az erős hideg megakadályozza a bor forrását. Miután a pincét jól kitisztították, készítsenek gántorfákat,¹⁵² azok alá tegyenek követ vagy téglát, egyrészt, hogy könnyen el ne rothadjanak, másrészt pedig az alátámasztás révén a fák könnyebben megtisztíthatóak legyenek a rajtuk növe gombáktól és penésztől. A tisztítást minden szombaton el kell végezni, mert az ilyen szennyeződésektől igen gőzössé (párássá) válik a pince. Biztonsági megfontolásból a 28, 30 és több akós hordók alá nyergeket kell csinálni. Ezáltal a hordók is tovább tartanak. A nagyobb hordókat a pince egyik, a kisebbeket a másik felére kell rakni, hogy középen – ha a pince tágassága megengedi – átjárás maradjon, és a kisebb munkákat minden akadály nélkül el lehessen végezni.

Az új, 10 vagy több akós hordókat lássák el ajtócskákkal és vasabronccsal. A kisebb, vagy faabroncsos hordók részére mindig legyen készenlétben néhány srófos abroncs arra az esetre, ha néhány abroncs leszakadna. Az új hordókat a következő módon kell előkészíteni: egy 10 vagy 12 akós hordóba mintegy negyed font sötét forró vizet kell önteni. Ezután a hordót erősen le kell fojtani, majd gyakran ide-oda görgetni, végül egyik és másik fenekére fordítani. Két óra múlva ki kell eresztetni belőle a vizet, amely igen fekete színű lesz. Mivel az első kiforrázzással a tölgyfa fanyarsága nem szívható ki, még egyszer ki kell forrázni a hordót, de ekkor már só helyett fenyő-, dió- és barackfalevelet kell a vízbe tenni, majd a hordót ismét ide-oda görgetni. Egy vagy két óra múlva a vizet ki kell engedni belőle. Utána mindjárt kétféleképpen tisztá hideg vízzel jól ki kell mosni. Ha ez megtörtént, a hordót az akonalyukra kell fordítani, és ha az idő engedi, fél napig kinn kell hagyni, míg jól ki nem szárad. A már kiforrázt hordót, hogy boríze (*Weingrün*) legyen, így kell elkészíteni: egy 10 vagy 12 akós, előbb vízzel kiforrázt hordóba 8 vagy 10 icce forrált, alávaló bort kell tölteni jó forróra, majd a hordót jól lefojtva ide-oda kell görgetni. Ezután az egyik, majd a másik fenekére kell állítani, és 1 óra múlva belőle az alávaló bort kiengedni. Utána a hordót hagyni kell jól kiszivárogni és kiszáradni. Ha ez megtörtént, hirtelen bele kell tölteni egy fél ivópohár erős pálinkát, azt papírral

¹⁵¹ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 11. sz. Conscripção 1785.; MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

¹⁵² Csántérfa.

meggyújtani, és igen vigyázva égni hagyni. Az égés alatt az akonát (dugót) rá kell tenni a hordóra, de csak igen gyengén, sőt jobb, ha az akona helyett valamilyen nagyobb deszkácsikot tartanak az akonalyukra, de minden percben kétszer-háromszor meg kell emelni, hogy az égő pálinka kigőzölgése kiszabadulhasson. Ha a pálinka egészen kiégett, akkor le kell fojtani a hordót és fél fertályóra múlva egy fél szál kénnel (*Einschlag*) ki kell égetni, majd ismét erősen lefojtva a pincébe tehető. Ezután az újbort már bele lehet tölteni.

Az öreg hordókat, melyek már borízt kaptak, csak kénnel kell táplálni. Ezt minden negyedik hétben el kell végezni, mert ha elmulasztják, akkor a hordóknak gőzös és penészes szaguk lesz, sőt teljesen meg is penészesedhetnek, ami miatt aztán a hordót fel kell bontani, hogy ismét ki lehessen tisztítani. A penészes hordók megtisztítása érdekében ki kell venni a hordófeneket és a penészt tompa seprűvel és vízzel le kell mosni. Azután egy ahhoz elkészített kefével a hordó minden részét és hasadékait hasonló módon friss vízzel tisztára kell kefélni, majd végül zabszalmával kiégetni. A kiégetés után a feneket jól meggyékényezve vissza kell helyezni és rá abroncsot kell verni. Azután – az új hordóknál leírt módon – a hordót pálinkával kell kiégetni. Ha a hordóból a seprőn lévő bort még teljesen nem engedték le, akkor a hordónak kevés ként kell adni, majd így erősen lefojtva 2–6 napig állni hagyni, végül belőle a bort teljesen leeresztani. Ha ez megtörtént, akkor a hordót friss vízzel tisztára kell mosni a seprőtől, majd kiszivárogtatva és jól kiszáritva a megszokottnál valamivel több ként kell adni neki. A tisztítás főként a vasabroncsos hordók számára fontos, mert ezek rendszerint a pincében maradnak. A faabroncsos hordókat – melyekre borszállításkor vagy szüretkor a mustnak és a dézsmának összegyűjtésére van szükség, kiürülésük után – úgy kell épen tartani, hogy az egyik hordófeneket felütik és számmal megjelölik, majd tisztára mosva és megszáritva szellős helyre teszik, hogy jövő szüretkor ismét használni lehessen. Ez a tisztítás elősegíti a bor épen tartását, a hordó tartósságát és a kén kímélését.

Ha közeleg a szüret ideje, a tiszt 2-3 héttel előbb emlékeztesse rá a pintért. A pinter készítse elő a kádat, tegye vissza a kiszedett hordófeneket, majd abroncsolja meg azokat. A hordókat forrázza ki, és 2-3 óra múlva öblítse ki ismét friss vízzel. Ha kiszáradtak, jól kénezz be és fojtja le őket. Ezután már bátran lehet beléjük bort tölteni. Ha az így előkészített hordók némelyikébe szükségből óbort töltenek, akkor csak alávaló borral és pálinkával kell kiégetni azokat, utána már hasznuk vehető. Arra is ügyelni kell, hogy mindig legyenek üres, friss hordók készenlétben, melyeket csak kénezní kell. A szüret előtt 8-10 nappal kell a prést és minden egyéb, a préseléshez, a szürethez és a törkölyös must (szőlőcefre) behordásához szükséges eszközt előkészíteni. Ez idő alatt kell az abroncsolást és az edények beáztatását elvégezni. Ha folytatnának, vagy nem lennének tiszták, jó előre használható állapotba kell hozni őket. Ha a szőlők nyári munkáját rendszeren elvégezték, könnyen megállapítható, hogy melyikről lesz a legjobb szüret. Úgy kell felkészülni, hogy a jobb hegyről való must a rosszabb hegybéli terméstől elkülöníthető legyen. A kádnak már készen kell állniuk. Ha a kádakra vagy más edényekre szükség lenne, és a must a présháznál összekeveredne, akkor a különzedés hiábavaló lesz.

Ha már a pincét, a hordókat és más edényeket előkészítették, akkor kezdődhet a szüret. Akár színmustot, akár törkölyös mustot akar az ember vásárolni, meg kell figyelni, ki munkálja legtisztábban a szőlőjét, ki szedi le a szőlőleveleket 2-3 héttel

a szüret előtt, hogy a gerezdeket jobban érje a napfény és a levegő. Attól lehet a legjobb mustot venni, akinek a legjobb szőlője van és jó időben későn szüretel. Ha elkezdődik a szüret, és igen meleg van, mind a saját, mind a vásárolt törkölyös mustnál vigyázni kell arra, hogy az sokáig ne álljon a törkölyön, mert ha azon erősen és sokáig forr, akkor a must rendkívül fanyar lesz, és egy év kell, mire a fanyarságtól megszabadulhat. Ha az újborban a forrás után 2-3 hónap múlva is fanyar íz érződik, akkor a bort le kell fejteni a seprőről. Ha fél vagy egy év után sem változik meg az íze, akkor a többi hordóban – az arra alkalmas borokkal – kell elosztani. Mivel néhol igen gyenge bor terem, az ilyet a következő év februárjában a seprőjéről tisztán le kell fejteni, majd savanyúbb borokkal elkeverni. Ezáltal megfrissül és ihatóvá válik, és így már ki lehet mérni.

Minden hordót úgy kell megtölteni musttal, hogy negyed akó üres helyet kell hagyni az erős forrás miatt, mert ha a hordót teletöltik, akkor sok must kifolyik. Ha a forrás csillapodik, 4-5 nap múlva már többet is bele lehet tölteni, hogy a szőlőmagok és más szennyeződések jobban kijöhessenek. Mivel a kádakból kimerített színbor a legjobb és a legtisztább szokott lenni, ezért ezt a sajtolt bortól szorgalmasan válasszák el, és a hordó fenekén lévő cédulával különböztessék meg.

Bizonyos években a szőlőszemek nagy számban lehullnak a földre, és ilyenkor a földdel és sárral együtt szokták őket felszedni és kipréselni. Ez sok seprőt és szennyeződést okoz. Az ilyen mustot hordóba kell önteni, és ki kell hánynia magából a seprőt, különben a bor erősen földízű lesz. Ügyelni kell arra, hogy egy nap több szőlőt ne szedjenek, mint amennyit aznap ki lehet préselni, mivel a must, ha hosszabb ideig áll a törkölyön, forrni kezd, ezáltal a bor kellemetlen fanyarságot kap és ártalmas lesz. (Példa erre az 1811. évjáratú bor ott, ahol egyszerre igen sokat leszedtek és mindjárt nem tudták kisajtolni.) Fontos, hogy soha ne kezdjenek neki a szüretnek esős, nedves időben. Sajtolásnál ügyelni kell arra, hogy különösen jó évben a törkölyt másodszor jól megrostálják, mivel a bornak legjobb zamatot adó aszúszemek csak akkor törnek össze.¹⁵³

A borkezelési előírásokat és útmutatásokat 15 pontban fejtették ki. A dézsma és hegyvám beszedésekor meg kell különböztetni egymástól a különböző nemű borokat, ugyanis a legjobb a fehér, a kevert színű, a fekete (sötétvörös) és a halvány vörös. Különbséget kell tenni annak alapján is, hogy a jobb, vagy a gyengébb hegyről valók-e. Amikor ezeket a borokat leviszik a pincébe, a hordókat egyenként meg kell jelölni, majd az ahhoz tartozó uradalmi pincébe áthordani, ahol szétosztják azokat nem szerint, majd az arra elkészített hordókba töltik őket. A borokat a jelölés alapján könnyen ki lehet keresni és a gyengébbeket a kocsmáknak lehet adni.

Az újbort a szüret és a kisajtolás után nem veszik mindjárt számadásba, mert akkor még nem lehet a tölteléket meghatározni. Az újborokat – ha tisztán akarják tartani – minden héten meg kell tekinteni, és amelyek még szőlőmagokat és seprőt hánynak ki, azokat az akonalyuknál tisztogatni kell. A tisztítás után ismét lehet töltögetni mindaddig, amíg minden szennyeződést ki nem hánynak magukból. Ezért a gyengébb borokat csak 4. vagy 5., az erősebbeket pedig 6. vagy 8. héten lehet számadásba venni. Ennek során a hordókat megakolják: ha pl. az egyik hordó egyik felén 10 akót, a másikon 10,5 akót üt meg, akkor csak 10,25 akót lehet

¹⁵³ Az átnézett forrásanyagban másutt nem fordul elő utalás aszúra.

számba venni. Ha a hordó 10 akót mutat, akkor az akópálca vágása és az akonadonga között csak egy késfoknyi vastagságú köz lehet, úgyelve arra, hogy az akonánál a donga ne legyen vékonyabbra kidolgozva. Ha az akópalcának a 10-et mutató vágása az akonadongába belevág, akkor a hordó hibás, és csak 9,75 akóba vehető. 1 soproni akóban 84 icce van seprővel együtt, egy akóba 4 icce seprőt kell számolni. 1 pozsonyi akóban 64 icce van seprővel együtt, és egy akóba itt is 4 icce seprőt kell számolni.¹⁵⁴ Ha az osztrák akót – melyben 84 kisicce van – eladják és a hordót pozsonyi akóval számolva töltik meg, a pozsonyi akó 6 vagy 8 iccével kisebb lesz az ausztriai akónál. Így mindig jobb a bort a maga hordójában eladni.

Rendszerint minden jó, vasabroncsos, 12 akós hordóba hetente fél icce töltelékkel kell számolni. Nedves és boremélesztő pincékben ennyit sem. A faabroncsos hordókba – melyek jobban emésztik a bort – 10 akóra általában heti fél icce bortöltelékkel kell számolni, részben azért, mert az abroncsok tágulnak, részben azért, mivel ritka, amelyik hordó nem folytatna. Az új hordók töltögetésekor ugyanolyan évjáratú bort kell használni. A megtartani kívánt óborhoz olyan töltelékkel kell adni, amelyik azt táplálja, tehát újabbat és jó évjáratút. A töltelékborokat külön töltelék-hordókba kell lefejtetni. Ha vége a töltögetésnek, a töltelék-hordót kissé meg kell kénezní, erősen lefojtani, majd úgy hagyni. Ha eljön megint a töltögetés ideje – amire hetente sort kell keríteni – a második töltögetéskor is hasonlóan kell eljárni. A kiürült töltelék-hordót ki kell mosni és ki kell szárítani, majd bekénezní úgy hagyni.

Ha több bort „húznak le” a seprőről, akkor az alávalókat külön hordóba töltsék és 3–4 hónapig hagyják úgy; utána ismét hasznosíthatják. Az asztali boroknál figyelni kell arra, hogy a jó évjáratú termésből tartsanak fenn néhány akóval, mert nem minden évben terem jó bor. Legalább 4–6 éves bor legyen eltéve a pincében, amelynek jó a zamata és a minősége. Akkor lehet tisztas asztali bort készíteni, ha ezeket a külön hordóban lévő borokat kis próbák során összekeverve kortyolgatják, amíg a kívánt ízt el nem érik. Ha ez megtörtént, a bort az ismertetett módon le kell fejtetni, majd egy arra előkészített hordóba töltve 1 évig úgy hagyni, amíg összeérik. Ha 1 év múlva sem tisztul ki, akkor vizahólyagot kell beletenni, és égett cukorral meg kell színesíteni, így 2–3 hónap múlva kitisztul. Ezután az előkészített hordókba – melyekben mindig asztali bort szoktak tartani – fejtsék le. Ha jó, egyenletes és megüledett bort akarnak az asztalon felszolgálni, így kell az asztali bort mindig 2 évvel előre összefejteni.

Ha a hordó 1 hétnél tovább áll a csapon, akkor abba esténként – mivel reggelig nem eresztenek le belőle bort – csak igen kevés fűszeres („fü szerszámos”) einschlagot vagy szerecsendiót kell tenni. Másnap aztán lehet belőle bort engedni. A bor így mindig jó marad. A csap alatt lévő hordókat mindig tartsák jól beakonázva.

A töltögetést minden szombaton, télen minden 10. vagy 14. napon kell elvégezni. Ilyenkor a hordókat, a gántorfákat és a pince minden részét a penésztől meg kell tisztítani. Le kell vinni egy sajtár vizet a pincébe és az akonákat (ha szennyezettek vagy ecetesek) tisztára kell mosni, majd az akonalyukakat egymás után tiszta vízbe mártott borkefével lekefélni. A tisztítás után a borokat töltögessék meg, és az akonákat ismét mindegyik hordóba erősen verjék be. Az újboros hordókra csak követ vagy deszkácskát kell tenni, míg ki nem forrták magukat. A borokat december első napjaiban rendszeren töltögessék meg, és decemberben vagy januárban ve-

¹⁵⁴ 1 pozsonyi akó = 54,3 liter, 1 soproni akó = 74,75 liter.

gyék leltárba. Leltározáskor minden hordónak adjanak számot, mely a bor nemét és akószámát tartalmazza. A feljegyzést a hordófenékre kell ragasztani, hogy mind a bor mennyiségét, mind származását egyből látni lehessen. Az inventáriumot – melyben a bor becsű ára is szerepel – a leltározó és a számadó tiszt írja alá, majd nyújtásuk be a főtisztnek.

A nagyon avas (*altete*) bort nem kell megvetni íze miatt, mert lehet segíteni rajta. Egy 10 akós hordóba kétéves, 2-3 akó bort kell engedni, majd jól összekeverni és erősen lefojtva néhány hónapig állni hagyni. A bor ilyenkor ismét jó és hasznos lesz. Mielőtt a hordóban összekevernék, egy pohárban összekeverve meg kell kóstolni, hogy melyik borból lehet a legjobb keverést tenni. Ha elkezdenek avasodni az óborok – és asztali vagy eladó bornak nem készíthetők el – akkor az ilyen 10 akónyi borba 1-2 éves lefejtett, 1-2 akó bort kell tölteni. Az avas bort tavasszal és ősszel lehet felfrissíteni: a 10 akós hordóból kivesznek 1-2 akót, helyére újabbat töltenek, jól összekeverik és úgy hagyják. A kivett avas bort az újabb borba töltik, így az 1 évvel idősebbnek tűnik, ezért jobban eladható. Ha az óborok koruk miatt elkezdenek nyúlósak lenni, akkor csak lefejtéssel lehet rajtuk segíteni. Ha ez az óbor jó évjáratú, és szeretnék megtartani, akkor más borral való összekeveréssel lehet rajta jobbitani, a fent ismertetett módon. A bor sokáig nem tartható, ezért igyekezni kell minél előbb eladni vagy meginni. Ha a bor még nem teljesen avas vagy nyúlós, akkor szükséges kóstolással gyakrabban követni az állapotát. Ha találnak olyan hordót, amelyik már avasodni kezd, azt mindjárt el kell keverni, ahogy a nyúlósat is, és a kocsmákba kell adni kimérésre, „mert jobb, ha az ilyen bor a pincéből mindjárt ki jön”. Ha az összekeverés minden évben, vagy mihelyt szükséges, megtörténik, akkor nem kell attól félni, hogy nyúlós bor lesz a pincében. Az ecetesedni kezdett bort le kell fejteni és más hordókba osztani. Ezután az urasági kocsmákba szállíthatóak. Az ilyen bort frissíteni és színesíteni kell, mert akkor minden icce 1-2 kr-ral többet ér. Érdemes 200-300 akó bort mindig előre összekeverni, hogy mindig egyenletes legyen a bor a kocsmában. A fiatal bort úgy lehet hamarabb megtisztítani és kellemesebbé tenni, ha mindjárt az első forrás után lefejtik, így a bor tovább megtartja az édességét, és azt a „községes emberek igen jó üzűen meg isszák”. Az ilyen jól megtisztult fiatal borral az óbort is alkalmassá lehet tenni a mindennapi kimérésre.

7. A fogyasztás (egyik) helye: a kocsmá és vendégfogadó

7.1. A kocsmahasználat joga

A kocsmáltatási jog (*ius educillationis*) a földesúri előjogok (kisebb regálé) közé tartozott. Az 1677. évi urbárium szerint az ún. földesúri borkimérési jog (*educillationio*) alapján a helyi kocsmákban karácsonytól Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) az uraság borát kellett árulni. Ilyenkor az úr borára senki nem kezdhette rá a sajátját. Az év másik, egynegyed részében a jobbágyok saját boraikat mérhették ki.¹⁵⁵ 1740-ben például, amikor a község saját vagy vásárolt borát árulta, Homo-

¹⁵⁵ A 17. század derekára az uradalom egyes helységeiben – így kifejezetten nevesítve Homokon is – kialakult az a megoldás, hogy amennyiben a helyiek nem árulták az uraság borát, vagy a földesúr saját kocsmárost tartott, akkor a helyi jobbágyok minden félhely után 2 Ft (egészhelyről 4 Ft) összegű ún. szárazkocsmá-pénzt (csappénzt) fizettek. MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 6. sz. Urbárium 1677.

kon évente 100, Hidegségen 110 akó fogyott el, a kocsmá után pedig Homokról 70, Hidegségről 75, Bozról 150 Ft árendát kapott az uraság. Bozon a földesúri 9 hónapban 180 akóval kelt el.¹⁵⁶ Széchényi Ignác számadásaiból kiolvasható az egyazon földesúrhoz tartozó uradalmak gazdasági összefonódása. Ez a magyarázata annak, hogy a homoki kocsmában például 1748 karácsonyától 1749. év Szent Mihály-napjáig az uraságnak döntően egervári és győrvári uradalmából – gősfai, ördöghenyei (ma: Pethőhenye), győrvári, csöpinci (Kerkafő, ma: Čepinci, Szlovénia), [sopron]kövesdi és versiczi (Muraköz) – származó borait mérték ki. Összesen 242,5 akónyit értékesítettek 717 Ft 50 d értékben. A kiadások – az elcsurgás miatti veszteség („vonyó” bor), a világításra használt 8 font gyertya és a kocsmáros fizetése (minden eladott akó után 10 d) – levonása után a kocsmá 690 Ft 4 d jövedelmet eredményezett.¹⁵⁷ Az 1752. évi Nádasdy-féle összeírás szerint a homoki kocsmá a lakosságé volt, akik évente 12 Ft cenzus fejében adták haszonbérbe. A bozi és a hidegségi kocsmá csak Szent Mihály-naptól karácsonyig illette meg a helyieket, mert máskor azt az uraság foglalta le magának. A boziaknak évi mintegy 15 Ft hasznuk származott belőle, míg a hidegségiek 18 Ft-ért tudták a magukét haszonbérbe adni.¹⁵⁸

Mária Terézia 1767-ben kiadott urbáriumá a jobbágyság borkimérését azokban a helyiségekben, melyek határában szőlőhegy volt, az 1550:36. tc. alapján Szent György-naptól Szent Mihály-napig engedélyezte. Azonban, ha az uraságnak vendégfogadója volt a helységben, akkor ott minden italt egész éven át szabadon ki lehetett mérni. Mindenféle égettbornak és sörnek az árulása, készítése egyedül az uraságot illette. Amikor az uraság valamelyik jobbágyság kocsmáltatására rendelte, az idő alatt a jobbágyság mentesült a heti robot alól, és bér fejében minden eladott akó után 4 d járt neki. A jobbágyságokat nem lehetett romlott bor, égettbor és semmilyen ital eladására és „*ki korcsmáltatására*” kényszeríteni. Nem feleltek a kocsmába kiadott, megromlott borért és más italért, hordót pedig roboton kívül nem tartoztak szállítani.¹⁵⁹

A 19. század elején az volt a gyakorlat, hogy a helyiek – mivel helyben termelt boraik jó áron keltek el a kereskedőknél – a délebbi vármegyéből vásároltak „*alább való*” borokat, és ezeket mérték ki a helyi kocsmában. Bormérési jövedelmük csekély volt, Homokon legfeljebb 100, Hidegségen 50, Bozon 50–60 Ft.¹⁶⁰

7.2. A kocsmá- és vendégfogadó-épületek

Az 1740/41. évi összeírásban részletes leírást találunk az egyes falvakban működő uradalmi kocsmáról. A homoki kocsmához a felső faluvégen állt, egy kis szobácska és konyha tartozott hozzá. Szűk és rozszant állapotban találták, tetejét nád és szalma fedte. A konyha végében egy égetett téglából épült, fagerendás kis pince csatlakozott hozzá, melyben 7 hordó fért el. Hidegségen a felső faluvégen (felszeren), a plé-

¹⁵⁶ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscriptio 1741.

¹⁵⁷ MNL OL P 623. X. k. 10. cs. 7. sz. fol. 296.

¹⁵⁸ MNL GyMSMSL IV. A 14. a) Conscriptio 1752.

¹⁵⁹ 1767. évi urbárium, II. 1. §, VI. pont 4–5. §, VII. rész 15. §.

¹⁶⁰ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. F. Topográfiai összeírás 1812.

bániaház mellett létesült a kocsmá. Az épületben volt egy szoba, alatta kőből rakott és gerendákra épített, 12 nagy hordó befogadására alkalmas pince. A kőkéményes konyha végében egy kis kamra és 6 ökörré való istálló, valamint egy kis szekérre való szín helyezkedett el. A kocsmaház falát mór-ból rakták, tetejét nád fedte. A bozi kocsmá az alsó faluvégén, a keleti alszálen kapott állt. Falai mór-ból készültek, két szobával és egy kőkéményes konyhával együtt. Mellette földből kiásott kis pince helyezkedett el, benne 3 hordó fért el. Az épületet fenyőfa gerendázattal és nádtetővel látták el. Mellette régi mór-ból rakott kamra kapott helyet.¹⁶¹ A Széchényi I. Zsigmond idejében épült bozi vendégfogadót 1758-ban tatarozták, ennek során a konyhát és a kőpincét újjáépítették, hat faoszlopon álló szekérszint emeltek, a vendégszobát pedig 1 öllel megnagyobbították.¹⁶²

A kocsmák 18. század végi állapotát az 1787. évi inventárium alapján ismerjük. Hidegségen a kocsmaházban két szoba, egy deszkából rekesztett benyíló, egy kőkéményes konyha kapott helyet. Az istállót karók öveztek, a többi épület fala mór-ból készült, födele romos állapotú volt, kijavítása 300 kéve nádat és 100 kéve zsuppot igényelt. Az első szoba alatt boltozatos pincét alakítottak ki, elején egy kis szín állt. A kocsmaházban egy hosszú asztalt találtak két hosszú paddal és egy falon függő kis asztalt padjával együtt, továbbá egy egyiccés és egy féliccsés ón mérőedényt. A bozi kocsmaházban volt két szoba, egy kőkéményes konyha és egy kis boltozott pince. A mór-ból rakott épületet és nádfedelét jó állapotban találták, ahogy az udvaron lévő szekérszint is, zsúpfedelét kivéve. Itt állt még egy mór-ból épített, padlás nélküli, jó állapotú istálló. A kocsmáros kezére volt bízva két hosszú fenyőasztal, hasonlóan hosszú két pad, borméréshez használt másfél iccsés ónedény és egy rozszant faabroncsos csapszék.¹⁶³

1812-ben feljegyezték, hogy Hidegségen a vendégfogadó (hossza: 11,5 öl, szélessége: 3,67 öl) újonnan épült téglából, tetejét zsindegy fedte. 1 nagy vendégszobából, 1 kisebb szobából, 1 konyhából, 1 kamrából és egy kis pincéből állt. Mellette egy 6 marha befogadására alkalmas, téglalapítségű, zsindegytetejű istálló kapott helyet (hossza: 4,17 öl, szélessége: 2,5 öl). A vendégfogadóhoz az utca felé, a plébániaház mellett egy nagyobb, téglából épített, náddal fedett és 200 akóra való pince tartozott. A kocsmáros évi 300 Ft árendát fizetett, a maga borát árulta, iccséjét 6–18 kr-ért. Szerződése szerint 6 hold szántóföldre is jogosultságot szerzett, melyek után külön bérfizetéssel nem tartozott. Két tehenet és két lovat szokott tartani. A bozi urasági vendégfogadóban a kocsmáros évi 225 Ft árendát fizetett, a maga borát mérte ki, iccséjét 8–20 kr-ért, de szerződésnél fogva köteles volt 25 akó bort folyó áron 12 kr csappénzért az uraságéból kimérni. Egy vagy két tehenet szokott tartani, de se földje, se rétje nem volt. A vendégfogadóhoz részben boltozott, 200–300 akós pince tartozott (a harmadik szomszéd házában) a hegyoldalban kiásva. A homoki urasági vendégfogadó 4 szobából, 1 konyhából, 1 kamrából és 1 pincéből állt, jó anyagokból épült, tetejét zsindegy fedte. A 24 férőhelyes, zsindegytetős istállókat is jó téglából építették. A kőlábas szekérszint nádfedelét az északi szél gyakran kikezdte, ezért jó lett volna ezt is zsindegyvel fedni.

¹⁶¹ MNL OL P 623. X. k. 1. cs. 10. sz. Conscripção 1741.

¹⁶² MNL OL P 623. X. k. 2. cs. 8. sz. Conscripção 1761.

¹⁶³ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. O. fol. 36, 39.

Az árendás kocsmáros az épületért és 9 hold földért 360 Ft évi árendát fizetett. Két tehene és két lova volt.¹⁶⁴

7.3. A kocszmák haszonbérlete

Az uradalmi kocsmában az uraság vagy a maga borát folyatta – fizetett alkalmazottal –, vagy árenda jogcímén hasznosította a vendéglátó egységet. A 18. század végén szokásos kocsmái haszonbérlet módját a hidegségi vendégfogadó példáján mutatjuk be. Az 1793. január 1-jén kötött szerződésben az uraság 3 évre árendába adta a vendégfogadót a hidegségi Sáj Józsefnek minden hozzátartozó épülettel, 7 köböl alá való szántófölddel, nyolcad kaszás réttel és egy kis veteményes kerttel együtt. A kocsmáros saját borát és mindenféle italát „*igaz mértékkel*” szabadon árulhatta a szerződés időtartama alatt. Az árenda évi összegét 200 Ft-ban állapították meg, melyet negyedévente kellett a cenki kaszárnak befizetni. A kocsmáros köteles volt az uraságnak a kocsmára való borát – „*mellyet hosszabb üdeig nem érdemes vólna tartani*” – alku szerint készpénzben megvenni és kiárulni. Évi 12 öl tűzifára („*veszendő száraz, eset fábul*”) volt jogosult az alsó Nagyerdőből. Az átadott épületeknek gondját kellett viselnie, hogy gondatlanságából ne történjen tűzvész, mert az uraság vagyontárgyaiban bekövetkezett kárért saját javaival tartozott helytállni. A kisebb állagmegóvó munkálatokat (nyílászárók, kályha, sütőkemencék javítása, szobák kimeszezése, istállókban lévő abrakos vályúk, szénás saroglyák karbantartása) saját költségén tartozott elvégezni. Ha az állagromlás régiségük miatt következett be, akkor a költségek az uraságot terheltek. A szerződést féléves felmondási idővel lehetett megszüntetni. A kocsmáros élt ezzel a lehetőséggel, 1795. június 30-án felmondta az árendát. 1796. január 1-től 1798 végéig Georg Ruprecht vette ki a vendégfogadót (Würtshaus).¹⁶⁵

7.4. A kocszmákkal kapcsolatos uradalmi instrukciók

Széchenyi I. Zsigmond 1733-ban tiszttartója, Smacher Leopold számára előírta, hogy az uradalomban működő kocszmák számára – az urasági borkimérés idejére – a szükséges borokról időben gondoskodjon. Ha urasági engedéllyel árendába adja valamelyik kocsmát, csak olyan kocsmárosnak adhatja, aki vagy elég kauciót ad, vagy fizetőképes személy. A szerződésbe foglalja bele, hogy a kocsmáros mindekelőtt az uraság borait tartozik érdemes áron eladni. A tiszttartó ügyeljen arra is, hogy senki ne merjen se cégér alatt, se „*alattomban*” bort kiárulni. Ha ilyet tapasztal, azonnal jelentse be, hogy intézkedni lehessen. A kocszmák számára kiadott borokkal kapcsolatban három követelményt írtak elő:

1. Nem kell megvárni azt, hogy a csapon lévő hordó elkeljen, hanem – mivel a tiszta, megállapodott bor jobb ízű és kelendőbb – a kocsmárosnak meg kell parancsolni, és erre a tiszttartó is ügyeljen, hogy a hordó kiürülése előtt legalább 2-3 nappal a pincébe más bort is vitessen.

¹⁶⁴ MNL OL P 623. I. k. 4. sz. Topográfiai összeírás 1812.; X. k. 11. cs. 14. sz. Birtokosztály iratai.

¹⁶⁵ MNL OL P 623. II. k. 7. sz. B. fol. 76–80.

2. Amikor a bort beteszik a pincébe, a tisztartó a hordót pecsételje le.

3. Ne engedje a csapot középre veretni, mert ha a hordóból a bor félig elfogy, a kocsmáros vizet tud tölteni a hordóba. Ezért, ha középén meg van fúrva a hordó, akkor a csapot a fenekével „*egyenessé tetesse és vágassa*”, és a csaphelyet ott is lássa el pecsétel. Ha a kocsmáros csapra akar verni egy hordót, a tisztartó parancsolja meg neki, hogy a csap alul, a seprő felett egy ujynyival legyen.¹⁶⁶

Az 1770-es években a cenki kasznárnak kiadott utasítások hangsúlyozták, hogy a kocsmák számára előbb az alábbvaló borokat adja ki. A kocsmárosnak csak lepecsételt hordót adhatott, hogy az ne tudja a bort „*megh csáválni*”¹⁶⁷ vagy „*vízzel szaporéttani*”. Ellenőriznie kellett, hogy a kocsmárosok alattomban ne árulják a maguk borát az uraságé mellett, és a csapon lévő borok tiszták legyenek.¹⁶⁸ 1772-ben a cenki tisztartó figyelmét is felhívták arra, hogy a borok közül kocsmái kimérésre a „*legg alláb valóbúl*” adjanak. A tisztartónak kellett megszabnia iccénként a kocsmába küldött borok árát is.¹⁶⁹

Az 1794. évi instrukció szerint az uradalmi tisztnek az árendába adott kocsmákkal kapcsolatban a haszonbérleti szerződésben foglaltakhoz kell tartania magát. Előírták neki, hogy azokban a kocsmákban, ahol az uraság a maga borát folytatja, ügyeljen rá, hogy a kocsmába adott bort a kocsmáros ne hamisítsa meg, annak mérőiccéje a vármegye bélyegével legyen hitelesítve. A csapon lévő hordót is tartsa pecsét alatt. Kóstolja meg gyakran a bort, melyet a borivók maguknak kitöltettek, hogy nincs-e keverve. Minden kocsmának legyen borkönyvecskéje, melybe írjanak be minden hordót, ami a kocsmáros keze alá kerül. A kiadott hordós bor árát – mihelyt a hordó kiürült – a tiszt azonnal vételezze be, az üres hordót mosassa ki, einschlagoltassa,¹⁷⁰ de csak akkor, amikor már egy csepp víz sincs benne, mert az ilyen hordóban szokott a bor leginkább megecetesedni. Időben írjon a soproni kasznárnak és jelentse neki a napot, amikor a borért fog küldeni, hogy a kasznár a bort előre elkészíttesse, és amikor kell, el is küldesse, és a bor is megállapodhasson. A nyugtán a hordó száma, a bor évjárata szerepeljen. A borért küldött fuvarszköz vegye fel magára a kiürült hordókat, hogy ne üresen menjen. Ha a hordók koszosak lesznek vagy megsérülnek, és erről a soproni kasznár panaszt tesz, azt a tiszt fizeti meg, aki nek a gondviselése alatt a kár történt. A kocsmáros a seprős bor akóját 60, a fejtett borét és pálinkáét 64 iccével fogja elszámolni. Borért „*hüs*”¹⁷¹ és *jozan*” parasztot kell küldeni, hogy a bort meg ne hamisítsa.¹⁷²

1804-ben utasították a cenki számadó tisztet, hogy a kocsmáknak csak karácsonyig adjanak seprős bort, utána fejtettet küldjenek. Ha azokon a borokon kívül, amelyeket a kocsmárosnak kimérésre adtak, más borok is lennének, szükséges, hogy azokat minden héten megtisztogassák és tölteggessék. A manuálisban és a kocsmá-

¹⁶⁶ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 5. sz. fol. 5–17, vonatkozó részek: 7, 13–14.

¹⁶⁷ Értsd: manipulálni.

¹⁶⁸ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 169. 11–12. pontok. (Instrukció 1770.) fol. 176. (Instrukció 1773.) fol. 182. (Instrukció 1775.)

¹⁶⁹ MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 172. (Instrukció 1772.)

¹⁷⁰ Az Einschlag jelentése: kendarab. Az einschlagolás kénfüsttel való fertőtlenítést jelent.

¹⁷¹ Értsd: hűs, megbízható.

¹⁷² MNL OL P 623. II. k. 1. sz. E. fol. 636–637. (Instrukció 1794.)

ros könyvében minden dolog vagy bor, amely a kocsmárosot illeti – a kiadott formula szerint – legyen feltüntetve. A kocsmárosokat figyelmeztetni kell arra, hogy házait és edényeiket tartsák tisztán, „*az bé szálló és bor ivó vendégeikhez minden bőséggel viseltessenek*”. A számadó tiszt különösen ügyeljen arra, hogy a kocsmárosok kisebb mértékkel ne mérjenek, a kimért bor árát és az árendát annak rendje szerint befizessék. A tiszt köteles a mulasztása miatt felmerülő kárt az uraságnak megtéríteni.¹⁷³ Az 1814-ben az ispánoknak kibocsátott instrukciók közvetlenül nem rendelkeztek a kocsmákról, de az ide szánt borokkal kapcsolatban találunk figyelemre méltó praktikákat. Ezeket az előző fejezetben ismertettük.

8. Összefoglalás

A 17. század végétől a Nádasdyak örökébe lépő Széchenyiek birtokain jól jövedelmező és fejlett szőlő- és bortermelést folytattak. Vizsgálódásunk Boz, Hidegség és Homok szőlőhegyeire terjedt ki. A szőlők csekély részét majorsági művelés alatt tartották, más részüket törvényes járadék (hegyvám, dézsma) fejében, vagy ritkábban attól mentesítve kvázi tulajdonba adták művelésre. A 19. század elejére a termőterület háromnegyedére csökkent: míg 1741-ben a három falu határában 121,47 hektáron, addig 1814-ben 91,07 hektáron termesztettek szőlőt. Bozon és Hidegségen a birtokosok nagyobb része vidéki volt, köztük a fő- és köznemesség, a környékbeli jobbágyság és városi polgárság is képviseltette magát, de szőlőbirtokkal rendelkeztek itt szerzetesrendek és ausztriai illetőségű személyek is. Ezen a területen termettek az uradalom legjobb borai. A legjobb minőségű bor a földesúr asztalára került, vagy értékesítették. A német, cseh és sziléziai borkereskedők a legtöbbször helyben vásárolták fel a bort. Az uradalom 19. század elején a Borüzéri Társaságon keresztül értékesítette borait. A kocsmákban a rosszabb minőségű (helyi vagy más uradalmakból ide hozott) borokat mérték ki. A korszak borainak zöme fehér volt, a vörösbor ritkaságnak és gyengébb minőségűnek számított.

Az uradalom több alkalommal adott ki utasításokat tisztjei számára a szőlőtermesztés mikéntjéről, a szüret és a szőlő feldolgozásának módjáról, a pincék rendjéről, a hordók és más eszközök tisztán és rendben tartásáról, továbbá a borok kezeléséről és értékesítéséről. Az instrukciók jól szervezett, minden részletre odafigyelő, szigorú számadást és pontos nyilvántartást megkövetelő gazdaságvezetésről tanúskodnak.

Az 1814. évi birtokosztály során a kiscenki uradalom tartozékaként Széchenyi István kapta meg a Fertő-parti Bozt, Hidegséget, Homokot és Hegykőt, valamint a két Cenket. A több évszázados szőlő- és bortermelés az ő földesúri hatalma alatt és Lunkányi János jószágigazgató hozzáértő gazdasági irányítása alatt folytatódott tovább.

¹⁷³ MNL OL P 623. X. k. 11. cs. 6. sz. Felső vidéki dominiumbéli [számadó] tiszteket illető instructio. Két változatban: fol. 59–66. Vonatkozó rész: fol. 60–61, 64–65.

FORRÁSOK

GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár

Plébániai lt. = Plébániai és espereskerületi levéltárak

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 159 = Regesta decimarum, 757. cím Comitatus Soproniensis 1554–1571.

P 108 = Esterházy család iratai

Rep. 16. = Repositorium 16. Szentmiklós, Süttör, Hegykő uradalomra vonatkozó iratok

P 623 = Széchenyi család iratai

I. kötet = Nevezetesebb családi iratok

4. szám = Szerződések a család tagjai között. F Acta divisionem bonorum inter comites Ludovicum, Paulum et Stephanum Széchenyi consensu viventis patris C. Francisci Széchenyi institutam concernentia (14). Boz: folio 29–30, 35, Hidegség: folio 42–44, Homok: folio 62, 82. = Topográfiai összeírás 1812.

II. kötet = Dominium Sárvár-Felsővidék

1. szám = Dominium Sárvári Felső vidék in concreto

E = Acta urbarialia et oeconomica concernentia (107)

H = Inventaria et conscriptiones frugum et vini (111)

J = Acta promontoria in genere seu concreto concernentia (111)

O = Acta contractum arendatitium inter comitem Franciscum Széchenyi et Dannielem Sághy arendatorem... initum et processus inde enatos concernentia (112)

5. szám = Possessio Boz

B = Instrumenta litalia portionem Petrákianam (118)

C = Instrumenta litalia possessorium baronis Pilaty concernentia (118)

G = Acta promontorium concernentia (119)

E = Acta urbarialia, dimensionalia, oeconomica tangentialia (119)

6. szám = Acta Boziensem vini quaestum concernentia (120)

7. szám = Possessio Hidegség

D = Acta promontorium tangentialia (121)

8. szám = Possessio Homok

D = Acta promontorium concernentia (122)

X. kötet = Gazdasági iratok

1. csomó = Sárvár-felsővidékre vonatkozó gazdasági iratok

1. szám = Inscriptionales super in variis dominii Sárvári-felső-Vidék possessionibus per familias comitum Nádasdy, Draskovits et Széchenyi factis inscriptionibus elargitae ab anno 1587 usque ad annum 1735. (372)

6. szám = Sárvár-felsővidék összeírása. Boz: 20–24, Hidegség: 25–32, Homok: 45–50. = Urbárium 1677. (377).

7. szám = Conscriptio universorum bonorum illustrissimi domini comitis Szécsenyi in inclyto comitatu Soproniensi existentium peracta anno MDCCXVIII. Homok: folio 7–9, Hidegség: folio 9–14, Boz: folio 14–18. = Conscriptio 1718. (378)

8. szám = Conscriptio dominii Sárvári-felső-Vidék anno 1733 peracta. Boz: folio 285–298, Hidegség: folio 298–325, Homok: folio 326–342. = Conscriptio 1733. (379)

10. szám = Conscriptio bonorum seu dominii Sárvári-felső-Vidékiensis de a[nn]o 1741. Boz: 60–85, Hidegség: 38–60, Homok: 26–36. = Conscriptio 1741. (381)

11. szám = *Conscriptio dominii Sárvári-Felső-Vidék perecta a[nn]o 1785*. Boz: folio 51–54, Hidegség: folio 56–60. = *Conscriptio 1785*. (382)
2. csomó
8. szám = Horpácsra vonatkozó iratok 1761–1844. (384) *Conscriptionak* harmadik része melyben Nemes Sopron-Vármegyei Jóságok ugymint Lövei Mező-Város, Ujkeri, Gógánfai, Horpácsi Helységek, Nagy Erdő, Bozi Helység, Hidegségi, Nagy-Czenki, Peresztégi, Nemeskéri, és Losi Portiok, Németh-Kövesdi Helység, és Cséri Major le írása foglaltatik (külön kötet). Boz: 46–56. = *Conscriptio 1761*.
10. csomó = Családtagok 18. századi gazdasági iratai.
7. szám = Gr. Széchényi Ignác egervári uradalmának számadásai (447)
11. csomó = Gr. Széchényi Ferenc gazdasági iratai, nyugták, számlák
5. szám = Gazdasági utasítások (449)
6. szám = Gazdasági utasítások (449)
11. szám = A nagyecenki gazdasági bizottság iratai (451)
14. szám = Birtokosztály iratai (452)
- S 78 = Kataszteri térképek
  - 196. téka Fertőboz, 197. téka Fertőhomok, 198. téka Hidegség

MNL GyMSMSL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára

- V. A 14. a) = Sopron vármegye adószedőjének iratai (*Perceptoralia*). Országos adóösszeírások. 1. kötet = *Conscriptio Inclyti Co[mi]t[at]us Sopron[iensis]...* 1715. Boz: 31–32, Hidegség: 33–34, Homok: 35–36. = *Conscriptio 1715*.
- 4. kötet = *Conscriptio regnicolaris districtus superioris inclyti comitatus Soproniensis de Anno 1728*. Boz: 556–574, Hidegség: 576–595, Homok: 598–604. = *Conscriptio 1728*.
- 12. csomó = Nádasdy-féle összeírás. No. 140. Homok. No. 141. Hidegség. No. 142. Boz. = *Conscriptio 1752*.
- IV. A. 1. p) = Nemesek és főnemesek igazságszolgáltatási és jogi ügyeinek iratai (*Acta iuridica magnatum et nobilium*), Széchényi = *Acta iuridica magnatum*
- XIII. 11. = Felsőbüki Nagy család iratai
- XIII. 22. = Petőházi Zeke család iratai

SZAKIRODALOM

- BÁRTFAI SZABÓ: A sárvár-felsővidéki = BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: A sárvár-felsővidéki gróf Széchényi család története. I–II. Budapest, 1911–1913.
- BÉL: Sopron vármegye II. = Sopron vármegye leírása II. Descriptio Comitatus Sempronien-sis II. Szerk. Kincses Katalin Mária. (Sopron Város Történeti Forrásai. C sorozat 3.) Sopron, 2006.
- ÉGETŐ: Adatok a Sárvár-Felsővidéki = ÉGETŐ MELINDA: Adatok a Sárvár-Felsővidéki Uradalom szőlőhegyeinek életéhez a 19. század elején. Soproni Szemle 53. (1999:1) 21–29.
- ÉGETŐ: Hegytörvények = ÉGETŐ MELINDA: Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és Sopron vármegyéből (1551–1843). Budapest, 2004.
- KELEMEN: Adatok a sárvár-felsővidéki = KELEMEN ISTVÁN: Adatok a sárvár-felsővidéki uradalomhoz tartozó helységek jobbágynépességének 17. századi jogi helyzetéhez. Soproni Szemle 62. (2008:4) 359–377.
- KELEMEN: Gróf Széchényi = KELEMEN ISTVÁN: Gróf Széchényi László (1713–1760) horpácsi uraság halála után maradt Sopron vármegyei birtokok 1761. évi összeírása. Arrabona 45/1. (2007) 203–222.
- KOMORÓCZY: Nádasdy Tamás = KOMORÓCZY GYÖRGY: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest, 1932.
- KÜNSTLERNÉ VIRÁG: A Széchényi család = KÜNSTLERNÉ VIRÁG ÉVA: A Széchényi család levéltára és levéltárosai a 18–19. században. Soproni Szemle 65. (2011:2) 153–170.
- MIKÓ: Czenk és Pereszteg = MIKÓ SÁNDOR: Czenk és Pereszteg 1563. évi hegyvám-bor jegyzéke. Agrártörténeti Szemle 39. (1997:1-2) 265–284.
- SZLADITS: Magyar magánjog = SZLADITS KÁROLY: Magyar magánjog. VI. Öröklési jog. Budapest, 1939.
- THOLT: A sárvári uradalom = THOLT JUDIT: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Budapest, 1934.
- TILKOVSKY: A „Boozi borüzéri” = TILKOVSKY LÓRÁNT: A „Boozi borüzéri részvényes társaság”. Soproni Szemle 14. (1960:1) 79–80.
- TILKOVSKY: Széchényi Ferenc = TILKOVSKY LÓRÁNT: Széchényi Ferenc cenki uradalmának topográfiai felvétele 1812-ből. Arrabona 42/2. (2004) 39–48.
- TIRNITZ: Antworten auf die = TIRNITZ JÓZSEF: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Teresianischen Urbarialregierung in Komitat Sopron/Ödenburg. II. Deutsche Bekanntnisse (1767). Sopron–Eisenstadt, 1999.
- TÓTH: A Mária Terézia-kori = TÓTH PÉTER: A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. I. Magyar és latin nyelvű vallomások (1767). Szerk. Turbulý Éva. Sopron–Eisenstadt, 1998.
- VÁLYI: Magyar országnak = VÁLYI ANDRÁS: Magyar országnak leírása. I–II. Buda, 1796–1799.
- VARGA: A jobbágyi földbirtoklás = VARGA JÁNOS: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Budapest, 1967.

WINE-GROWING AND WINE CONSUMPTION IN THE ESTATES OF THE SZÉCHÉNYI FAMILY
NEAR LAKE FERTŐ BETWEEN THE END OF THE 17TH CENTURY
AND THE BEGINNING OF THE 19TH CENTURY

Wine-growing was a prosperous and highly developed business in the estates of the Széchenyi Family which took over the position of the Nádasdy Family from the end of the 17th century. This study covers the vineyards of Boz, Hidegség and Homok. The Széchenyis kept a part of the vineyards under the management of their own manor, while a part of them were let out for virtual property against lawful annuity (or free). The annuity consisted of toll and the tenth rented from the Church. The study describes the names of the vineyards and the changes of their dimensions. Around the three villages in the year of 1741 winegrowing was carried out in an area of 121.21 hectares, and in an area of 81.07 hectares in 1814. In Boz and Hideghegy the majority of the owners were outsiders including the members of the aristocracy, the gentry, the neighbouring serfs and burghers, but the religious orders and some Austrian individuals were also represented. The best quality wines of the manor were grown here. The finest wines were served on the table of the landlord or were exported to Silesia. The German, Bohemian and Silesian wine handlers most often bought up the wine on the spot. The Széchenyi Manor sold its wine through a Wine-selling Company. The local pubs sold the wines of inferior quality. Most of the wines were white, while red wines were a rarity (1-12%). The manor issued several orders to its officers concerning wine-growing, the vine-harvests, the method of the grape processing, the order of the wine-cellars and the handling and selling of the wines.

István Kelemen

Csiszár Attila

A RÁBAKÖZ PARASZTSÁGÁNAK ANYAGI KULTÚRÁJA (18–19. SZÁZAD)

A Rába, a Nagyerdő és a Hanság közé eső, a történeti Sopron vármegyéhez tartozó, mély fekvésű, árvízjárta terület a Rábaköz¹ (1. kép). Északkeleten csatlakozik hozzá a Tököz, amely átmenetet képez a Hanság felé. Északkeleti részét északnyugat–délkeleti irányú keskeny dűnésávok, köztük lapos, vizenyős mélyedések, déli részét a Rába és a Répce a szabályozások óta kiszáradt hajdani mellékágai tagolják. Talaja termékeny homokos öntésagyag. A középkori forrásokban „districtus de Rabaköz” néven említik, és a rábaközi (kapuvári) várispánság területét értették alatta, amely nagyobb volt a földrajzi értelemben vett Rábaköznel.² Katonai és gazdasági központjának szerepét Kapu vára töltötte be.

Települései a feudalizmus évszázadaiban világi birtokosok (Kanizsai, Nádasdy, enyingi Török, Ostffy, Vághy stb. családok), a csornai premontrei prépostság, a győri püspök, az Isteni Megváltóról nevezett pápoci prépostság, a nagyszombati klarisszák, valamint a soproni társaskáptalan jobbágfalvai voltak. Közéjük ékelődött hat, egytelkes nemesek által birtokolt kurialista község, nevezetesen Jobaháza, Potyond, Zsebeháza, Vadosfa, Kistata³ és Edve. E falvak törzsökös lakosságának jelentős része a 16. századi reformáció óta evangélikus. Nemzetiségét tekintve a Rábaköz lakossága magyar, falvainak többsége az Árpád-kor óta folyamatosan lakott. Csupán néhány település esetében tudunk idegen etnikum beköltözéséről.⁴

Buda török megszállása (1541) után az ellenséges betörések közvetlenül a nyugati országrészt fenyegették. Tamási,⁵ Garta és Kapuvár lakosai katonai szolgálatuk, a kapuvári vár és a Kis-Rába átkelőjének őrzése fejében jelentős kiváltságokat kaptak földesuruktól, Nádasdy Páltól és Ferenctől, amelyet az uralkodó, I. Lipót (1655–1705) is megerősített. A Wesselényi-féle összeesküvésben részes, 1671-ben fej- és jószágvesztésre ítélt Nádasdy Ferenc birtokait a Királyi Kamara vette kezelésbe. A kapuvári uradalmat 1680 körül Esterházy Pál nádor szerezte meg.⁶ 1685-ben kontraktust kötött a mezővárossal, amelyben elismerte a lakosok korábban szerzett kiváltságait. A török kiűzését követő karlócai békekötés (1699) után a kapuváriak katonai szolgálata is megszűnt. A földesúr erre a körülményre hivatkozva megkezdte

¹ A 16–17. századi források „Rába sziget” néven említik.

² Nem bizonyított, de nem is cáfolható feltevés szerint területe megegyezett a Szent István kori Rábaköz vármegyével, amelynek központja a kapui ispáni vár lehetett (KRISTÓ: A vármegyék kialakulása 270–271.).

³ Ma Szil része.

⁴ Garta (ma Kapuvár része) 1663. évi megalapítását követően, 1670–71 körül (ausztriai) német telepesek jelentek meg a községben, akik néhány emberöltő alatt asszimilálódtak, ma csupán az idegen hangzású családnevek árulkodnak származásukról. Feltehetően szláv lakosság került Tótkeresztúr (ma Magyarkeresztúr) községbe, a Rákóczi szabadságharc idején pedig Babóton tűnt fel a Somogy megyei Varjaskérről (ma Somogyzentpál része) érkezett rác népesség.

⁵ Ma Rábatamási.

⁶ Az Esterházy család kapuvári birtoklástörténetének kezdete nem kellően tisztázott. Esterházy Pál az uradalmat néhány évig zálogjogon bírta, majd 1680-ban (IVÁNYI: Esterházy Pál nádor 297–298.) vagy 1681-ben (ÚJVÁRY: Az Esterházy család 78.) örökjogon megszerezte.

1. kép

A Rábaköz Sopron vármegye térképén, 1793. (SoM-T. 1.)

kiváltságaik megnyirbálását.⁷ A Mária Terézia úrbéri rendelete (1767) után jogilag 18 napos⁸ zsellérközséggé süllyedt egykori szabadalmas települések tovább színezték a Rábaköz néprajzi képét. A viszonylag szabadabb jogállás, az örökös jobbágycéknál lényegesen kisebb terhek és az érintetlenül hagyott vámmentesség lehetővé tette, hogy a szántóföldi földművelés mellett lakosaik egy, a nyomásrendszerbe nem illeszthető, intenzív művelést igénylő kapásnövény, a dohány termesztésével foglalkozzanak.⁹ A Rábaközbe nyugat felől benyúló Nagyerdő területén és peremén települt irtásfalvak (pl. Iván, Himod, Garta és Kisfalud) lakói közül sokan kiváló fafaragók voltak. Drinóczy György csornai premontrei kanonok írja a 19. század közepén,

⁷ VÖRÖS: A kapuvári parasztmozgalom 81–82.

⁸ Évi 18 nap robottal tartozó.

⁹ TAKÁCS: A jobbágysrendszer megerősödése 45–46.

hogy Kisfalud „lakói jó faragó emberek, szánkókat készítenek a fátlan vidékiek számára”.¹⁰ Himod erdejét is híresnek mondja, amely „hordónak való fát is bőven ad”.¹¹ Babót erdejében „iszonyu nagy tölgyfák vagynak”, de „van jó malma és deszka metezője a kis Rábán”.¹² A gyenge termőképességű, kavicsos talajú falvak lakói a 20. század közepéig foglalkoztak szerszámfa, és vasúti talpfa faragással. Előre kifaragott, szétszedhető disznóóljaikat a himodiak a közeli vásárokon (Beled, Mihályi, Kapuvár) adták el, vagy pedig a Fertő menti falvakban nádra cserélték.¹³

A jobbágyparasztság tárgyi világát a közép- és koraujkorban az önellátásra való törekvés jellemezte. Pénzhez ritkán, csak a felesleg megtermelése és eladása után jutott. Ebben elsősorban a lábon elhajtható állatok, a tengelyen kis mennyiségben is haszonnal szállítható termékek (bor, gyümölcs, szárnyasok) vagy a paraszti háziipar egyszerű termékei játszhattak szerepet.¹⁴ Az önellátás konzerválódásához hozzájárult az úrbéri viszonyok 18. század végi megmerevedése. Az úrbérrendezés (1767) után a meg nem változtatható méretű telki állomány néhány emberöltő múltán szűknek bizonyult, és az eredetileg egy család megélhetésének biztosítására kimért jobbágytelekre idővel 3-4 népes család eltartása hárult.¹⁵ A 19. század első felében a falvak 1/8-nál kisebb telekkel, vagy telekkel egyáltalán nem rendelkező zselléreinek száma megemelkedett.¹⁶ A telekből kiszorult zsellérek a kialakuló mezőgazdasági bérmunkásság számát növelték.

Az elszegényedés, a pénzhiány alapvetően meghatározta az életmódot, lassította az önellátásból való kitörés egyébként már megindult folyamatát. A telkes jobbágy a földesúr tulajdonát képező telken termelte meg a maga és családja eltartására elegendő élelmet és állatai számára a takarmányt. Házát maga építette a környezetében található anyagokból, fából, földből, nádból, és a maga készítette, durván megmunkált, egyszerű bútorokkal rendezte be. A ruházkodás alapanyagához szükséges kendert maga termelte meg, azonban a takácscéhek 17. századi megalakulása után, a céhpri-vilégiumok a házi szövést szigorúan tiltották.¹⁷ A kender házi feldolgozása így csak a fonásig jutott el. A jobbágyoknak a céhes takács munkájáért természetben vagy pénzzel, de fizetnie kellett. A háztartásban szükséges cserépedényeket, a föld műveléséhez elengedhetetlen vasból készült szerszámokat, vagy a ruházat egyes elemeit, mint például a lábbelit vagy az egyes felső ruhadarabokat kénytelen volt kézművesektől, eleinte mezőgazdasági terményekért, csere útján beszerezni. Idővel szinte már csak a vászonból varrt „fejér ruha” előállítására történt házilag.

¹⁰ CsPPL Drinóczy György: Böngészet Sopron megye ismérétehez. Kézirat, kjn. 458.

¹¹ Uo. 409.

¹² Uo. 464.

¹³ Németh László adatközlőm (Beled), valamint Kücsán József néprajzkutató, ny. muzeológus (Soproni Múzeum) szíves közlése. Lásd még: SOPRONI: A kultursarok 96–97.

¹⁴ VÖRÖS: A magyarországi társadalom 512.

¹⁵ Hövejen, például, ahol a prépostság hozzájárult a telkek fölosztásához, ha töredék telken is, de az újabb nemzedékek is a sajátjukon gazdálkodhattak. Az 1828. évi országos összeírás idején, az eredeti 12 holdas telekkel szemben már a 6 holdas gazdaságok voltak túlsúlyban, de volt olyan család, amely mindössze 3 hold szántót bírt (CSISZÁR: Hövej 81–82.).

¹⁶ Babóton 1767-ben 33, 1847-ben már 76 házas zsellért írtak össze (HORVÁTH: A jobbágyvilág alkonya 68.).

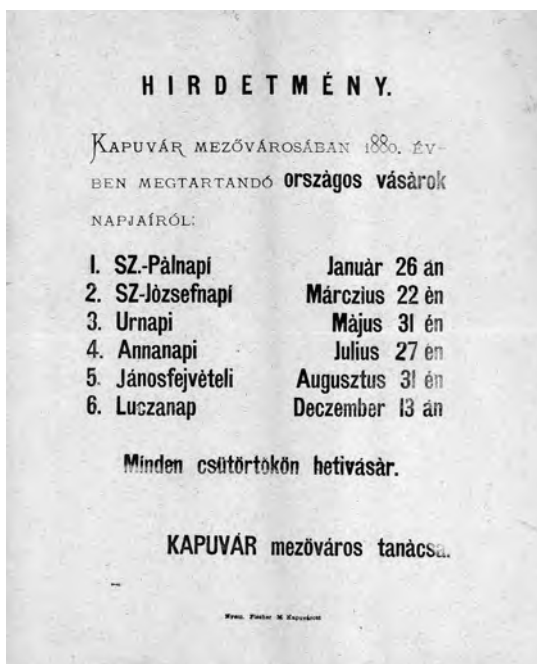
¹⁷ A csornai (1656), kapuvári (1681), szili (1693) és a szanyi (1726) takács céh megalakulása után házi szövessel a Rábaközben sem számolhatunk.

A magyar parasztság 19. századi átalakulásának gyökerei a 18. század utolsó harmadára nyúlnak vissza. Mária Terézia úrbéri rendeletétől (1767) a jobbágyszabadításig (1848) tartó időszakban számos jogi természetű változás történt, amelyek megalapozták az utat a jobbágyság társadalmi egyenjogúsításához. Ezek mellett fontos tényező volt, hogy a 18. század végén, a francia háborúkkal fellépő mezőgazdasági konjunktúrát kihasználva, a jobbágy-parasztság még hagyományos gazdálkodással, de egyre nagyobb mértékben termelt piacra. A háborús szükséglet elmúltával az ipari forradalom hazánkat is elérő hatása, a nem mezőgazdaságból élő lakosság növekvő aránya továbbra is megkívánta a felesleg megtermelését és értékesítését.¹⁸

Az 1848. évi jobbágyszabadítás, az úrbéres viszonyok felhasználása fölgyorsította a vidékenként eltérő intenzitással jelentkező paraszti polgárosulási törekvéseket, és egyúttal fokozta a volt jobbágyparasztok vagyoni rétegződését. A parasztgazdaság az árutermelésbe egyre belterjesebb módon kapcsolódott be. Az áru- és vele a pénzforgalom növekedése lehetővé tette, hogy a paraszti lakásbelső és a viselet egyre több olyan tárggyal gazdagodjon, amelyek már nem önellátó módon készültek, hanem kézműves iparosok termékei voltak. Ez volt az a korszak, amikor a kézműves termékek, majd pedig a gyári készítmények tömegével épültek be a parasztság tárgyi világába.¹⁹

A kézmű- és gyáripari előállítású nyersanyagok és késztermékek beszerzésének legfontosabb alkalmi a mezővárosok országos kirakodó vásárai voltak. (2. kép) A messziről jött mesterek és kereskedők a vásárok kialakult és szabályozott rendje szerint mesterségenként csoportosulva, sátorban vagy a földre terített ponyván kínálták árujukat. Többnyire azt is figyelembe vették, hogy az adott vidéken melyik portékájuk örvendett nagyobb keresletnek. A kékfestők például ügyeltek arra, hogy az új, divatos mintával nyomott végvásznak mellett hagyományos mintájúakat is vigyenek, Kapuvárra és Szanyba például sötétkék alapon világoskék virágú *kétszerkéket*, mert az ottani vásárokon ebből adták el a legtöbbet.²⁰ A Rábaköz nyugati ré-

2. kép

Kapuvár mezőváros országos vásárai, 1880.
(SoM-NA. 2036.)

¹⁸ KÓSA: Paraszti polgárosulás 54.

¹⁹ BALÁZS: A jobbágyszabadítás 50.

²⁰ DOMONKOS: A nyugatmagyarországi kékfestés II. 136, 139, 147.

szén a csávai vizeskorsót²¹ kedvelték, másutt, Győr felé haladva, inkább a csörgős, más néven *bugyogakorsót*. A kereslethez igazodva, a döri fazekasok csávai típusú korsót is készítettek, amit a kapuvári vásárokon adtak el nagy mennyiségben.²² A vásároknak így módon óriási szerepük volt a vonzáskörzetükhöz tartozó falvak anyagi kultúrájának alakításában. A vásárterek köré települt fogadók, vendéglők és szatócsboltok szomszédságában idővel megjelentek a szabók, cipészek, csizmadiák, kalaposok és más kézművesek műhelyboltjai, akik a vásározás mellett egyre inkább a műhelyről való árusítást részesítették előnyben. Ezek a vásárterek köré tömörült boltok alkották azt az „üzletnegyedet”, amely a vásártartó mezővárosok (Csorna, Kapuvár) településképeire a közelmúltig jellemző volt.

A 18. század közepétől vannak adataink arra, hogy Kapuváron, az Esterházy hercegi uradalom a tulajdonában levő kereskedőházakat²³ zsidó és „görög”²⁴ kereskedőknek adta bérbe.²⁵ A kereskedők kintlevőségeit tartalmazó, 1764-ben készült összeírás adatai az üzletek vonzáskörzetére vetnek fényt.²⁶ A zsidó és a görög kereskedők kínálata nem volt azonos. Amikor az uradalom a görög bérletét nem akarta meghosszabbítani, a mezőváros csizmadiacéhe instanciában kérte, hogy az maradjon a városban, mivel a számukra szükséges nyersanyagot máshonnan (a zsidó kereskedőtől) nem tudnák beszerezni.²⁷ A különféle pamutmateriaik a 18. században nagy jelentőségre tettek szert a városi polgári, a nemesi, majd pedig (a len- és kendervászon mellett) a paraszti öltözködésben.²⁸ A hazai, valamint az osztrák és cseh manufaktúrák termékei mellett a görög kereskedők boltjaiban árusított keleti (török) eredetű áruk, köztük a pamutfonal és -vászon

²¹ Rostély és csecs nélküli korsó, a száj alatt *léleklyukkal*. A csávai (ma Stobó, egykori Sopron vármegyei község Ausztria Burgenland tartományában) fazekasok jellegzetes terméke volt. Mindig mázatlan, csak fehér földfestékkel díszített. A kapuvári Rábaközi Muzeális Kiállítóhely Kerámia Gyűjteményében található vizeskorsók nagyobb része ilyen.

²² SERGŐ: A döri kerámia 270. A Dörben készült csávai típusú korsók szája és füle (a *bugyoga korsókéi*hez hasonlóan) zöld mázzal megöntött.

²³ A 19. század végéről ezek felmérési rajzát is ismerjük. A mezőváros piacterén három, üzlethelyiségből és lakásból álló (úgynevezett alsó, felső és középső) kereskedőház állt, amelyeket az uradalom árendába adott.

²⁴ A görög, macedón és szerb kereskedőket a források hol „görög”, hol pedig „rác” névvel illetik.

²⁵ HORVÁTH: Görög és zsidó szatócsok 43.; Nevéből ítélve „görög” kereskedő lehetett a szanyi Hincsz Czirill is, akinek „mennykő ütés” következtében leégett házában többek között „huszonhat réf dunyhának való kittell, „hetven nyolcz réf vászon”, „1/2 mázsa leveles dohány” és „kereskedésre vett cserép edény 250 darab” ment veszendőbe (MNL GyMSMSL IV. 14. d., 93. cs., Hincsz Czirill kárvallása, Szany, 1834.).

²⁶ A jegyzékben, tekintve, hogy Kapuvár a Rábaköz nyugati szélén fekszik, a rábaközi Garta, Babót, Vitnyéd, Potyond, Veszkeny, Bogyoszló, Szárföld, Szil, Bodonhely, Csorna, Kisfalud és Osli mellett a tájegység határán kívül eső Röjtök (ma Röjtökmuzsaj része), Agyagos (ma Agyagosszergény része), Csapod, Süttör (ma Fertőd része) és Szentmiklós (ma Fertőszentmiklós) is szerepel. A görög kereskedő boltjának hatósugara (Kapuvár mezővárosán kívül) Garta, Vitnyéd, Babót, Osli, Veszkeny, Hövej és Süttör településekre terjedt ki (HORVÁTH: Görög és zsidó szatócsok 45.).

²⁷ Sopron vármegye 1724. évi árszámba egyenesen „török árusok vagyis görögök” néven nevezi őket, utalva arra, hogy keleti (török) áruk, a limitációban felsorolt, a csizmadiák által keresett finom bőrök („karmasin”, „kordován”, „szattyán”) és a pamutvászon („pamuk”) árusításával foglalkoztak (DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk 63.)

²⁸ DOMONKOS: A nyugatmagyarországi kékfestés II. 122.; FLÓRIÁN: „A nép követte a szabást” 30.

növelték a kínálatot. A Rábaközben ezek közül különösen a mintázott „karton”,²⁹ helyi nevén a *tarka* vált közkedveltté, mind a női felsőruhák, mind pedig az ágynemű anyagaként.

A rófsárut³⁰ házáló kereskedők is terjesztették. A Regélő című reformkori pesti divatlap táj- és népismertető írása szerint „majd minden négy öt falunak van egy két zsidaja, kik a’ hét napjain váltva egyik másik helységben megjelennek, ’s onnan vissza csak késő este térnek. Megtörténik, hogy ugyanazon nap két ládás kocsi áll kifogott lóval az utszán, ’s ezen kívül még egy két butoros »pántlikát, csipkét, tarkát« kiáltozva utszálló³¹ izraelita is ide oda beszélíttatik”.³² A rábaközi zsidó kereskedők számáról az első részletes adatokat az 1848. évi zsidóösszeírás tartalmazza. Eszerint néhány falu kivételével a legtöbb településen lakott „bótos kereskedő” vagy legalább „partékás házalló”.³³ A házáló kereskedés megszűntéről Jáky Ferenc osli plébános feljegyzései közt olvashatjuk a következőket: „Minthogy a német kormány 1851^{ben} a bugyrozást eltiltotta,³⁴ s a zsidók faluról falura már most nem vihették eladó áruikat, azon törekedtek, hogy minden faluba zsidó boltos[t] ültessenek.”³⁵ A 19. század második feléből a csornai Gestettner Jakab és a szilsárkányi Gestettner Lőrinc valószínűleg nagyobb vonzáskörzettel bíró üzletének a tulajdonos halála után felvett leltárából a teljes árukészletet is ismerjük.³⁶

Mindezekben a nagy horderejű változásokon túl, azoktól nem függetlenül, ebben az időszakban ment végbe a népművészet új, „parasztos” kivirágzása is. Az Észak-Északnyugat-Dunántúlról és az Alföld középső területeiről indult ki és a 19–20. század fordulójáig szinte az egész magyar nyelvterületet átjárta az az ízlés-áramlat, amelynek olyan rendkívül fontos elemei voltak, mint a díszes tárgyak kultusza, felhalmozása, az ünnepi és hétköznapi tárgyak elkülönülése. Ez a „parasztos” művészet városi eredetű civilizációs elemeket, divatokat is magába olvasztott, úgy, hogy azokat egyszersmind a maga ízlésére formálta.³⁷

A változás nem csak az életmód minden területén, az építkezésben, a lakáskultúrában, a ruházzkodásban, a táplálkozásban, de a gazdálkodásban is megnyilvánult. A „Sopron vármegye éléskamrája”-nak, „kis Kánaán”-nak nevezett Rábaköz

²⁹ Cotton, kattun. Fehér vagy festett, színes pozitív nyomással mintázott pamutvászon (ENDREI: Patyolat és posztó 228.).

³⁰ A rőf vagy rэф a kifeszített kar hosszát a mell közepétől a hüvelykujj hegyéig alapul vevő hosszérték. Elsősorban textilanyagok mérésére használták. Nagysága általában 60–78 cm között ingadozott. A régi magyar rőf 63,2 cm volt.

³¹ Utcákat járó, házáló.

³² „F” (monogram alatt ismeretlen szerző): Rábaköz ’s népe 49.

³³ Az összeírás ívein 27 házalót és 17 településen 30 boltos kereskedőt regisztráltak. A szám nem pontos, mert a beledi ívek írása olvashatatlanul fakult, Csornáról pedig nincs adat (MNL GyMSMSL IV. 107. b., Zsidóösszeírás 1848., Rábaközi alsó és felső járás.).

³⁴ Az 1851. február 8-i birodalmi rendelet beszüntette az Izraelita Kereskedők Testülete működését, s tagjainak meghagyta, hogy vagy a polgári, vagy a nagykereskedők testületébe lépjenek be (MZsL 402.).

³⁵ GyEL PL Az osli plébánia iratai, Jáky Ferenc: Jegyzetek az oslii plébániát illetőleg.

³⁶ MNL GyMSMSL IV. 411., 19. d., Gestettner Jakab hagyatékának összeírása, Csorna, 1872.; uo. 58. d., Gestettner Lőrinc hagyatékának összeírása, Szilsárkány, 1879.

³⁷ Kósa: Paraszti polgárosulás 54–56.

népe a táj kedvező természeti adottságai és földrajzi helyzete következtében lépelelőnybe került hazánk más néprajzi csoportjaival szemben.

A Rábaköz anyagi kultúrájának 18–19. századi átalakulását az írott források segítségével tekintetem át. Az elhunytak vagyontárgyai öröklés vagy hagyományozás útján szálltak át az utódokra. E jogilag szabályozott folyamat során keletkeztek a végrendeletek (latin eredetű szóval testamentumok) továbbá a hagyatéki leltárak és árverési jegyzőkönyvek, amelyek az öröklés tárgyát képező javakat (több, kevesebb pontossággal) tartalmazzák. Az egykori Sopron vármegye, ezen belül a Rábaköz történetére vonatkozó iratanyagot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, a Csornai Premontrei Prépostság Levéltára, a Győri Egyházmegyei Levéltár, illetve a területileg illetékes múzeumok őrzik. A rendelkezésre álló, viszonylag nagyszámú forrás előnye, hogy az esetlegesen, véletlenszerűen fennmaradt, a mindennapi életnek csak bizonyos területeit megvilágító adatokkal ellentétben, arányaiban is hitelesnek mondható képet ad a rábaközi falvak és mezővárosok tárgyi világáról.

A jobbágy birtokain nyugvó földesúri jog általában nem akadályozta, hogy megszabja azok sorsát halála esetére. A jog világosan megkülönböztette az „ősi” vagy örökölt és a szerzett jószágot. A jobbágy végrendelezési joga „ősi” javaira nem vonatkozott. Ezeket gyermekei, ha nem voltak, akkor a szülei, ha ők már nem éltek, akkor az oldalági rokonai örökölték. Ha nem volt örökös, ezek a javak teljes egészében a földesúrra szálltak.³⁸ Az „ősi” javakat a házassági szerződésben, a „móringlevél”-ben sem volt szabad lekötönni, ha ez mégis megtörtént, a móríngot érvénytelenné tette. Korlátozta továbbá a végrendelezés jogát a „közös szerzemény”, amelynek fele a hátramaradt házastársra szállt.³⁹

Végrendeletet a parasztember öreg korában vagy súlyos betegségbe esve készített. Ezek eleinte szóbeli végrendelezések voltak, amelynek a betartása magától értetődő volt. Írásba foglalásuk a 18. század elején még ritka, a század végén is mindössze a felnőtt lakosság 2-3%-ára lehetett jellemző.⁴⁰ A jobbágyi végrendelet az uradalmi tisztség közreműködésével és jóváhagyásával készült. Ezen iratokat meglehetősen kötött formula szerint szerkesztették. A végrendelező az írást az „Atyának és Fiunak és Sz[en]t Lélek Istennek nevében” kezdte, majd lelkét „a végtelen irgalmú Isten kezeibe” ajánlotta, testét pedig „a földnek, melyből eredett”.⁴¹ Utána volt szokás rendelkezni a temetés mikéntjéről, (katolikusoknál) a lelke üdvéért mondandó szentmiséről, majd az egyháznak szánt hagyományok megnevezése következett. Ez után vette sorra az örökösöket, kire, mit és milyen arányban hagyományoz, gyakran bizonyos előfeltételekkel és kikötésekkel terhelten. Az ingóságok tételes felsorolása nem mindig volt része a végrendeletnek. A végren-

³⁸ 1752-ben egy magtalanul elhunyt kapuvári jobbágy végrendeletében minden vagyonát (egy telket és egy házat) a feleségére hagyta. A tisztartó az egészet hátramlásnak minősítette, ami ellen az özvegy panaszt tett. A határozat szerint a házat az özvegy, a telket az uradalom kapta. Öt év múlva, amikor az özvegy meghalt, a házat elárverezték, és a vételárat az uradalmi számtartó vételezte be (KÁLLAY: A magyarországi nagybirtok 264.).

³⁹ KÁLLAY: Úriszéki bíráskodás 407.

⁴⁰ TÁRKÁNY-SZÜCS: Magyar jogi népszokások 727, 731.

⁴¹ MNL GyMSMSL IV. 411., 27. d., Szerencse Pálné végrendelete, Babót, 1862.

delkező halála után a hagyatéki eljárásban az úriszéken kívül az uradalmi szervezeteknek, a tiszti székek és a gazdasági bizottságnak volt nagy szerepe. A jobbágyfelszabadítás (1848) után a nagybirtok fokozatosan megszűnő jogszolgáltató és közigazgatási tevékenységét a vármegyei hivatalok (szolgabíróság, árvaszék) vették át.⁴² A megnyílt örökséget kötelező volt leltározni. Ezzel általában a község előljáróságát bízták meg, amely tételesen összeírta a vagyont, felbecsülve annak értékét, amelyet e leltár alapján osztottak fel. A leltárba vett vagyon értékét csökkentette az esetleges adósság, valamint a leltározás és a temetés költsége. A rábaközi falvakban és mezővárosokban mindezt a községi bíró, az esküdtek és az öregesküdt végezték, és a jegyző foglalta írásba. Az okiratot a község pecsétjével is megerősítették. A felosztás után „osztálylevel”-et állítottak össze, amely tartalmazta a felosztott dolgok felsorolását, s hogy azokat miképpen osztották el.⁴³ Kiskorú árvák esetén a tiszti szék, a 19. század közepétől a vármegye árvaszéke, általában az ingóságok árverésen való eladását rendelte el, és a befolyt összeget a kijelölt gyám révén az árvák ellátására fordította. A kuriális községekben a polgári és büntetőügyekben eljáró *communitas földesúri* jogokat gyakorolt. A nemesi közbirtokosság (és egyben a kuriális falu) ügyeit, köztük a hagyatéki leltározást, a választott esküdtekből álló előljáróság intézte, amelynek élén a tagok közül választott hadnagy állott. A hadnagy hatásköre kiterjedtebb volt, mint a jobbágyfalvak élén álló bíróé. A nemesi közbirtokosság mint elsőfokú bíróság hatáskörét meghaladó ügyek a járás főszolgabírája, illetve a vármegyei törvényszék elé kerültek. A magtalanul elhalt nemes minden birtoka a királyra szállt.⁴⁴

A kutatásba bevontam két másik forráscsoportot, a házassági szerződéseket, más szóval móringleveleket és a kárösszeírásokat is. A kárvallások szövege azonban erős kritikával kezelendő, hiszen a károsultaknak érdekében állt, hogy olyan vagyontárgyakat is felvegyenek például az „elégett” javak listájába, amelyek valójában nem is voltak a birtokukban.

Az adatgyűjtés kezdetén már az első áttekintésre nyilvánvalóak voltak az egyes forráscsoportok egyenetlenségei. A hagyatéki leltárba sokszor nem, vagy csak részben kerültek be az ingóságok. Az ingatlan vagyon felsorolása után például Gartán, 1831-ben megjegyezték, hogy „ami pediglen a mobiliát vagy eszközöket illeti, a testvérek magok közt békességessen fel osztották”.⁴⁵ Gondot okozott néha a szöveg értelmezése. A hagyaték tételeit községenként meglehetősen változó módon jegyezték fel. Volt, ahol a megszűkszávúban csak a tárgyak megnevezését írta be a jegyző a leltárba, mert ott és akkor ez mindenki számára elegendő és egyértelmű volt, máshol (a kései kutató legnagyobb örömére) az anyagát, színét, használt vagy új voltát is feljegyezték. Esetenként a tárgynak a pusztá azonosítása is nehézséget okozott, mert a közel egy-másfél évszázad alatt a tárgy is kikopott a használatból és a neve is feledésbe merült. Az írott források mellett ezért segítségül kellett hívnom a rendelkezésre álló történeti etimológiai és tájshótárakat, valamint a fennmaradt tárgyi emlékeket. A jobbágytság és a vele kö-

⁴² KÁLLAY: A nagybirtok kormányzata 305.

⁴³ KÁLLAY: Úriszéki bíraskodás 441.

⁴⁴ DOMINKOVITS: A bőnyi közbirtokosság 104–105.

⁴⁵ RMK TD 2001.1.21. Gilitz János hagyatékának összeírása, Garta, 1831.

zel azonos kulturális színvonalon élő kurialista nemesség 18. századi tárgyi világát idéző emlék kevés maradt ránk. Ennek okát egyrészt e tárgyak romlandóságában kereshetjük. Maguk a lakóházak is fából, földből, vesszőfonadékból készültek, amelyek árvíznek, tűzvésznek nem állhattak ellen. Az épületekkel együtt pusztultak el a fából, szalmából, vesszőből, vászonból készült használati tárgyak is. Másrészt, a lassan bár, de mégiscsak változó „divat” következtében bizonyos tárgyak idővel kikerültek a használatból, vagy alárendelt szerepet kaptak, ami gyorsította elhasználódásukat, pusztulásukat. A szórványos 18. századi anyag mellett a 19. századi tárgyak száma a magán- és közgyűjteményekben már jóval magasabb, ami a kisebb időbeli távolság mellett az e században meginduló tudatos gyűjtésnek is tulajdonítható. Támaszkodhattam továbbá a reformkorban megjelenő „néprajzi” érdeklődés hatására megjelent képes albumok ábrázolásaira, a szintén abban a korban kedvelt táj- és népismertető írásokra, és a 19. század végéről fennmaradt néprajzi tárgyú fotográfiákra is.

A vagyon legfontosabb része az ingatlan volt. A jobbágytelek⁴⁶ külső és belső részből állott. A belső telekhez tartozott a házhely az udvarral, a szérűs-, veteményes- és gyümölcsöskert. Nagyságát Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendelete országosan két pozsonyi mérőben⁴⁷ határozta meg. A telekhez tartozó külső részek, a szántóföld és a rét nagyságát azonban minden egyes megyére nézve külön állapították meg. Azokat az úrbéreseket, akiknek a szántó és rét területe nem érte el az 1/8 jobbágytelek nagyságát, a rendelet a zsellérek közé sorolta. A jobbágyfalvakra jellemző szalagtelkes településrend 1848-ig nem lazult fel számottevően, mert a földesúr tudta és engedélye nélkül nem volt mód a belső telkek felosztására és új házak építésére.⁴⁸ (3. kép) A lakóházak és a gazdasági épületek a telek egyik oldalán sorakoztak, általában csökkenő tetőmagassággal. Az utca felől állt a lakóház, utána, gyakran azzal közös fedélszék alatt, az istálló, majd a különböző ólak, színek következtek. A pajta az udvar végében, a telek képzeletbeli hossztengelyére merőlegesen, keresztben állt. A mögötte elterülő szérűre a paktakapun keresztül lehetett kijutni. A kuriális falvak belterületének alapegysége a nemesi tulajdonjogú belső telek volt. Rajta a lakóházon kívül különböző rendeltetésű udvarok, kertek és gazdasági épületek foglaltak helyet. Az épületek elhelyezésének módját senki sem szabályozta. Az öröklések és osztozkodások révén a beltelkek földarabolódtak, elvesztették eredeti alakjukat és határaikat. Az örökösök az új házakat, a pajtákát és az istállókat különösebb szabályozás nélkül ott építették fel, ahol nekik tetszett, így a kuriális falvak képe a 18–19. század folyamán egyre rendezetlenebbé vált. Zugok, közök, az utcától távol épült házak jellemezték a faluképet. A telkek belsejében épült lakóházak csak a szabálytalanul kanyargó közökön voltak megközelíthetők. (4. kép)

⁴⁶ A szabadalmas településeken „hajdúhely” a telek neve.

⁴⁷ Gabona mérésére szolgáló régi űrmérték. 1 pozsonyi mérő = 62,4984 liter. Bevezetését 1772-ben Mária Terézia rendelte el. A mérő területmérték jelölésére is szolgált. Egymérős volt az a földterület, amelybe egy mérő vetőmag került. Az egy pozsonyi mérős föld kiterjedését az úrbérrendezés alkalmával 600 négyszögölben állapították meg.

⁴⁸ PALÁDI-KOVÁCS: Kisnemesek utódai 166–167., Uő: Kisnemesi társadalom 147–148.

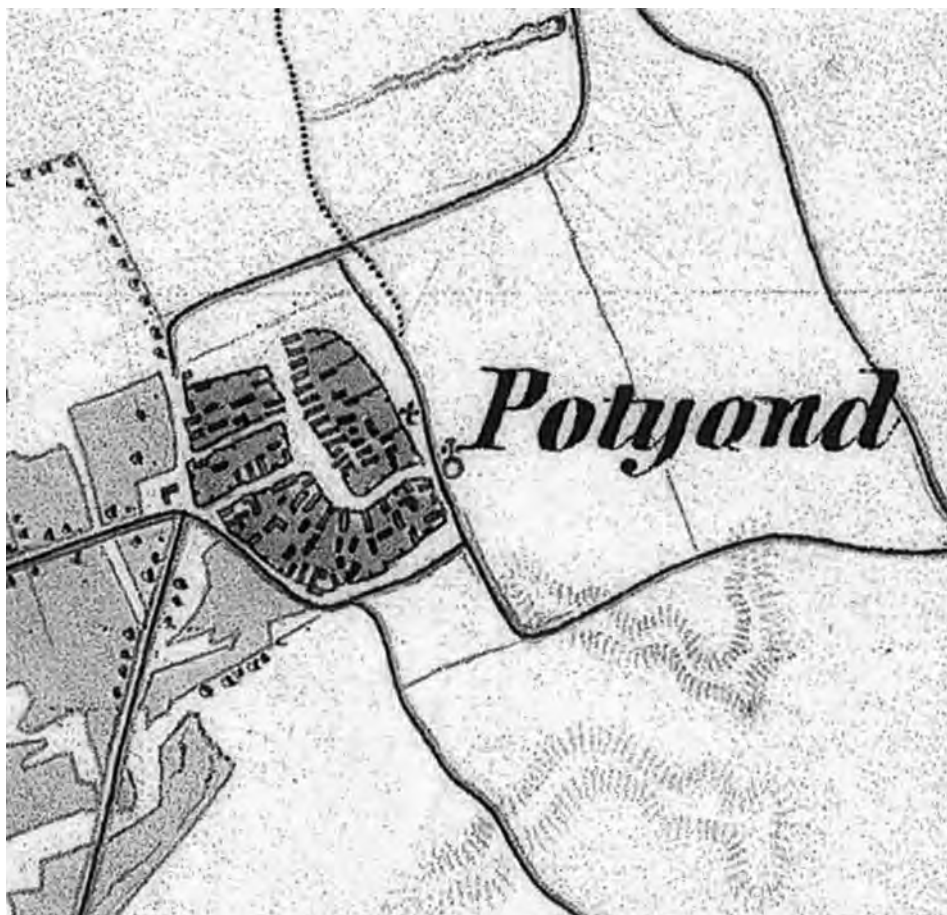

3. kép
 Urbéres falu alaprajza, Bogyoszló, 19. század első fele
 (HM HIM. II. katonai felmérés, 24–50.)

Az ingatlanok sorában a ház telke után a szántóföldek és a rétek következtek. A jobbágytelekhez (sessio) tartozó, úgynevezett „sessionalis” földek mellett öröklés tárgyát képezték a telki állományba nem tartozó, irtással művelhetővé tett területek és a bérelt „árendás” vagy „cenzuális” földek is. A szántók mértékegysége forrásainkban a pozsonyi mérő, a réteké a kasza.⁴⁹ A hagyatéki leltárak nagy része a 19. századi földbirtokrendezések előtt keletkezett, így jól mutatják a parasztbirtokok rendkívüli elaprózottságát, és a „tagosztály” előtti faluhatárok rendkívül gazdag helynévanyagát őrizték meg.

⁴⁹ Területmérték. Egy kaszás rét (lat. falcastrum) akkora rétdarab, amekkorát egy kaszás átlagosan le tud vágni egy nap alatt.

4. kép

Kurialista falu alaprajza, Potyond, 19. sz. első fele
(HM HIM. II. katonai felmérés 24–50.)

„Az ipületek”

A 17. és a 18. század folyamán a népi építészetnek kiformalódtak azok a táji jellegzetességei, amelyek maradványaikban a 20. században is tanulmányozhatók voltak. Az egy helyiségsoros, kettős (szoba + konyha) vagy hármass (szoba + konyha + kamra) tagolású kisalföldi ház mindig egy bejáratú, a szoba a konyha előteréből, a pitvarból nyíló ajtón át közelíthető meg.⁵⁰ A mértéktelen erdőirtás következtében a földesurak a 18. századtól országszerte korlátozták az épületfa használatát. En-

⁵⁰ A kisalföldi háztérület délen érintkezik a több bejáratú, füstös konyhás nyugat-dunántúli ház területével. 1814-ben, a Kisfaludon elhunyt nemes Kántz Sebestyén kuriális fundusán álló juhász ház összeírásában „kémény nélküli” konyhát említenek. Felmerül a kérdés, hogy itt nem füstös konyhás házról van-e szó (MNL GyMSMSL SVmL IV. 16., 8. cs., A Kántz árvák vagyonának összeírása, Kisfalud, 1814.)?

nek tudható be, hogy a 16–17. századi forrásokban említett, vagy azokból kikövetkeztethető boronafalat felváltotta az „anyagtakarékosabb” talpas, faváz, tapasztott „sövénbül való fal”.⁵¹ Az erdőirtás további korlátozása következtében a rakott sárfal két változata, a „fötskerakás fal”-nak nevezett, törekes sárból villával, és a dinnye nagyságú, szintén törekes sárgombócokból, úgynevezett „mór”-ból, kézzel rakott fal terjedt el. Ezt az építési módot a kismemesség körében is gyakorolták. Az 1787-ben Jobaházán elhunyt ifjabb Dőry László öt évvel korábban a meglevő házához „föcske rakásbul keresztben egy szobát, és egy bényíltót, nem külön[en] meghajtva egy konyhát keő kéményre és keő bolthajtásra⁵² épített”.⁵³ Később a földépítkezésnek egy fejlett változata, a „vert fal”, más néven „tömésfal” vált uralkodóvá.⁵⁴ A korszakra általánossá vált a szobai és konyhai két zárt tüzelő és a szabadkéményes füstelvezetés. A nyers vagy égetett téglából épített „kükémény” még ritka volt, a kor legtöbb falusi lakóházának konyhájára még karóváz, vesszőfórással készült, sárral vastagon tapasztott kürtő borult.

A ház tetőszerkezetét tartó, korábban általánosan alkalmazott, a két végfalba és a közfalakba épített hosszúágast, valószínűleg a már említett földesúri korlátozó intézkedések következményeként, elkezdte kiszorítani az ollóágas. Az elhúzódozó folyamat során feltehetően számos átmeneti megoldás fordult elő. Kiss Varga Márton Soboron, 1832-ben leégett házában például együtt alkalmazták a hosszú- és az ollóágast.⁵⁵ 1767-ben a kapuvári Mezner János ingatlan vagyonának összeírása szerint a ház mőrből épült, mestergerendás deszkafödémekkel, kéménye égetetlen téglából volt. Ollóágasos, szelemengerendás tetőszékét náddal fedték. A két szoba fűtésére cserépkályha szolgált. A konyhai sütőkemence a szabadkéményhez hasonlóan nyers téglából volt, csak „valamely részecskéje” készült égetett téglából. A házon üvegezett, „bé nyilló” ablakok és vasalt ajtók voltak, az ablakok közül kettőn, valószínűleg az utcára nézőkön, „táblák” is voltak.⁵⁶ Az ablakok ebben a korszakban még egyrétegű ablakok lehettek, azonban Beleden, 1834-ben, „öreg” Illyés Ferenc kuriális házában már „dupla ablak”-ot írtak össze.⁵⁷ A házak oromzatát fagyalvesszőből fonták, vagy pedig deszkázták. A népi építészetben ebben a korszakban a mészhabarcsból készült meszelt vakolat ismeretlen volt, a falat szalmatörökkel kevert agyaggal tapasztották, majd sárgás színű, híg „sármezelés”-t kapott. 1851-ben a veszényi 11/16 telkes Boross Imre, apósáról, néhai

⁵¹ Az 1580. január 11-én, Círákon tartott megyegyűlésen olyan határozatot hoztak, hogy azokat a malomokat, amelyeket a régi helyükhöz képest följebb vittek, lejjebb kell vontatni. Ez csak faépület (boronaház) esetében lehetséges. Mivel a malomházak mindenkor a táj népi építészetére jellemző anyagokból és technikával épültek, a kor jobbágyparaszti és kismemesi lakóházai is hasonló építmények lehettek (MNL GyMSMSL IV. 1. a., I. kötet, 21–24.). 1660-ban írják, hogy „az Kapuý maiorban vagion boronna fábul rakot új haz”, MNL OL E 156. Kapuvár urbárium, 1660. Az 1680 körül alapított kapuvári plébánia első templomát az egyházlátogatási jegyzőkönyv fából valónak nevezi, amely alatt vagy borona, vagy talpas, faváz, sövényfalú épületet kell értenünk (VARGA: A rábaközi főesperesség 305.).

⁵² Értsd: égetett téglából épített kémény és boltozat.

⁵³ DOMINKOVITS: Nemesi lakóházak 46.

⁵⁴ BARABÁS-GILYÉN: Népi építészet 167–169.

⁵⁵ MNL GyMSMSL IV. 14. d., 93. cs., Kiss Varga Márton kárvallása, Sobor, 1832.

⁵⁶ MNL OL P 108. Rep. 14. Fasc. D. No. 132. Mezner János jószágának becsülevele, Kapuvár, 1767.

⁵⁷ MNL GyMSMSL IV. 16., 12. cs., öreg Illyés Ferenc hagyatékának összeírása, Beled, 1834.

5. kép

Lakóház, Csorna, 1880.

(SoM-AF. 240., Ruprecht Mihály felvétele)

Orbán Jánosról maradt házának becslése szerint a század elején épült jobbágyház a következőképpen nézett ki. A 15 ölnyi⁵⁸ épület fala tömés volt, „minden hozzá tartozó sárazattal”. A szoba, konyha, két kamra, ló és ökör istálló földeme „mestergerendá”-ból, „fügerendák”-ból⁵⁹ és „pallásdeszkák”-ból állott. A konyha hátsó része fölött kétoldalt és hátul a falakra, elől a „kimingerendá”-ra támaszkodott a karókból és vesszőfonásból, „cserin”-ből készült kürtő, amit kívülről törekes agyaggal tapasztottak. Alatta egy kisebb és egy nagyobb sütőkemence volt, „tűzhelével” együtt. A szobában „kálha” állt. A fedélszék a falakon futó „koszorufák”-ra támaszkodott. A kilenc, a ház hossz tengelyére haránt irányú „al-lósgerendá”-n álltak az ollóágast alkotó „allószár”-ak. Ezek tartották a „szelemen”-t, a két „vendégszelemen”-t, és az azokon nyugvó ötvenhét pár „födélfa”-t.⁶⁰ A gádor huszonnégyszáz lépésnyi „gádorfá”-ból, 18 „kurtagerendá”-ból és az azt borító „deszkázat”-ból álló földemét nyolc „szegláb” tartotta. A héjazat akkor már „vászott”-nak mondott, a lécekhez „kötővessző”-vel rögzített nádfedés volt. A padlást egy nádból és egy sövényből készült „rekesz” osztotta három részre, az utca felől pedig „deszkázat” zárta le.⁶¹ (5. kép)

⁵⁸ Hosszmérték, 1 öl = 1,89 méter.

⁵⁹ Más forrásokban néha „figerenda”.

⁶⁰ Szarufa.

⁶¹ RMK TD, Boross Imre hagyatékának összeírása, Veszékény, 1851.

A falun élő nemes anyagi ereje nem engedte meg, de talán igénye sem volt rá, hogy a birtokos nemesi mintát követve kúriában éljen. „De jure” a földfalú, nád- vagy zsúpfedeles, egy helyiségsoros háza volt a „kuriális ház”, melynek küszöbénél ugyanúgy megszűnt a vármegye hatalma, mint az oszlopos bejáratú, cseréptetősi úrilakénál. Az 1833-ban elhunyt, nemes Bors József Cirákon álló kuriális háza két szobából, egy konyhából és egy kamrából állt. A helyiségeken mestergerendás deszkafödémeket találtak az összeírók. Az utcai oromfal deszkából készült, rajta padlásajtóval. Az épületen ollóágások által tartott szelemen fedélszék volt, zsúppal fedve, amely az oromfal előtt erőteljesen kiugró ereszt, úgynevezett „üstök”-öt képezett. A padlásteret itt is „cserín rekesztés”⁶² osztotta több részre.⁶³ A ház a leírás szerint semmiben sem különbözött a kor rábaközi jobbágházaitól.

Az uradalmak mérnökei által irányított építkezéseken iskolázott és tapasztalatokat szerzett iparosok paraszti megrendelők számára is dolgoztak, így az új építészeti megoldások és díszítőelemek megjelenésének lehetősége a népi építészetben adott volt. Ennek azonban feltétele volt egy tehető, fizetőképessé paraszti réteg, amelynek körében a presztízsigények a korábbinál nagyobb szerepet kaptak.

Az árugabona termelésbe sikeresen bekapcsolódó parasztszám anyagi ereje már a 19. század első felében is megengedhette, hogy lakóházukat, gazdasági épületeiket szilárd anyagból építtessék fel. A pordányi⁶⁴ Szabó József „egy sessió”⁶⁵ gazda hagyatékáról 1846-ban készített leltárban azt olvashatjuk, hogy két szobából, konyhából és „bolthajtásos” kamrából álló háza van, „kőből építve”⁶⁶ A bonyolult épületszerkezetek kivitelezése tanult szakemberek közreműködését igényelte. Sopron vármegyében ebben a korszakban vált Garta és Szany építőiparos központtá.⁶⁷ A képzett ácsok, kőművesek és cserepezők keze nyomán a Rábaköz falvainak képe a század második felében átalakult.⁶⁸

A téglát az építkezés helyszínén vetették, majd gúlába rakva, úgynevezett *sabad kemencében* égették ki. Többen eladásra is égették téglát és tetőcserepet, így az egyre szélesebb rétegek számára vált elérhető építőanyaggá. A hagyatéki leltárakban az ingóságok sorában összeírt építőanyagok között 1858-ban, Szentendrason⁶⁹ „egy kupatz égetett téglá”⁷⁰ 1871-ben Csanakon⁷¹ pedig „40 ezer égetett fal téglá”⁷² is szerepel az összeírásokban. A téglaházak konyhája fölé boltozott szabadkéményt

⁶² Cserény = vesszőfonadék. Itt vesszőből font válaszfal.

⁶³ MNL GyMSMSL IV. 16., 16. cs., Nemes Bors János hagyatékának összeírása, Cirák, 1833.

⁶⁴ Ma Rábapordány.

⁶⁵ Egész telkes.

⁶⁶ MNL GyMSMSL IV. 16., 19. cs., Szabó József hagyatékának összeírása, Pordány, 1846.

⁶⁷ Szany püspöki birtok, uradalmi központ volt, az építőmunkások magas száma feltehetően ezzel magyarázható. Gartán a falu szűk határa kényszerítette a lakosságot arra, hogy jövedelme kiegészítésére a földművelés mellett (idényjelleggel) valamilyen ipari tevékenységet folytasson. A szomszédos Kapuvár mint az Esterházy uradalom központja elsősorban építőiparosok számára tudott munkát adni, így e két tényező együttes hatására művelték egyre többen a kőműves, ács és tetőfedő szakmát.

⁶⁸ CSISZÁR: Garta 27.

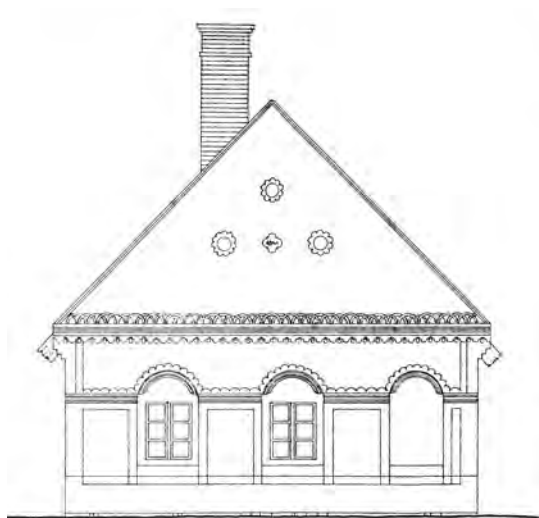
⁶⁹ Ma Rábászentendrás.

⁷⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 42. d., Balás Imre hagyatékának összeírása, Szentendrás, 1858.

⁷¹ Ma Rábacsanak.

⁷² MNL GyMSMSL IV. 411., 22. d., Torma János hagyatékának összeírása, Csanak, 1871.

építettek, a „kéményalja” előterét, a pitvart sokszor dongaboltozat fedte. A többi helyiségre mesztergerendás deszkafödém került, amelyet a gyarkan előforduló tűzvések miatt a padlástérben téglával borítottak, majd vastagon sároztak. A szobák padozatát polyvás agyaggal tapasztották és simították. 1814-ben egy paraszti sorban élő kisleludai kurialista nemes mórfaú, nádtető, „residentialis” házában első szobája azonban már „padimentomozva” volt, a leírás szerint „a szoba palaján levő 16 szál deszká”-val.⁷³ A klasszicizmus formavilágából mérítő vakolatornamentika elsősorban az utcai homlokzaton jelent meg. (6. kép) Az udvari homlokzat előtt téglapilléres, boltíves tornác, itteni nevén *gádor* húzódott. A házak falát ebben a korszakban már oltott mésszel kívül-belül fehérre meszelték. 1879-ben, Jobaházán egy „meszellő” is feltűnik a hagyaték részét képező tárgyak között.⁷⁴ A növekvő helyiségszükség alakította ki azt az alaprajzi megoldást, amelynél a már meglévő egy helyiségsoros lakóházat az utca vonalában egy újabb szobával bővítették. Az ily módon kialakult „L” alaprajzú háznak több változata ismert.

6. kép
Lakóház. Mihályi, 1841.
(Simányi Frigyes rajza)

A terjedő téglalapítkezés mellett azonban a 20. századig tovább éltek a tájegységre jellemző korábbi építési módok. Vadosfán 1858-ban egy „kilenc derékből” álló kuriális ház fele téglából épült cseréptetővel, fele pedig tömésfal volt zsúpfedél alatt.⁷⁵ Egy Beleden, Illyés Ferenc nemesi telkén álló istállóról 1834-ben pedig azt írják, hogy „talp fára és baronnára [épült] körös körül”.⁷⁶ A Rábaköz déli részén, az egyházaskeszei bazalttufa bánya közelsége miatt szörványosan előfordult a kőépítkezés.

A szobák fűtésére szinte az egész korszakban a konyha felől fűtött, fazekasok által készített szemeskályhát, vagy kályhasok által épített táblás cserépkályhákat használták. A többnyire zöld mázas kályhaszemek mellett a forrásokban előforduló „vörös” jelző mázatlan kályháról tanúskodik. Egy gartai bognármester hagyatékának összeírásában 1861-ben „öntött vaskályhá”-val,⁷⁷ Páliban, 1863-ban pedig „pléh kálhá”-val⁷⁸ is találkozunk.

⁷³ MNL GyMSMSL IV. 16., 8. cs., A Kántz árvák vagyonának összeírása, Kislelud, 1814.

⁷⁴ MNL GyMSMSL IV. 16., 41. d., Fodor János hagyatékának összeírása, Jobaháza, 1879.

⁷⁵ RMK TD, Nagy László hagyatékának összeírása, Vadosfa, 1858. leltározatlan.

⁷⁶ MNL GyMSMSL IV. 16., 12. cs., öreg Illyés Ferenc hagyatékának összeírása, Beled, 1834.

⁷⁷ RMK TD 2001.1.32. Lukácsi József hagyatékának összeírása, Garta, 1861.

⁷⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 31. d., Szalay Pál hagyatékának összeírása, Páli, 1863.

A kutak között „bodonyos”, vagyis kivájt fatörzzsel bélelt kutat, kifalazott „kű kut”-at, a vízkiemelő szerkezetre nézve pedig „kankalíkos kut”-at vagyis gémes kutat említenek a források. A lakóház telkét keresztben lezáró pajta, a „fijas pajta” nevét a tető egy vagy kétoldali leeresztésével kialakított „pajta fiá”-ról kapta, ami általában a polyva tárolására szolgált. Babóton a közelmúltban is *pelvakutyó* volt a neve.⁷⁹ Kisfaludi adat szerint „az asztagos kertben pedig vagyon egy pajta, a melynek tséplő pajtája tömés, az két fiókja pedig talpra vannak [építve] és vesszővel befonyva”.⁸⁰

A vagyon további, az életmódot meghatározó tartozékai voltak a bútorok, a „ládabéli” ruhák és más, különféle textíliák, a háztartás konyhai és kamrabeli eszközei, a gazdaság istállóban, pajtában, színben stb. tárolt eszközei, valamint az iparúzők műhelyeinek szerszámkészlete.

„Szobabéli eszközök”

A hagyatéki leltárakban felsorolt bútorok többsége lakószobák berendezésének tartozéka volt. Ahogy az elmúlt századok során létrejöttek a lakóházak speciális rendeltetésű helyiségei, a konyha, a kamra, vagy az emberi tartózkodásra is szolgáló gazdasági épületek, úgy kaptak itt helyet a szobából kiszorult bútordarabok, illetve jelentek meg e helyiségek rendeltetéséhez igazodó bútorok, a konyhaszekrény, vagy a gabona tárolására szolgáló többféle láda.⁸¹ A népi lakáskultúrát mindig egyfajta sajátos kevertség jellemezte. A 18–19. századi inventáriumok tanúsága szerint a lakóházakban összeírt bútordarabok között még előfordultak a középkori bútorművesség hagyományait őrző, ácstechnikával kivitelezett tárgyak. Annak a korszaknak az emlékei, amikor még nem a házilag készített, meglehetősen egyszerű bútordarabok, hanem a szövött, később hímzett textíliák szolgáltak a lakószoba díszül.⁸² Az ácsolt ládák vagy „szökröny”-ök és a „szökrön ágy”-ak⁸³ mellett már a 18. század folyamán bekerültek a paraszti hajlékokba a haladottabb asztalos technikával készített bútorok, elsősorban a láda. A változás koránt sem volt gyökeres. Majd’ egy évszázadnak kellett eltelnie, mire az asztalos bútor az ácsolttal szemben túlsúlyba került. Magyarország jelentős részén abban az időben a kiterjedt piacörzettel rendelkező komáromi asztalosok látták el a parasztszaládákat menaszszonyi kelengyebútorral, főképpen ládával.⁸⁴ A komáromi asztalosok piacörzetének területén idővel kisebb, helyi igényeket kielégítő asztalos központok alakultak ki, ezek közé tartozott Kapuvár. Az itteni műhelyek bútorvirágozási modorára a komáromi asztalosok készítményei gyakorolták a legnagyobb hatást. A kapuvári fes-

⁷⁹ A kunyhó jelentésű „kutyó”, „kuttya”, „kutyácska” szó különféle alakváltozatai a 16. század óta előfordulnak az írott forrásokban. Kapuvár 1597. évi urbárium a felsorolja a Rák rétben házat épített „futott emberek” neveit. Például „Hydasý Karykás Ambrus Zalma Hazachkaya, avagy kutthyachkaya” (MNL OL E 156. Kapuvár urbárium, 1597.).

⁸⁰ MNL GyMSMSL IV. 16., 8. cs., A Kántz árvák vagyonának összeírása, Kisfalud, 1814.

⁸¹ CSILLÉRY: Lakáskultúra 334.

⁸² CSILLÉRY: A magyar népi lakáskultúra 280.

⁸³ A ’szökrön’ jelző itt ácstechnikával készültet jelent.

⁸⁴ CSILLÉRY: A magyar nép bútora 61.

tett (virágozott) bútor készítésének kezdete a 19. század első felére tehető.⁸⁵ A Rábaköz más településeiről a közgyűjteményekbe került festett bútorok nem mutatnak ennyire karakteres vonásokat, készítésük (kutatások hiányában) egyelőre nem köthető konkrét műhelyhez, műhelykörhöz. Színükre, díszítésükre a levéltári források csak néha engednek következtetni. A ritka kivételek közé tartozik a Beleden, 1834-ben, Illyés Ferenc hátra hagyott javai között talált „ki föstött pad” és egy „ki föstött korszó tartó”,⁸⁶ és egy Vágon, 1881-ben leltárba vett „czifra virágos láda”.⁸⁷ Vesz-kényben, 1866-ban „vörös föstékű ágy” szerepel egy inventáriumban.⁸⁸

A 19. század második felére az ácsolt bútorok lassan eltűntek a rábaközi parasztházakból. Az ezeket visszaszorító festett, virágozott, asztalos bútor mellett viszont feltűntek a történeti stílusok hatását tükröző, polgári jellegű „politáros” bútorok, amelyek lassanként ugyancsak beilleszkedtek a korábbi divatot tükröző enteriőrbe. Az újdonságnak számító darabok, mint például a láda, majd az almárium, még később a fiókos sublót, rend szerint az új asszony hozományaként kerültek a házba, annak is a fő helyére, a szobába, ha már volt ilyen, akkor a *tisztaszobába*.

A tároló bútorok között nagy múltra visszatekintő, még középkori eredetű volt a fali⁸⁹ téka, a „falban lévő almárium” vagy „falba való almárjom”,⁹⁰ amely tulajdonképpen egy bepolicozott falmélyedés, vakablak volt, amit ajtó zárt le. Mivel a ház mozgathatatlan tartozéka volt, talán nem is került minden esetben összeírásra. Lehet, hogy ugyanezen okból fordul elő ritkán az inventáriumokban a szoba mennyezetgerendájához szegelt, már-már archaikusnak nevezhető bútordarab, a „ruhatartó rud”.⁹¹

A láda nagyjából nem helyi készítmény volt. A komáromi kelengyeládák túlnyomó többsége a helybeli készítményekkel szemben arra vall, hogy ezt a bútordarabot inkább vásárokon szerezték be, az olcsó tömegáruval a helyi asztalosok nem tudták felvenni a versenyt. A 19. század folyamán a megnövelt méretű láda alá szokás volt imitált vagy valódi fiókot helyezni. Ezt a fajta ládát a mintaadó bútordarab után „sublatos láda”-nak nevezték. (7. kép)

A nyugat-magyarországi parasztság felső rétegénél a 18. század végén jelent meg a kelengyebútorok között az „almárium”,⁹² más néven (a fekvő ládával ellentétben) „fennálló almárium”. Ezek az úgynevezett trapézormú ruhásszekrények virágos festéssel készültek, a ládákhoz hasonlóan sokszor ezeket is kovácsoltvas fogantyúkkal látták el. (8. kép)

„Legfelül a’ falon egy hosszú fogas polczon a’ pápai gyárból fejr tálakat, tányérokat, fölaggatott bokálakat [...] szemlélhetni” – írja a Regélő ismeretlen szer-

⁸⁵ CSILLÉRY: Kapuvári bútor 52.; DOMANOVSKY: Díszítőművészet I. 116.

⁸⁶ MNL GyMSMSL IV. 16., 12. cs., öreg Illyés Ferenc hagyatékának összeírása, Beled, 1834.

⁸⁷ MNL GyMSMSL IV. 411., 77. d., Tóth István hagyatékának összeírása, Vág, 1881.

⁸⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 19. d., Bella Péter hagyatékának összeírása, Vesz-kény, 1866.

⁸⁹ Falba épített.

⁹⁰ RMK TD Hajós Vendel hagyatékának összeírása, Osli, 1852., leltározatlan.; MNL GyMSMSL IV. 182. e., 4. d., Kalmár Vendel hagyatékának összeírása, Babót, 1855.

⁹¹ RMK TD Boross Imre hagyatékának összeírása, Vesz-kény, 1851. leltározatlan. Az 1990-es években, te-repmunkám során, „falban lévő almárium”-ot Babóton, „ruhatartó rud”-at pedig szintén Babóton és Gartán még a házban, eredeti helyén, használatban láttam.

⁹² RMK TD 1298. Nagy György hagyatékának összeírása, Garta, 1797.

7. kép
Komáromi láda, Mihályi, 19. sz.
(SoM-NT. 61.69.2., Deim Péter felvétele)

8. kép
Ruhásszekrény, Veszékény, 19. sz. közepe
(RMK-NT. 70.116.1.)

zője a Rábaköz népét ismertető írásában. A tálas fogas rendszerint két azonos kialakítású darabból álló, tányértartó korláttal ellátott „poltz”. Tipikus díszbútor, amely tányérok és kancsók, az úgynevezett „bokállák” „bokállakorsó”-k, vagy „ivó korsó”-k⁹³ tárolására szolgált. A sarokban, a pad fölött helyezték el, de egy darabból álló változata is ismert volt. A tisztaszobából való korai, 19. századi kiszorulása vélhetően a *szent sarok* szentképekkel való egyre nagyobb mérvű díszítésével függ össze.⁹⁴ Az inventáriumok az üvegedényeket is a „szobabéliek” között vették számba. Ezek feltehetően bakonyi vagy nyugat-magyarországi huták készítményei voltak, és vásári áruként kerültek a Rábaközbe. A leltárakban „itzés”⁹⁵ és „verdungos”;⁹⁶ „félmesszölös” és „messzölös öveg”-ek,⁹⁷ valamint funkciójuk szerint „eczetes” és „víz ivó üvegh”-ek, német eredetű szóval „klájzli”-k szerepelnek. Tároló helyük az „övegeknek való tálas” vagy „üvegtartó tálas” volt.⁹⁸ (9. kép)

9. kép
Üvegpalack, Garta, 19. sz.
(magántulajdon)

Az ágyak között a 19. század közepéig előfordul a „szökrön ágy” vagy „ágy szökrön”. Fennmaradt példánya sem a Rábaközből, sem pedig Sopron megyéből nem ismert, külső megjelenését csak analógiák alapján tudjuk elképzelni.⁹⁹ A mennyezetes ágy használatára a Rábaközből az első adat Kapuvárról, 1687-ből, kisnemesi környezetből való. „Nemzetes Cserý Mihály ur, meg árendálván [...] Odor Janko kapuváry curiáját mindennemű pertinentiájival”,¹⁰⁰ a házban többek között „egy zöld

⁹³ Bokály. Karcsú, egyfülű, kiöntő nélküli cserép boroskancsó. Neve az itáliai eredetű bocal (‘kancsó’) szóból származik. A Dunántúl nagy részén, így a Rábaközben is, „korsó”-nak, „bokállakorsó”-nak nevezik, annak ellenére, hogy a kancsó és a korsó tipológiailag teljesen más formájú edény.

⁹⁴ Vö. CSILLÉRY: Lakáskultúra. 384.

⁹⁵ Latinul „ice”. Folyadék, főleg bor mérésére használt régi űrmérték. Nagysága területenként változott; egy icce általában 0,8484 liter. A magyar icce kisebb, 0,5979 literrel egyenlő.

⁹⁶ A német eredetű verdung/ferdunk (Vierding), kettős jelentésű szó. Egyrészt űrmérték, amely, kb. 2 dl-nek felel meg, másrészt jelentette magát a mérőedényt.

⁹⁷ Régi űrmérték. 1 meszely 0,4242 literrel egyenlő. Jelentésátvitel folytán a meszely egy bizonyos nagyságú edényt is jelöl. Az egymeszelyest általában 4 decis edénynek vették.

⁹⁸ A magyar nyelvterület más részein gyakori „palackos” elnevezés a Rábaközben ismeretlen volt.

⁹⁹ Vas és Zala megyéből kerültek hasonló darabok a budapesti Néprajzi Múzeum és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményébe (CSILLÉRY: A kercaszomori ágy; BÍRÓ: Ácsolt ágyak).

¹⁰⁰ Tartozékaival.

fődeles ág”-at is leltárba vettek az összeírók.¹⁰¹ Gartán 1800-ban, „Istenben boldogult” Pintér Ferenc „házi mobíliá”-i között már jobbágyparaszti környezetben találkozunk e bútordarabbal.¹⁰² Hely szűke esetén használták az ág alól éjjelre kihúzható, nappal betolható „toló ág”-at vagy *tolít*, amely a 20. század közepéig gyakori bútordarabja volt a rábaközi parasztházaknak. Szórványosan találkozunk a leltárakban még „cserény ág”-gyal,¹⁰³ illetve „szalma ág”-gyal.¹⁰⁴ Ezeket, akár csak az ácsolt bútorokat, egy, az asztalos technika elterjedését megelőző, archaikusabb lakáskultúra maradványaiként értékelhetjük. 1873-ban Szárföldön „sráglás”¹⁰⁵ gyermekág”-at írtak össze. Aligha lehetett általánosan használt bútordarab, mivel a vizsgált forrásokban ez az egyetlen említése.¹⁰⁶ Az időszakosan használt bölcsőnek vagy „bótső”-nek a közgyűjteményekben őrzött példányok alapján egyetlen típusa volt ismert a Rábaközben. A rengőbölcső oldala rácsos, sokszor virágozott, két végét Krisztus vagy Mária monogram díszíti.

Az ülőbútorok közül az asztal mellett álló „pad”-nak vagy „kettős pad”-nak két változata volt használatban, amelyek a támla megoldásában különböztek egymástól. A deszkatámlával ellátott régebbi padok mellett, még a 19. század második felében a keretbetétes támlájú padok jöttek divatba.¹⁰⁷ Mindkét típus deszkalábbal készült, de az utóbbiak vége a templomi padokhoz hasonlóan fűrészelt, karfás kialakítású volt. A 19. század második felében a betétdeszák helyett a deszkakeret kitöltésére fa pálcákat kezdtek alkalmazni. Ennek a változatnak a neve „sráglás pad”. A szobai, falazott padka nélküli cserépkályha melletti padok, a „kálha előtt való padok” támla nélkül, deszkalábbal készültek. A székek közül a kávas szerkezetűek tekintenek vissza nagyobb múltra. A Rábaközben az inventáriumok tanúsága szerint különösen gyakori volt a fonnott ülőlappal készült „szalmafonyatos szék”, „hátsó szalma szék” vagy „zsupp szék”. A deszkatámlájú, az ülőlappra befűrt lábú „hátsó szék”-ek 18. századi példányai céhes asztalosok munkái (10. kép), később készítésük paraszti „faragók” kezére ment át.

Valószínűleg még 18. századiak a letolható lapú, fiókos, ferdelábú, ács technikával készült keményfa asztalok. Ezeknek a helye mindig a szobában, a *padsarok*ban volt. Függőleges, gyakran esztergályozott lábú utódaik a 19. század folyamán terjedtek el, és a polgári bútorok hatását tükrözik. A festett puhafa asztalos bútor divatjának leáldozását és a polgári lakáskultúra követését jelzi a politúros keményfa bútor, a „sárga politérozott keményfa fenálló almárium” és az ugyanilyen sarokpad megjelenése, amely például 1879-ben, Kecölben képezte egy hagyaték részét.¹⁰⁸

A szent sarkot díszítő képek között a 19. század folyamán közkedvelt volt az „öveg kép” vagy „tükör kép”,¹⁰⁹ amelyek az osztrák és a cseh határ mentén fekvő

¹⁰¹ MNL OL P 108. Rep. 14. Fasc. C. No. 94. Odor Jankó kapuvári kúriájának összeírása, 1667.

¹⁰² RMK TD 2001.1.7. Pintér Ferenc hagyatékának összeírása, Garta, 1800.

¹⁰³ MNL GyMSMSL V. 27., 2. d., Nagy János és Füzi Ilona hagyatékának eladása, Kapuvár, 1832.

¹⁰⁴ MNL GyMSMSL IV. 411., 21. d., Molnár György hagyatékának összeírása, Garta, 1872.

¹⁰⁵ Sráglás = rácsos. A szekérdereket elől és hátul lezáró rácsos *saroglya* nevéből.

¹⁰⁶ MNL GyMSMSL IV. 411., 24. d., Borsodi József hagyatékának összeírása, Szárföld, 1873.

¹⁰⁷ CSILLÉRY: Lakáskultúra 379.

¹⁰⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 93. d., Rest Imréné hagyatékának összeírása, Kecöl, 1879.

¹⁰⁹ Készítési technikáját tekintve ez is üveg hátoldalára festett kép, de a figurális ábrázolás és a növényi ornamentika megfestése után a még üres hátteret ezüstfoncsorral vonták be.

10. kép

Deszkatámlájú szék. Kapuvár, 1791.
(RMK-NT. 67.218.1., Oláh Rezső felvétele)

Sandl és Buchers¹¹⁰ háziipari termékei voltak. A hutaüveg lapok hátoldalára festett (Hinterglas), kezdetleges módon sokszorosított képek ausztriai búcsújáró helyekről (Maria Zell, Annaberg stb.), illetve a házaló kereskedelem révén kerültek Magyarországra. Előfordult, hogy e vallásos tárgyú ábrázolásokat a végrendelkezők a templomra hagyták. 1806-ban a gartai Magyar Anna például „egy pár tükör képet” hagyott az osli templomra.¹¹¹ Az üvegek mellett a 19. század utolsó harmadától a nyomdai sokszorosítással készült, a vásárokon szintén már bekeretezve árult vallásos tárgyú olajnyomatok is megjelentek. A képeknek a szent sarokban való elhelyezésére utal a 19. század elején Kapuvárott leltárba vett „Mária kép a szegletben”.¹¹² A szent sarok vagy a sublót dísz volt a közelmúltig *burított üveg*ként ismert, üvegbúra alá helyezett, legtöbbször színezett viaszból készült szobrocska. Hasonló tárgy lehetett az egyik leltárban szereplő „öveg alatti feszület”.¹¹³ A 19. század elejétől szerepel a szoba kegytárgyai között a „szentölt víz tartó”.

A szoba bútorzatát egészíthette ki a „kendő tartó”, amelyre a szövött hímű dísz-

törülközőket terítették. Olcsó, faszekeretű órával a schwarzwaldi óragyártó háziipar látta el Magyarországot. Javítást is vállaló órárok házaltak vele. 1819-ben találkozzunk először egy gartai hagyatéki leltárban akkor még a Rábaközben

¹¹⁰ Csehül Pohoří.

¹¹¹ RMK TD 2001.1.11. Magyar Panna végrendelete, Garta, 1806 (közli KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek 188–190.). Az efféle ajándékok, kegyes „hagyomány”-ok, a 19. században már gyakran az egyház rosszallását váltották ki. A túl népiesnek ítélt ábrázolásokat, az ajándékozó vagy örökhagyó jó szándékára való tekintettel elhelyezték ugyan a templomban, azonban onnét hamarosan eldugottabb helyre, a karzatra kerültek. Végül, adódó alkalommal, onnan is eltávolították azokat (GyEL PL Az osli plébánia iratai, Jáky Ferenc: Jegyzetek az oslii plébániáról. 161–176.).

¹¹² MNL GyMSMSL V. 27., 2. d., Bognár György hagyatékának összeírása, évszám nélkül. Nem tudjuk, hogy a forrásokban képeknek nevezett tárgyak minden esetben a mai értelemben vett (festett vagy nyomtatott) képek voltak-e, vagy pedig „faragott képek”, vagyis szobrok. Azonban a 19. század közepéről, a rábaközi Osliból olyan írott forrással rendelkezünk (GyEL PL Az osli plébánia iratai, Jáky Ferenc: Jegyzetek az oslii plébániáról. 145–151.) amelyből arra következtethetünk, hogy akkor még a mindennapi szóhasználatban (az alsópapság körében is) gyakori volt, hogy a szobrot „kép”-nek nevezték. Feltételezhető tehát, hogy a plasztikus ábrázolások már a 18. században is ott voltak a parasztházakban, csak a leltárak szövegéből ez nem derül ki egyértelműen.

¹¹³ RM TD 955. Preklet Pál hagyatékának összeírása, Kapuvár, 1841.

ritkaságnak számító tárggyal.¹¹⁴ A „fal óra”, „falon függő óra” vagy „fa óra” a 19. század második felében már elmaradhatatlan tartozéka volt a rábaközi parasztházak szobájának. Világításra a könnyen hordozható, fatalpba illesztett hutaüveg „mécs”, „öveg mécs”, vagy az asztalon álló „öveg lámpás”, „bádóg lámpás”, majd a gyáripari készítésű „porcelán petróliomos lámpa”¹¹⁵ szolgált.

A nemesi házaknál a belépő vendéget sokszor csak néhány, jobbágyparaszti környezetben nem használatos mívesebb bútordarab és használati tárgy figyelmeztette arra, hogy a ház lakója „nemzetes úr”. Megkülönböztető jelzések voltak ezek, amelyek osztályos társai fölé emelték azt a nemesi családot, amelynek szobáját díszítették. A vagyonleltárakban szórványosan tűnnek fel olyan igényesebb bútordarabok, mint a „szekrény három fiókra, azaz a sublót” és „bőr szék”,¹¹⁶ valamint „mosdó szekrény”,¹¹⁷ amelyek a magasabb társadalmi réteghez való tartozást reprezentálták.

„Következik a ládabéli”

A parasztság és a vele közel azonos anyagi kultúrával rendelkező kismemesi réteg körében a kenderből font és szőtt, többféle minőségű textília a 18. századi háztartás és gazdaság szükségletét nagyrészt biztosította. Előállításában ebben a korszakban már csak részben történt házilag. A megtermelt kenderből otthon megfont fonalból a takácsokkal szövették meg a vásznat. A kendervászon mellett a 18. században már számottevő mennyiségben használták a kereskedelemből beszerzett felföldi háziipari, és az iparilag fejlettebb cseh és osztrák tartományokban, majd a hazai manufaktúrákban előállított gyári textiliákat, len- és pamutvásznakat, gyapjúsöveteket. A felhasználásra váró végvásznakat, a testi és az „ágybeli ruhát”, továbbá a háztartásban használatos számos textilneműt az asszony vitte magával a házasságba. Mindezek a tárgyak később is saját, személyes tulajdonát képezték, amellyel maga rendelkezett. Mivel a hozomány részeként, a „fennálló almárium” elterjedése előtt, a kelengyész ládában tartották, a leltárakba gyakran „ládabéliék” néven vették fel ezeket.

A külső szemlélő számára az öltözet mutatta meg első látásra viselője társadalmi és vagyoni helyzetét. Mivel a paraszti viselet lassan változott, az egyes ruhadarabok öröklődtek és több nemzedéket is kiszolgáltak. „Rábaköznek némelly részeiben egygyez a' viselet” – írja Kiss József Sopron vármegyéről szóló ismertetésében, 1833-ban.¹¹⁸ A táj parasztságának viseletkultúrája a 19. század első felében még (a kisebb helyi eltérésektől eltekintve) egységes volt.¹¹⁹

A rábaközi női viseletben a hazai és külföldi manufaktúrákban szőtt gyapjúsövetből készült a 18. századi forrásokban már gyakran emlegetett „rása szoknya”.¹²⁰ Ugyanennek a textíliának volt gyengébb minőségű változata, a „fél rása” vagy „rása

¹¹⁴ RMK TD 1302. Pintér János hagyatékának összeírása, Garta, 1819.

¹¹⁵ MNL GyMSMSL IV. 411., 85. d., Havati Anna hagyatékának összeírása, Himod, 1888.

¹¹⁶ RMK TD Nagy László hagyatékának összeírása, Zsebeháza, 1858. leltározatlan.

¹¹⁷ MNL GyMSMSL IV. 411., 71. d., Kálóczy István hagyatékának összeírása, Jobaháza, 1891.

¹¹⁸ Kiss: Sopron Vármegye 31.

¹¹⁹ HORVÁTH: Kapuvár népviselete 245–246.

¹²⁰ A rása vagy rázsa a vászonkötésű posztóval ellentétben sávolykötésű, lazább szerkezetű, de szintén bolyhozott és kallózott textília (ENDREI: Magyarországi textilmanufaktúrák 148.).

11. kép
Női „puruc”, Rábapordány, 1810 körül.
(SoM-NT. 55.528.1.)

mása”.¹²¹ 1789-ben az osli Tapolczai Ferenc hagyatékában, korábban elhunyt felesége megmaradt ruhadarabjai között pedig egy „párkány szoknya”-t írtak össze.¹²² A 18. század végétől a 19. század folyamán végig igen gyakori volt a nyomott mintás kartonból varrt „tarka szoknya”. A Rábaköz-szerte viselt polgáriás szabású ujjasok, a „bajkó”, „kacza” vagy a „balidon” kizárólag gyári textíliákból készültek.¹²³ A drágább alapanyagokból, amikor ezek még újdonságnak számítottak, a kisebb méretű és ünnepre való ruhadarabokat varrták, varratták. Így, a pruszlik vagy „puruc” anyagaként tűnik fel először a „teveszőr”¹²⁴ és a selyem. (11. kép) Az ágyneműként is kedvelt kékfestőt¹²⁵

¹²¹ RMK TD 2001.1.6. Szabó Mihályné Török Anna hagyatékának összeírása, Garta, 1796.

¹²² Barrakan. Felsőruhák alapanyagául szolgált gyapjúszővet. Német és osztrák, illetve a 18. század második felétől hazai manufaktúrák állították elő (ENDREI: Patyolat és posztó 217.).; MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Tapolczai Ferenc hagyatékának összeírása, 1789.

¹²³ A „kaca”, „bajkó”, „majkó”, „kacabajkó” stb. névvel illetett ruhadarab általában testhezálló, vattázott női ujjas volt. A Dunántúl nagy részén ismerték (ÚMT 1. 309, 3. 7–8.). A „balidon” vagy „balidó” könnyű női rékliféle volt, Vas és Veszprém megyében is e néven ismerték (ÚMT 1. 325.).

¹²⁴ Franciául camelot, németül Schamlott, magyarosan „csemelet”. A „teveszőr” valójában a kisázsiai angorakecske szőréből készült fényes, „habos”, a kereskedelembe felselyemnek is nevezett textília volt (ENDREI: Patyolat és posztó 136–137.). 1789-ben, Osliban „teve szőr purucz”-ot (MNL GyMSMSL V. 36., Tapolczai Ferenc hagyatékának összeírása, 1789.), 1796-ban, Gartán „vörös teve szőr laibli”-t vettek leltárba (RMK TD 2001.1.6. Szabó Mihályné Török Anna hagyatékának összeírása, Garta, 1796.).

a viselet alapanyagaként is hamar alkalmazni kezdték, előbb ezt is kötényanyagként. Gartán, 1801-ben „1 kik kötény”,¹²⁶ majd 1812-ben ismét „két füstött kík kötín”¹²⁷ szerepel egy hagyaték tételei között. 1856-ban, Szárföldön már „uj kék festett szoknyá”-ról végrendelkezik tulajdonosa.¹²⁸ Kisfaludon, 1886-ban pedig teljes kékfestő öltözzettel, „festett szoknyá”-val és „festett kaczá”-val találkozunk.¹²⁹ A hímzett vagy csipkével díszített vászon ruhadarabok mellett a 19. század elejétől mind a telkes jobbágyok, mind a zsellérek ruhatárában számos „selyem”, „kázsmér”,¹³⁰ „vapér”,¹³¹ „sakanét”,¹³² „olajos”,¹³³ „tilángli”¹³⁴ stb. fej- és vállkendőt, „támisz”¹³⁵ kötényt találunk.

A rábaközi női viseletek legtovább, még a 20 századi *kivetkőzés*¹³⁶ után is szívesen tovább élő eleme a fejviselet volt. A 19. század első felétől ismert a kontyot takaró, kartonpapírból varrt, színes textíliával bevont „fejkötő” vagy „kobak”. A Regélő című, már idézett folyóirat, amely elsőként közölt leírást a reformkori Rábaköz népviseletéről, így ír az asszonyok fejviseletéről: „A főköttöt fejük tetején tekercsbe font hajukra teszik, ’s piros vagy fekete selyem kendővel átkötik. Hüvösebb időszakban, vagy nyarant is ünnepélyesb megjelenésükkor, a’ menyecskék és öreg asszonyok kontyos fejüket fejér kendővel szokták bekötni.”¹³⁷ Az alsó fejkendő kasmírból, vagy selyemből készült. Az ünnepi Rábaköz szerte a „piros falu”,¹³⁸ a szélén körben fehér sávós „királ színü selyem keszkenő”¹³⁹ volt. Ez látható a „rábaközi föld-nép” viseletének első ismert ábrázolásán is.¹⁴⁰ (12. kép) 1770-ben a szováti Nagy Ist-

¹²⁵ A kékfestés a textilfestés egyik változata. Az eljárás a 17. században Indiából került a tengeri kereskedelem révén Nyugat-Európába. Fokozatos elterjedését a mesterlegények vándorlása, a mesterek áttelepülése segítette elő Magyarországon is. A kékfestés virágkora a 19. század közepétől az első világháborúig tartott. A Rábaközben a 19. század folyamán Kapuváron, Vadosfán, Csornán és Beleden működött kékfestő műhely, de a helyi vásárokon ott voltak a soproni és a pápai mesterek termékei is.

¹²⁶ RMK TD 1009. Németh Pál felesége után maradt tárgyak összeírása, Garta, 1801.

¹²⁷ RMK TD 1012. Németh Mátyás első felesége, Magyar Anna hagyatékának összeírása, Garta, 1812.

¹²⁸ MNL GyMSMSL IV. 182. e. 5. d., Butsits Mihályné végrendelete, Szárföld, 1856.

¹²⁹ MNL GyMSMSL IV. 411., 88. d., Balog Ferencné hagyatékának összeírása, Kisfalud, 1886.

¹³⁰ Kasmír.

¹³¹ Finom fehér vászon (ÚMT 5. 636.).

¹³² A feltehetően francia eredetű szó jelentése nem kellően tisztázott. A 19. század eleji rábaközi hagyatéki leltárakban többször előforduló „sakanét” jelzőjú ruhadarabok (szoknya, keszkenő) becsértéke alacsony, így feltehető, hogy gyengébb minőségű, közönséges, „kommersz” textíliáról van szó.

¹³³ Sima, „olajos” tapintású textília országszerte ismert népi elnevezése (ÚMT 4. 177.).

¹³⁴ Tulle anglais (angol tüll). Gyári tüllkendő (ÚMT 5. 505.).

¹³⁵ Tamis. Eredetileg fésült gyapjúfonalból készült fényezett, nyomott textília. Később pamutból utánozták (ENDREI: Magyarországi textilmanufaktúrák 150–151., Patyolat és posztó 237.).

¹³⁶ A népviselet elhagyása.

¹³⁷ F: Rábaköz ’s népe 49–54.

¹³⁸ Piros alapszínű.

¹³⁹ Királyszínű. Elnevezése feltehetően az Árpád-házi királyok vörössel és ezüsttel (fehér) vágott címerpajzsához való hasonlóságából ered.

¹⁴⁰ A Regélő mellékleteként jelent meg 1840-ben. A kendőt háromszög alakúra hajtva a tarkón kötötték meg, úgy, hogy harmadik sarkát is lekötötték vele. Amikor nem viseltek felső kendőt, két lelógó sarkát a konty fölött még egyszer megkötötték. Terepmunkám során, Babóton, az 1990-es években még láttam idős asszonyt, aki fején a *szoritót* a leírt módon *menyecskésre* kötötte. A kendőkötésnek ez a módja másfél évszázad alatt semmit sem változott.

12. kép
Rábaközi földnép
(A Regélő melléklete, 1840.)

vánné leányára hagyott „egy uj rövid gyolcs fejre valot, egy hoszu avittal edgyütt”.¹⁴¹ Az ünnepi felső kendők között a 18. századi és a 19. század eleji forrásokban még előfordul a gyolcsból vagy batisztból készült „fejre való”, más néven „hosszi” és „rövid fedel”¹⁴² vagy „fidel”.¹⁴³ A későbbi leltárakban már kizárólag a háromszögletűre hajtható, négyzet alakú „fehér ki varrott keszkenyő”-k¹⁴⁴ találhatók. Hímzett motívumaik eredetére Pálos Ede 20. század eleji megfigyelése vet fényt. A mintákat Győrben nyomták elő, az ehhez használt *drukkolófák* készítése helye azonban Bécs volt.¹⁴⁵ Készítésük és viselésük a leltárak tanúsága szerint a

¹⁴¹ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Nagy Istvánné végrendelete, Szovát, 1770. Közli: KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek 132–133.

¹⁴² MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Ingóságok jegyzéke, 1788., Uo. Tapolczai Ferenc hagyatékának összeírása, 1789.

¹⁴³ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. doboz, Gitzi Imre végrendelete, 1795. (közli KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek 171.). A Rábaközben a kendőférléről tudósít Nemesapáti Kiss Sámuel, aki szerint „a fejrühát [Sopron megyében] fejrevalónak, [...] Rábaközben fidelnek mondják (Kiss: Sopron Vármegye 66.). 1840-ben már fokozatos eltűnéséről ír: „[a fidel] rábaközi szó; répczemellett fejrevaló, olly vékony szövet pamutból, mellyet közrendű asszonyok sáterneműleg csinálnak fejökre, de már gyéren láthatni, mert kiment a' divatból” (Kiss: Sopronmegyei tájszavak 28.). Viselésének módjára nincs adat. Némi támpontot adhat erre két 19. század eleji, Sopron megyei képes ábrázolás (BIKKESSY: Pannoniens Bewohner 6., 33. tábla), illetve az Esztergom megyei Muzsláról Májér István leírása (MAJER: A' muzslai lakosok 495.).

¹⁴⁴ A Rábaközben a „kivarrott” vagy „varrott” terminus mindig hímzettet jelent.

¹⁴⁵ PÁLOS: A Rábaköz 172–173.

18. század végétől a Rábaközben általános volt, csak a 20. században korlátozódtott Csornára és Kapuvárra. A fehér batiszt alapon batiszt rátétes, úgynevezett „metélékes kendő” egykor szintén jóval elterjedtebb lehetett,¹⁴⁶ de a 19. és a 20. század fordulóján már csak Csornán viselték.¹⁴⁷ (13. kép) A 18. és a 19. század fordulóján a fehér az európai magasabb társadalmi osztályokhoz tartozó nők divatszíne volt. Ugyanekkor indult magyarországi hódító útjára a nyugat-európai polgári jellegű fehérhímzés.¹⁴⁸ A fehér alapon fehérrel hímzett kendő és a „varrott kötény” vagy „fehér ki varrott kötén” rábaközi elterjedése így beleillett a kor európai ízlésáramlatába.

A gyári alapanyagokból készült, polgári hatást, a történeti korok divatját tükröző ruhadarabok mellett sokáig fennmaradt a régies kendervászon „fejér ruha”, a férfiing és a gatyá. Kapuváron a vászongatya beépült az ünnepi (templomi) öltözetbe, ez magyarázza, hogy még a 20. század első felében is viselték. Hétköznapi, csak szálhúzással és rojtozással díszített változata kender-, az ünnepi *ki-varrott* pamutos kendervászonból készült. Az alapanyag nem engedte meg a bőség növelését, a kimenő és a munkára való gatyá egy-egy szára másfél, az ünnepié két szél vászonból készült.¹⁴⁹ Szórványos adatok vannak a kékfestő gatyára. Ezt azonban csak munkára, főleg aratáskor viselték, mivel nem látszott meg rajta olyan hamar a piszok.¹⁵⁰ A leltárakban a férfi „fejér ruha” mindig „pár”-ban (ing és gatyá) szerepel. Kendervászonból készült a női hosszú ing, a „pintel” és „féling” is. A kender végvászón a leány kelengyéjének is része volt. Egy-egy család komoly készlettel rendelkezett belőle. 1841-ben Kapuváron, Preklet Pál végrendeletében „28 ½ réf szálás” és „2 réf csöppü vászon”,¹⁵¹ 1879-ben egy jobaházi hagyatéki leltárban „7 rőf zsáknak való” az öröklés tárgyát képezte.¹⁵² Azonban a 18. század végén az alsóruhák anyagaként is megjelent a kereskedelembe kapható többféle minőségű finom vászon, a „gyolcs”, a „sifon” és a „pergál”.¹⁵³ Előfordult, hogy (takarékoságból) az ingnek csak az ujját (ami látható volt) varrták a finomabb vászonból. Kecölben, 1879-ben például egy hagyatéka egyik tétele „hosszu ing vászonyból, gyolcs ujjakkal”.¹⁵⁴

A női és kisebb részben a férfi viseleti darabok előállítására a Rábaközben már a 19. század folyamán jórészt paraszti specialisták, „varró”-k közreműködésével történt, a század végéig kizárólag kézi varrással. Az első varrógépek a század utolsó

¹⁴⁶ MNL GyMSMSL IV. 16., 18. cs., Tóth Anna hagyatékának összeírása, Maglóca, 1841.

¹⁴⁷ V. Szalontay Judit véleménye szerint a „metélékes kendő”-ket kizárólag Csornán készítették és viselték (SZALONTAY: Csornai menyecskekendők 14.).

¹⁴⁸ FLÓRIÁN: „A nép követte a szabást” 37.

¹⁴⁹ A Rábaközben (az említett kékfestő kivételével) sohasem varrtak vékony gyári vászonból gatyát, így itt ismeretlen volt az Alföldön vagy Somogyban általánosan viselt, szertelenül bő gyolcsgatya.

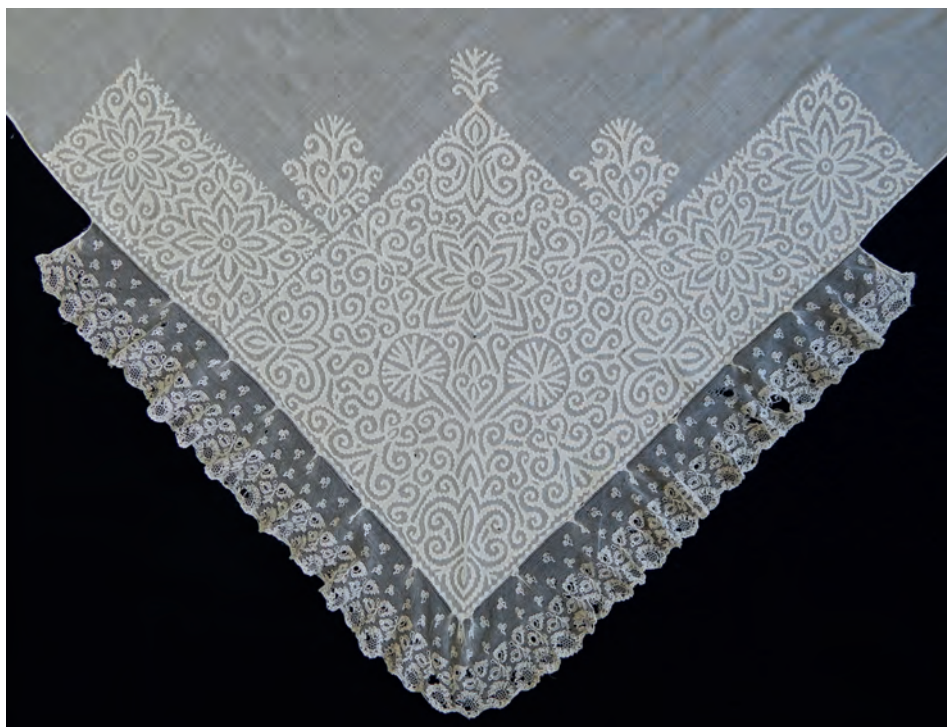
¹⁵⁰ CSISZÁR: Edve 93.; DOMONKOS: A nyugatmagyarországi kékfestés II. 127.

¹⁵¹ RMK TD 955. Preklet Pál hagyatékának összeírása, Kapuvár, 1841.

¹⁵² MNL GyMSMSL IV. 411., 41. d., Fodor János hagyatékának összeírása, Jobaháza, 1879.

¹⁵³ Perkál.

¹⁵⁴ MNL GyMSMSL IV. 411., 93. d., Rest Imréné hagyatékának összeírása, Kecöl, 1879. Egy 19. század végi rábaközi női ruhatárra lásd példának: CSISZÁR: Adatok a kapuvári.

13. kép
Menyecskekendő, Rábacsanak, 19. sz.
(SoM-NT. 90.2.1.)

harmadában tűntek fel. Elsőként 1872-ben, Acsalagon találkozunk vele,¹⁵⁵ majd 1877-ben tótkeresztúri¹⁵⁶ leltárban fordul elő.

A férfiak öltözete télen a „posztó dolmány” és a „posztó nadrág” volt csizmával, rossz időben és munkára pedig a durvább szűrposztóból varrt „öreg szűr” és a „szűr-dolmány” (vagy „dolmány szűr”) volt az általános viselet.¹⁵⁷ A jobbágyok számára korábban tiltott, finom posztóból készült felsőruhák lassanként széles körben elterjedtek. A 19. század végén már azt írják, hogy „a rábaközi parasztok [...] csak Sopronban készült posztóból varrott gunyát viselnek”.¹⁵⁸ Németiben, 1870-ben „guba bundá”-t említenek.¹⁵⁹ A posztó férfi felsőruhákat korszakunkban kizárólag céhes sza-

¹⁵⁵ MNL GyMSMSL IV. 411., 21. d., Pölöskei Ádám hagyatékának összeírása, Acsalag, 1872.

¹⁵⁶ Ma Magyarakeresztúr; MNL GyMSMSL IV. 411., 105. d., Rosta Zsuzsanna hagyatékának összeírása, Tótkeresztúr, 1877.

¹⁵⁷ Sopron vármegye 1812. évi árlimitációja a szűrszabók készítményei között említi a „hosszabb dolmán szűr”-t, „a millyent a Han nellékiek és Rábaköziek viselnek”, majd kurtább változatának árát szabja meg, amelyet a „Rábán kívül valók” hordanak (DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk 88.).

¹⁵⁸ BERÉNYI: Sopron megye 54.

¹⁵⁹ MNL GyMSMSL IV. 411., 19. d., Lukátsy István hagyatékának összeírása, Németi, 1870. A guba a 17. század végén elterjedt gyapjú kabátféle. A sima, szövött és kallott guba mellett ismert volt a „fűrtös guba” is. A Németiben összeírt „guba bundá”-t talán ez utóbbival azonosíthatjuk.

bók készítették. Gartán, 1796-ban női viseleti darabok között egy „ködmeny”-t,¹⁶⁰ 1872-ben pedig „firfi ködmeny”-t¹⁶¹ vettek leltárba, így nyilvánvaló, hogy a bőrből készült ruhadarabnak női és férfi változata is volt. Himodon 1878-ban „vörös ködmeny”-t említene.¹⁶² A módosabbak bundát is hordtak. Cirákon 1862-ben „bőr-bundá”-t vettek fel a leltárba.¹⁶³ A század első felében még a Rábaközben is dolgoztak szűcsök,¹⁶⁴ később azonban a lakosság az itteni vásárokon is megjelenő pápai és veszprémi iparosoktól szerezték be a bőrből készült ruhadarabokat.¹⁶⁵

A kutatásba bevont forráscsoport mindegyikéből hiányzik a 19. század első felében elterjedt női nyári lábbeli, a cipő és a női csizma is ritka. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a nők ebből csak egy-egy (ünnepre való) párral rendelkeztek, ami haláluk után a halotti öltözet részét képezte, tehát a halottal együtt eltemették. Hasonló oka lehet a férfi csizma és a kalap szerfölött ritka előfordulásának. Ez utóbbit a koporsóban a halott feje mellé tették.¹⁶⁶

A ládabéliek között az ágynemű a viseleti darabokhoz hasonló súllyal szerepel a vagyonleltáraknak. A lepedő az ágynemű talán legváltozatosabb és legnagyobb múltú darabja. Anyaga és kidolgozása a szerint különbözik, hogy háló- vagy díszágyba való-e, valamint azon belül hol helyezkedik el? Az inventáriumok rendszerint csak „szalma terítő”, „alsó lepedő”, „alsó lepedő vagy szapu födél”,¹⁶⁷ illetve „felső lepedő” néven különböztetik meg ezeket. A szalmaterítő durva, kétnyüstös vászonból készült. Erre került a szintén kendervászon, de finomabb, puhább alsó lepedő. A felső díszlepedő rendszerint hímzett, széle csipkével díszített volt. A jobb minőségű lenvászon lepedők a Felföldről kerültek a Rábaközbe. A vászon szövésével és az azzal való kereskedelemmel elsősorban Árva, Trencsén, Gömör és Szepes vármegyék szlovák (tót) és magyar lakossága foglalkozott. A „gyolcsos tótok” és „csipkárók” nemcsak kész lepedőket és végvásznakat árúsítottak, hanem mindenfajta egyéb kézimunkát, csipkét, hímzést is,¹⁶⁸ amelyeket azután a Rábaköz parasztsága a helyi ízlés szerint használt fel.

A díszágynemű használatának a kisnemeseknél és a mezővárosi parasztságnál a 18. században már hagyománya volt, és a jobbágyok vagyontárgyai közt is felbukkan.¹⁶⁹ Gitzi Imre szováti takácsmester 1795-ben „sulyos betegségben esvin és az örökké valósághoz készülvin” Örzse leányára hagyott egyéb „ágybéli ruhák” mellett egy „tót himes fölső lepedő”-t.¹⁷⁰ 1845-ben Osliban pedig „lepedő

¹⁶⁰ RMK TD 2001.1.6. Szabó Mihályné hagyatékának összeírása, Garta, 1796.

¹⁶¹ MNL GyMSMSL IV. 411., 21. d., Molnár György hagyatékának összeírása, Garta, 1872.

¹⁶² MNL GyMSMSL IV. 411., 38. d., öreg Kiss János hagyatékának összeírása, Himod, 1878.

¹⁶³ MNL GyMSMSL IV. 411., 27. d., Kiss Antal hagyatékának összeírása, Cirák, 1862.

¹⁶⁴ A kapuvári szűcsök 1713-ban nyertek céhszabályzatot herceg Esterházy Páltól (MNL GyMSMSL IX. 1. 5. e. Céhiratok, Kapuvári szűcscéh).

¹⁶⁵ DOMONKOS: Kézművesség – népművészet 58.

¹⁶⁶ CSISZÁR: Halotti szokások 365.

¹⁶⁷ Az elnevezés arra utal, hogy a lúgozás előtt a „szapusajtár”-ba belerakott szennyes ruhákat durva vászonnal (ami lehetett az „alsó lepedő” is) terítették le, és erre öntötték a szitált fahamut.

¹⁶⁸ PALOTAY: Tót csipke 4–7.

¹⁶⁹ ZENTAI: Az ágy és az alvás 246–249.

¹⁷⁰ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszóvát község iratai, 1. d., Gitzi Imre végrendelete, 1795. (közli KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek 171.).

eleibe való piros tóth-hím”, vagyis lepedőfiók szerepel egy hagyatéki leltárban.¹⁷¹ A díszlepedők közé tartozott a koporsós ravatalozás elterjedése előtt a „hideg-ágy”-at borító halottas lepedő. Sokszor ugyanaz a darab szolgált az ágy díszítésére és a végtisztesség megadására, néha azonban kizárólag az utóbbi feladat betöltésére szánták. Szilsárkányban például 1875-ben „gyolcs kivarrott halott lepedő”, „vászon kivarrott halott lepedő” és „halott vánkös” szerepel egy leltárban.¹⁷² A díszlepedők értékét jelzi, hogy a szentképekhez hasonlóan a paraszti testamentumokban néha külön rendelkeztek róluk. 1856-ban a szárföldi Butsits Mihályné végrendeletében hagyott „egy fehér kivarrott lepedőt a helybeli szentegyház főoltárára alsó oltár terítőnek”.¹⁷³ A vagyonleltárakban előforduló „ágyterítő” elnevezés az ipari úton előállított, festett anyagokkal terjedt el. A vidéki kurialista nemesek és a parasztok házában egyaránt gyakori volt a festett karton („tarka”) és a kékfestő terítő.¹⁷⁴ 1841-ben egy maglócai zsellér hagyatékában „kék festett ágy terítő”-vel,¹⁷⁵ 1849-ben egy szárföldi hagyatéki leltárban pedig „tarka ágy terítő”-vel¹⁷⁶ találkozunk.

A 18. század folyamán általánossá vált a fosztott libatollal töltött dunyha mind a háló-, mind pedig a díszágy tartozékaként. Anyaga rendszerint vászon, amelynek díszesebb változatát színes szövött sávok élénkítették. Már a 18. században feltűntek az ágynemű anyagaként a gyári textíliák, 1789-ben például nyomott mintás „tarka dunyha” szerepel az osli Tapolczai Ferenc hagyatékában.¹⁷⁷ A 18. században újdonságnak számított a céhes iparosok által készített „tarkázott”, kék ágynemű.¹⁷⁸ A leltárak tanúsága szerint ezeket, ha már megfakultak, szokás volt újra festetni. Az 1820-ban elhunyt barbacsi néhai Tar János hagyatékában szereplő „dunyha hej”-ről például megjegyezték az összeírók, hogy az „Pápán [van] a festékben”.¹⁷⁹ Rábacsanaki adat szerint a kifakult dunyahuzatot szalmazsákként használták tovább.¹⁸⁰ Az ágyneműk között legnagyobb számban a tollal töltött fejalj, a vánkös alvásra használt „paraszt”¹⁸¹ és reprezentatív kivitelű „kék pamukos”, „piros pamukos” és „tóth hímes” változata szerepel. (14. kép)

¹⁷¹ MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Magyar Gergely második felesége, Szak Terézia hagyatékának összeírása, 1845.

¹⁷² MNL GyMSMSL IV. 411., 57. d., Berta Ferencné hagyatékának összeírása, Szilsárkány, 1875.

¹⁷³ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Butsits Mihályné végrendelete, Szárföld, 1856.

¹⁷⁴ ZENTAI: Az ágy és az alvás 270.

¹⁷⁵ MNL GyMSMSL IV. 16., 18. cs., Tóth Anna hagyatékának összeírása, Maglóca, 1841.

¹⁷⁶ MNL GyMSMSL V. 53., Hancz Jánosné Horváth Etzsébet hagyatékának összeírása, 1849.

¹⁷⁷ MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Tapolczai Ferenc hagyatékának összeírása, 1789.

¹⁷⁸ ZENTAI: Az ágy és az alvás 265.

¹⁷⁹ MNL GyMSMSL V. 5., Barbacs község iratai, 1. d., Tar János hagyatékának összeírása, 1820. A pápai kékfestőműhelyek vásárolási körzetéhez tartozott a Rábaköz is. A műhelyek úgynevezett „váltó munkát” is végeztek, tehát hozott anyaggal is dolgoztak. A festetni kívánt vásznat a vásárokon is át lehetett adni az árusnak, amit megfestve, a kapott bárca ellenében a következő vásáron vehetett át a megrendelő (vö. DOMONKOS: A nyugatmagyarországi kékfestés I. 233., A nyugatmagyarországi kékfestés II. 127.). Feltehetően így került a barbacsi ágynemű is Pápára, a „festékbe”.

¹⁸⁰ DOMONKOS: A nyugatmagyarországi kékfestés II. 127.

¹⁸¹ Egyszerű, díszítetlen.

14. kép
Szálánvarrott párnavég, Kapuvár, 19. sz.
(RMK-NT. 66.123.2.)

15. kép
Abrosz, Kapuvár, 19. sz.
(RMK-NT. 70.195.1.)

Az abroszt (méretéből adódóan) két szél vászonból toldották össze. A legszebb, „vesszős”, „sávolos” vagy „halhejjas”¹⁸² díszítésű, pamutos vászonból készült, középtűt szövött csíkkal összeillesztett darabok, amelyeket csak karácsonykor terítettek az asztalra, a karácsonyi vacsorán már-már kultikus szerepet töltek be.¹⁸³ (15. kép)

A nemesség szegényebb rétegei, az armalista és a kurialista nemesek körében, amint lakáskultúrájukban, úgy ruházódásukban is csak néhány ruhadarab jelezte rendi hovatartozásukat.¹⁸⁴ A városi, úgynevezett „német szabók” által közvetített, elsősorban a divatot leginkább követő fiatalság viseletében jelentek meg olyan, nyugatias szabású ruhadarabok, mint az 1839-ben Edvén leltárba vett „muzska prémű spenzer”.¹⁸⁵ 1858-ban nemes Nagy László zsebeházi közbirtokos hagyatékában egy „szürke posztó köpeny” és egy „nyári kabát” jelzi, hogy viselője nemes ember volt.¹⁸⁶

„Könyvekben”

Bár inkább a szellemi kultúrához tartoznak, de mégis annak (*sit venia verbo*) tárgyasulásai a könyvek. A paraszti hagyatékokban szerfölött ritkán fordulnak elő. Egy „Sz[ent] Anna könyve” és egy „avét”¹⁸⁷ Liliom kert” 1796-ban,¹⁸⁸ egy „Makula nélkül való könyv”¹⁸⁹ pedig 1861-ben, Gartán került be hagyatéki leltárba.¹⁹⁰ 1854-ben Beleden, Osváth Katalin hagyatékában egy (talán evangélikus) „énekes könyv”-et találunk.¹⁹¹ A katolikus paraszti közösségekben *előénekes*, *előimádkozó*, *búcsúvezető* szerepet vállaló, jámbor, az átlagosnál mélyebben vallásos férfiak hagyatékából ismerünk köz- és magángyűjteményekbe került nyomtatott és kéziratos könyveket. Különösen Illyés István számtalan kiadást megért Zsoltárok és halottas énekek című műve forgott köztük közkézen. A kéziratos könyvek készítője és használója nem mindig azonos. A betűvetésben jártasabb férfiak vállalkoztak a búcsújárás és a halottvirrasztás során használatos énekek lemásolására, megrendelésre. E szépen kalligrafált, néha rajzokkal is díszített könyvek nemzedék-

¹⁸² Halpikkelyes.

¹⁸³ Pócs: A karácsonyi vacsora 47–50.

¹⁸⁴ PALÁDI-KOVÁCS: Kisnemesi társadalom 155–156., Kisnemesek utódai 163.

¹⁸⁵ MNL GyMSMSL IV. 16., 19. cs., Nagy János hagyatékának összeírása, Edve, 1839.

¹⁸⁶ RMK TD, Nagy László hagyatékának összeírása, Zsebeháza, 1858., leltározatlan.

¹⁸⁷ „Avét”, „avitt” = régi, használt. A latin avitus = ősi, örökölt szóból ered.

¹⁸⁸ RMK TD 2001.1.6. Szabó Mihályné hagyatékának összeírása, Garta, 1796. Az előbbi könyv valószínűleg azonos Szabolt Ferenc jezsuita szerzetes Esterházy Pál nádor támogatásával először Bécsben, 1708-ban kiadott művével, amely aztán a 18. század folyamán a nagyszombati nyomda kiadványjegyzékében folyamatosan szerepelt „Szent Anna könyve” címmel (SZELESTEI: Szent Anna tisztelete 11.). A másik, ugyanabban a leltárban szereplő könyv feltehetően az elsőként Pozsonyban, 1675-ben megjelent „Liliom kertecske” című énekeskönyvvel azonos. Itt köszönöm meg Székely Zoltán művészettörténész kollégámnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

¹⁸⁹ RMK TD 2001.1.32. Lukácsi József hagyatékának összeírása, Garta, 1861. Pontos címe: „Makula nélkül való tükör”. Az Újfalussy Judit klarissza apáca által cseh eredetiből fordított könyv 1712 óta számos kiadást ért meg. Paraszttasszonyok kedvelt lelki olvasmánya volt.

¹⁹⁰ Szentírást, a teljes átvizsgált anyagban, egyetlen esetben sem találtam, sem katolikus, sem pedig protestáns (evangélikus) közösségekben.

¹⁹¹ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Osváth Katalin hagyatékának összeírása, Beled, 1854.

ről nemzedékre öröklődtek. Előfordult, hogy a tulajdonos, eljövendő halálára gondolva, előrelátóan rendelkezett a könyv sorsáról, és a következő szöveget írta a kötéstábla belső oldalára: „Eszt a könyvet aki használta halála után adja tovább [anak] aki verasztóba szok énekolni”.¹⁹²

„Konyhabéli eszközök”

A konyhát az egy fedél alatt élő családok közösen használták. A helyiség hátsó fele fölél boruló nyitott kémény alatt, a lapos kenyérsütő kemence tetején, szabad tűzön főztek az asszonyok. A kemence szerszámai, a „sütőlapát”, a „szénvonó” vagy „kurugla”,¹⁹³ a „kétágu fűttő vasvilla”, a „tűzfogó” vagy „csipővas”, és a szabad tűzön való sütés-főzés eszközei, a „tűzmacska” vagy „vasmacska”,¹⁹⁴ a „vas rostil” és a „tűzláb”¹⁹⁵ a takaréktűzhely 19. század végi megjelenéséig szinte minden vagyontárában megtalálhatók. A tűzhely közelében állt a „vizespad” a vödrökkel, alatta a „mosódósajtár”-ral. A „konyha almáriom” vagy „kászli” a Nyugat-Dunántúlon elterjedt aszimmetrikus szekrénytípus helyi képviselője. A konyha egyszerű bútorzatát egy asztal és az edények tárolására szolgáló „fazekaspad” egészítette ki.

A vagyontárakban mind a 18., mind a 19. században sűrűn előforduló „vas fazék lábával edgyütt” és a „bágyog serpenyő” szabad tűzön használt edények, cigány kovácsok vagy a vashámorok készítményei voltak.¹⁹⁶ A konyhai edények zöme azonban cserépedény volt, amit a vásárokon szereztek be. A Rábaközt főleg a dőri és a csávai fazekasok látták el edényekkel, de tekintve, hogy a fazekasok ritkán vásároltak, árujukat legtöbbször edénykereskedőknek adták el, nem meglepő, hogy távolabbi fazekasműhelyek (pl. Sümeg, Baja, Győr) készítményei is feltűntek a rábaközi vásárokon. (16. kép) A tányérok között az inventáriumok készítői különbséget tettek aszerint, hogy „fejér”, azaz mázas, „paraszt” vagy „vörös”, tehát mázatlan edényről volt szó. A díszített

16. kép
Főzőfazék, Kapuvár, 19. sz.
(RMK-NT. 67.13.1.)

¹⁹² RMK-NA. 301.

¹⁹³ A befűtött kemencéből a parázs és a hamu kihúzására szolgált fanyelű vas, vagy teljes egészében fából készült eszköz.

¹⁹⁴ A jobb égés érdekében a nyílt tűzhelyen a fahasábok alátámasztására szogáló zoomorf kovácsolt vas eszköz. A magyar nyelvterület nagy részén a „tűzikutya” elnevezés a gyakoribb.

¹⁹⁵ „Tűzláb” vagy „háromláb”. A nyílt tűzön való főzésnél az edény alá tett vasláb, ha az edénynek nem volt saját lába.

¹⁹⁶ Kiss: Kovácsolt és öntöttvas edények 6–7.

„fehér virágos tányér” vagy „sárga virágu tányér” feltehetően ritkábban használt díszedény volt. A fazekas cserép fogyóeszköz volt minden háztartásban, ezért az egyes edényeket gyakran nem is vették fel külön-külön a leltárakba, hanem csak egy tételben: „cserép edény mind közönségesen az konyhában lévők 2 f[o]r[int]”.¹⁹⁷ Ritkán az egyes edényfajták, például „kuglisütő”,¹⁹⁸ „fekete korsó” és „cserép vindöl”, „páros pohár”,¹⁹⁹ valamint „cserép melencze” megnevezése is előfordul. A takaréktűzhely vagy *sparhelt* (első rábaközi említését 1889-ből, Csornáról ismerjük²⁰⁰) 19. század végi elterjedése²⁰¹ újítások sorát hozta magával a paraszti lakáshasználat és az ételkészítési eljárások terén. Téglából rakott változatát gyakran a szobában építették fel, ahol a sütés és a főzés mellett fűtésre is szolgált.²⁰² Füstje a falban hagyott nyíláson át a konyha szabadkéménye alá ömlött. Ahol a konyhában kapott helyet, ott a 20. századra gyökeresen megváltoztatta a ház füstelvezetését. Vagy zárt mászókéményt építettek, vagy pedig lepadlósolták a konyhát, és bádoggal csövek segítségével a földem fölért meg-hagyott (zárttá tett) kéménykürtőbe vezették a *sparhelt* és a kenyérsütő kemence füstjét. Az új, zárt tűzhely az edények formáját is megváltoztatta. A vaslapon történő főzéshez alkalmasabb volt a széles fenekű fazék, és a lábasok, serpenyők lába is szükségtelenné vált.²⁰³ Ezekben az évtizedekben terjedt el az öntött vassfazék, lábas és tepszi, a cseh-morva és osztrák gyárak jellegzetes termékei.²⁰⁴

A konyhán használatos, a nyersanyagok előkészítése során használt eszköz volt a „torma reszelő”, „répa reszelő”, „tél szűrő”, a „hus vágó bárd” és a „hus vágó szék”. Az ételek elkészítésére szolgált a „metélt rázó vas villa”, más néven „mácsik rázó”, a „bágyog mácsikszedő”, a „likas és likatlan kanál”. Aránylag kis számmal szereplő tárgycsoport a leltárakban az evőeszköz, a „fa, czin és bágyog kalán” vagy az „evő és leves merő kalán”. Az utóbbiak tároló helye a fából vagy drótból készült, falra akasztható „kalán tartó”.²⁰⁵ (17. kép)

Szórványos adatokat találunk az inventáriumokban a kávéfogyasztás terjedésére. A dunántúli parasztság körében a 19. század közepén, ünnepi alkalmakkor, bú-

¹⁹⁷ Az ezüstalapú forint (németül Gulden) 1750-től 1892-ig, az aranyalapú valuta bevezetéséig volt a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák-Magyar Monarchia elsődleges törvényes fizetőeszköze. Két fő típusa 1750 és 1857 között az úgynevezett konvenciósi forint, majd pedig az osztrák értékű forint. Az előbbi 60 krajcárt ért, az utóbbi 100 krajcárral volt egyenértékű.

¹⁹⁸ Kuglófsütő.

¹⁹⁹ Két azonos alakú, a hasán és a szájrperemén összekapcsolt fazékból álló, a szájnnyílás fölött füllel ellátott cserépedény. A Rábaközben ilyen „páros pohár”-ban vitték az ételt a határban dolgozók részére.

²⁰⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 79. d., Czinder Jánosné hagyatékának összeírása, Csorna, 1889.

²⁰¹ 1898-ban, Beleden, takaréktűzhely készítő lakatos működéséről tudunk (MNL GyMSMSL IV. 411., 52. d., Illés Gyula géplakatos és takaréktűzhely-készítő „jegyzék”-e, Beled, 1898.).

²⁰² Kapuvári adatközlőim még emlékeztek rá, hogy több helyen a szobai *rakott sparhelt*-be zöldmázás kályhaszemeket építettek be. Ezeknél a házaknál feltehetően a tönkrement cserépkályhát váltotta fel a takaréktűzhely.

²⁰³ A kapuvári Rábaközi Muzeális Kiállítóhely kerámia gyűjteményében vannak olyan cseréplábasok, amelyek lábát levágták. Feltehetően azért, hogy elkalkalmasak legyenek a *sparhelten* való főzésre.

²⁰⁴ SABJÁN: A takaréktűzhely 93–94.

²⁰⁵ A vashuzalból hajlított kanáltartók felföldi szlovák (tót) vándoriparosok, *drótosok* munkái. Velük szokták a repedt cserépedényeket (sokszor az újat is, előre) megdrótoztatni. A vas edények elterjedésével a kilukadt fazekak, lábasok, serpenyők foltozását is ők végezték.

csúban, lakodalomban jelent meg a kávézás szokása.²⁰⁶ A Rábaközben ezzel nagyjából egy időben tűnhetett fel, erről tanúskodik egy rábaközi vőfélykönyv szövege,²⁰⁷ valamint az a pordányi, 1864-es hagyatéki leltár, amelyben többek között „4 kávé csésze” és egy „kávé edény” is szerepel.²⁰⁸ 1875-ben, Dörben szintén „kávé edény”-t vettek leltárba.²⁰⁹ Az új meleg ital, a reggeli tejeskávé formájában, lassanként beépült a napi étrendbe. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a fogyasztott kávé babkávéből készült-e, vagy pedig az 1770 óta ismert gyári cikória kávépótlóból.²¹⁰

„Komra eszközök”

A kamra elmaradhatatlan tartozékai voltak a különféle tárolóeszközök. Igen nagy számban fordulnak elő a dongás faedények, azok között is a hordók. Ezeket felállítva használták úgy, hogy egyik feneküket kiütötték („félfenekű hordó”). Funkciójuk sokféle: „kábosztás hordó”, „etzetes hordó”, „répás hordó”, „buborkás hordó”, „korpa tartó hordó” és „lisztes hordó”. Feltehetően a hordónak egy speciális változata volt a leltárakban gyakran előforduló „istiblis hordó”,²¹¹ „stibli”,²¹² vagy „lisztes istibli”.²¹³ A hordók vasabroncsozása

17. kép
Kanáltartó, Kapuvár, 1791.
(RMK-NT. 1958.109.)

²⁰⁶ KISBÁN: Táplálkozáskultúra 541.

²⁰⁷ Uo.

²⁰⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 18. d., Szűts György hagyatékának összeírása, Pordány, 1864.

²⁰⁹ MNL GyMSMSL IV. 411., 46. d., Makrai Bernátné hagyatékának összeírása, Dör, 1875.

²¹⁰ A szilsárányi szatócsbolt 1879-ben leltárba vett árukészletében mind a „czigori”, mind pedig a „babkávét” megtalálható (MNL GyMSMSL IV. 411., 58. d., Gestettner Lőrinc hagyatékának összeírása, Szilsárány, 1879.).

²¹¹ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Vörös János hagyatékának összeírása, 1784., Uo. Asbóth János hagyatékának összeírása, 1788.

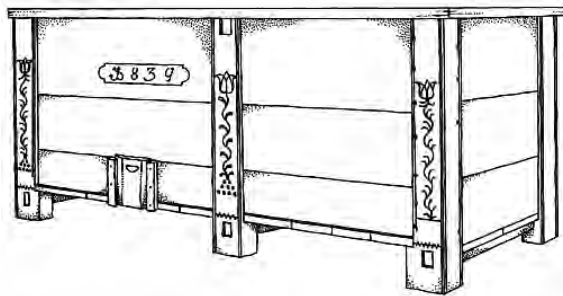
²¹² RMK TD 1012. Németh Mátyás első felesége, Magyar Anna hagyatékának összeírása, Garta, 1812.

²¹³ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Fekethe Katalin hagyatékának összeírása, 1817. A tárgy egykori megjelenését nem ismerjük, a források mindössze annyit árulnak el, hogy „kisebb” és „nagyobb”, anyagát tekintve pedig „fenyő” vagy „tölfa” változata volt. Feltehetően német eredetű neve is feledésbe ment. A szintén Sopron megyei Peresztegről származó adat szerint ’lisztes láda’ (ÜMT 4. 961.), több 18. századi rábaközi (szováti) hagyatéki leltár szerint azonban hordó volt. Ez utóbbit erősíti az Alsólövőről (ma Unterschützen, egykori Vas vármegyei község Ausztria Burgenland tartományában) leírt „Stiwi” vagy „Stübich” néven ismert, szállításra is használt félfenekű hordó, amely két-két szemközti, a felső peremén túlnyúló, átfúrt dongáján kereszt alakban átdugott rudakkal, négy ember által mozgatható volt (SIMON: Bäuerliche Bauten 448–449.).

a 18. században kezdődött. A kapuvári Mezner János jószágának „becsülevel”-ében, 1767-ben már „vas abrénscos vödör”-ről olvashatunk.²¹⁴ Előtte általánosan használták a fa (mogyoró- vagy nyírfavessző) abroncsot. A kétfajta abroncsozási mód a 19. század folyamán még évtizedeken át élt egymás mellett, így érthető, hogy az inventáriumok szinte mindig megjegyzik, hogy a szóban forgó faedény „fa abrintsra” vagy „vas abrintsra” készült-e? Az utóbbi természetesen értékesebb volt.

Gabona, korpa és liszt tárolására szolgált a vesszőből font kas: „cserény kas”, „gabonás kass” vagy „vessző kas”, valamint az ácsolt hombár, régebbi nevén a „szökröny”, „gabnás szökröny”, „lisztes szökröny”. Kasból több is állhatott a kamrában. A bennük tárolt szemes gabona vagy őrlemény kipergésének megakadályozására belül, esetleg kívül-belül pelyvás agyaggal tapasztották. Fennmaradt példányát e területről nem ismerjük, így formáját, megjelenését sem. Azonban 1798-ban Tamásiban „2 kassban 43 mérő buzá”-t vettek leltárba,²¹⁵ 1846-ban Kapuváron „két fiókos kas”-t említene,²¹⁶ 1857-ben pedig ugyanott „vessző szekrény”-t.²¹⁷ Mindezekből arra következtethetünk, hogy a „kas”-ok viszonylag nagyméretűek voltak, megjelenésükben pedig hasonlóak a „szökröny”-ökhöz, tehát, valószínűleg hasáb alakúak, és egy- vagy kétrekeszesek lehettek.²¹⁸

A 18. század végétől szinte minden háztartásban összeírtak egy-két lisztes, tejes vagy gabonás „szökröny”-t. Funkciójuktól függően igen eltérő méretűek lehettek. A lisztes és tejes „szökröny”-ök²¹⁹ talán a Rábaközben is a lakószobákból kikerült, rangjukat veszített ruhatároló bútordarabok lehettek, míg a gabona tárolására valók feltehetően a későközépkori vár- és malomleltárakban előforduló „szökröny”-ökhöz hasonló, eleve erre a célra készült terjedelmes tárolóeszközök voltak. Paraszti használatban a napóleoni háborúkat kísérő gabonakonjunktúra idején terjedtek el számottevően. Legkorábbi fennmaradt példányaik a 19. század első harmadából valók. (18. kép) Mivel lényegesen

18. kép
Gabonás „szökröny” Rábcakapi, 1839.
(SzNM. 88.22.126. alapján)

²¹⁴ MNL OL P 108., Rep. 14. Fasc. D. No. 132. Mezner János jószágának becsülevele, Kapuvár, 1767.

²¹⁵ MNL GyMSMSL IV. 16., 2. cs., Mesterházy József javainak összeírása, Tamási, 1798.

²¹⁶ RMK TD 2001.1.29. hidi Nagy János hagyatékának összeírása, Kapuvár, 1846.

²¹⁷ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Pölcz József uradalmi téglás lefoglalt ingóságai, Kapuvár, 1857.

²¹⁸ A néprajzi szakirodalom szerint a gabonás kas leggyakrabban fatalpára, fakeretre kötött, négyyszögletes, fekvő téglalakú volt, de ismert volt a szintén fatalpon álló hasas, kör vagy ovális formájú is (FÜZES: A gabona tárolása 29.). Ez utóbbira a Rábaközben közvetett adatot sem ismerünk.

²¹⁹ Az aludttej készítése céljából „fazékra öntött” tej tárolására szolgált, hogy a macska hozzá ne férhessen. Terepmunkám során, 2003-ban Edvén asztalos technikával készült változatát (*téjtartó láda*) 2003-ban még láthattam.

több gabona tárolására volt alkalmas, mint a korábban használt tárolóeszközök (kasok, hordók) bármelyike, elterjedése a gabonatermelés növekedését jelzi.²²⁰ Lehettek egy-, illetve többfiókosak. Űrtartalmukat forrásaink ritkán adják meg, ha igen, akkor (pozsonyi) mérőben teszik. Szerkezetük megőrizte az ácsmunkákra jellemző felépítést. Pilléreik hornyoltak, amelyekbe zsilipszerűen illeszkednek a deszkák, azonban a fa megmunkálása már az asztalos technika jegyeit mutatja.²²¹ A kamrában állt néhol a szemestermény tárolására is alkalmas, „ferslag”-nak²²² nevezett, gyalulatlan deszkából összeállított nagyméretű láda. Bab, borsó, hagyma és a két asszony között korpá közé elrakott tojás²²³ tárolására szolgált a szalmából font, öblös, szájánál szűkülő „kóbor” vagy „kópí”.²²⁴ A fűzvezzéből font „kosár”-akat a legkülönbözőbb célra használták, például „lud [tojató] kosár”,²²⁵ „kosár, sütnyi való szárasztó”.²²⁶

A Rábaköz nyugati részén a kenyérgabona őrlését a Kis-Rába vízimalmai végezték. Beledtől Kapuvárig egykor tíz malom őrlött. Az *Öreg-Rába* malmait, mivel a medret elrekesztő malomgátak árvízveszélyt jelentettek, a folyó szabályozásának estek áldozatul. Egyedül a bodonhelyi maradt meg, mivel az hajómalom volt. A táj belső részének vízben szegény falvaiban a szárazmalmok terjedtek el. 1864-ben például Pordányban is ilyen „ló tipró száraz malom”-ról van említés egy vagyonleltárban.²²⁷ Kisebb mennyiségű gabona darálására néhol kézi malom, az úgynevezett „hajtó malom”, a tömbben vásárolt „kü só” megőrlésére, illetve összezúzására a „só öllő” vagy a „sótörő famozsár” szolgált. Minden háztartásban megtalálható volt az esztergályozott „máktörő mozsár”. A már említett ecetes hordó mellett a „körtvélytörő vállu” és a „körtvély prés” az ecetkészítés eszközei voltak.

A 17. század végére Sopronban és a megye jelentősebb mezővárosaiban, a földesúri birtokközpontokban már mindenhol takácscéheket találunk. Hatáskörük a környező falvakra is kiterjedt, így a paraszti önellátás keretében lehetlenné vált a szövés. A termesztett kenderből a nyüvés, szárítás, törés, tilolás, gerebenezés fázisain át a fonásig jutott el a feldolgozás, a szövést már csak a takácsok végezheték. A kamrában voltak a kenderfeldolgozás eszközei, amikor ép-

²²⁰ FÜZES: A gabona tárolása 76.

²²¹ CSISZÁR: Gabonárólól ládák 151.

²²² Inkább a kamrában használt, egyszerű, igénytelen kivitelű láda. 1879-ben a szilsárkányi szatócsbolt árukészletét rögzítő leltárba több, nagy mennyiségű áru tárolására szolgáló „ferslag”-ot vettek fel (MNL GyMSMSL IV. 411., 58. d., Gestettner Lőrinc hagyatékának összeírása, Szilsárkány, 1879.).

²²³ A Nagyboldogasszony (augusztus 15.) és Mária születése, népiesen *Kisasszony* napja (szeptember 8.) közötti, varázserejűnek tartott időszakban tojt tojásokat összegyűjtöttek és korpá közé elrakták, mert a néphit szerint az sokáig eláll.

²²⁴ Kiss: Sopronmegyei tájszavak 31.

²²⁵ MNL GyMSMSL V. 5., Barbacs község iratai, 1. d., Tar János hagyatékának összeírása, 1820.

²²⁶ A kenyérsütéshez szükséges, korpából, komlóból és vízből készült kovász. Az általában nagyobb mennyiségben előre elkészített „sütnyivaló”-t pogácsa formájúra szaggatták, és szárítással tartósították.; MNL GyMSMSL IV. 16., 7. cs., Fábján Sándor hagyatékának összeírása, Jánosfa (ma Csáfordjánosfa része), 1815.

²²⁷ MNL GyMSMSL IV. 411., 18. d., Szűts György hagyatékának összeírása, Pordány, 1864.

pen nem dolgoztak velük, a „kendervágó”,²²⁸ a „tilaló”,²²⁹ a „gereben”,²³⁰ a „rokka törzsökkel”,²³¹ a „matóla”²³² és a „gombolyító”. A kender termelésének sajátosságairól, a kenderrost megmunkálás különböző fázisairól árulkodnak a leltárba vett félkész anyagok. Veszvényben az 1827-es tűz után „350 marok virágos kender”,²³³ Tamásiban 1854-ben „200 kive magos kender”²³⁴ került be a kárvalásba, illetve a hagyatéki leltárba.²³⁵ Gartán 1801-ben a gerebenen történt kifesülés, a „gyaratás” után maradt legjobb minőségű rostból készült „szála fonál”-at,²³⁶ ugyanitt 1812-ben „husz kötet” gyengébb minőségű „csöppü fonál”-at,²³⁷ 1834-ben Szanyban 20 font²³⁸ „gyaratott kender”-t vettek leltárba.²³⁹ A kenderrost szapulással²⁴⁰ történő kezelésére, hogy ez által szép, sárgás színt érjenek el, utal a „szapuló szála” és a „szapútt fonál”²⁴¹ terminus. A finomabb fonalból az ingnek, gatyának, pendelynek való vászon készült. A vastagabb, durvábból pedig a lepedőnek szánt vásznat szőtték. A legerősebb vásznakból készültek a zsákok és a ponyvák.

A vászon neműek tisztítására szolgált a „szapuló sajtár” a hozzá tartozó „szék”-kel, a „mosószék” és a „mosófa”. A megszáradt, de durva kendervásznat a „ruha dörögülő fá”-val és a hozzá tartozó „rúd”-dal simították. A „mángaló”²⁴² név ritkán fordul elő.²⁴³ A közgyűjteményekben levő régebbi példányok alsó fele bordázott, az újabbaké sima, hogy ne törje az ingeken akkor már elterjedt csontgombokat. A „dörögülő fá”-t a 19. század közepétől lassanként a gyári készítésű „tégglázó vas”, „rész tégglázó vas” (sic!), más szóval „vasaló” kezdte visszaszorítani.

A mezei munkák idején volt szerepük a vizeskorsóknak („nagy bugyoga korsó”, „fekete korsó”). A cserép vízfordó edények mellett azonban sokkal nagyobb szám-

²²⁸ Az áztatott és megszáritott kenderkóro megtörésére, majd tisztításának első fázisánál használt eszköz.

²²⁹ A törés és tisztítás második fázisánál használt eszköz.

²³⁰ Szegrozás rostfésű. A kenderrost fésüléssel történő osztályozásának a Rábaközben általánosan használt eszköze.

²³¹ A fonást a 18. század végén már biztosan „rokká”-val végezték (RMK TD 2001.1.4. Németh János hagyatékának összeírása, Garta, 1793.). A „törzsök” a székes guzsaly Rábaköz szerte ismert neve.

²³² A megfont fonál lemérésére és motringba rendezésére szolgáló eszköz. A Rábaközben általánosan használt fajtája volt a keresztfás kézi motolla. A rokka csévéljéről a fonalat a motolla keresztfáján megakasztva motollálták fel.

²³³ MNL GyMSMSL IV. 14. d., 92. cs., Horváth Ferenc kárvallása, Veszvény, 1827.

²³⁴ MNL GyMSMSL IV. 182. e., 5. d., Fábián Antal hagyatékának összeírása, Tamási, 1854.

²³⁵ A kétlaki növény virágos száalai beporozták az akkor még alacsonyabb magvas szálakat. A 19. és a 20. század fordulójáig a virágos kender közvetlenül ez után nyúlték ki, míg a beporzott magvasat csak egy jó hónappal később, amikor a magja beérett (SZOLNOKY: Alakuló munkaeszközök 18.).

²³⁶ RMK TD 1009. Németh Pálné hagyatékának összeírása, Garta, 1801.

²³⁷ RMK TD 1012. Németh Mátyás első felesége, Magyar Anna hagyatékának összeírása, Garta, 1812.

²³⁸ Font, vagy funt. Régi súlymérték. Nagysága vidékenként változott. Egy font általában 32 lat, azaz 56 dkg.

²³⁹ MNL GyMSMSL IV. 14. d., 93. cs., Hincsz Czirill kárvallása, Szany, 1834.

²⁴⁰ Lúgozással.

²⁴¹ MNL GyMSMSL V. 5., Barbacs község iratai, 1. d., Tar János hagyatékának összeírása, 1820.

²⁴² Mángorló.

²⁴³ MNL GyMSMSL IV. 411., 57. d., Márkus János hagyatékának összeírása, Acsalag, 1887.

mal említik a források a „vatolaj”-nak,²⁴⁴ „vizes vatolaj”-nak nevezett faedényt, amelynek hasonló funkciója volt, hidegen tartotta a mezőre vitt vizet. Neve az egész Rábaközben általános, szórványosan fordul elő a köznyelvibb „csobolyó”²⁴⁵ és „csobolló”²⁴⁶ alak. A kútról való vízfordás eszköze volt a „vas abréncsos vödör”, a „csöbörfa” és a „vízhordó sajtár bottal”.

A kenyérsütés eszközeinek, a „sütő teknő”-nek, a hozzá tartozó két „dagasztószék”-nek, a „liszt merő lapát”-nak és a „kovász keverő”-nek használaton kívül szintén a kamrában volt a helyük. A kisült kenyerek is ide kerültek, a mennyezetről függő „kenyértartó”-ra. Ennek több típusát ismerték, 1843-ban Szováton például „kenyér tartó kenderes póttzal” szerepel az egyik leltárban.²⁴⁷

A „fejő kánna” és az ugyanazon jelentésű „zséter” szó nagyjából egyenlő arányban fordul elő az inventáriumokban. A tej feldolgozásának eszköze volt a „köpülő” és a minden háztartásban számolatlanul használt „tejesfazék”.²⁴⁸ Az esztendő nagy részében a kamrában volt a helye a disznóvágás idején használt „disznó bontó szék”-nek és a „kolbásztöltő”-nek, valamint a különféle mérőeszközöknek: „köböl”,²⁴⁹ „fél köböl”, „fontoló vagy mérleg”, „bágyog messzel”. A metrikus mértékek bevezetése után, a Rábaközben 1886-tól találkozunk az új rendszernek megfelelő mérőeszköz, a „decimál mázsa” említésével.²⁵⁰ A ház körül előforduló, főleg a baromfiak közt nagy kárt tevő ragadozó állatok irtására való eszözök voltak a leltárba vett csapdák, a „vidra vas”, a „patkán fogó vas” és a „gören fogó láda”. A csapóvasat falusi kovácsok készítették, de a 19. században már vaskereskedésekben is beszerezhető volt, a ládacsapdát bármelyik parasztember maga elkészítette.

„Ilelemre való”

A paraszti gazdaság legfontosabb terménye a gabona volt. Fontosságát jelzi, hogy a testamentumot tevők sokszor a már bevetett földjük várható terméséről is rendelkeztek. A hagyatéki leltárakban nagy súllyal szerepel a még elnyomtatásra váró, vagy csépeletlen, még „kereszt”-ben lévő kevés, vagy már a „kas”-okban és „szök-

²⁴⁴ A vállon hordható, legfeljebb 15-20 literes lapos hordócska, a „csobolyó” Dunántúlon használatos „vatalér”, vagy „vatalé” nevének rábaközi, mára a tárggyal együtt feledésbe merült változata (ÚMT 5. 664.). Nemesapáti Kiss Sámuel tájszó gyűjteményében mind a „csobolló”, mind pedig a „vatolaj” név szerepel, nem jelezve, hogy ugyanarról az edénytípusról van szó. Az utóbbi nevét, téves szófejtéssel, az „átalag”-gal (70 literes tokaji boroshordó) hozza kapcsolatba (Kiss: Sopronmegyei tájszavak 26, 36.).

²⁴⁵ MNL GyMSMSL IV. 411., 42. d., Zsirai Zsigmond hagyatékának összeírása, Mihályi, 1880.

²⁴⁶ MNL GyMSMSL IV. 411., 72. d., Hancz Ferenc hagyatékának összeírása, Beled, 1891.

²⁴⁷ Kenderkötélből készült, hálószerű tartó.; MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Németh János hagyatékának összeírása, 1843.

²⁴⁸ A paraszti háztartásban olyan tehéntej tárolására szolgált, amelyet aludtejként használtak fel. Az edény típusát tekintve valójában fületlen vagy egyfüles köcsög, azonban a Rábaközben „fazék” a neve.

²⁴⁹ Szemestermény mérésére szolgált. Nagysága általában 64 liter volt.

²⁵⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 39. d., Veláncsics Pál molnármester hagyatékának összeírása, Vica (ma Beled része), 1886.; Uo. 73. d., Pölöskei Istvánné hagyatékának összeírása, Bogyoszló, 1895. Az Osztrák-Magyar Monarchia országaiban 1876. január 1-jén lépett hatályba a metrikus, tízes alapú (decimális) nemzetközi súly- és mértérendszer bevezető törvény.

röny”-ökben tárolt kenyérgabona és liszt. Az öröklés tárgyát képezte a füstöléssel tartósított hús és szalonna is. 1797-ben „30 funtt szalánna hussal edgyütt”,²⁵¹ 1798-ban „husz funt szalánna, [és] egy darabb hájj”²⁵² szerepel gartai hagyatéki leltárakban. A hagyatékban talált különféle konyhakerti termények, bab, borsó stb. mennyiségét „véká”-ban, ha kevesebb volt, „itzé”-ben adták meg. A pajták sora mögött elterülő kertekben levő gyümölcsfák termése ritkán került be a leltárak tételei közé. Ezért is becses a beledi Illyés Ferenc vagyonáról 1834-ben készült (már többször idézett) összeírás, amelyben a négy „tóth alma fa”, két „ides alma fa”, két „pogátsa alma fa”, három „szeléd körtvél fa”, három „vad gyümöls fa”, valamint a „fölső kertben és alsóba lévő dió” termését becsülték meg.²⁵³ A majd’ minden háztartásban megtalálható „etzetes hordó”, „etzetes hordó etzettel” az ételkészítési technikákra és a maitól eltérő ízlésirányra is rávilágít. A vadgyümölcsökből készített gyenge, egy-két százalékos ecetet az ételek savanyításához használták, meglehetősen nagy mennyiségben. Általában az egész évre szükséges ecetet elkészítették, amit a leltárakban előforduló hordók mérete is érzékeltet, például: „1 ½ akós etzetes hordó”.²⁵⁴ Az ecet az újkori parasztkonyhán a „kú só” mellett a legfontosabb ízesítő volt. A zöldségek savanyítással való tartósítását és erőteljes konyhai használatát bizonyítja a leltárakban sűrűn előforduló „kábosztás hordó”, ritkábban említve a hozzá tartozó „két káposztás kő”,²⁵⁵ „buborkás” és „répás hordó”. A 19. század első felében ez az ízlésirány a bors és a cukor könnyebb hozzáférhetősége következtében megváltozott, megfordult.²⁵⁶ Ennek korai jelentkezéseként értelmezhetjük a Tamásiban 1798-ban a konyhai eszközökkel együtt leltárba vett „borsos iskátulá”-t.²⁵⁷

„Gazdasági tárgyokban”

Az új eszközök megjelenéséig a parasztság eszközkészlete évszázadokig alig változott. A feudalizmus bomlásának korszakában használatos talajművelő, vető, arató, cséplő és feldolgozó eszközök évezredes fejlődés során alakultak ki. A magyarországi eszközváltások legjelentősebb szakasza a 19. század második felére esett. Előzménye a 18. század végétől Nyugat-Európából kiinduló racionális gazdálkodásra törekvés, mely a 19. század elején hazánkat is elérte, valamint a szerszámok folyamatos fejlődését lökésszerűen meggyorsító ipari forradalom volt. Az egyik leghosszabb ideig tartó és az európai fejlődés szempontjából is lényeges a sarló-kasza eszközváltás volt. Országos méretekben a 19. században zajlott le. A 18. század végén, a 19. század elején fellépő gabonakonjunktúra hatására jelentősen megnőtt a gabona vetésterülete. A nagyobb mennyiségű megérett gabona a szem kipergésének veszélye nélkül nem maradhatott hosszabb ideig lábon, ami elősegítette a

²⁵¹ RMK TD 1298. Nagy György hagyatékának összeírása, Garta, 1797.

²⁵² RMK TD 1008. Török István hagyatékának összeírása, Garta, 1798.

²⁵³ MNL GyMSMSL IV. 16., 12. cs., öreg Illyés Ferenc hagyatékának összeírása, Beled, 1834.

²⁵⁴ MNL GyMSMSL IV. 16., 17. cs., Füzy György hagyatékának összeírása, Kisfalud, 1822.

²⁵⁵ RMK TD, Hajós Vendel hagyatékának összeírása, Osló, 1852., leltározatlan.

²⁵⁶ KISBÁN: Táplálkozáskultúra 580–581.

²⁵⁷ Skatulya, doboz.

lassú sarlós aratásnál gyorsabb, termelékenyebb kaszás aratás bevezetését.²⁵⁸ A sarló visszaszorulása Magyarországon, így Sopron megyében is a század utolsó harmadára esett.²⁵⁹ A 18–19. századi vagyonleltárakban szereplő sarlók következőképpen arató eszközök voltak, noha a források ritkán használják a „buza arató sarló” terminust.²⁶⁰ Az „arató” jelzőt feltehetően akkor illesztik az eszköz neve elé, ha ott és akkor másféle sarló, például „nád arató sarló”²⁶¹ is használatban volt. Ha nem, akkor a leltárban szereplő „sarló” alatt valószínűleg gabona arató sarlót kell értenünk. A sarlós aratás hagyományosan női munka volt. Minél gyorsabb elvégzése érdekében sok kézre volt szükség. Egy-egy gazdaságban általában három-négy sarlót találunk, de például Szováton 1843-ban „Istenben el hunt” Németh János 18 napos zsellér hagyatékában „hat sarló”-t írtak össze.²⁶² A sarló használatára a kaszás aratásra való áttérés után csak akkor került sor, ha a gabona megdőlt vagy vízben állt, így a kaszás aratás lehetetlenné vált. Az eszköz használata ettől eltekintve a marokszedésre, illetve kisebb mennyiségű fű levágására korlátozódott. A kaszát gyakran „fű kasza” néven nevezik, de a források szerint megint csak ott, a Rábaköz Hansággal határos területein vagy a Rába mentén, ahol másféle kasza, „nádi kasza”, „nád toló kasza”²⁶³ is ismert volt. Közvetett adattal is rendelkezünk a kaszás aratás terjedésére. Páliban 1842-ben Pótzik László hátrahagyott javai közt „25 kereszt kaszált árpá”-t írtak össze,²⁶⁴ 1854-ben Tamásiban pedig „kasza grábllya”, más néven *kasza csapó* került be egy hagyatéki leltárba, amely fűkaszálnál nem, csak a gabona aratásánál tartozéka a kaszának.²⁶⁵

Bizonyos munkafolyamatoknál a váltás nem az eszköz teljes kicserélődésével, hanem rendszerint a típus, s ezáltal anyagának megváltozásával zajlott le. Legfontosabb volt ezek közül a faekék vasekére cserélése. A 19. sz. elején a magyarországi faekék tájanként különböző típusai elérték a szerkezeti és funkcionális fejlettség legmagasabb fokát. Minden alkatrész megtalálható volt rajtuk, amit később a vasekék is átvettek. A vasekék terjedése az ország gazdaságilag fejlettebb területeiről kiindulva, az 1830-as években kezdődött, de csak az 1850-es évek után vett nagyobb lendületet.²⁶⁶ Mivel a „szántóvas” és a „csoroszlya” kivételével teljes egészében fából készült eke és a vaseke között számos átmenet, változat létezett, nem állapítható meg egyértelműen, hogy a forrásokban vas eké-

²⁵⁸ BALASSA: Gabonatermesztés 295–434.

²⁵⁹ MNA I. 22.

²⁶⁰ MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Asbóth János hagyatékának összeírása, 1788.; MNL GyMSMSL IV. 16., 18. cs., Tóth Anna hagyatékának összeírása, Maglóca, 1841.; MNL GyMSMSL V. 5., Barbacs község iratai, 1. d., Molnár János hagyatékának összeírása, 1851.

²⁶¹ MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Horváth József hagyatékának összeírása, 1831.

²⁶² MNL GyMSMSL V. 4., Rábaszovát község iratai, 1. d., Németh János hagyatékának összeírása, 1843.

²⁶³ MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., alsó Kapuy János hagyatékának összeírása, 1828.; MNL GyMSMSL IV. 16., 10. cs., Németh István hagyatékának összeírása, Bodonhely, 1830.; V. 5. Barbacsi Körjegyzőség, Barbacs község iratai, 1. d., Molnár János hagyatékának összeírása, 1851.

²⁶⁴ MNL GyMSMSL IV. 16., 14. cs., Pótzik László hagyatékának összeírása, Páli, 1842.

²⁶⁵ Gereblyeszérű kiegészítő eszköz, amely a kaszára szerelve, aratás közben a levágott gabonát a még lábon állóra dönti. MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Fábián Antal árváit illető ingóságok árverési jegyzőkönyve, Tamási, 1854.

²⁶⁶ BALASSA: Az eke és a szántás 402–405.

nek nevezett eszköz már egészen vasból készült gyári eke-e, vagy a helybeli bognár és kovács által készített fagerendelyes (félvas) eke? A „fa eke” utolsó ismert említését 1882-ben, egy kapuvári hagyatéki leltárban olvashatjuk.²⁶⁷ Feltehetően, hogy a század utolsó harmadában a Rábaközben már a vasból készültek voltak túlsúlyban. Az eke részeinek elnevezéseit csak a külön fellelt és leltárba vett alkatrészek esetében említik: „ekefej”, „laposvas”, „csoroszlya” és „szántórúd”. Mint az eke tartozéka szerepel a leltárakban az „ösztoke”.²⁶⁸ Kissé másképp játszódtott le egy kevésbé fontos talajművelő eszköz, a fogas változása. A fakeretes, fafogú fogasboronát a 19. század első felében a fakeretes vasfogú, majd a század derekától a teljesen vasból készült konstrukció kezdte fölváltani. Azonban ez az eszközváltás nem jelentett lényeges újítást és munkakönnyítést. Mivel mindkét eszköz alkalmas volt ugyanarra a szerepre, a teljesen fából készült fogast szórványosan, a fakerettest a 20. század első felében is használták a teljes egészében vasból készült mellett.²⁶⁹ A fakeretes, vasfogú borona a rábaközi tárgyleltárakban „barona vas fogakra” néven fordul elő. A „vas fogas” vagy „vas borona” név feltehetően már feltehetően egészen vasból készült eszközt takar. A vetés után, a talaj tömörítésére szolgáló „henger” vagy „gurgula” a 19. század utolsó harmadában már elterjedt eszköz volt a Rábaközben. Többségük feltehetően saját készítésű volt. Erre vall, hogy Árpáson, 1876-ban „gurgulának való fa” szerepel egy leltárban.²⁷⁰ A takarmány előkészítésének kézi eszközei, mint például a „csollán vágó”, „répa vágó vállu”, „burgondi²⁷¹ vágó” vagy az igen gyakori „szecska metsző láda” sem szorult teljesen háttérbe a mezőgazdasági gépgyárak korszerűbb eszközei, a „szecska vágó” és a „répa őrlő” megjelenésével. Nem beszélhetünk eszközváltásról a vetéssel kapcsolatban sem. A vetőgép a rábaközi paraszti gazdaságokban a 19. század végén bukkant fel,²⁷² mellette végig általános maradt az abroszból vagy zsákból való kézi vetés.

A Rábaközben a szálas gabonát nyomtatták, csak a rozstot cséplették kézi cséppel, hogy a házak fedésére használt szalmáját kíméljék, az ugyanis a nyomtatás során összetört volna. A járgányos, majd a gőzcséplőgép a 19. és a 20. század fordulója táján megszüntette a korábbi munkamódokat. Edvén, nemzeti Edvi Zsigmond hagyatékában 1891-ben két „ló erejű” (járgányos) cséplőgépet²⁷³ írtak össze.²⁷⁴ Gőzcséplőgép vásárlására általában több gazda közösen vállalkozott, akik a saját gabonájuk elcséplése után a gépet bérbe adták. Tamásiban 1872-ben egy örökhagyó „csép-

²⁶⁷ MNL GyMSMSL IV. 411., 50. d., Cserpes István hagyatékának összeírása, Kapuvár, 1882. A szövegben jól olvashatóan „fa eke taligával” szerepel, azonban itt sem tudhatjuk biztosan, hogy nem fagerendelyes (félvas) ehéről van-e szó.

²⁶⁸ Hosszú fanyélre erősített köpüs, kovácsolt vaslemez. Az ekevasat és a csoroszlyát tisztogatták vele a ráragadt földtől és gáztól. Szükség esetén a lusta állatokat is ezzel ösztökélték szántáskor.

²⁶⁹ VARGA: A parasztgazdaság 336.

²⁷⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 34. d., Dombi Tamás hagyatékának összeírása, Árpás, 1876.

²⁷¹ 19. századi takarmányrépa fajta.

²⁷² MNL GyMSMSL IV. 411., 73. d., Pölöskei Istvánné hagyatékának összeírása, Bogyoszló, 1875.

²⁷³ Állati erővel hajtott, kis teljesítményű, egyszerű tisztítószervezettel ellátott gépek voltak.

²⁷⁴ MNL GyMSMSL IV. 411., 90. d., Edvi Zsigmond hagyatékának összeírása, Edve, 1891.

lőgép társulat”-nál lévő tőkét vették fel a leltárba.²⁷⁵ 1890-ben ugyancsak Tamási-ban, Nagy János hagyatékában egy „gőzcséplőgép” szerepelt, amelynek 1/10 részben volt a tulajdonosa.²⁷⁶ (19. kép) A kézi csép vagy „tsíp”, a már említett okból, majd minden gazdaságban megtalálható volt. A kézi cséplés helyszíne általában a „pajta” vagy „cséplő pajta” volt. Szérűjét néhol „cséplő pallóval” borították.²⁷⁷

A gabona megtisztítására mind a nyomtatás, mind pedig a kézi cséplés után ugyanazokat a szerszámokat használták. A „földrő seprő”, a „szűrű seprő”, a „törek grábla” vagy „törekvonyó gereble”, a „szórolapát” és a „törek rosta” mind a töreknek és a polyvának a gabonától való elválasztására szolgált. A szórás eszközeit és a kézi rostákat korszakunk vége felé kezdték felváltani a mezőgazdasági gépgyáraink által előállított termelékenyebb magtisztító eszközök, a „szelelő rosta” vagy „hajtó rosta”.²⁷⁸ Használton kívül ezeket az eszközöket rendszerint a pajtában tárolták.

A kaszáló rét szénatermése nagy jelentőséggel bírt, hiszen ha valamely szűk határú községnek nem volt elegendő rétje, az állatállomány számára a télire való takarmányt máshonnan, pénzért kellett beszereznie. A szénamunka szerszámjai, a „kassa”, tartozéka az „kassa ülő”²⁷⁹ kalapátsal, a „tokmány kűvel együtt”,²⁸⁰ a „fa gereblye”, „fa vella” vagy „gyűjtő villa”, a „bagla hányó fa vella”, a „széna metsző” és a „vonyogó” a legtöbb tárgyleltárban megtalálható. A leltárakban gyakran előforduló „putton” a széna és egyéb szálas takarmány a pajta és az istálló közötti szállításának eszköze volt.

A Hansággal határos és a Rába menti falvakban voltak gyakoriak a nádaratás szerszámjai, a „nádi kassa”²⁸¹ és a „jégpatkó”,²⁸² vagy a „nád arató sarró”.²⁸³ Szórványosan találkozunk a vesszőkosarak, kasok alapanyagának gyűjtögetéséhez használt „vessző szedő kotzér”-ral.

A Rábaköz több településén folyt nem monokultúrák paraszti szőlőtermesztés és borkészítés. Veszékényben 1827-ben „egy ujj borprés” lett a tűz martaléka,²⁸⁴ Vágon 1881-ben egy „hőbér”-t,²⁸⁵ Csanakon 1873-ban kilenc-, öt-, négy- és egyakós²⁸⁶ „pincze beli” hordót és „1 ¼ akós tótiké”-t²⁸⁷ vettek leltárba.²⁸⁸ Egykori tulajdonosuk, Brányi Balázs „korcsmajog”-gal bírt. Mivel hagyatékában a borkészítéshez szükséges tárgyak nem, csak a tárolás eszközei szerepelnek, feltehető, hogy nem saját, hanem vásárolt bort mért. Bágyogon 1874-ben Nagy József hagyatékában hét,

²⁷⁵ MNL GyMSMSL IV. 411., 17. d., Bársony György hagyatékának összeírása, Tamási, 1872.

²⁷⁶ MNL GyMSMSL IV. 411., 85. d., Nagy János hagyatékának összeírása, Tamási, 1890.

²⁷⁷ MNL GyMSMSL IV. 16., 8. cs., A Kántz árvák vagyonának összeírása, Kisfalud, 1814.

²⁷⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 17. d., Bársony György hagyatékának összeírása, Tamási, 1872.

²⁷⁹ Kaszaüllő.

²⁸⁰ A kaszakő és tokja, a „tokmány”.

²⁸¹ MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., alsó Kapuy János hagyatékának összeírása, 1828.

²⁸² MNL GyMSMSL V. 36., 1. d., Varga István hagyatékának összeírása, 1848.

²⁸³ MNL GyMSMSL IV. 411., 22. d., Szombat János hagyatékának összeírása, Bodonhely, 1873.

²⁸⁴ MNL GyMSMSL IV. 14. d., 92. cs., Madarász György kárvallása, Veszékény, 1827.

²⁸⁵ Hébér, lopó. MNL GyMSMSL IV. 411., 77. d., Tóth István hagyatékának összeírása, Vág, 1881.

²⁸⁶ 1 akó 32 pintnek, azaz 51 mai liternek felelt meg.

²⁸⁷ A borkészítés pincei munkáinál használt, a bor vagy a must hordóba töltésére szolgáló faedény.

²⁸⁸ MNL GyMSMSL IV. 411., 23. d., Brányi Balázs hagyatékának összeírása, Csanak, 1873.

19. kép
Cséplés, Rábacsanak, 1900 körül
(RMK-F. 14227.)

különböző méretű boroshordót, egy „tőtiké”-t, egy pár „zsanterfá”-t²⁸⁹ és egy „bor-prés”-t írtak össze, ez utóbbiról megjegyezve, hogy „közös Takácsékkal”.²⁹⁰

A telek építményei között néha több szín is szerepel. Funkciójuk a források szövegéből nem mindig derül ki. Lehet szekérszín, a paraszti gazdaság legfontosabb szállító és közlekedési eszköze, a ló- vagy ökörszekér tárolására. A leltározók a külön talált szekér alkatrészeket is összeírták: „hosszú és rövid oldal”, „első és hátsó saráglya”, „szekér ágos”, „fürgetyű” és „rakonca kötő lánc” szerepel a leltárakban. Használaton kívül itt állhatott a „kis (másképp: „gyalog-”) és az öreg szány”, a „talicska” vagy „sráglás talicska” és az ökrök fogatolásának eszköze a „járom” (20. kép), illetve a lovaké, a „hám” is.

A gazdaság faeszközeinek javítását, pótlását, ha lehetett, otthon mindenki elvégezte. A legtöbb hagyatéki leltárban ott vannak az ehhez szükséges szerszámok, a „hókkon”²⁹¹ vagy „hókony fejsze”, a „toporfejsze”,²⁹² a „szekertze”, az „öreg fejsze” és a hasításhoz használt „sulok”. A „vonyószerék”²⁹³ a „vonyókés”-sel, a „kis és nagy

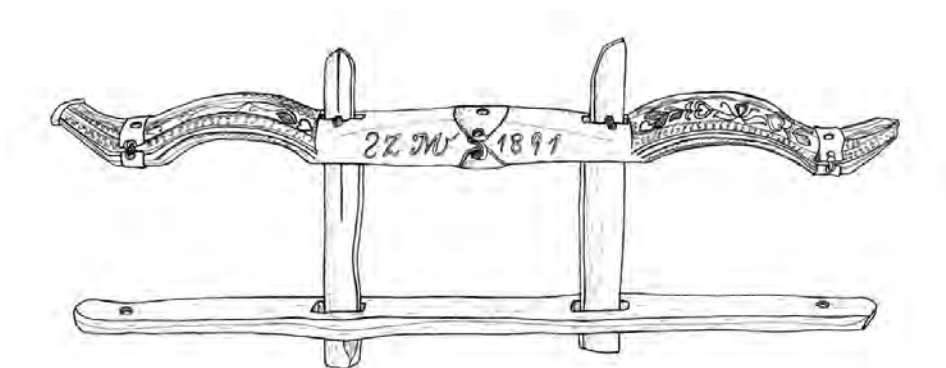
²⁸⁹ Ászokfa.

²⁹⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 44. d., Nagy József hagyatékának összeírása, Bályog, 1874.

²⁹¹ Rövid nyelvű balta. Neve mára feledésbe ment. ÚMT 2. 977.

²⁹² Rövid nyelvű, széles vasú faragófejsze mára feledésbe ment neve. ÚMT 5. 418.

²⁹³ Más néven „faragószerék”. A munkadarab befogására szolgált. Tartozéka a kétnyelvű „vonókés”.

20. kép
Járom, Kapuvár, 1891.
(RMK-NT. 92.19.1. alapján)

vésű”, „kupás vésű”, „firisz” és a „fa ráspu” stb. szintén a famegmunkálás eszközei voltak. Szinte mindig ott szerepel mellettük az élesítésükhöz szükséges „köszörü kú vállujával”. A ház körüli famunkák, javítások helye a „faragószín” volt. Van, ahol ennél nagyobb szerszámkészlettel találkozunk, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy egykori tulajdonosuk bognár vagy pintér mesterséggel bírt. A Rábaköznek a Nagyerdővel határos falvaiban számos faragó specialista, paraszt faragó élt, akik nagyobb munkákra, hembárok, szánok elkészítésére is vállalkoztak. Szerszámaik között ott volt a „czifráló gyalu”, a „czirkólium”²⁹⁴ stb.

A Rábaköz nyugati szélén a bevezetőben már kifejtett okok miatt a 18. század elejétől fejlett dohánytermesztés alakult ki. A dohánylevelek szárításának sajátos, Kapuvár környékén és a Vas megyei Jánosházán gyakorolt, a korabeli szakirodalom által is ismertetett módját tükrözik a hagyatéki leltárakba felvett eszközök. A dohányszárító színben a kör keresztmetszetű rudakra nem közvetlenül kötötték fel a körülbelül két ölnyi zsinegre felfűzött dohányt, hanem előbb a fa „dohány pálcza”-ra kötötték fel, és azzal együtt mozgatták szárítás közben.²⁹⁵ Gartán 1797-ben ehhez használatos „200 dohány pálcza”-t,²⁹⁶ 1823-ban „100 szál dohány pózná”-t²⁹⁷ találtak a leltározók. A színben levő, szárítás alatt álló dohány minőségéről is elárulnak egyet s mást a források. Ugyancsak Gartán, 1806-ban „80 pátzo öreg és alább való rakatlan dohány”-t vettek leltárba.²⁹⁸ Veszékenyben 1827-ben „két mázsára való jó magyar dohány” veszett oda a tűzben.²⁹⁹ A szárított dohányleveleket simítás és csomózás után összerakták, ennek eszköze volt

²⁹⁴ A mértani díszítmények bekarcolásához használt körző vagy cirkli.

²⁹⁵ TAKÁCS: A dohány 349.

²⁹⁶ RMK TD 1298. Nagy György hagyatékának összeírása, Garta, 1797.

²⁹⁷ RMK TD 2001.1.19. Pászli János hagyatékának összeírása, Garta, 1823.

²⁹⁸ RMK TD 2001.1.1. Tóth János özvegye, Magyar Panna hagyatékának összeírása, Garta, 1806.

²⁹⁹ MNL GyMSMSL IV. 14. d., 92. cs., Madarász György kárvallása, Veszékeny, 1827.

a leltárakban említett „dohány rakó asztal”. A Kapuvár környékén termelt dohányfajták közül a „magyar dohány” és a „cserebély dohány”³⁰⁰ neve fordul elő a hagyatéki leltárakban. A termelés mértékére és a dohányból származó bevétel nagyságára vet némi fényt, hogy a gartai Süpöcz Benedek hagyatékában 1796-ban hat mázsa dohányt,³⁰¹ 1797-ben az ugyancsak gartai Nagy György hagyatékában pedig 36 forint „dohány ára készpénz”-t találtak.³⁰²

„Marhákban”

A föld nélküli zsellérnek igásállatra nem volt szüksége, istállójában sokszor egyetlen tehenet találunk, ami a család tejjel való ellátását szolgálta. Az egész vagy töredéktenként gazdálkodó jobbágy esetében a teleknagyság és az igásrobot mértéke határozta meg a szükséges igaerőt. A gazdasági épületek, köztük az istállók, a „fejős tehenek”, „jármos ökrök” és „sörtvések” esetenként nagyobb értéket képviselhetek, mint a lakóház. Egy 1846-ban elhunyt pordányi egésztelkes jobbágy négy pár ökröt, három tehenet, négy borjút, három lovat és két csikót számláló állatállományának elhelyezéséhez három istállóra volt szükség.³⁰³ Az istálló felszereléséhez tartozott a „hosszujászol”, az aznapra szükséges takarmány tárolására (és a legények alvóhelyéül) szolgáló „kerékjászol”, a „ganéj hordó srágla”, az „itató sajtár” és a „lóitató pitli”. 1851-ből, Veszékenyből tudunk a „lovak alatt való pallók”, vagyis a hidlásos istálló meglétéről.³⁰⁴ A 19. század utolsó harmadából szórványos adatok vannak a Rábaközben a „bival” tartására. A takarmányra igénytelen, de a hidegre kényes állatot a szarvasmarháénál zsírosabb teje és nem utolsó sorba igaereje miatt tartották.³⁰⁵

A napóleoni háborúkkal fellépő, majd az 1820-as években a textilipar fejlődésével felerősödő gyapjúkonjunktúra a gyapjú árának emelkedését eredményezte. A magyar fajták nemesítése merinói és elektorális (porosz) fajtákkal a hazai gyapjút keresett cikké avatták. A termelt mennyiség nagysága folytán Magyarország az európai szövőipar nyersanyagszükségletét ellátó termelők sorába lépett. Esterházy herceg birtokain mintegy 200 000 juhot tartottak. A rábaközi parasztgazdaságok némelyike, lehetőségeihez mérten, szintén bekapcsolódott a juhtartásba. 1859-ben Cirákon, Fejér János hagyatékában ötvennyolc birkát és „birka etető srágla”-t találunk,³⁰⁶ Szárföldön 1851-ben „birka kolomp”-ot,³⁰⁷ 1866-ban pedig a juhtartás jellegzetes építményét, az „akol”-t említik huszonöt birkával egy összeírásban.³⁰⁸

³⁰⁰ Más néven *kapadohány*.

³⁰¹ RMK TD 2001.1.5. Süpöcz Benedek hagyatékának összeírása, Garta, 1796.

³⁰² RMK TD 1298. Nagy György hagyatékának összeírása, Garta, 1797. Összehasonlításképpen, ugyanakkor és ugyanott egy tehén ára 25, egy „rugó borju”-é 5 forint körül mozgott.

³⁰³ MNL GyMSMSL IV. 16., 19. cs., Szabó József hagyatékának összeírása, Pordány, 1846.

³⁰⁴ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Boross Imre végrendelete, Veszékeny, 1851.

³⁰⁵ A bivalytartás rábaközi terjedéséről számol be 1833-ban Kiss József Sopron vármegyét bemutató írásában, Kiss: Sopron Vármegye 19.

³⁰⁶ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Fejér János hagyatékának összeírása, Cirák, 1859.

³⁰⁷ MNL GyMSMSL V. 53., Bognár József hagyatékának összeírása, 1851.

³⁰⁸ MNL GyMSMSL V. 53., Lócsi Ferenc hagyatékának összeírása, 1866.

Ugyancsak szórványosan fordult elő a méhtartás. A vagyonteltárakban a kasos méhészkedés eszközei tűnnek fel. 1872-ben Bodonhelyen „méh ház 3 deszkával”,³⁰⁹ 1877-ben Farádon szintén „méhe ház”, valamint „10 kas méh” és „12 üres kas”³¹⁰ került összeírásra. A század második harmadától terjedő kiemelhető keretű kaptárok és az ehhez köthető intenzív méhtartás eszközeinek nincs nyoma a leltárakban.

Az állatok takarmányozására szolgáló, a 19. században meglehetősen széles körben termelt bükköny mellett a jó minőségű, első kaszálású „jó széna”, a második kaszálású „sarjú” vagy „apró széna”, valamint a szálas takarmányok összefoglaló neve, a „szülesség” fordul elő a végrendeletekben és a hagyatéki leltárakban. Egy alkalommal, veszkényi kárvallásban bukkan fel a „parrag széna” terminus.³¹¹ A lápréteken kaszált savanyú „hanyi széna” a Hanság menti településeken fontos kereskedelmi cikk volt. A szálas takarmányoknak a leltárakban előforduló mennyiségi egysége a „bagla” és a „kazal”. A 19. század közepétől a „burgondi” nevű takarmányrépa mellett szórványosan fordul elő a krumpli említése.

„Mesterséghez való szerszámok”

A paraszti élet legfontosabb szükségleteit, a mezőgazdasági termelést, a háztartást és a ruházzkodást az önellátáson túl kielégítő mesterek halála után, ingóságai számbavétele során a műhely szerszámai is sorra kerültek. A leltározók a legtöbb esetben ezeket egy tételben vették fel. Az 1800-ban Gartán elhunyt Pintér Ferenc hagyatékában, aki feltehetően mesterségére nézve is pintér volt, „mesterséghez való ó és ujjan szerzett szerszámok”, valamint „az mesterséghez való fa és abrints” kerültek összeírásra, részletes felsorolás nélkül.³¹² A tárgyak tételes számba vétele elmaradásának feltételezhető oka, hogy a leltározást végzők a mindennapi használati tárgyakkal szemben ezeknek legtöbbször sem a nevét, sem a funkcióját nem ismerték.

A falvak életének nélkülözhetetlen tartozéka volt a kovácsműhely, amelyet vagy maga a falu, vagy földesura építtetett és fogadott hozzá konvenciók kovácsot, akit éves szerződéssel alkalmaztak. A mezőgazdasági termelés növekedésével, a jobbagyfelszabadítást követő árutermelés bővülése magával hozta a falusi kovácsok számának emelkedését. 1864-ben, a bágyogi³¹³ kovácsmester halála után, hátrahagyott ingóságai között a műhely szerszámaikat leltárba vették: „tüz piszkáló hegyes nyárs”, „sinhúzó”, „patkoló szék és egy kalapácstartó”, „kerékvasaló tuskó” és egy

³⁰⁹ MNL GyMSMSL IV. 411., 22. d., Szombat János hagyatékának összeírása, Bodonhely, 1873.

³¹⁰ MNL GyMSMSL IV. 411., 44. d., Kovács József hagyatékának összeírása, Farád, 1877.

³¹¹ A „parrag széna” (parlag széna) név a Dunántúl számos pontján felbukkan, nem teljesen azonos jelentéssel (első kaszálású széna, parlag területen kaszált széna). A Rábaközéből, írott forrásból egyetlen említést ismerjük, így itteni jelentése nem világos. Tekintve, hogy a vele együtt leltárba vett „jó széna” és „bükköny széna” mellett az értéke ennek a legcsekélyebb, nyilván gyengébb minőségű szénát kell ertennünk alatta (MNL GyMSMSL IV. 14. d., 92. cs., Horváth Ferenc kárvallása, Veszkény, 1827.).

³¹² RMK TD 2001.1.7. Pintér Ferenc hagyatékának összeírása, Garta, 1800.

³¹³ Ma Bágyogszovát része.

„új üllő alá való tuskó”.³¹⁴ Noha a szerszámkészlet közel sem teljes, feltehetően már nem működő műhelyről van szó, a leltárba vett tárgyak mégis azt tükrözik, hogy a falusi kovács feladata mindenekelőtt a mezőgazdasági eszközök javítása, jó karban tartása, az ekevasak élesítése, a szekerek vasalása és a lovak patkolása volt.

A Rábaköz fazekasközpontja Dör volt. A főleg használati kerámiát készítő műhelyek eszközkészlete hiányosan, de megtalálható az inventáriumokban. Az 1880-ban elhunyt Hatos Sándorné hagyatékában férje fazekasműhelyének maradék tárgyait, egy „korong”-ot és egy „fazekas gyúrópad”-ot írtak össze.³¹⁵ Az 1874-ben meghalt Szabó László ingóságai között a „fazekas korong” mellett „4 darab edény-száritó deszka” és egy „mázoló kő”³¹⁶ is szerepel.³¹⁷

A férfi felsőruházat darabjait nagyobbrészt mesteremberek állították elő. A váltómíves szabók hozott anyagból, mérték után, megrendelésre dolgoztak, a vásármívesek keze alól vásári tömegáru került ki. A ruhadarabok a varrógép 19. század végi tömeges elterjedése előtt kézi varrással készültek. Az 1832-ben, kolerában meghalt csornai, hercegszeri Mók György szabómester hagyatékában egy „műhely asztal”-t, egy „szabó olló”-t és egy „téglázó”-t találtak a leltározők.³¹⁸

E tanulmány keretében egyik jellegzetes néprajzi tájunk, a Rábaköz parasztsága és közel azonos kulturális szinten élő kurialista nemesi lakossága tárgyi világának a 18. század utolsó harmadától a 19. század végéig tartó változását vázoltam fel történeti-néprajzi források, zömmel végrendeletek és vagyonleltárak segítségével. A rábaközi jobbágyparasztság önellátásra törekvő életmódból való kilépését, kezdődő, majd a jobbágyszabóadítással felgyorsuló polgárosulását, anyagi javainak, gazdálkodásának, kulturális arculatának változását tükrözik a 18. század végétől megszorodó írott források. A dísztelen, a célszerűséget szem előtt tartó tárgyak, mint például a „csere nyágy” vagy a „szalma fonatos szék” még aligha voltak díszei a lakásnak. Ezt a funkciót akkoriban még a szövött és a hímzett textíliák töltötték be. Szerény házaikban csak a legszükségesebb használati tárgyakat találjuk. Az áru-termelésbe lassanként bekapcsolódó parasztság körében azonban elkezdődött a tárgyaknak a szükséges mennyiséget meghaladó felhalmozása, a hétköznapi és az ünnepi tárgyak elkülönülése. A 18. század végén, a 19. század elején már szembe-tűnő a változás az előző korszak tárgyi világához képest. Megnőtt azoknak a bútorknak a száma, amelyek már inkább díszbútorok voltak és kevésbé szolgáltak gyakorlati célt. Az egy helyiségű ház újabb szobával való bővítésével megjelent a reprezentációs szerepet betöltő *tisztaszoba* vagy *parádés szoba*. A korábbi századokban a jobbágyságra jellemző vászon öltözetek mellett a kisipari és gyári előállítású textíliák rohamos terjedését tapasztaljuk. A ruházatkodás terén is elkezdődött a felhalmozás. Elsősorban a változatosan felhasználható, variálható kendőfélékből rendelkeztek a nők egyre nagyobb készlettel. A 19. század második felében megjelenő mezőgazdasági gépek, mint például a gőzcséplőgép, vagy a konyhai eszközök közül a takaréktűzhely, az évszázados paraszti munkamódszerek, eljárások egész

³¹⁴ MNL GyMSMSL IV. 411., 18. d., Pintér Ferenc hagyatékának összeírása, Bágyog, 1864.

³¹⁵ MNL GyMSMSL IV. 411., 42. d., Hatos Sándorné hagyatékának összeírása, Dör, 1880.

³¹⁶ Mázórló kő?

³¹⁷ MNL GyMSMSL IV. 411., 57. d., Szabó László hagyatékának összeírása, Dör, 1874.

³¹⁸ MNL GyMSMSL IV. 16., 11. cs., Mók György hagyatékának összeírása, Csorna, 1832.

sorát tette meghaladóttá. Néhány évtized alatt a múlté lett a kézi cséplés és az állati erővel végzett nyomtatás, megszűnt a szabad tűzön történő főzés. Kikerült a használatból és idővel megfogyatkozott ezek feleslegessé vált eszközkészlete is. Ugyanakkor ez volt a népművészet paraszti kivirágzásának időszaka is, kiváltképp a 19. század második fele. A Rábaközben ekkor alakult ki az a színes, nyugatias viseletcsoport, amelyben az egyes „népviseletes” helységek ruházkodása még őrizte az egész Rábaközre jellemző vonásokat, ám kisebb-nagyobb mértékben már mégis eltértek egymástól. A bútorművességnek és a népi építészetnek szintén ekkor alakultak ki azok a sajátosságai, amelyek a rábaközi falvak utcaképét és lakáskultúráját a 20. század közepéig meghatározták.

MELLÉKLETEK

I.

„Barbatson néhai Tar János után maradtott vagyomjainak feljegyzése így következik; mellyek illetik a János és István néma fiait egyedül.

Egy 18 napos ház, mellyen egy szobátska, egy konyha, sövénybül egy istalotska, 1 tehén borjazóba, 2 sörtvés, egyik ártán, és 3 malatz, 1 hidas, egy kiss disznó olly, 1 asztal, 2 padotska, 1 láda, 4 töltött párna, 5 töltött vánkoss, 1 tarka lepedő, 2 szolma ágy, 2 abrosz, 4 uj pamukos vánkoss hej, 1 gyolts lepedő, 2 szita, 2 lud tojáson ül, 1 szatyor, 3 boros üveg, 11 tál, 20 gombolag szapútt fonál, 11 darab nyálos fonál, 10 fazék örege apraja, 1 matóla, 3 tele zsák búza, 12 zsák, 1 mérő kender mag, 3 kóbor, 1 szalonna tartó láda, 1 öreg fejsze, 2 kiss fejsze, 1 gombolétó, négy disznó láb, fél szalonna, 1 sóder, 1 rokka, 1 sajtár, 1 vödör, 1 srágla, 1 gyalog szán, 1 firisz, 5 furó, 2 kasza, 4 sarló, 1 olajos korsó, 2 kendő, 2 kiss olló, 1 tükör, 4 kép, 3 ruha szárétó kötél, 1 rosz ásó, szentölt víz tartó, 4 harang,³¹⁹ 1 vonyó kés, 1 kalapáts kaszáho való, 2 nád arató sarló, 3 kapa, 1 köpü, 6 jó zsompor, 1 véka, 2 lud kosár, 16 tyuk, 1 kokas, 1 vass villa két águ, 2 gyűjtő villa, 2 ganaj hányo villa, 1 rosz hordó, 1 evő kalán, 4 rosz kés, 1 mosó szék, 1 vonyó szék, nád mint egy 50 kéve, 89 kéve ázotlan kender, 2 rokka – tsöppü, 1 dunyha hej Pápán a festékben.

Melly javakbul mi Barbatsi alább meg irtt birák rendeltünk Völtsei Jutkának mind a' gyermekek mostohájának egy esztendeig való itt litiért s[ört]v[és] ártánt melly két esztendőss lesz, 1 kiss malatzot, egy kiss borjut, mellyet mast fog borjazni az árvák tehenek, fél mérő kender magot, 1 zsák buzát a maga zsákjában. Mivel tovább nem akar az árvák gondviselője lenni.

Jelen letekben
Simon Péter bíró
Nagy János Eör[eg] eskütt
Simon János
Giczý Mihály
Molnár István esküttek

Conscripta per Ladislaum Terestyén m[anu] p[ropria] Not[arium] Loci
Barbatson 16^{dik} martý 1820³²⁰

³¹⁹ Szarvasmarha nyakába való nagyobb méretű kolomp.

³²⁰ MNL GySMSL V. 5., Barbacs község iratai, 1. d., Tar János hagyatékának összeírása, 1820.

II.

„Néhai Istenben boldogult nemes Nagy János árva leányának Nagy Zsuzsánnának szülei után reá maradtott vagyomának össze írása

1.	Kész pénze jutott az árvának 225 f[orin]t váltóban
2.	Egy piros pamukos kittől ³²¹ párna
3.	Egy kék fonalas kittől párna
4.	Egy kesken vörös stráfos ³²² avét kittől dunhahej
5.	Két vánkös fejér tarka töltve tollal
6.	Egy sárga karton vánkös
7.	Egy avét fejér kittölös vánkös
8.	Egy paraszt varrásu veres vánkös
9.	Egy viselt paraszt vászon párna hasonló vánkös
10.	Egy schakonett felső lepedő
11.	Egy selyemmel ki varrott felső lepedő
12.	Ismét egy lepedő selyem varrásu
13.	Egy zöld föstékü ágy terítő
14.	Két alsó lepedő
15.	Egy pamuk himes abrosz
16.	Egy lenfonálból való abrosz
17.	Két avét vastag ruha
18.	Nyolcz avét viselt zsák
19.	Egy muszka prémü spenzer ³²³
20.	Négy szakasztó ruha ketteje fejér vesszős ketteje fejér pamukos
21.	Egy fekete selyem kötén
22.	Egy fehér ki varrott kötén
23.	Két vapér ³²⁴ fejér keszkenyő
24.	Egy üres kittől vánkös hej vörös pamuk vesszős

³²¹ A „kittől” (kythel, kittel) osztrák-bajor eredetű szó, a 17. századtól főleg ágyneműnek és durva felsőruhának használt kender, majd len sávolyszövet (ENDREI: Patyolat és posztó 228.; Magyarországi textilmanufaktúrák 152.).

³²² Csíkos.

³²³ Helyesen: spencer. Derékig érő, testhez álló kabát. Férfi és „asszonyi” változata Sopron vármegye 1812. évi árszábasában a német szabók készítményei között szerepel (DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk 89.).

³²⁴ Finom fehér vászon (ÚMT 5. 636.).

25.	Egy fejér kittől párna
26.	Két kék füstöt vászon vánkös
27.	Egy sárga ágy terítő

Edve november 11^{ikén} [1]839. Badicz Endre s.k. főszolgabíró”³²⁵

III.

„Tekintetes Kapuvári Uradalomhoz tartozó Rába Pordányban Isten[ben] bol-dogult Szabó József egy sessiósz gazdának ingó, ingatlan javai bírák és es-küdtek jelen létünkben lelki ösméretessen lett meg bötsülése, a’ mint alol ki fog tettzeni u[gy] m[int]

Nro	B é v á l t ó b a n ³²⁶	ft	xr ³²⁷
1	Két szoba, konyha kőbül építve, egy ezer ötven forint	1050	
2	Két istáló és egy komra mórbul két száz hetven öt ft	275	
3	Egy istáló szényel együtt, egy száz huszon öt forint	125	
4	Egy bolthajtásos komra szényel és sörtvés négy száz hetven öt	475	
5	Egy pajta két fiókra nyoltz száz tizenöt forint	815	
6	Két hidas huszonöt forint	25	
7	Egy szetska láda két forint harmintz krajtzár	2	30
8	Egy jobb vasas tengölös ló szekér egy száz forint	100	
9	Másik ló szekér ötven forint	50	
10	Egy ökör szekér negyven öt forint	45	
11	Másik alább való ökör szekér negyven forint	40	
12	Egy jobb borona hat forint	6	
13	Másik alább való borona öt forint	5	

³²⁵ MNL GyMSMSL IV. 16., 19. cs., Nagy János hagyatékának összeírása, Edve, 1839.

³²⁶ A napóleoni háborúk idején, miután a franciák elfoglalták Bécset, a pénzjegynyomda Pestre, majd Nagyváradra költözött, ahol 1806-ban újabb formájú bankócedulákat hoztak forgalomba. 1809-ben azonban Bécsben a franciák Napóleon utasítására továbbra is nyomták az eredeti nyomóeszközökkel a korábbi keltezésű bécsi bankócedulákat. A háború után a papírpénz mennyisége már meghaladta az 1 milliárd forintot, a pénz értéke folyamatosan romlott. Emiatt elrendelték a forgalomban lévő összes forint papírpénz és értékpapír leértékelését. Minden 5 forint értékű bankóceduláért 1 forint értékű úgynevezett váltóforintot adtak cserébe. Ennek két változata volt. Az 1811-ben kiadott Einlösungsschein (amely 1816-ig volt valutája a Habsburg Birodalomnak) hatalmas mennyisége ellenére is hamar kevésnek bizonyult, ezért 1813-ban az Anticipationsschein nevű váltóforintot követte.

³²⁷ A krajcár kis értékű ezüst- és rézpénz, amit az Osztrák Császárságban, Svájc német nyelvű kantonjaiban és a délnémet államokban használtak a 16–19. században. Nevét egy 1271-ben Meranóban kibocsátott tirolai garasról kapta, amely keresztet (Kreuz) ábrázolt. Magyarországon a 18. században jelent meg és 1892-ig volt forgalomban. 1857-ig a konvenciósi forint (1 forint = 60 krajcár), 1858 és 1892 között az osztrák értékű forint (1 forint = 100 krajcár) váltópénze volt.

N r o	B é v á l t ó b a n	ft	xr
14	Két jobb ökör két száz hatvan forint	260	
15	Másik pár ökör két száz negyven forint	240	
16	Harmadik pár ökör száz hatvan forint	160	
17	Negyedik pár ökör száz ötven forint	150	
18	Egy jobb tehén bornyastól hetven öt forint	75	
19	Másik tehén bornyastól hatvan forint	60	
20	Harmadik tehén hatvan forint	60	
21	Egy egy éves bornyu husz forint	20	
22	Másik egy éves bornyu tizenhat forint	16	
23	Kilencz pár birka öszvessen száz forint	100	
24	Négy pár sörtvés hatvan forint	60	
25	Egy kis csikós ló száz ötven forint	150	
26	Egy másik kantza ló száz forint	100	
27	Egy nyerges herélt ló kilenczven öt forint	95	
28	Egy monyas csikó száz hatvan 3 forint	163	
29	Egy kantza csikó száz tizenöt forint	115	
30	Egy jobb eke hozzá tartozandóival tisz forint	10	
31	Másik eke hozzávalóival – hét forint	7	
32	Kisafa ötven krajtzár		50
33	Két szány két forint harmitz krajtzár	2	30
34	Két hám hat forint	6	
35	Másik két jobbik hám gyöplivel és kanytáral nyoltz ft tizenöt xr	8	15
36	Egy hosszú láncz egy forint tizenöt krajtzár	1	15
37	Másik két darab láncz ötven krajtzár		50
38	Két rudazó kötély otkák egy forint	1	
39	Három ovét kapa egy forint	1	
40	Két ásó harmintz krajtzár		30
41	Egy kapats, és vas villa huszon öt krajtzár		25
42	Két jobb kasza, és egy alább való két forint	2	
43	Ülő kalapátsal együtt tizen öt krajtzár		15
44	Egy kis firsiz, két vísó és két furó, egy for: harmitz xr	1	30
45	Két öreg fejsze egy forint harmintz krajtzát	1	30
46	Két sarló tiz krajtzár		10
47	Egy rosiz öreg firsiz harmintz krajtzár		30

N r o	B é v á l t ó b a n	ft	xr
48	Egy szapu sajtár, négy forint	4	
49	Egy rozzant káposztás hordó, egy forint harmintz xr	1	30
50	Egy sütő teknyő dagasztó székkal egy ft harmintz xr	1	30
51	Egy vatolaj vass abrintsra egy forint tizenöt krajtzár	1	15
52	Egy rosز vindöly vasra ³²⁸ egy forint hat krajtzár	1	6
53	Másik két vindöly egy forint	1	
54	Egy öreg rosta két forint harmintz krajtzár	2	30
55	Egy kis lisztes hombár, egy forint tizenöt xr	1	15
56	Két mosó szék harmintz hat krajtzár		36
57	Két tiszta sajtár harmintz krajtzár		30
58	Egy moslékos sajtár zséterrel harmincz hat krajtzár		36
59	Egy kiss konyha olmáriom, egy forint harmintz xr	1	30
60	Egy rosز vas fazék serpenyővel, és két vásot tepsi	1	48
61	4 lábos egy forint	1	
62	4 tál, és 3 tányér, kilencz krajtzár		9
63	2 nagyobb, és kisebb szita, egy forint	1	
64	egy kanapé öt forint	5	
65	3 szék, két forint, harmintz krajtzár	2	30
66	Egy régi pohár szék, két forint, tizenöt krajtzár	2	15
67	Két jobb ágy, két forint	2	
68	3 kép és egy tükör, három forint, negyvenöt krajtzár	3	45
69	2 levestál, és három tányér, egy forint, hat krajtzár	1	6
70	2 itész üveg, és három üveg pohár harmitzhat krajtzár		36
71	1 jobb asztal, és egy alább való padokkal együtt tíz ft	10	
72	Egy régi ágy, harmintz krajtzár		30
73	Egy régi födeles ágy harmitzhat krajtzár		36
74	Egy fogas tiz krajtzár		10
75	Egy gyertya tartó koppantóval huszonnyolcz xr		28
76	Egy kőkut az udvarban tizenöt forint	15	
77	Fenyő Miklósnál vagyon adós levél út mutatása szerint nyolcz száz forint és negyven krajtzár váltóban	800	40
	Öszvességgel	5722	51
	Az az öt ezer hét száz huszonkét forint, és ötven egy krajtzár váltóban		

³²⁸ Értsd: vas abroncsra.

N r o	B é v á l t ó b a n	ft	xr
Boldogult Szabó József holtá után maradt adosságok így következnek			
1.	Bella József helység kovácsának munka árával in- teres ³²⁹ nélkül	68	21
2.	Tartsay Ferencz győri lakos ötszének interessivel	100	
3.	Helybeli Krecht József ispán urnak interes nélkül	150	
4.	Limpek György árendás vagy is korcsmárosnak in- teres nélkül	29	16
5.	Nagy Gábornak negyven öt váltó forinttal	45	
6.	Szil Sárkányi Gestetner boltos izraelitának váltóra	800	
	Az az egy ezer száz kilentzven három forint és tizenhét krajtzár váltóban		

Kelt Rába Pordányban junius hó 2^{án} [1]846 évben Költ mi előttünk fölső Tartsay János helység bírása m[aga] k[ezével] Kis János m. k. öreg esküdt. Gerebenik János esküdt m. k. Visi János es[küdt] m. k. Budaji Ferencz es. m. k. Visi Péter es. m. k. Hegedüs Mihály es. m. k. Kótzán György m. k. Alaker György m. k. Baronyai József m. k. Visi János kis bíró m. k. Fekete János m. k. jegyző³³⁰

IV.

„Bucsis Mihálynénak majus 30^{án}, gyóntatás után ujabban kijelentett és megmásított szóbeli végrendelete.

537 forint és 30 Xr váltó készpénzből veazkényi esperes urnak 40 v[áltó] f[o]r[int]ot; osli lelkész urnak 30 v frot; Kovács József helybeli segéd lelkésznek 80 v frot szent misékre; A helybeli szegényeknek 50 v frot vele bánó Bella Gxörgyné született Boros Veronicának fáradozási díj fejében, mind az élet, mint a' halál esetére 50 v frot; a' betegeskedés esetére azonban Bella Györgyné köteles leend Szent Anna napig gondját viselni; a' halálozás esetére pedig azon fellül hagyatik Bella Györgynének egy uj fekete rékli, egy uj kék festett szoknya, két szélű új fekete kötény, egy rojtos keszkenyő, három darab csipkés fehér keszkenyő; A fentmartadó összeg fentartatik betegeskedési orvoslási és eltakaríttatási költségekre; továbbá férjének Bucsis Mihálynak az ágyi ruhákból saját részére szerinti választás utján 2 dunyhát, 3 vánkost, 4 lepedőt; Szarka leányainak mindeniknek egy-egy vánkost – Antal leányainak egy-egy vánkost, egy dunyhát, sublatot, és almárjomot; Viselő ruháit, Terézia, Katalin, Gábor és Antal feleségének egyaránt felosztva. A kis Terezia leánynak egy vánkost és egy dunyhát; Továbbá egy fehér ki varrott lepedőt a helybeli szentegyház főoltárára alsó oltár – terítőnek –

³²⁹ Kamat.

³³⁰ MNL GyMSMSL IV. 16., 19. cs., Szabó József hagyatékának összeírása, Rábapordány, 1846.

Kovács József helybeli segéd lelkésznek két vánkost, Gábor fiának is egy vánkost; Pintér fiának is egy vánkost, Terezia fiának is egy vánkost

Kelt majus 30^{án} 1856

Kovács József m[anu] p[ropria]
helybeli pap által
és előtt

Ezen nyitva talált végrendelet a végrendelkező férje, Butsits Mihály, az elhalt testvérje, Pogány Trézsia férjezett Butsits Józsefné, nem külömben Pintek István bíró, Szalai Pál öreg eskütt, Lócsi István eskütt, Pintek György eskütt, jelen létökben fel olvastatott. Kelt Szárföldön, junius 6^{án} 1856

általam Füzy Vincze m[anu] p[ropria]
k[ántor]t[anító] j[egy]ző³³¹

FORRÁSOK

- CsPPL = Csornai Premontrei Prépostság Levéltára
 GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár
 PL = A Győri Püspökség Levéltára
 HM HIM = Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum
 T = Térképtár
 MNL GyMSMSL = Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
 IV. 1. a. Sopron Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek
 IV. 14. d. Sopron vármegye adószedőjének iratai, Kárösszeírások és adóba beszámítható terhek összeírása
 IV. 16. Sopron Vármegye Árvaszékének iratai
 IV. 107. b. Sopron vármegye adószedőjének iratai, Zsidóösszeírások
 IV. 182. Kapuvári cs. kir. Vegyes Szolgabíróság iratai
 d. Büntető törvénykezési iratok
 e. Hagyatéki iratok
 IV. 411. Sopron Vármegye Árvaszékének iratai
 V. 4. Bágyogszovát nagyközség
 V. 5. Barbacsi Körjegyzőség
 V. 27. Kapuvár nagyközség iratai
 V. 36. Osli nagyközség iratai
 V. 53. Szárföld nagyközség iratai
 MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 E 156. = E 156. Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptioes
 P 108. Esterházy család hercegi ága, Repositorium
 RMK = Rábaközi Muzeális Kiállítóhely, Kapuvár
 F = Fotógyűjtemény
 NA = Néprajzi Adattár

³³¹ MNL GyMSMSL IV. 182. e, 5. d., Butsits Mihályné végrendelete, Szárföld, 1856.

NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény
 TD = Történeti Dokumentáció
 SoM = Soproni Múzeum
 AF = Analóg Fotógyűjtemény
 NA = Néprajzi Adattár
 NT = Néprajzi Tárgygyűjtemény
 T = Térképgyűjtemény
 SzNM = Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre

SZAKIRODALOM

- BALASSA: Az eke és a szántás = BALASSA IVÁN: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest, 1973.
- BALASSA: Gabonatermesztés = BALASSA IVÁN: Gabonatermesztés. In: Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Budapest, 2001. 295–434.
- BALÁZS: A jobbágyfelszabadítás = BALÁZS GYÖRGY (szerk.): A jobbágyfelszabadítás és hatása a parasztkultúrára. Vezető az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából rendezett időszaki kiállításhoz. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Budapest–Szentendre, 1998.
- BARABÁS-GILYÉN: Magyar népi építészet = BARABÁS JENŐ – GILYÉN NÁNDOR: Magyar népi építészet. Budapest, 1987.
- BERÉNYI: Sopron megye = BERÉNYI PÁL: Sopron megye. Budapest, 1895.
- BIKKESSY: Pannoniens Bewohner = JOSEPH HEINBUCHER BIKKESSY: Pannoniens Bewohner in ihren volkstümlichen Trachten auf 78 Gemälden dargestellt, Nebst ethnographischer Erklärung. Wien, 1820.
- BÍRÓ: Ácsolt ágyak = BÍRÓ FRIDERIKA: Ácsolt ágyak Lendvadedesről. (Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közleményei 2.) Szentendre, 1984. 213–215.
- CSISZÁR: Adatok = CSISZÁR ATTILA: Adatok a kapuvári népviselet történetéhez. Varga Józsefné Sipőcz Terézia hagyatéki leltára (1880). Arrabona 48. (2010:1) 147–158.
- CSISZÁR: Edve = CSISZÁR ATTILA: Fejezetek Edve történetéből és néprajzából. Edve, 2005.
- CSISZÁR: Gabonataroló ládák = CSISZÁR ATTILA: Ácsolt gabonataroló ládák (hombárok) a Rábaközben. Arrabona 45. (2007:1) 149–172.
- CSISZÁR: Garta = CSISZÁR ATTILA: Garta. Egy kisalföldi építőközpont és céhes hagyományai. Kapuvár, 2001.
- CSISZÁR: Halotti szokások = CSISZÁR ATTILA: Halotti szokások Kapuváron és Gartán a 20. század első felében. Soproni Szemle 61. (2007:4) 360–373.
- CSISZÁR: Hövej = CSISZÁR ATTILA: Hövej. Fejezetek a falu történetéből és néprajzából. Hövej, 2004.
- CSILLÉRY: A kercaszomori ágy = K. CSILLÉRY KLÁRA: A Néprajzi Múzeum új szerzeménye: a kercaszomori ácsolt ágy. Néprajzi Értesítő 36. (1954) 71–86.
- CSILLÉRY: A magyar nép bútorai = K. CSILLÉRY KLÁRA: A magyar nép bútorai. Budapest, 1972.
- CSILLÉRY: A magyar népi lakáskultúra = K. CSILLÉRY KLÁRA: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Budapest, 1982.
- CSILLÉRY: Kapuvári bútor = K. CSILLÉRY KLÁRA: Kapuvári bútor. Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 1980. 52–53.
- CSILLÉRY: Lakáskultúra = K. CSILLÉRY KLÁRA: Lakáskultúra. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. Főszerk. DOMONKOS OTTÓ. Budapest, 1997. 327–415.

- DOMANOVSKY: Díszítőművészet = DOMANOVSKY GYÖRGY: A magyar nép díszítőművészete. Budapest, 1981.
- DOMINKOVITS: A bőnyi közbirtokosság = DOMINKOVITS PÉTER: A bőnyi nemesi közbirtokosság igazgatása a XIX. század első felében (1814–1846). Arrabona 24–25. (1988) 91–115.
- DOMINKOVITS: Nemesi lakóházak = DOMINKOVITS PÉTER: Nemesi lakóházak, gazdasági épületek leírása a 18. századi Sopron megyéből (1764–1798). (Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 9.) Szentendre, 1994. 39–52.
- DOMONKOS: Ár- és bérlimitációk = DOMONKOS OTTÓ: Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron vármegyében (XVI–XIX. század). Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest, 1980.
- DOMONKOS: Kézművesség – népművészet = DOMONKOS OTTÓ: Kézművesség – népművészet. (A Soproni Szemle kiadványai, Új sorozat 17.) Sopron, 1994.
- DOMONKOS: Nyugatmagyarországi képfestés I. = DOMONKOS OTTÓ: Fejezetek a nyugatmagyarországi képfestés történetéből I. Ethnographia 62. (1961:2) 200–236.
- DOMONKOS: Nyugatmagyarországi képfestés II. = DOMONKOS OTTÓ: Fejezetek a nyugatmagyarországi képfestés történetéből II. Ethnographia 65. (1964:1) 122–154.
- ENDREI: Magyarországi textilmanufaktúrák = ENDREI WALTER: Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Budapest, 1969.
- ENDREI: Patyolat és posztó = ENDREI WALTER: Patyolat és posztó. Budapest, 1989.
- F: Rábaköz 's népe = F (monogram alatt ismeretlen szerző): Rábaköz 's népe szokásai és divatjainak ismertetése. Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat VIII. (1840).
- FLÓRIÁN: „A nép követte a szabást” = FLÓRIÁN MÁRIA: „A nép követte a szabást”. Folyamatok a magyar paraszti öltözködés alakulásában 17–19. századi viselettörténeti adatok tükrében. Budapest, 2009.
- FÜZES: A gabona tárolása = FÜZES ENDRE: A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest, 1984.
- HORVÁTH: Görög és zsidó szatócsok = HORVÁTH LÁSZLÓ: Görög és zsidó szatócsok Kapuvárott a 18. század középső harmadában. Soproni Szemle 65. (2011:1) 42–46.
- HORVÁTH: Kapuvár népviselete = HORVÁTH TERÉZIA: Kapuvár népviselete. Néprajzi Közlemények 16–17. (1972).
- HORVÁTH: A jobbágyvilág alkonya = HORVÁTH ZOLTÁN: A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Budapest, 1976.
- IVÁNYI: Esterházy Pál nádor = IVÁNYI EMMA: Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713. (A Magyar Írszágos Levéltár Kiadványai III. Hatóság és hivattörténet 10.) Budapest, 1991.
- KÁLLAY: A nagybirtok kormányzata = KÁLLAY ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980.
- KÁLLAY: Úriszéki bíráskodás = KÁLLAY ISTVÁN: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985.
- KELEMEN: Jobbágyvégrendeletek = KELEMEN ISTVÁN: Sopron vármegyei jobbágyvégrendeletek a XVIII. század elejétől 1848-ig. Győr, 2008.
- KISBÁN: Táplálkozáskultúra = KISBÁN ESZTER: Táplálkozáskultúra. In: Magyar Néprajz IV. Életmód. Főszerk. BALASSA IVÁN. Budapest, 1997. 417–583.
- KISS: Kovácsolt és öntöttvas edények = KISS KITTI: Kovácsolt és öntöttvas edények a magyar szabadtéri néprajzi múzeumokban. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 2.) Szentendre, 2012.
- KISS: Sopron Vármegye = KISS JÓZSEF: Sopron Vármegye Esmértetése. Tudományos Gyűjtemény 1833. I. 5–41.
- KISS: Sopron vármegye = N. A. KISS SÁMUEL: Sopron vármegyének Rövid Esmértetése. Tudományos Gyűjtemény 1825. X. 53–67.

- KISS: Sopronmegyei tájszavak = N. A. KISS SÁMUEL: Sopronmegyei tájszavak. Tudományos Gyűjtemény 1840. X. 19–39.
- KÓSA: Paraszti polgárosulás = KÓSA LÁSZLÓ: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). (Studia Folcloristica et Ethnographica 27.) Debrecen, 1990.
- KRISTÓ: A vármegyék kialakulása = KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- MAJER: A' muzslai lakosok = MAJER ISTVÁN: A' muzslai lakosok Esztergam vármegyében. Regélő. Szépművészeti Első Magyar Folyóirat V. (1837).
- MNA I. = Magyar Néprajzi Atlasz I. Szerk. BARABÁS JENŐ. Budapest, 1987.
- MZsL = Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. ÚJVÁRI PÉTER. Budapest, 1929.
- PALÁDI-KOVÁCS: Kisnemesek utódai = PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Kisnemesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század). A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 7. (1981) 163–175.
- PALÁDI-KOVÁCS: Kisnemesi társadalom = PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Kisnemesi társadalom és kultúra. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Budapest, 2000. 138–172.
- PÁLOS: A Rábaköz = PÁLOS EDE: A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. Néprajzi Értesítő 12. (1911) 150–173.
- PALOTAY: Tót csipke = PALOTAY GERTRUD: Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben. Kolozsvár, 1947.
- PÓCS: A karácsonyi vacsora = PÓCS ÉVA: A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelmeköre. Néprajzi Közlemények 10. (1965:3–4).
- SABJÁN: A takaréktűzhely = SABJÁN TIBOR: A takaréktűzhely meghonosodása a magyar parasztságánál. Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 10. Szentendre, 1995. 109–144.
- SERGÓ: A dóri kerámia = SERGÓ ERZSÉBET: A dóri kerámia II. Arrabona 19–20. (1977–1978) 257–277.
- SIMON: Bäuerliche Bauten = SIMON, FRANZ: Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete. Oberschützen, 1981.
- SOPRONI: A kultursarok = SOPRONI ELEK: A kultursarok gondjai. Sopronvármegye szociális és gazdasági viszonyainak feltárása. Budapest, 1940.
- SZALONTAY: Csornai menyecskekendők = SZALONTAY JUDIT: Csornai menyecskekendők. (Magyar Népművészet 25.) Budapest, 1999.
- SZELESTEI: Szent Anna tisztelete = SZELESTEI N LÁSZLÓ: Szent Anna tisztelete Magyarországon a barokk korban. Budapest, 2015.
- SZOLNOKY: Alakuló munkaeszközök = SZOLNOKY LAJOS: Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás. Budapest, 1972.
- TAKÁCS: A jobbágyrendszer megerősödése = TAKÁCS LAJOS: A jobbágyrendszer megerősödése és a dohánytermesztés hanyatlása Kapuvár környékén. Soproni Szemle 14. (1960:1) 45–59.
- TAKÁCS: A dohánytermesztés = TAKÁCS LAJOS: A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest, 1964.
- TÁRKÁNY-SZÜCS: Magyar jogi népszokások = TÁRKÁNY-SZÜCS ERNŐ: Magyar jogi népszokások. 2. bővített kiadás. Budapest, 2003.
- ÚJVÁRY: Az Esterházy család = J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA: Az Esterházy család birtokpolitikája, különös tekintettel Esterházy Pálra. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Főszerk. ÁCS PÁL. Budapest, 2015. 67–88.
- ÚMT = Új Magyar Tájszótár I–V. Főszerk. R. LŐRINCZY ÉVA. Budapest, 1979–2010.

- VARGA: A parasztgazdaság = VARGA GYULA: A parasztgazdaság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk. SZABÓ ISTVÁN. Budapest, 1972. 267–348.
- VARGA: A rábaközi főesperesség = VARGA IMRE: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. Arrabona 14. (1972) 283–315.
- VÖRÖS: A magyarországi társadalom = VÖRÖS KÁROLY: A magyarországi társadalom (1790–1848). In: Magyarország története 1790–1848. I. Főszerk. MÉREI GYULA. 2. kiadás. Budapest, 1983. 473–599.
- VÖRÖS: Kapuvári parasztmozgalom = VÖRÖS KÁROLY: Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. Soproni Szemle 9. (1955:3-4) 80–104.
- ZENTAI: Az ágy és az alvás = ZENTAI TÜNDE: Az ágy és az alvás története. Pécs, 2002.

THE MATERIAL CULTURE OF THE PEASANTRY OF THE RÁBAKÖZ REGION
(18-19TH CENTURIES)

This study endeavours to outline the changes of the material world of the peasantry and the curial nobility living at about the same cultural level as the peasants of the Rábaköz Region from the last third of the 18th century until the end of the 19th century using historical-ethnographical sources: mainly testaments and asset-inventories. Written sources, which would become more numerous from the end of the 18th century, reflect the process of the villains' abandonment of their self-supporting way of life, of their embourgeoisement which was speeded up with the abolishment of serfdom and of the changes of their material goods, the way of their farming and culture. Functional objects without ornaments such as carpentered furniture would hardly be the decorations of the homes. This function was fulfilled by the woven and embroidered textiles. Only the most necessary useful articles could be found in their simple homes. However, the process of accumulating objects beyond their needs started with the peasants' joining to the commodity production and with it the separation between the objects of the daily life and those of the festive ones also commenced. Compared to the material world of the previous epoch this process is conspicuous at the end of the 18th century and at the beginning of the 19th century. The number of pieces of furniture serving clearly representational purposes grew. With the enlargement of the single row structured house with an additional room, there appeared the so called "clean- or parade-room" which had only representational purpose. In addition to the linen clothes, which were the typical dress of villains in the medieval world, the amount of textiles made by the smaller and manufacturing industry grew rapidly. With the development of the manufacturing industry a series of handicrafts that used to serve the needs of the peasantry would become non-competitive. The farming engines such as the steam-threshers of such kitchen utensil, as the cooking-stove having appeared at the second half of the 19th century would make old traditional working methods and processes obsolete. The manual threshing, the grain pressing with animal labour, the cooking on top of the oven on open fire all became obsolete and with it their toolkit slowly also disappeared. On the other hand, this time, especially the second half of the 19th century, was a blossoming period of the folk art. The colourful, western-like group of attires of the Rábaköz region developed this time which preserved the traditional traits, but they were also different to some extent from village to village. The characteristics of the cabinet making and popular architecture determining the picture of the villages and the interior design of the houses of the Rábaköz until the middle of the 20th century also developed in the second half of the 19th century.

Attila Csiszár

Tóth Vilmos

A GYŐRSZIGETI TEMETŐK

A napjainkban Győrött létező tizennyolc temető közül Sziget két sírkertje a régebbiek és jelentősebbek közé tartozik. Elsősorban az a tény emelendő ki, hogy itt vannak a város területén található legrégebbi, eredeti helyükön álló, kültéri síremlékek, valamint hogy itt van Győr egyetlen összefüggően megmaradt 19. századi temető-része. A Nádorvárosi temetőben lévő, a felszámolt Belvárosi temetőből származó síremlékek némelyike ugyan korábbi, ezek azonban az áttelepítést követő, másodlagos helyen állnak.¹ Az Újvárosi temetőben fennmaradt néhány, a szigetiekkel nagyjából egykorú síremlék is áthelyezett.² A két győrszigeti sírkert bejárata egyazon utcában van, amelynek neve Temető utca.

A katolikus temető

Az 1905-ig önálló Győrsziget település temetőjének tulajdonosa ma is a szigeti római katolikus egyházközség, tehát nem került városi kezelésbe, mint például az egyidejűleg Győrhöz csatolt Révfalu temetője. Előzménye az 1710–12-ben épült győrszigeti templom körül egykor létezett temető volt, amire ma is emlékeztet a templomkertben még megtalálható egyetlen, egy 1713-ban elhunyt asszonynak emléket állító, német feliratú sírkő. A győrszigeti templom körüli temetőt a 19. század elejéig használták rendszeresen, de elvétve még később is voltak ott temetések. A templom alatt két kriptá van, amelyek az egyházközség történetét megíró Nagy Viktor plébános szerint a Csányi vagy a Tringl család temetkezőhelyei lehettek.³

A 18. század közepén létrejött egy másik temető is, immár a templomtól függetlenül, a mai győrszigeti temető területe mellett. A jelenlegi katolikus temető területét 1844-ben csatolták hozzá, utóbb a 18. századi eredetű temetőrészt felszámolták, így napjainkban már csak a 19. századi bővítmény létezik.⁴ A temetőt Reiner Gyula plébánossága idején, tehát 1925 után osztották fel I-től XII-ig számozott parcellákra, és ő építtette a ravatalozóként is funkcionáló Szent Kereszt-kápolnát (1. kép). A kápolna harangját Medgyesi Imre Dezső kapucinus tartományfőnök, későbbi szigeti adminisztrátor, azaz helyettes plébános készítette.⁵ A kápolnában látható oltárkép a Feltámadt Üdvözítőt ábrázolja. A temetői dokumentáció 1891-től van meg a gondnoki irodában, de az adatsor az utóbbi évtizedek kivételével meglehetősen hiányos.

A főút mellett elhelyezett temetőkeresztet nem sokkal a sírkert megnyitását követően emeltette Schlosser Ignác fakereskedő, a következő felirattal: „Isten dicsőségére és a hivek épülésére állíttatá Schlosser Ignác 1853.ik évben.” Mögötte található a Győrszigetben 1862 óta működő Irgalmas Rendi (vincés) nővérek közös

¹ TÓTH: A Nádorvárosi temető 81–84.

² Az említettek közül a Szigeti zsidó temető 1826-ban, a Szigeti katolikus temető az 1840-es évek első felében, az Újvárosi temető 1878-ban, a Nádorvárosi temető pedig 1912-ben nyílt meg.

³ A győrszigeti plébánia 33–34, 37.

⁴ A győrszigeti plébánia 37.

⁵ A győrszigeti plébánia 109–110.

1. kép

A győrszigeti katolikus temető Szent Kereszt-kápolnája
(A szerző felvétele)

sírhelye. A kovácsoltvas temetőkapu 1864-ben készült. A szerény első világháborús emlékművön kívül van néhány olyan családi sír is, ami a jelenkori szabályozás szerint hősi sírnek minősül, köztük a Hajnal családé, ahol az 1918-ban hősi halált halt Hajnal Miklós nyugszik.

A bejáratnál, a fal mellett két 19. századi, klasszicizáló családi síremlék áll: balra a Kletzár (a sírfeliraton: Kleczár), jobbra a Wirthl családé (2. kép). Győrsziget tekintetében meghatározó jelentőségüket az is igazolja, hogy valaha mindkét család nevét utca viselte a kerületben. 1948-ban az előbbi Knézich utcává, az utóbbit pedig Stromfeld utcává keresztelte át a városvezetés.⁶ Az előbbi síron Kletzár János Dániel és öccse, Kletzár Vencel posztókészítők neve olvasható, akik 1848-ban, illetve 1843-ban haltak meg. Feltehető, hogy a síremlék is az 1840-es években készült. Kletzár János Dániel évtizedeken át szigeti „templomatya”, vagyis a katolikus egyházközség világi vezetője volt. A másik síremlék az 1842-ben elhunyt Wirthl Mihály községi bíró és családja emlékért őrzi, és felirata szerint még a halálozás évében felállították. A kiemelt helyen nyugvó, 1842-es és 1843-as halálozású családtagok sírjai alapján felvethető, hogy a temetőbővítésre – lényegében a mai temető megalapítására – nem a Nagy Viktor által megadott évben, 1844-ben, hanem néhány évvel korábban került sor.⁷ Ezt támasztja alá az 1843-ban meghalt Szerbetzky Ferenc – német felirata szerint: „bürgl. Zimmermeister” – sírköve is, amely a Wirthl-síremlék közelében áll.

⁶ TOMAJ: Győr utcái 303, 307.

⁷ Nagy Viktor a temető megnyitására vonatkozó adatot plébános elődje, Kondvicska Márton latin nyelvű kéziratából vette át, amelyet a plébánia irattára őriz.

Valamivel későbbi eredetű az a két nagyméretű, neogótikus sírkő, amelyek rögtön szembeötlenek a temetőkapun belépve. Közvetlenül a bejáratl szembn áll a reprezentatívabb és részletgazdagabb faragású Wurda-síremlék (3. kép). Győr egyik legértékesebb temetői monumentuma az 1865-ben, harminchat évesen elhunyt Wurda János magyar királyi udvari fogalmazó emlékét őrzi, és talapzatán a kőfaragó szignója is olvasható („A. Weisz, Sziget”). Kissé távolabb a másik neogótikus síremlék a győrszigeti születésű, 1857-ben meghalt Müller Károly győri kanonok – a német nyelvű sírfeliraton: „Domherr zu Raab” – emlékezetére létesült.

A régebbi sírok között megemlíendő még a Korbonits és Piczek család szobordíszes síremléke, ahol Korbonits István győri polgármester családja nyugszik. Őt magát azonban nem itt, hanem az egykori Belvárosi temetőben temették el, pedig szigeti kötődését az is igazolja, hogy a kerületben mindmáig utca viseli a nevét. Az említetteken kívül fennmaradt még néhány, kevésbé jelentős 19. századi síremlék, az 1900 előtti temetőképet azonban már nyomokban sem lehet felfedezni, a síremlékek nagy többsége 20. századi, illetve jelenkori. A 20. század első felében készült síremlékek között karakteres csoportot képeznek a tradicionális győri kőfaragó és sírkőkészítő műhelyek – Birkmayer, Hammer, Réthy – alkotásai, amelyek között számos egyedi mű is van; egyébként Hammer Pál maga is ebben a sírkertben nyugszik.

2. kép
Győrszigeti katolikus temető,
Wirthl család síremléke
(A szerző felvétele)

3. kép
Győrszigeti katolikus temető,
Wurda János síremléke
(A szerző felvétele)

A 20. századi síremlékek legértékesebb darabja, szintén a bejáratnál szemben, Remes Mihály vendéglős és családja emlékét őrzi (4. kép). Jelentőségét az adja, hogy a szakálltalan Krisztus-alakot megjelenítő szobor alkotója Moiret Ödön volt, így ez a kevés győri temetői szobor egyike, amit jelentős, országosan ismert szobrászművész készített. Moiret 1919-től jobbra, 1944-től kizárólag Bécsben élt, a győri síremlék pedig a két világháború között készülhetett, már Moiret szecessziós korszaka után, de még végső emigrációja előtt. A szoboralak „római iskolás” beállítása is ezt a periódust valószínűsíti. A síremlék talapzatán olvasható első, 1945-ös halálozási év önmagában még nem perdöntő, a mű keletkezhetett ennél korábban is.

Moiret munkássága nem ismeretlen a funerális műfajjal foglalkozó szakirodalomban, de téves állítás, legalábbis hazai viszonylatban, hogy „igen sok síremléket készített”.⁸ Inkább csak tervei maradtak fenn, és napjainkban már csak két-
tő megvalósult, szignált temetői alkotása van Magyarországon: Schickedanz Albert építész sírszobra a budapesti Kerepesi úti temetőben, valamint a győrszigeti Remes-síremlék. Moiret készítette az eredetileg Farkasréten eltemetett, majd a gödöllői temetőbe áthelyezett Körösfői-Kriesch Aladár festőművész síremlékét is, ez a műve azonban megsemmisült. A további, neki tulajdonított, de szignálatlan funerális munkák, Moiret Lajos, illetve Ráth János budapesti síremléke esetében a szerzőség még igazolásra vár, bár az előbbinél a rokoni kapcsolat valószínűsíti, hogy ő volt az alkotó.

Érdemes röviden kitérni a katolikus temetőben nyugvó, a várostörténet szempontjából jelentős személyekre is. Az említett szigeti plébánosok közül itt temették el Nagy Viktort és Reiner Gyulát, sírjuk közvetlenül a bejáratnál, az első sorban található. Valamivel távolabb, a főút mellett áll Németh János szigeti plébános, teológiai tanár, az Actio Catholica egyházmegyei igazgatója síremléke. Vele egy sírban nyugszik két, úgyszintén pap fivére: Németh Pál teológiai tanár és Vitnyédi Németh István költő, lapszerkesztő. A szigeti temetőben van Karácsonyi Sándor péri plébános és falutörténész sírja is. Itt temették el Czigány Jenő helytörténészt, a városi műemlékvédelmi bizottság vezetőjét, a Kótár és a – már halála után megvalósult – Egyházmegyei Kincstár egyik kezdeményezőjét, valamint Fruhmán F. Antal kályhásmestert, a mai cserépkályha-történeti kiállítás alapját képező gyűjtemény lét-

4. kép
Győrszigeti katolikus temető, Remes család
sírszobra, Moiret Ödön alkotása
(A szerző felvétele)

⁸ SÁRMÁNY: Moiret Ödön 159.

rehozóját. A szigeti temetőben nyugszik Federmayer István irodalomtörténész, Fodor Kálmán orgonaművész, valamint id. Czeglényi László helytörténész, a Győri tanulmányok című sorozat kezdeményezője, a máig legjobb győri útikönyvek egyikeének szerzője. Itt temették el Szabó György szociáldemokrata politikust, aki az 1956-os forradalom idején a Győr-Sopron megyei Nemzeti Tanács elnökhelyettese volt. Megemlítendő még néhány, helyi viszonylatban ismert festőművész sírja: Gallyas Frigyesé, Reinhaller Nándoré és Zuber Tituszé.

A zsidó temető

A zsidóság Győrött való letelepedése 1840-ig nem volt lehetséges, csak vásári alkalmakkor jöhettek a város területére. A vármegye területén viszont letelepedhettek, és a Győrhöz közeli Sziget ehhez ideális helyszín volt, hiszen csak a Rábca folyó választotta el a várostól. 1791-ben Fengler József győri püspök mint Győrsziget földesura szerződést kötött a zsidó hitközséggel, amiben többek között azt is engedélyezte, hogy temetőt létesítsenek.⁹

Ez az első temető azonban még nem Szigetben, hanem Pinnyéd határában volt. A mai szigeti zsidó temető régi része, vagyis a később „ótemetőnek” elnevezett parcella telkét 1826-ban vette meg a hitközség. A területet a használatba vétel előtt fel kellett tölteni a Rábca rendszeres áradásai miatt, és ekkor épült az első szertartási helyiség. A sírkertbe rövidesen áttemették a pinnyédi temető halottait is, emlékkövel megjelölt közös sírjuk 1930-ban még megvolt a régi temetőrészén. Az 1849-es kolerajárvány idején Győrött meghalt, és a halottszállítási tilalom miatt Újvárosban eltemetett tizenkét zsidó vallású személy földi maradványait 1929-ben temették újra a pinnyédi halottak sírja mellett. 1855-ből származó közös síremléküket is újra felállították, de ma már ez sem azonosítható.¹⁰

A temetőt az 1860-as években bővítették ki a mai A és B betűjelű parcellák területével. Újabb területbővítésre 1930 körül került sor, a délnyugati oldalon az időközben végbement Rábca-elterelés által nyert területtel – ez a díszsor mögötti rész, amit azóta sem vettek használatba –, a délkeleti oldalon pedig egy előzetesen megvásárolt telek révén. Utóbbi részen jöttek létre a mai C és D betűjelű parcellák. 1868-ban, az első területbővítést követően épült fel a Temető utca felőli oldalon a mai szertartási épület. A terem négy, bibliai jeleneteket ábrázoló freskóját Rosenfeld Lévi Jakab festette 1869–70-ben. A 20. századi bővítést követően az újabb szertartási épületet a Bercsényi liget felőli oldalon tervezték felépíteni, de ez nem valósult meg.¹¹

A négy freskó, ha nem is egyedülállónak, de mindenképpen ritkának számít ebben a környezetben, még azzal együtt is, hogy nem szűkebb értelemben vett imahelyről, hanem halottbúcsúztató helyiségről van szó. A temető felől belépve jobbra az első freskó témája, magyar nyelvű felirata szerint: „Jeremiás a siroknál könnyezik Jeruzsálemért”, ami lényegében a Siralmak könyve (Jeremiás siralmi) egészére vonatkozik. Jobbra a második freskó felirata: „Áron fiainak halála”, ami Nádáb és

⁹ FEHÉR: Győr megye és város 632.

¹⁰ KEMÉNY: Vázlatok 186–188.

¹¹ KEMÉNY: Vázlatok 187–188.

Abihu tűzhalálát idézi fel (a képhez kapcsolódó bibliai szöveghely: 3Móz 10,2). A temető felől balra az első freskó felirata: „Elisa szavai Eljahu mennybemeneteléről” (2Kir 2,12), balra a második freskó felirata pedig: „Szellememet adom belétek és feléledtek” (Ez 37,5). A 19. századi zsidó mester tehát a helyszínhez illően a siratás, a halál, a mennybemenetel és a feltámadás témakörét ábrázolta ezeken a különleges, alig ismert és kevésbé méltányolt győri művein.¹²

Az 1930-ban publikált adatok szerint a temető regisztere 1855-től megvolt, és fennmaradt egy 1872-ben készült temetőtérkép is.¹³ Ezek azonban a háború és a vészorszak idején eltűntek, és ma már egy újabb, 1990 után készült temetői nyilvántartás van használatban.

A szigeti temető a győri zsidóság központi temetkezőhelye maradt azután is, hogy a városba való beköltözés elé már nem hárultak akadályok. Ám a közhiedelemmel ellentétben Győr mai területén nem ez az egyetlen zsidó temető: megvan a pataházai orthodox sírkert is a Szabadrév utcában, amit valaha Révfallu, Bácsa, sőt a Szigetköz egy részének zsidó lakossága is használt.¹⁴

A győrszigeti zsidó temető műemléki, temetkezéstörténeti szempontból rendkívül jelentős – bár ténylegesen egyetlen objektuma sem védett –, mivel itt található Győr egyetlen összefüggően megmaradt 19. századi síremlék-együttese: a régi temetőrész (ótemető), valamint az A és B jelű parcellák egyes részletei. Az 1826-ban létesített ótemető attraktív, a későbbi parcellákhoz képest festői rendezetlenségű síremlék-együttese különösen fontos (5. kép). Az egyik legrégebbi olvasható kövön, Josef Neuman síremlékén 5579-es (1819-es) halálozási évszám szerepel, ez tehát biztosan az első, a pinnyédi temetőből származik. Lehetnek itt további, ezzel egykorú vagy ennél korábbi sírkövek is, de pontos adat nem adható arról, hogy az említett közös síron kívül még hány síremlék került ide a pinnyédi temetőből, mert a kövek egy része már olvashatatlan. Mint köztudott, a zsidó temetőkben nincs felszámolás, a síremlékeket csak a természetes romlás és az esetleges rongálás veszélyezteti.

Túlás nélkül mondhatjuk, hogy a győrszigeti régi temetőrész nemcsak városi, hanem országos viszonylatban is kiemelkedő, mivel nagyrészt eredeti kontextusában és formájában maradt fenn. Budapesten például a legrégebbi eredeti zsidó temetőrészek a Salgótarjáni utcai temetőben vannak, ami 1874-ben nyílt meg. Az ennél korábbi budapesti izraelita síremlékek mind áthelyezettek.¹⁵ A fennmaradt győri temetőrész egykorú a már nem létező pesti, Lehel utcai zsidó temetővel, amelynek részletfelvételeivel gyakran találkozunk fővárosi helytörténeti munkákban, de amelynek meglévő síremlékei már mind másodlagos helyen vannak.

A régi temetőrészen, valamint az A és B jelű parcellákban is nagy számban megtalálhatóak az ismertebb győri kőfaragó és sírkőkészítő műhelyek szignált munkái. Közülük elsőként a Gestetner-műhely említendő, mivel tulajdonosai szintén zsidó vallásúak voltak, így a helyi síremlékek specialistáinak nevezhetők. Mellettük nagy

¹² Ezúton mondok köszönetet Nagy Károly Zsoltnak a képek témájának azonosításában nyújtott segítségért.

¹³ KEMÉNY: Vázlatok 191.

¹⁴ KEMÉNY: Vázlatok 209.

¹⁵ TÓTH–NAGY: A Salgótarjáni utcai 14–16.

5. kép

A győrszigeti zsidó temető régi része (ótemető). (A szerző felvétele)

számban találkozunk a város két legjelentősebb keresztény kőfaragó-dinasztiája, a Birkmayer- és a Réthy-műhely munkáival, amelyek héber betűfaragót is foglalkoztattak a zsidó megrendelők igényeinek kielégítésére. Jóval kisebb számban, de előfordulnak más városokból rendelt síremlékek is: pápai (Fellner, Krausz), komáromi és dunaszerdahelyi (Fertőy, Löffler), magyaróvári (Péter), nagykanizsai (Weiszberger), sőt temesvári (Kendlhoffer) kőfaragó-műhelyek alkotásai. Több munkával is képviselteti magát a zsidó megrendelőkre szakosodott, nevezetes budapesti Kohn-műhely, az A/1. parcella három síremléke pedig Eduard Hauser ismert bécsi műhelyéből származik.

Érdekes figyelmet fordítani a sírköveken látható szimbólumokra is (6/a–d. kép). Akárcsak bármely más zsidó temetőben, itt is a hagyományos zsidó jelképek a leggyakoribbak: az áldó/kohanita kezek, a lévita kancsó, a Dávid-csillag, a menóra, a korona, a két törvénytábla és a két oszlop.¹⁶ Számos általános érvényű funerális szimbólummal is találkozunk, amelyek keresztény temetőkben is gyakran előfordulnak, mint például a fűzfa, a koszorú, a faág (pálmaág), a mákgubó, a díszurna, a láng, a szív és a pajzs (utóbbi kettő feliratmezőként is előfordul). Wimmer Lipót orvos sírján a botra tekeredő kígyó (Aszklépiosz-bot) látható. Figyelemre méltó egy keresztény temetőben gyakori, ám zsidó temetőben különlegesnek és ritkának számító ábrázolás: a pillangó, ami a lélek, a mulandóság és a feltámadás jelképe.

¹⁶ Vö. A zsidó Budapest 593–595., RAJ: [Bevezető] 14–16.

a

b

c

d

6. kép

Szimbólumok a győrszigeti zsidó temetőben; a: kohanita kezek, b: lévita kancsó, c: menóra, d: botra tekeredő kígyó (Aszklépiosz-bot). (A szerző felvételei)

A hagyományos zsidó síremlékek – általában sztélék –, illetve a keresztény temetőkből átvett síremlékformák – például az obeliszek – mellett néhány különleges formájú sírkő is található a temetőben. Kiemelendő közülük a B/2. parcella 19. századi gyermeksírköi között egy testvérpár, Pick Ida és Oszkár síremléke, amit szüleik állíttattak 1874-ben: ezen a héber felirat a hatalmas oszlop törzsén haladó spirális szalagon olvasható. Hasonló szövegelrendezés, spirális vagy ívelt sorok alkalmazása néhány másik győrszigeti sírkövön is előfordul.

A szigeti katolikus temetőhöz hasonlóan a zsidó temetőben is számos város-történeti jelentőségű személy sírja található. Az 1826-ban megnyitott régi temetőrészen (az ótemetőben) nyugszik a dualizmus kori győri zsidó közösség orszá-

7. kép

Győrszigeti zsidó temető,
Schreiber Ignác síremléke
(A szerző felvétele)

8. kép

Győrszigeti zsidó temető,
Ranschburg Salamon síremléke
(A szerző felvétele)

gosan ismert tagja: Schreiber Ignác, az Osztrák–Magyar Bank alkormányzója, győri hitközségi és községkerületi elnök (7. kép). Monumentális síremléke, akárcsak ugyanitt Keppich Illés szeszgyárosé, a Réthy-műhelyben készült. A közelben, egymás mellett áll Ranschburg Salamon rabbi (8. kép) és Schwarz Mór főrabbi sírköve, kissé távolabb pedig Snyders Jakab orthodox főrabbié. A budapesti Kohn-műhely által szignált síremlék alatt nyugszik Kőnig Károly, aki az 1868/69-es országos zsidó kongresszuson a győri hitközség követe volt. Mind a hat említett elhunytat akkor temették ide, amikor már létezett a temető első bővítése, az A és B jelű parcellák is, ez pedig arra utal, hogy a bővítés után még sokáig az ótemető számított a rangosabb területrésznek. Az ótemető bejáratához közelebbi részén találhatóak a

Kőnig család sírjai, köztük Kőnig Adolfé, aki az említett kongresszus előidézte szakadást (1870/71) követően a helyi orthodox hitközség alapító elnöke lett. Az ő unokaöccse volt a kimagasló jelentőségű matematikus, a győri születésű Kőnig Gyula, aki nem itt, hanem a budapesti Kerepesi úti temetőben nyugszik.

Az 1860-as években létrejött temetőrészen, az A/1. és a B/1. parcella első sorában található a temető díszsora, amelynek sírjai, néhány kivételtől eltekintve, már a 20. században létesültek. Itt nyugszik például Tauber Károly, a Függetlenségi Párt győri vezetőinek egyike, valamint Perl József (9. kép) és Kallós Henrik ügyvédek, hitközségi vezetők. Kiemelendők a dualizmus kori és a két világháború közötti győri gazdasági élet főszereplőinek síremlékei: többek között Fürst Márton ecet- és likörgyáros, Kohn Albert, a Győri Gépipar Rt. egyik alapítója, Meller Ignác olajgyáros, Schmidl H. János cukorka- és csokoládégyáros, valamint a vagongyári részvénytársaság első elnöke, Wottitz Károly sírja (10. kép). A dualizmus korában közel háromezr magyar zsidó családot emelt nemesi rangra az uralkodó. Őket itt Perl József képviseli, aki „kispéczi” előnévvel 1914-ben nyerte el a rangot, és akinek síremlékén a családi címer is látható.

Ugyanakkor a győri gazdasági elit több prominens alakjának sírját hiába keressük itt, vagy a temető más részein. A vagongyár alapításában döntő szerepet vállaló Lederer család tagjai, valamint Back Hermann malomtulajdonos, Grab Alajos műbörgyáros és Kohn Adolf olajgyáros Ausztriában halt meg, Richards Richárd posztógyáros pedig ki-keresztelkedett, és a győri Szent Imre-templom altemplomában temették el.

9. kép
Győrszigeti zsidó temető, Perl József síremléke
(A szerző felvétele)

10. kép
Győrszigeti zsidó temető, Wottitz Károly síremléke
(A szerző felvétele)

11. kép

Győrszigeti zsidó temető, Pfeiffer Fülöp síremléke
(A szerző felvétele)

12. kép

Győrszigeti zsidó temető, Kovács Zoltán síremléke
(A szerző felvétele)

Az A/1. parcella más részein nyugszik Pfeiffer Fülöp orvos, hitközségi elnök, az izraelita menház egyik alapítója (11. kép), Szántó Adolf főkantór, Wottitz Gusztáv szeszgyári és vagongyári igazgató, Kaczander Zsigmond szeszgyári igazgató, Neubauer Károly gyufagyáros, Schey Lipót felsőkereskedelmi iskolai igazgató, valamint Kovács Zoltán főreáliskolai tanár, aki Kovács Margit kerámiaművész apja volt (12. kép). Különösen nagy számban találjuk itt a 19. század neves győri orvosainak sírjait. A B/1. parcellában temették el többek között Csillag József szanatórium-igazgatót és Dobó Sándor színigazgatót, az 1930 körül megnyitott új parcellákban pedig Fekete Gyula állatorvost és Kende Judith (Kis Imréné) kerámiaművészt. 2003-ban az A/1. parcellában kapott sírhelyet Vértés Árpád győri és észak-dunántúli főrabbi.

A győrszigeti zsidó temetőben mintegy húsz első világháborús hősi halottat is eltemettek.¹⁷ A fronton vagy hadifogságban meghaltak földi maradványainak hazahozására csak a legtehetősebbeknek volt lehetősége, így például az 1917-ben Itáliában elesett Csányi Lajost 1925-ben temették el apja, a már említett Kohn Albert sírjában. Az itt nyugvók többsége azonban vagy hadikórházban halt meg a háor-szágban, vagy a harctéren szerzett betegségben a háború után (utóbbiak szintén hősi halottnak minősültek). Néhány kiírásról feltételezhető, hogy csak jelképes, ami azért

¹⁷ A győri zsidó hitközség első világháborús hősi halottainak névsorát közli, számos esetben a temetési hely feltüntetésével: KEMÉNY: Vázlatok 174–176.

lényeges, mert ebben az esetben a sírhely a jelenlegi szabályozás szerint nem számít hősi sírnak. A legtöbb hősi halottat a B/1. parcellában temették el, ezek egy részét a közelmúltban, a világháború centenáriumaához kapcsolódóan újították fel. 1929-ben állították fel a Győrött és környékén meghalt zsidó vallású hadifoglyok sírköveit.

A temető számos érdekes sírfelirata között is különösen fontos kordokumentumnak számítanak a hősi sírokon olvasható szövegek, mint például Harmat Lajosé: „Itt alussza örök álmát Harmat Lajos a 31. honvéd gyalogezred tart. hadnagya, gépfegyver osztag parancsnok, kitüntette a hadidisztímenyes III. oszt. katonai érdemkereszt és kardokkal, 1916 szeptember 23-án Kirlibabánál a magyar föld védelmében halálosan megsebesült és szeptember 30-án életének 24. évében hősi halált halt. Szebb jövő fakad e porokból.”

A vészkorszak áldozatainak emlékét az egyik legméltóságteljesebb hazai temetői mártíremlékmű őrzi (13. kép), amely Adler Manó tervei szerint épült, és 1947. június 15-én avatták fel, Tildy Zoltán köztársasági elnök jelenlétében. A piramisra emlékeztető épületbe négy oszlop övezte bejáraton keresztül lehet belépni, ahol a jelképes sírkövön Ézsaiás/Izajás próféta könyvéből való idézet olvasható (56,6): „Keressétek Istent, mert megtalálható, szólítsátok őt, mert közel van.” Az emlékművel egyidejűleg készült, és ott lett elhelyezve a kéziratos Mártírok könyve, amely 3243 nevet tartalmaz.¹⁸ A mártíremlékmű belső terében az auschwitz-i krematórium romjaiból származó köveket is elhelyeztek. Az emlékmű mellett áll Erdély Ernő győri tűzoltóparancsnok jelképes sírköve, a szertartási épület falán pedig a mártír főrabbi, Róth Emil emléktáblája látható. Utóbbi neve a mártíremlékmű szimbolikus sírkövén is szerepel. Számos áldozat neve olvasható jelképesen kiírva a családtagok, rokonok síremlékén: így örökítették meg többek között a győri zsidóság történetírója, Kemény József, valamint a jeles botanikus, Polgár Sándor nevét.

Itt kell megemlíteni a temető talán legismertebb, szomorú nevezetességét. 1946. június 25-e és augusztus 12-e között itt volt eltemetve Radnóti Miklós, pontosabban a neki tulajdonított földi maradványok.¹⁹ A második, győri exhumáláskor a költő minden kétséget kizáró azonosítása – a maradványok állapota miatt – már nem volt lehetséges, a június 19-én lezajlott abdai exhumálás jegyzőkönyve eltűnt, az akkor előkerült Bori noteszt pedig nem a temetőben, hanem a maradványoktól függetlenül vette át Radnóti özvegye és három barátja Győrött.²⁰ Radnóti Miklós végső nyughelye a budapesti Kerepesi úti temető 41. parcellája lett. A szigeti zsidó temetőben ma is megtalálhatóak azoknak a Győr környékén kivégzett munkaszolgálatosoknak a közös sírjai – összesen nyolc, 1948-ban felállított, egyforma síremlék alatt –, akiket nem sikerült azonosítani, vagy akikért nem jelentkeztek a hozzátartozók. Radnótin kívül tíz további személyt exhumáltak másodjára is a szigeti temetőben, és temettek újra Budapesten.²¹

¹⁸ Megjegyzendő, hogy az újabb szakirodalomban 3621 győri mártír neve szerepel. Az eltérést minden bizonnyal az okozza, hogy a szerző a munkaszolgálatosként meghalt győriekeket is felvette az összeállításba. Vö. LÓNYAI: A Numerus Clausustól Auschwitzig.

¹⁹ Mind az abdai, mind a győri exhumálást részletesen bemutatja: CSAPODY: Bori munkaszolgálatosok 459–552. A szerző a győrszigeti zsidó temető térképvázlatát is közli a 482. oldalon.

²⁰ CSAPODY: Bori munkaszolgálatosok 520–529.

²¹ CSAPODY: Bori munkaszolgálatosok 481–498.

13. kép

Győrszigeti zsidó temető, a vészkorszak áldozatainak emlékműve (mártíremlékű)

(A szerző felvétele)

A temetőkutatás helytörténeti jelentősége

A helytörténeti kutatás számára bármely városban nagy jelentőséggel bír a temetkezőhelyek feldolgozása, egyfelől a sírfeliratok forrásértéke miatt, másfelől pedig azért, mert a temetők, különösen a régebbi alapításúak minden város művészeti, műemléki topográfiájának fontos részét képezik. Emellett természetesen annak a pusztaszámbavétele is fontos, hogy hol helyezkednek el az egyes temetkezőhelyek nevezetesebb síremlékei. Ennek megfelelően sok hazai város és kisebb település temetőiről – vagy egy-egy temetőjéről – jelentek már meg kiadványok, nagyon eltérő színvonalon.

Győr templomi és temetői síremlék-együttese is teljes körű feldolgozást, részletes bemutatást igényelne, mert nagy mértékben gazdagítaná a várostörténeti és a családtörténeti szakirodalmat. Az egyes síremlékek feliratai – valamint a sírokra vonatkozó temetői dokumentáció és a rokon források, például a gyászjelentések – számos esetben jelentős forrásértékkel bírnak, például a születési és halálozási időpontok, a név- és előnévformák, a családi és rokonsági kapcsolatrendszer tekintetében. Általuk javítható és bővíthető a széles körben használt kézikönyvek, lokális életrajz-gyűjtemények számos adata is.

Utóbbi néhány győrszigeti példával jól igazolható. A katolikus temetőben nyugvó Morvay István építőmester, kereskedelmi és iparkamarai elnök, felsőházi tag a város mérvadó és megkerülhetetlen fontosságú életrajzi lexikonjában halálozási adat nélkül szerepel.²² A síremléken fellelt halálozási év alapján azonban már megtalálható

²² GYÉL 2. 230.

a temetői nyilvántartásban a temetés pontos dátuma, ennek segítségével pedig a halotti anyakönyvből vagy a helyi sajtóból megszerezhető a halálozási dátum. A zsidó temetőnél említett Neubauer Károly vagy Tauber Károly halálának idejét illetően a lexikon több évet téved, Fekete Gyula és Schmidl H. János esetében pedig a születési év szorul korrekcióra.²³ Számos további példát felhozhatnánk, az általános életrajzi lexikon mellett a szakmai alapú válogatás szerint megjelent kötetekből is. A több verzióban előforduló nevek írásmódja tekintetében is iránymutatóak a sírfeliratok, például Schmidl H. János családneve mind saját, mind apja síremlékén így, nem pedig a helytörténeti irodalomban elterjedt „Schmiedl” formában szerepel.

Megjegyzendő az is, hogy az összes győri köztemetőben folyamatosan zajlik az újra nem váltott síremlékek felszámolása (a zsidó temetőre ez nem vonatkozik). Amint az előzőekben már szó volt róla, a győrszigeti katolikus temetőben, bár az 1840-es években nyitották meg, napjainkra alig maradt 19. századi síremlék. Ez egy városi temető esetében természetes folyamat, de éppen ezért fontos a helytörténeti kutatás számára a jelentősebb sírok rendszeres dokumentálása.

---

²³ GYÉL 2. 96–97, 238, 294, 333.

SZAKIRODALOM

- A győrszigeti plébánia = A győrszigeti plébánia Historia Domusa 1712-től 1951-ig. Szerk. ZSEBEDICS JÓZSEF. Győr, 2004.
- A zsidó Budapest = A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem. I–II. Szerk. KOMORÓCZY GÉZA. (A város arcai. – Hungaria judaica 7.) Budapest, 1994.
- CSAPODY: Bori munkaszolgálatosok = CSAPODY TAMÁS: Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből. Budapest, 2011.
- FEHÉR: Győr megye és város = FEHÉR IPOLY (szerk.): Győr megye és város egyetemes leírása. Budapest, 1874.
- GYÉL 2 = Győri életrajzi lexikon. Második, átdolgozott kiadás. Szerk. GRÁBICS FRIGYES – HORVÁTH SÁNDOR DOMONKOS – KUCSKA FERENC. Győr, 2003.
- KEMÉNY: Vázlatok = KEMÉNY JÓZSEF: Vázlatok a győri zsidóság történetéből. Győr, 1930.
- LÓNYAI: A Numerus Clausustól Auschwitzig = LÓNYAI SÁNDOR: A Numerus Clausustól Auschwitzig. A Holocaust 3621 győri mártírjának, és az egykori Győr megye falvai 732 deportáltjának teljes anyakönyvi adatsora. Budapest, 2004.
- RAJ: [Bevezető] = RAJ TAMÁS: [Bevezető tanulmány]. In: „Tanú ez a kőhalom...” „This Cairn is Witness Today...” Zsidó temetők Közép-Európában (Csehország–Szlovákia–Lengyelország–Magyarország–Románia). Szerk. SÁROS LÁSZLÓ – VÁLI DEZSŐ. H. n., 1993.
- SÁRMÁNY: Moiret Ödön = SÁRMÁNY ILONA: Moiret Ödön korai síremléktervei. *Ars Hungarica* 11. (1983:1) 159–163.
- TOMAJ: Győr utcái = TOMAJ FERENC: Győr utcái és terei (Sziget). *Arrabona* 13. (1971) 295–311.
- TÓTH: A Nádorvárosi temető = TÓTH VILMOS: A Nádorvárosi temető első évszázada. *Arrabona* 50. (2012:2) 81–98.
- TÓTH–NAGY: A Salgótarjáni utcai = TÓTH VILMOS – NAGY KÁROLY ZSOLT: A Salgótarjáni utcai zsidó temető. Budapest, 2014.

THE CEMETERIES OF GYŐRSZIGET

The two cemeteries of the once independent settlement of Sziget belong to the old graveyards of Győr. In addition to the tombs of the 19th century of the Nádorváros cemetery – which were moved there from the Belváros (Downtown) cemetery – the tombs of the Sziget cemetery belong to the oldest outdoor tombs of the town. The owner of the Christian cemetery is still the Roman Catholic Church of Sziget that means it has not been appropriated by the city (like the cemetery of Révfalu). This cemetery preserved some important 19th century tombs.

The Jew might have settled in Sziget at the end of the 18th century and their cemetery was also created at that time. Following the attachment of Sziget to Győr it became the central burial site of the Jew community living in Győr, although in contrast to the popular belief it is not the only Jewish cemetery in the town. The most important 19th century intact cemetery section is to be found in its area, where a number of locally important people rest. Here stands one of the most beautiful cemetery memorials in Hungary commemorating the victims of the Holocaust. There are also some First World War hero's tombs the description of which is also topical due to the First World War centenary.

Vilmos Tóth

Pápai Emese

TÖRTÉNELMI LÉT – MŰVÉSZI TUDAT, AVAGY A „KÁRPÁTI ŐRSÉG (1914-15)” KÜLÖNÖS TÖRTÉNETE

*„A Kárpátokban nem történt
jelentősebb esemény.”
(Franz Höfer von Feldsturm)*

Schima A. Bandi *Schima András* néven született 1882. november 23-án egy orosházi sváb családban, Schima Károly géplakatosmester és Baumann Katalin harmadik gyermekeként. Schima András polgári iskolába Aradra járt, ahová a család a jobb boldogulás reményében költözött. A hat elemi és két polgári elvégzése után, a kitűnő rajzkészséggel megáldott ifjú az aradi Fa- és Fémipari Szakiskola diákja lett.

A szakiskola befejezése után Schima András egy ideig az aradi gépgyárban dolgozott lakatosként. Ezt követően az Aradi Kereskedelmi- és Iparkamara ösztöndíjával Berlinben folytatta tanulmányait, ahol több neves műiparos műhelyében is dolgozott,¹ valamint iparostanoncok részére szervezett műkovács tanfolyamokon képezte magát.²

Külföldi tanulmányait 1906-ban fejezte be kitűnő minősítéssel. Ezt követően hazatért Pozsonyba, ahol 1919-ig, Pozsony cseh megszállásáig az Állami Fa- és Fémipari Szakiskola művezetőjeként tevékenykedett. Ennek az intézménynek a falai között készült fiatalkori főműve, a jelen írás tárgyát képező „Kárpáti Őrség (1914-15)”.

Az előzetes forгатatókönyv 1914-ben, az első világháború kitörésének időpontjában úgy nézett ki a Monarchia vezérkari főnöke, Franz Conrad von Hötzendorf kissé derűlátó elképzelései szerint, hogy a dualista birodalom hadserege feltartóztatja majd az orosz haderőt, míg a nyugati fronton Németország térdre kényszeríti Franciaországot. Ez mintegy hat hét alatt zajlott volna le. Ennek megfelelően a lakosság körében még sokáig tartotta magát az a naiv elképzelés, hogy „mire lehullanak a falevelek”, hazatérnek a katonák.

Az elhúzódozó háborúnak és a hatalmas veszteségeknek – a történettudomány jelen álláspontja szerint – az oka a mozgósítás során elkövetett stratégiai hibák és rossz döntések sorozatában, illetve az oroszok vártnál gyorsabb felvonulásában és nagyobb túlerejében keresendő.³

Mindenesetre ez a sorsdöntő történelmi helyzet szolgáltatta a Kárpáti Őrség háborús emlékmű témáját, melynek történetét szinte az ötlet megfogalmazódásától kezdődően, mozzanatról-mozzanatra ismerjük egészen a második világháború végén történt eltűnéséig. Szerencsés módon fennmaradt a művész és mások ezzel kapcsolatos kiterjedt hivatalos és magánlevelezése, de a korbelti sajtó is mindvégig kitüntetett figyelemmel kísérte és dokumentálta a többször bemutatott, nagy feltűnést keltő tárgy történetét.

¹ 1904–1906 között a művész Paul Krüger és Otto Nachtigall műkovácsoknál, Schulz & Holdefleiss mestereknél, Otto Schultz, valamint Paul Marcus mesternél.

² II. Handwerkerschule zu Berlin, Andreasstrasse, 1–2.

³ ROMSICS: Magyarország 58–69.

A műhöz ihletet – a nyilvánvaló aktuális történelmi események mellett – dr. Pécsi Gusztáv tanár *Kárpáti őrszem* című verse adott. A költemény korabeli népszerűségét bizonyítja, hogy ifj. Buchner Antal, az esztergomi bazilika karnagya, keletkezése után hamarosan zenét is szerzett hozzá. A költőnek Schima A. Bandi elküldte műve fényképét, megköszönve a vers által kapott ihletet, amire Pécsi Gusztáv a következőképpen válaszolt: „Nagyon megtisztelve érzem magam az által, hogy »Kárpáti őrszem«-em ihlette az eszme ily megható és művészies ércbe-öntésére.”⁴

A verset Schima a háborús emlékmű elülső oldalán is megörökítette. Sorai idézésre érdemesek, hiszen a belőlük áradó hangulat a Nagy Háború kezdetén a hátsó ország euforikus, hazafias hangulatát idézi, ami a monumentális alkotás minden apró részletét áthatja.

Kárpáti őrszem

A magyar Wacht am Rhein

Egy riasztó szó harsog át,
Mint égzengés, kardcsattogás:
Fel, fel a Kárpátokra fel!
Dicső hazánkat védni kell!
...Ne félj hazám! Csak légy nyugodt!
Hűség és örök állnak ott!

Százezrek lelke érte meg
S borulnak tűzbe a szemek,
A magyar szív erős, vitéz,
Honáért élni-halni kész!
... Ne félj hazám! Csak légy nyugodt!
Hűség és örök állnak ott!

Az ég felé tekintenek,
Ahonnan ősök intenek.
Szent esküjök az égre hat:
A Tátra magyar hegy marad!
... Ne félj hazám! Csak légy nyugodt!
Hűség és örök állnak ott!

Míg forr bennünk egy csöppnyi vér
És kardot ránthat, aki él,
Míg férfiút szül e hon:
Nem lép át senki hágódón!
... Ne félj hazám! Csak légy nyugodt!
Hűség és örök állnak ott!

⁴ MNL GyMSMGyL XIV. 19. (Schima András [Bandi] győri iparművész iratai) I/II/12. Pécsi Gusztáv levele Schima A. Bandihoz, 1915. nov. 7.

Szent esküt zúgnak a lombok,
 A szélben trikolor lobog.
 Hej! Kárpátokra magyarok!
 Hogy védje meg hős karotok!
 ... Ne félj hazám! Csak légy nyugodt!
 Hűségesek örök állnak ott!

A költemény *Az Őrség a Rajnánál* című népszerű német hazafias dal⁵ parafrázisa volt, mely a kárpáti magyar-orosz harcok idején helytállásra, hősiességre buzdított. A közkedvelt vers szövegét Angermayer Károly pozsonyi nyomdájában sokszorosították és széles körben terjesztették.

Első hírünk a Kárpáti Őrségről egy 1915. május 3-án kelt „alázatos kérvény” Vig Albert udvari tanácsoshoz, az egykori iparoktatási főigazgatóhoz, hogy mint Schima A. Bandi írta: „Őrség a Kárpátokban [!] című hazafias tárgyú tervezetemet intéztünk műhelyében kivi[telez]hessem. Munkámhoz szükségeltetett anyagot én szerezem be, úgyszintén a reá eső üzemköltséget is én fizetem. Kérés[em] még engedje méltóságod meg, hogy az I-éves növendékeim az előmunkálatokban nekem segédkezhessenek.”⁶

A tárgy hátulján található fémtáblán a művész megörökítette a keletkezés idejére, körülményeire, a közreműködőkre vonatkozó adatokat:

„Készült Pozsonyban / 1915 év- / ápr[ilis]-szept[ember] hónapjaiban a nagy világ/háboru KÁRPÁTI HARCZAI / emlékére. Mélt[óság]s Víg Albert udv[ari] tan[ácsos] iparoktatási főig[azgató] / Mélt[óság]s Bejczy Árpád szakisk[olai] ig[azgató] és Suján Pál tanár / erkölcsi támogatása mellett hazafias lelkesedésből tervezte és KÉSZÍTETTE: / SCHIMA ANDRÁS / a pozsonyi kir[ályi] áll[ami] fémipari szakisk[ola] művezetője. / KIVITELEZÉSBEN SEGÍTETTEK: SCH.A.né RÁDAY MARISKA, / I-SŐ ÉVES NÖVENDEKEI, / BENCSIK M. ÉS GAUZER A. ASZTALOS M[esterek]” (1–2. kép)

A mű elkészültét elsőként a Nyugatmagyarországi Híradó tudatta egy rövid hírben 1915. október 30-án,⁷ melynek végén bejelentették, hogy az alkotás október 31. és november 8. között lesz megtekinthető a pozsonyi Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola Fadrusz-kőparti épületének második emeletén. A művész a belépődíjából befolyt összeget már ekkor közelebről meg nem nevezett jótékony célra szándékozott fordítani.

Egy nappal később ugyanez a lap részletesen ismertette a Duna parton álló anyaintézmény második emeletén kiállított alkotás témáját, kitérve annak változatos anyaghasználatára: „Arany, ezüst, réz, egyéb fémek, különféle fafajták, üveg, elefántcsont, selyem, bársony és még más mindenféle egyéb anyag található azon.”⁸ A cikk második felét a művész méltatása és a közönségtoborzás teszi ki: „Schima András már eddigi műveivel is bebizonyította, hogy igazi művész a szakmájában, ez a

⁵ A Német Császárság nem hivatalos himnusza volt, amelyet I. Vilmos császár is kedvelt. Különös népszerűsége a porosz-francia háborúk alatt tett szert.

⁶ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/IV/52. Schima A. Bandi levele Vig Albert udvari tanácsoshoz, 1915. máj. 3.

⁷ NyH 1915. okt. 30. „Schima András újabb műipari munkája”.

⁸ NyH 1915. okt. 31. „Schima András újabb műipari munkája”.

1. kép

Schima A. Bandi 1915-ös pozsonyi kiállításán a Kárpáti Őrséggel (Archív fotó, RFMTM)

mostani műve azonban ezen a téren egy páratlanul álló remekműnek mondható. ... Hónapokon keresztül dolgozott a művész az alkotásán. A mű elkészítéséhez szükséges rengeteg mennyiségű, drága anyagot mind a saját erejéből szerezte meg, sokszor talán saját szájától vonta meg a falatot, csak hogy művét, melybe minden ambícióját és tehetségét beleöntötte, befejezhesse. A mű készen van. Mindenki, aki csak teheti, nézze meg ezt, mert bizony nem egyhamar lesz alkalma ehhez hasonlót látni.⁹ Végül a cikkíró azt is közli, hogy a tárlatot Bartal Aurélné, a pozsonyi főispán¹⁰ felesége nyitotta meg, illetve, hogy az alkotást a művész kalauzolója mellett, Izabella főhercegnő is megtekintette, és elragadtatással beszélt róla.¹¹

1915. november 10-én a Nyugatmagyarországi Híradó közölte, hogy a nagy érdeklődésre való tekintettel a kiállítás időtartamát egy héttel meghosszabbították.¹²

A Kárpáti Őrség lehetőleg minél szélesebb körű megismertetésére és pontos megértetésére az alkotó már kezdettől fogva rendkívül nagy gondot fordított. Saját költségén meghívót¹³ és borítékot is nyomtatott, illetve széles körben terjesztette

⁹ Uo.

¹⁰ Bartal Aurél (1856–1931) Pozsony vármegyei főispán 1919 előtt. Jogász, országgyűlési képviselő.

¹¹ NyH 1915. okt. 31. „Schima András újabb műipari munkája”.

¹² NyH 1915. nov. 10. „A „Kárpáti Őrség” kiállítása”.

¹³ RFMTM HGy ltsz. n. A Kárpáti Őrség meghívója, 1915. okt. 28.

a mű először nézetének különböző méreteken sokszorosított rajzát. Minden meghívóhoz mellékelte „a munka vázlatát és magyarázatát” is, illetve egyedi plakátot is készített hozzá. (3. kép) Ezeket a nyomtatott anyagokat a művész személyesen kézbesítette vagy postázta minden ismerősének, valamint a potenciális érdeklődőknek.

A művész meghívta kiállítására többek között a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási államtitkár is, aki elfoglaltságára hivatkozva köszönettel visszautat-

3. kép

A Kárpáti Őrség plakátja, papír, vegyes technika,
87 x 50 cm, 1915, Pozsony
(Országos Széchényi Könyvtár, ltsz: PKG.1915/3.)

2. kép

A Kárpáti Őrség (1914-15) hátulról
(Archív fotó, RFMTM)

sította a meghívást.¹⁴ A kiállítás meghívóját Schima a mű néhány fotójával együtt az Országos Széchényi Könyvtár Háborús Gyűjteményébe is eljuttatta.

A Kárpáti Őrség leírása

A sokféle anyagból készült, fa állványzatra szerelt, nagyméretű, fém domborművet négy oszlop tagolta három mezőre. A kompozíció baloldali fele orosz résznek, a jobboldali fele magyar résznek tekintendő.

A triptichon baloldali mezeje a milliós orosz hadsereg felvonulásának színterét, az ország címerével jelzett Galíciát ábrázolta. (4. kép) Pusztulás, elnéptelenedés jellemezte a kietlen tájat. Előtérben 32,5 cm-es, magára hagyott mozsár ágyú, a háttérben a Kárpátok hágóin kapaszkodó, harci szekerekkel vonuló tá-

¹⁴ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/6/4. A Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi államtitkár levele Schima A. Bandihoz, 1915. nov. 2.

4. kép
A Kárpáti Őrség triptichon bal oldali képe
(Archív fotó, RFMTM)

5. kép
Kárpáti Őrség, 1930. XI. 14.,
papír, tus, tempera, 595 x 435 mm
(RFMTM HGy, ltsz.: C. 66.59.138.)

voli sereg látható. Az Oroszország felől közelítő komor, a korabeli leírások és egy 1930-ban készült színes grafika tanúsága szerint vörös vészfelhő Galícián átnyúlva a magyar föld felé közelített. (5. kép)

A triptichon középpontjában a Kárpátok sziklafala volt látható, legmagasabb ormán a Magyarországot szimbolizáló kettős keresztrel. (6. kép) Az előtérben szimbolikus harc zajlott három alakkal. A földön fekvő pisztolyos alak egy orosz lovastiszt, az ellenséges hadsereg megtestesítője volt, aki éppen egy fiatal magyar sorkatonára emelte fegyverét. A 13-as pozsonyi gyalogezred ifjú katonáját, – akinek harc közben jelvényes sapkája a földre esett – az orosz tiszt pisztolylövése eltalálta. Az élettelenül összecsukló fiatal katona helyére egy virágdíszes sapkás, nagybajuszú, szakállas népfelkelő lépett, aki korszerűtlen Werndl fegyverének szuronyával éppen megadni készült az ellenségnek a kegyelemdőfést.

A középképet lezáró íven a mű eszmei lényegét összefoglaló *Ha Isten velünk, ki ellenünk!* jeligét lehetett olvasni.

A hármas kép jobboldali mezőjében a címerrel jelzett magyar haza pusztulástól megkímélt, derült egű földje, a békés munka színtere bontakozott ki. (7. kép) A fronton küzdő férfiak helyett az asszonyok végezték a munkát a földeken, a gyárakban, biztosítva az élet zavartalan folytonosságát. A domborművek alatt – mint már korábban esett róla szó – ércbe vésve a Kárpáti Őrjárat című költemény sorai magasztalták a bátor védők hősieles ellenállását. A szövegek között a két korabeli legfőbb hadúr, I. Ferenc József és II. Vilmos császár monogramjait helyezte

6. kép
A Kárpáti Őrség triptichon középső képe
(Archív fotó, RFMTM)

7. kép
A Kárpáti Őrség triptichon jobb oldali képe
(Archív fotó, RFMTM)

el a művész. A triptichon alján, a művész leírása szerint, „aranyba átmenő zöld cserlombok közt”¹⁵ a kárpáti események évszámai voltak feltüntetve.

A triptichon két oldalát égbe nyúló növényfüzerek keretezték „az orosz és a magyar nép jellemének szimbolizálója”-ként.¹⁶ A bal rész felé húzódó füzérben a mák és mákvirág, valamint a bogáncs, a tüske és a kóró a tunyaságot, az erőszakot, a despotizmust hivatott kifejezni. Ellenben a jobb oldal felé húzódó füzérben nemesített gyümölcsök, virágok voltak, valamint búza- és árpakalászkok. Ez a füzér a művész interpretálásában a magyarokra jellemző „szorgalom, termékenység és gazdagság kifejezője”.¹⁷

A mű alsó részén, annak jobb és bal oldalán két különböző, piramisformába összerakott tárgycsoport kapott helyet. A baloldali a rombolás, a pusztítás harci eszközeit vonultatta fel, a jobboldali pedig az építőmunkának, a kultúrának és vallásnak az eszközeit. (8–9. kép) A triptichon egyes képeit elválasztó oszlopok talpán a feliratok – Dukla, Lupkov, Uzsok és Jablonica – azoknak a szorosoknak a nevei, melyeken át az orosz hadsereg Magyarország területére betört, de ahol – mint a koponyák jelzik – vereséget szenvedett.

¹⁵ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi kézírással készült leírása a Kárpáti Őrségről.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

8. kép
Eszközcsoport a Kárpáti Őrség bal oldaláról
(Archív fotó, RFMTM)

9. kép
Eszközcsoport a Kárpáti Őrség jobb oldaláról
(Archív fotó, RFMTM)

A Kárpátok bércein folyó valóságos ütközetek mellett egy szimbolikus égi harc is zajlott. A küzdelem egy Oroszországot jelképező férfi figura és egy Magyarországot megszemélyesítő női figura között folyt a Szent Korona birtoklásáért. (10. kép) A rossz szellem által kísért Oroszország pajzsa alól bilincsek lógtak ki s kancsukát tartott a kezében. A hosszú varkocsba font hajú női figura alakjában megszemélyesített Magyarország óvón tartotta kardját címeres pajzsa elé, miközben az őt kísérő jó szellem védelmezte őt. (11. kép) A mű felső széleit lezáró háromszögű fülekbe három-három, harctérről származó orosz és magyar löveg volt befoglalva.

A Kárpáti Őrség hátoldalára, két pergamen lapra másolt a művész a hivatalos Höfer-jelentésekből¹⁸ egy kronologikus válogatást a Kárpátokban zajló eseményekről. (2. kép) A krónika a hadüzenettől, 1914. augusztus 5-től az 1915. május 2-ig terjedő időszak fontosabb harci eseményeiből idézett. Ez utóbbi időpontban a hivatalos jelentések szerint „Magyarország teljesen megtisztult az oroszoktól”. A két írásos hasáb között a készülés körülményeit, időpontját rögzítő tábla, valamint a háborús Magyarország térképe kapott helyet, melyen a betörés sújtotta országgrész óriási vérző sebként került megjelenítésre. A térképhez tartozó felirat – „Hadur! Vérzik Magyarország” – a helyzet drámaiságát hivatott kifejezni. A tárgy hátoldalán a

¹⁸ Franz Höfer von Feldsturm (1861–1918) altábornagy hivatalos hadi jelentései az első világháborús harcterekről.

színes, magyaros stílusú selyemhímzéseket a művész felesége és állandó munkatársa, Ráday Mariska készítette.

A művész – más forrása nem lévén és szükségét sem érezve más források felkutatásának – kizárólag a hivatalos katonai jelentésekre hagyatkozott, ezért kétségtelenül kissé egyoldalúan és propaganda ízüen mutatta be az eseményeket. Ennek ellenére az események drámai ereje, valamint az őszinte hazafias érzelem és a személyes meggyőződés hitelesítették az alkotást.

A triptichon hátsó oldalának felső részében kialakított kis üveges szekrénykében a mű alapító okiratát nemzeti színű szalaggal átkötött papírtekercsen örököltette meg a művész. Az üvegszekrénykét a dicsőség cserlombjai és a béke pálmalevelei ölelték körül, alatta pedig a szabadság és rabszolgaság jelvényei kaptak helyet, cserlombok között. Az alkotás a művész szándéka szerint „a magyar heroizmust dicsőíti s így témában, elgondolásban, tervezésében, stílusában, kivitelben, szóval minden vonatkozásban magyar, amelyben tömörítve van a magyar tragédia”.¹⁹

A munkából áradó nyilvánvaló hazafias lelkületen túl a mű igazi értéke, hogy a színvonalas háborús magyar iparművészetnek igen kevés számú ismert alkotása közé tartozott, átfogó eszmerendszerét tekintve pedig egészen kivételes volt. Schima A. Bandi „Kárpáti őrség” című reliefszerű emlékműve, melyről különösen azt legyen szabad megjegyeznem, hogy részleteinek technikai kivitele, egyes részeinek formailag finom tökéletessége, de különösen az egészen átvonuló és leolvasható puritán odaadó lelkesedés kell, hogy megindítson minden szemlélőt.”²⁰ – írta róla a Nyugatmagyarországi Híradó tudósítója 1918-ban.

10. kép

Magyarország címere a Kárpáti őrség felső részén
(Archív fotó, RFMTM)

11. kép

Hungária ábrázolása a Kárpáti őrség felső részén
(Archív fotó, RFMTM)

¹⁹ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi Kárpáti őrség leírása.

²⁰ NyH 1918. júl. 26. „Geissler Ernő: Hadigondozói és fémiparszakiskolai kiállítás”.

A nagy műgonddal készült, rendkívül részletgazdag, aprólékosan kidolgozott alkotáshoz néhány konkrét előkészítő rajz is fennmaradt a művész hagyatékában. A triptichon három főalakjához, az orosz katonához, a magyar honvédhez és a népfelkelőhöz az alkotó ceruzarajzokat készített,²¹ amelyeken nagy hangsúlyt fektetett a figurák helyes anatómiájára, mozgulataik meggyőző hitelességére. Ezekhez a rajzokhoz az ihletet a napi sajtóban, illusztrált képes hetilapokban²² megjelent fotók és illusztrációk adták, amelyekből több kötetre valót állított össze. A fiatal honvéd alakja például két rajzon is szerepel. A Kárpáti Őrség archív fotói bizonyossága szerint az alkotó a természetesebb mozgású, anatómiailag helyesebb figuraverzió mellett döntött. (12. kép)

A mű fő nézetét alul és két oldalt keretező, gazdag, hangsúlyos növény- és virágornamentika a mester korai pozsonyi természettanulmányainak és az ezeket összegező *Hazánk virágai és gyümölcsei (1908–10)*²³ című remek kovácsoltvas alkotásának hasznosítja és bravúros plasztikai minőségét ismétli meg.

1915. november 23-án a kiállítást megnyitó Bartal Aurélné főispán asszony a sajtó útján mondott köszönetet a művésznek a belépőjegyek árából befolyt 453 korona 21 fillérért, melynek a teljes összegét Schima a hadirokkantalap javára ajánlotta fel.²⁴ A kiállítás után szinte azonnal felmerült a tárgy megvásárlásának az ötlete a pozsonyi városi múzeum számára.²⁵

A következő hír a Kárpáti Őrségről, melyet a kiállítás bevételeiből ítélve mintegy kétezren tekinthettek meg, december 4-én látott napvilágot: Sebestyén Árpád törvényhatósági bizottsági tag indítványt nyújtott be a városi közgyűléshez, hogy a Kárpáti Őrséget a városi múzeum részére megvásárolják. A cikk azt is megemlíti, hogy a már korábban az újság hasábjain méltatott mű „Károly István királyi hercegnek is nagy mértékben megnyerte a tetszését a művégtagkészítő műhely megtekintése alkalmával, a fémipari szakiskolában való látogatása során... A tanács azt javasolja

12. kép

Fiatal honvéd tanulmányrajz, é.n., p.,
ceruza, 352 x 224 mm
(RFMTM ltz. n.)

²¹ RFMTM HGy ltz. n.

²² Pl. Tolnai Világlapja képes hetilap, ill. Die Muskete, hetente megjelenő bécsi vicclap.

²³ *Hazánk virágai és gyümölcsei*, 1908–10, vas, kovácsolás. RFMTM HGy ltz. C.65.38.4.242.2, C.65.38.4.242.3.

²⁴ NyH 1915. nov. 23.

²⁵ V 1915. nov. 19.

a hétfői városi közgyűlésnek, hogy küldjön ki bizottságot a díszmű megtekintésére s ez a bizottság tegyen majd a következő közgyűlésen javaslatot arra nézve, hogy megvegyék-e s milyen áron a művet a múzeum számára.”²⁶ A témát két nappal később, december 6-án a közgyűlés megvitatta.²⁷ Miután elfogadták az indítványt, az erre a célra kirendelt bizottság²⁸ megtekintette a díszművet, amit szépsége és hazafiassága miatt vásárlásra méltónak talált, indítványozta, hogy „10000 koronát engedélyezzen a törvényhatóság a dombormű vételére fejében. Ebből 3000 korona most január 1-ével, a fennmaradó összeg pedig 1917. január 1-étől kezdve havi részletekben volna fizetendő”.²⁹

Pár nappal később ugyanezen újság arról tudósította olvasóit, hogy „a pénzügyi bizottság nem járult hozzá a (műtárgyvizsgáló)bizottság indítványához, a tanács azonban azt javasolta, hogy a város vegye meg a munkát oly fizetési módzatok mellett, mint azt a bizottság javasolta”.³⁰

A közgyűlésen ellenzője is akadt a vásárlásnak. Hubert Ferenc takarékosági okokra hivatkozva ellenezte a tárgy megvételét, mondván, hogy „ezekben a nehéz időkben az adófizetők pénzét nem szabad ilyen, egyébként nemes célra költeni”. Javasolta, hogy a művet inkább közadakozásból vásárolják meg. Brolly Tivadar polgármester az indítványt nem tartotta a város méltóságával összeegyeztethetőnek. A relief megvételét végül huszonkilenc szavazattal mégis elhatározta a közgyűlés.³¹

A mű megvásárlásának a szándéka kétségtelenül borzolta a városatyák kedélyét, és meglehetősen éles hangú vitákat váltott ki körükben. Öt nappal később a városi tanács egy hivatalos bejelentés keretében a következőket nyilatkozta: „A város törvényhatósága elrendelte Schima András „Kárpáti Őrség” című domborművének megvételét. A határozat a város főjegyzőjénél (prímási palota II.) megtekinthető, ellene 15 napon belül fellebbezésnek van helye a kir. Belügyminiszterhez. A fellebbezés a tanács iktató hivatalában (prímási palota II.) adandó be.”³²

Ezen határozat ellen Winter Ármin törvényhatósági bizottsági tag nyújtott be fellebbezést, melynek a belügyminiszter helyt adott, és „a háború elején kiadott szigorú takarékosagot előíró leiratára való hivatkozással” megsemmisítette a közgyűlés határozatát. Az 1916. januári közgyűlés döntését egy hivatalos határozattal hozták az érintettek tudomására és egyben felszólították a művészt, gondoskodjon a pozsonyi prímási palotában őrzött alkotása elszállításáról.³³

Az alkotására büszke, igen önérzetes, és nem utolsó sorban folyamatosan anyagi gondokkal küszködő művész nehezen dolgozta fel a biztosnak ígérkező vásárlás elmaradását. A számára igen kedvezőtlen döntés körülményeit firtató le-

²⁶ NyH 1915. dec. 4.

²⁷ NyH 1915. dec. 6. „Mit tárgyal a városi közgyűlés?”

²⁸ A műtárgyvizsgáló bizottság elnöke Kumlik Tódor másodpolgármester volt, a tagok pedig: Albrecht János tankerületi főigazgató, múzeumi őr, Batka János városi levéltáros, Kemény Lajos városi főszámvevő, Márton Vilmos műlakatos és Sebestyén Árpád, az indítványozó.

²⁹ NyH 1915. dec. 31.

³⁰ NyH 1916. jan. 4.

³¹ Uo.

³² NyH 1916. jan. 9.

³³ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/35. Határozat, 1916. okt. 28.

velére végül Krundl Ágost fogalmazó levele szolgált némi felvilágosítással, aki a fellebbezést benyújtó Winter Ármin törvényhatósági bizottsági tag beadványából idézett egy részletet: „...a domborműnek nincs művészi értéke, vételára aránytalanul magas, továbbá, hogy a városnak most nagyon kell takarékoskodnia és ilyen célra nem szabad ilyen nagy összeget fordítani. Végül arra is hivatkozik [ti. Winter Ármin], hogy az Ön útját nem kell egyengetni, mivel amúgy is biztos állása van.”³⁴ Winter Ármin véleménye a vallás és közoktatási miniszter szakvéleményére támaszkodott, miszerint „a megvenni szándékozott mű műzeumi értékűnek nem minősíthető”.³⁵ A másik ok a „városok fizetőképességének fenntartása” érdekében hozott 147.500/1914 számú szigorú takarékosági körrendelet, mely a háborús viszonyokra való tekintettel a vásárlást már az első perctől fogva szinte lehetetlenné tette.

A Kárpáti Őrség értékesítésének első, de nem utolsó megghiúsulása – a történet végének ismeretében – sajnos előrevetítette a mű későbbi hányattatott sorsát. A kétségbeesett alkotó ezután Vig Albert királyi tansegédhivatali főigazgatót kereste meg levélben, hogy a Kárpáti Őrség teljes bírálati szövegét megkapja, ugyanis a Krundl Ágosttól származó részinformáció olyan, „amiből a jövőre való tekintettel képtelen vagyok megállapítani, hogy miben hibáztam” – fogalmazott a művész az 1917 elején kelt levelében.³⁶ A válasz erre a levélre – ha egyáltalán érkezett – nem ismeretes. Mindenesetre az alkotó pozsonyi tartózkodásának további évei alatt, egészen 1919 végéig, a Kárpáti Őrséget többé nem mutatta be kiállításon.

Bár már korábban jelentkeztek, nagyjából ebben az időszakban súlyosbodtak és állandósultak az egyébként még fiatal művész egészségügyi problémái. Egy 1912-es bizonyítványban orvosa idegességet, vérszegénységet és légcsőhurutot diagnosztizált.³⁷ Ezek a betegségek egész életén át elkísérték Schima A. Bandit. Elsősorban egyre súlyosbodó neuraszténiája miatt húsz évnyi gyakorló pedagógusi pályája folyamán több ízben is kényszerpihenőre és kezelésre szorult. Végül 1927-ben, mindössze 45 évesen, nyugdíjazását kérte győri munkahelyéről és attól kezdve magánvállalkozóként tevékenykedett.

A Kárpáti Őrségre vonatkozó következő hír, hogy a továbbra is anyagi gondokkal küszködő művész a műért előlegként kapott összeg fejében ajánlotta fel a tárgyat iskolaigazgatójának, személyes jóakarójának, Bejczy Árpádnak, akivel levelezés útján még Győrbe költözése után is szoros baráti viszonyt ápolt. Hogy egyáltalán véglegesítette-e ezt a fogalmazványt Schima A. Bandi, illetve Bejczy Árpád elfogadta-e az ajánlatot, erre vonatkozóan nincsenek adataink. A gesztusban inkább a művész kétségbeesett adósságrendező szándékainak egyikét érdemes látnunk. Az átruházás megvalósulásának mindenesetre teljességgel ellentmond az

³⁴ MNL GyMSMGyL XIV. 19. II/2/43. Krundl Ágost fogalmazó levele Schima A. Bandihoz.

³⁵ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/IV/23. A magyar királyi belügyminiszter 158.140/III 1916. számú levelének másolata a Sima András: „Kárpáti Őrség” című domborművének a megvétele ügyében, 1916. okt. 7.

³⁶ MNL GyMSMGyL XIV. 19. III/30–32. Schima A. Bandi levele Vigh Bertalan királyi tansegédhivatali főigazgatóhoz, 1917. jan. 8.

³⁷ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/27. Orvosi bizonyítvány a „Pozsony” Vízgyógyintézet Igazgatóságától, 1912. febr. 4.

13. kép

A Kárpáti Őrség a Győri Képző és Iparművészeti Társulat 1922-es kiállításán a győri Leánygimnáziumban (Archív fotó, RFMTM)

a tény, hogy a művészt, 1919. évi Győrbe költözését követően, 1922. november 21-én pozsonyi sógora, Hável Nándor arról értesíti, hogy a Kárpáti Őrséget vonaton Győrbe indították.³⁸

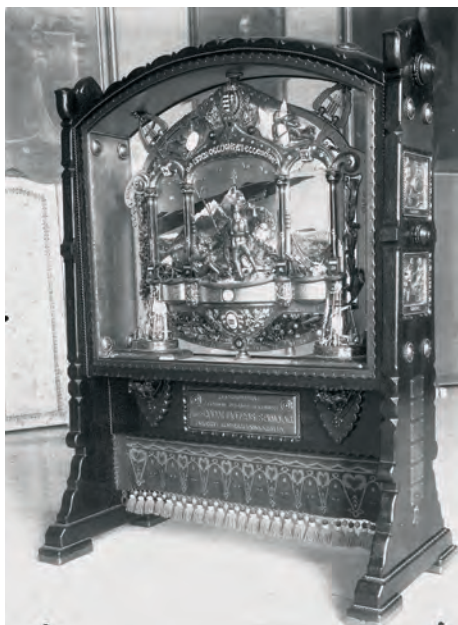
Schima győri letelepedését követően hamarosan a Győri Képző- és Iparművészeti Társulat választmányának póttagja lett. Rendes taggá válása után először 1922-ben állított ki a Társulat által rendezett szokásos karácsonyi kiállításon, melyre 1922. december 17. – 1923. január 12. között került sor a győri Leánygimnázium³⁹ tornatermében. (13. kép) Ott volt munkái közül a Pozsonyból nemrég érkezett Kárpáti Őrség is, amellyel azonnal elnyerte a szervezők tetszését. A frissen, és feltehetően kifejezetten rá való tekintettel alapított művészeti aranyérmet elsőként neki ítéltek oda.

A korabeli sajtó számos cikkben számolt be a kiállításról és az elragadtatás hangján írt a műről, ami egyaránt lenyűgözte a szervezőket és a győri közönséget. A Kárpáti Őrség első sikeres győri bemutatása után több alkalommal is kiállításra került. A Győri Képző- és Iparművészeti Társulat 1923-as karácsonyi kiállítása kapcsán a Dunántúli Hírlap cikkírója tételesen felsorolta a műhöz felhasznált különféle

³⁸ RFMTM HGy, ltsz. n. Távirat Hável Nándortól Pozsonyból Schima A. Bandinak Győrbe, 1922. nov. 21.

³⁹ Ma Kazinczy Ferenc Gimnázium.

14. kép
A bekeretezett Kárpáti Őrség, 1931
(Archív fotó, RFMTM)

anyagokat, ami értékes adalékkal szolgál a mű utólagos megismeréséhez és rekonstrukciójához: „Fémek: vas, acél, vörösréz, sárgaréz, bronz, lombak, ón, horgony, alumínium, pakfag,⁴⁰ nikkel, ezüst és arany. Faneműek: tölgy, paliszander, vörösfenyő és ébenfa. Egyéb anyagok: üveg, gyöngyház, elefántcsont, email,⁴¹ zománcfesték, aranyfesték, akvarell, viasz, vászon, selyem, bársony, pergamen és színes bőrök.”⁴²

A sajtó ezúttal is, akárcsak az egy évvel korábban történt első győri bemutatója alkalmából, elismerő szavakkal írt róla. Azonban mégsem váltotta be a művész hozzá fűzött – elsősorban finansziális vonatkozású – elképzeléseit, mert 1924. március 21-én kiviteli és vámmentességi engedélyért folyamodott a pénzügyminiszterhez, hogy alkotását Amerikába küldhesse. A tárgyat az őt támogató nővérenek szerette volna ajándékozni és egyben „az ottani magyarságnak bemutatni”.⁴³ Bejczy Árpád, Schima A. Bandi

egykori pozsonyi iskolaigazgatója és bizalmasa támogatta az ötletet, hogy a művész a munkát Amerikába juttassa.⁴⁴ A tervet nyilvánvalóan nem sikerült keresztülvinni, mert kérelmét két évvel később – ezúttal a vallás- és közoktatási miniszterhez intézve – szinte szó szerint megismételte.⁴⁵

Világháborús relieftől a vándordíjig

A Kárpáti Őrség 1929-ben került újra a figyelem középpontjába. Dr. Matolcsy László⁴⁶ a műtárgy értékesítésével kívánt segíteni az igen nehéz anyagi helyzetben levő művészen. Schima A. Bandi családja – amely felesége pozsonyi rokonságával

⁴⁰ Alpakka.

⁴¹ Zománc.

⁴² DH 1923. dec. 19. Győri művészek karácsonyi kiállítása a leánygimnázium tornatermében. Schima András „Kárpáti Őrsége”.

⁴³ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/47. Schima A. Bandi levele Kállay Tibor pénzügyminiszterhez, 1922. márc. 21.

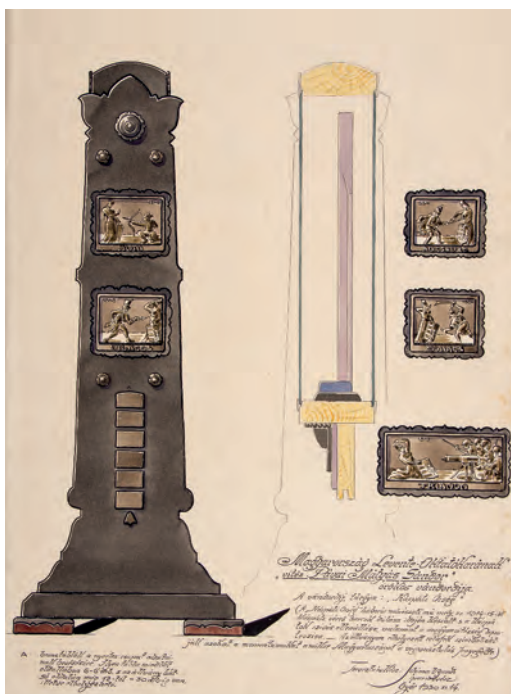
⁴⁴ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/IV/93. Bejczy Árpád levele Schima A. Bandihoz, 1923. márc. 2.

⁴⁵ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/VII/44. Schima A. Bandi levele a magyar királyi vallás- és közoktatási miniszterhez, 1924. márc. 21.

⁴⁶ Dr. Matolcsy László (1878–1943) leánygimnáziumi tanár, a győri Eörsi Péter Leventeoktató Egyesület főoktatója.

15. kép
A Kárpáti Őrség jobb oldala
a Mohács és Világos reliefekkel, 1931
(Archív fotó, RFMTM)

16. kép
A Kárpáti Őrség bal oldali nézete reliefekkel,
1931. XI. 14., papír, tus, tempera, 595 x 430 mm
(RFMTM, Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz. C. 66.59.138.)

győri letelepedésük után folyamatosan bővült – ebben az időszakban éppen tíztagú volt. Matolcsy említett tervéhez az elkövetkezendő hosszú évek során, gyakorlatilag egészen 1943-ban bekövetkezett haláláig, minden rendelkezésére álló eszközt felhasznált és minden elképzelhető lehetőséget megragadott. Mint vezető levanteoktató javasolta az éppen fennállásának tíz éves jubileumára készülő Országos Levanteoktató Intézménynek a tárgy örökös lövészvándordíjként való megvásárlását.

Közben már az ügy előkészítésének idején előleggel⁴⁷ segítette a mű keretezését és ezzel végleges befejezését, valamint az új vándordíj-funkcióhoz történő átalakítását, ami végül a tárgy további öt – négy kisebb és egy nagyobb – fémrelieffel és a lövészvándordíj ajánlással való kibővítését eredményezte. Az 1915-ös eredeti tervek alapján elkészített masszív tölgyfaállványzattal kiegészült mű magassága ekkor 235 cm volt, szélessége 180 cm, mélysége 95 cm, súlya pedig mintegy 6 mázsa. Az állványzatot Horváth István győri asztalosmester készítette 1931-ben. (14. kép)

A mű állványzatának két rövid oldalán egymás alatt két-két, a magyar történelemből vett sorsdöntő epizód kapott helyet kisebb méretű domborműveken. A dícsőséges kárpáti harcokkal szemben, mintegy azok ellenpontosításaként, az újonnan

⁴⁷ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi által 500 pengőről írt nyugta dr. Matolcsy László részére, 1930. júl. 1.

17. kép

A Kárpáti Őrség lövészvándordíj ajánlása, 1931
(Archív fotó, RFMTM)

készült reliefeken a magyarság nevezetes vesztes csatái kerültek bemutatásra. Az állványzat bal oldalán egymás alatt Augsburg (955) és Muhipusztza (1241), míg jobb oldalán Mohács (1526) és Világos (1849) került bemutatásra. (15–16. kép) A mű hátoldalán, a korábban készült, pergamenre írt Höfer-jelentések és a háborús Magyarország térképe alatt a művész Trianont (1920) jelenítette meg egy nagyobb méretű fémplasztikán. A mű oldalain elhelyezett kisebb fémreliefeken a női alak formájában megjelenített Magyarország állva harcolt az ellenséggel, míg Trianonnál, szimbolikus módon, térdre roskadt, miközben fejéről porba hull a korona.

Az egyes finoman kidolgozott domborműveken a fegyvertechnika története is nyomon követhető. Augsburgnál a német lovas lándzsával, Muhipusztánál a tatár nyíllal, Mohácsnál a török görbe karddal, Világosnál az osztrák katona kakasos puskával, míg Trianonnál az antant gépfegyverrel támad Hungáriára.

A négy oldalsó dombormű alatt 6-6, míg a Trianon ábrázolás két oldalán 4-4 kis réztáblát is felszerelt ekkor a művész, melyeken az országos lövészversenyek alkalmával a győztes csapatok neveit lehetett volna megörökíteni.

A mű elülső oldalán, a dombormű alatt egy külön fémtábla⁴⁸ hirdette a tárgy megújult funkcióját a következő felirattal: „Magyarország levente-oktató karának „Vitéz Pávai Mátyás Sándor örökös lövészvándordíja.” (17. kép) A korabeli fotográfiai tanúsága szerint a tárgy új funkcióját rögzítette a mű hátoldalán található üveggel lezárt szekrénykében egy új irattekercs is, mely az örökös lövészvándordíj alapító okirata volt. Az ehhez kapcsolódó levelezésből kiderül, hogy az okirat a szervezet rövid történetét is tartalmazta.

Két Pávai Vitéz Mátyás Sándor-levelet is őriz a múzeumi hagyaték, melynek egyikében az Országos Testnevelési Tanács idős társelnöke így fogalmazott: „A nevemet megörökítő lövész-vándordíj oly szép eszme, melyre büszke vagyok. Jól esik látnom azt, hogy a lelkes levente-oktatói kar még ma is ragaszkodik volt előljárójához – ez annál értékeesebb reám nézve, mert igaz szívből ered.”⁴⁹

⁴⁸ A táblát, miután a tárgyat nem sikerült a leventéknek vándordíjként értékesíteni, Schima A. Bandi még hosszú ideig műhelyében őrizte. 1932 szeptemberében, a IV. Országos Kézműipari Kiállítás és aranykoszorús mesterverseny után a Kárpáti Őrség már e nélkül a tábla nélkül került be a Hadtörténeti Múzeumba.

⁴⁹ RFMTM HGy ltsz. n. Vitéz Pávai Mátyás Sándor levele dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1930. okt. 28.

A Kárpáti Őrség állványzatának alsó részén a pávaszemés és tulipános hímmzéssel ellátott gazdag selyemdrapériát vitézkötés zárta le. A hímmzett díszítés ennél a tárgynál is a művész felesége keze munkáját dicsérte. Haász István tábori püspök szavait idézve ő volt az, „aki a művészi dekorációk elkészítésében odaadó szeretettel támogatta férjét”.⁵⁰

A Kárpáti Őrség vándordíjként – levante tisztikari és levanteoktatói felajánlásokból – történő megvásárlásának ügyét dr. Matolcsy László az 1931. január 9-én tartott levanteoktatói értekezleten terjesztette a győri oktatók elé a művész jelenlétében. Ezen az értekezleten bizottság alakult „ezen pénzek kezelésére és ellenőrzésére”, melynek pénztárossá dr. Matolcsy Lászlót választották.⁵¹ 1931. május 26-án kelt, a Testnevelési Felügyelőséghez intézett levelében dr. Matolcsy arra kérte a vezetőséget, hogy „a magyar honvédtitkoság ércbeöntött himnuszának” megvásárlását és vándordíjjá tételét támogassa. Ebben a levelében bejelenti azt is, hogy az anyagi hozzájárulásra buzdító felhívást már „minden nagyközség és minden jegyzőségi székhely főoktatójának szétküldték”, illetve minden megye és város testnevelő felügyelőségéhez eljuttatták.⁵² Egy néhány nappal később kelt hivatalos irat már a művész és Matolcsy között lezajlott adásvételről tudósít, miszerint 5384 pengő árért az alkotás a levanteoktató birtokába ment át azzal a kikötéssel, hogy egy esetleges későbbi értékesítés esetén a vételár fölötti összeg felét átengedi az alkotónak.⁵³

Az alacsony áron történt értékesítés⁵⁴ – a művész akkor mindössze 3000 pengőt kapott a tárgyért – azt jelzi, hogy a komoly anyagi gondok miatt a művész rákényszerült arra, hogy az évek során felhalmozott adóssága részleges törlesztése és legvehemensebb hitelezői kielégítése érdekében alkotásának tulajdonjogáról lemondjon. Erről a kétségbeejtő anyagi helyzetről számol be az a datálatlan levélfogalmazvány is, melyet Schima Bandi Malasits Géza győri országgyűlési képviselőhöz intézett.⁵⁵ Malasits Gézához, személyes jóakarójához Schima A. Bandi számtalan levelet intézett az 1930-as évek elején, melyekben vigasztalan anyagi helyzetére hivatkozva kérte közbenjárását a Kárpáti Őrség értékesítésében. „Különösen múlt ősz óta jóformán semmi keresetem s 10 tagu családommal mi tagadás súlyos nélkülözéseken megyünk át. Nincs munkám! Hitelem kimerítve! Senki sem csináltat művészi munkát.”⁵⁶

Közben Matolcsy László a *Levente*⁵⁷ című folyóiratban több alkalommal is bemutatta és lelkesen méltatta a művet. „Nemzeti stílusunk csak kisebb alkotásokban virágzik és csak legfeljebb ornamentikus jelentősége van. Képzőművészetünk egyik ágában sem uralkodó jellegű... Ebből a szemszögből nézve a mellékelten bemutatott „Kárpáti Őrség” megalkotásánál a művész a nemzetivel és ősmagyarságával terem-

⁵⁰ DH 1932. szept. 13. „Győriek a negyedik kézműipari kiállításon”.

⁵¹ RFMTM HGy ltsz. n. Jegyzőkönyv az 1931. évi január hó 9-én este 20 h-tól az iparos tanonciskolában megtartott értekezletről.

⁵² RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Matolcsy László pénztáros levele az Országos Lövészvándordíj Bizottság nevében a Testnevelési Felügyelőségnek, 1931. máj. 26.

⁵³ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Matolcsy László által írt kötelező nyilatkozat, 1931. máj. 25.

⁵⁴ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi elismervénye dr. Matolcsy László számára.

⁵⁵ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi levélfogalmazványa Malasits Géza képviselőhöz, é. n.

⁵⁶ RFMTM HGy ltsz. n. Schima A. Bandi levélfogalmazványa Malasits Géza képviselőhöz, 1933. júl. 5.

⁵⁷ L 1931/5. 115., 1931/7-8. 163.

tett nagyot. Mert a magyar művész a magyar lélekből fakadó elemekkel, a magyar népművészet fogásaival, eszközeivel és anyagával alkotott ízig-vérig magyar stílus-remeket, amely pompás színhatásával, kidomborodó plasztikájával lebilincsel minden szemlélőt, míg mélyen szántó szimbolikájával: az orosz hengert feltartóztató magyar honvéd az ezeréves határokon, a végsőig fokozza magyar szívünk dobbanását.

Iparművészeti szempontból is egész bátran újításnak nevezhetjük ezt a művet, mert alkotója: Schima Bandi merész lendülettel nagyszámban hozott össze olyan egyes anyagokat, népi színeket és technikai módozatokat, melyeket egymással megférhetőnek eddig nem is gondoltak. És ez anyagoknak mesteri átalakítása és felsorakoztatása oly tetszetős benyomást gyakorol a nézőre, hogy az maga is érzi, miszerint valami eddig nem látott újjal áll szemben. Ezzel aztán ez az iparművészeti alkotásnak indult mestermű odakerül a festmények és szobrászati művek határára, aminővel eddig a magyar művészetben csak nagyritkán találkoztunk. Feltűnő a művön a vonalvezetés magyarossága és páratlan finomsága, a színek összhangja, valamint a kivitel tökéletessége, amelyek mind külön-külön értéket adnak neki.”⁵⁸

A Levente újságban való első bemutatás után dr. Matolcsy László egy „Egyelőre bizalmas” megjelölésű körlevéllel és kérdőívvel kereste fel az ország leventeoktatóit, hogy a lapban bemutatott Kárpáti őrséggel kapcsolatos szándékukat megtudakolja és javaslatot tegyen a munka közös erőből történő megvásárlására. „A mű ára 10000 pengő. Nagy ár, de olcsó. És kicsi is és kevés is lesz, ha mindnyájan hozzájárulunk. Hisz miről van szó? Minden levente oktató, ki egyesületet vezet, öt pengőt ad vagy gyűjt, akkor testté vált akaratumk: együtt van a mű ára.”⁵⁹

A terv országsszerte elnyerte a leventeoktatók tetszését: „A beérkezett válaszok lelkesítő hangjára Győrött megalakult a »Lövészvándordíj Bizottság«, amely az Országos Testnevelési Tanácshoz fordult azzal a kéréssel, hogy tervezetük jóváhagyást nyerjen. A társelnök úr őnagyméltósága tudomásul vette az ország összes leventeoktatóinak a levente-lövészsport fejlesztése céljából alapított vándordíjat és annak alapító-levelét. A vándordíj Schima Bandi győri iparművész: »Kárpáti őrség« című hatalmas alkotása, amely gyönyörű keretben üveg alá kerül és mint »Magyarország leventeoktatói karának Vitéz Pávai Mátyás Sándor örökös lövész-vándordíja« el is készült és már az idei versenyekre kiírásra kerül. Maga a művészalkotás öt mázsa súlyú, azért a nyertes egyesület csak a vándordíj kettős fényképét kapja meg. Ez a nagyszerű elgondolás és remek művészi munka mint ragyogó példa áll a leventék előtt és örök-időkre hirdetni fogja előttük oktatóik áldozatkészségét és vasszilárd bajtársi érzését.”⁶⁰

Az érdeklődés homlokterébe került akcióról több sajtóorgánium is tudósított 1931. április végén: „A győri leventék 1930-ban országos mozgalmat indítottak, hogy tíz éves fennállásuk jubileumát méltóképpen ünnepelhessék. Ez alkalomból örökös lövészvándordíj alapítását határozták el, mely Pávai Mátyás Sándor, az Országos Testnevelési Tanács egykori társelnöke nevét viseli. A választás Schima Bandi Kárpáti őrség című domborművére esett. A díj alapítását az Országos Testnevelési tanács társelnöke is tudomásul vette.”⁶¹

⁵⁸ L 1931/5. 115–116.

⁵⁹ RFMRT HGy, ltsz. n. Egyelőre bizalmas „KT” Körlevél és kérdőív.

⁶⁰ SzJAI 1931. 4. „Magyarország leventeoktatói karának örökös lövészvándordíja”.

⁶¹ M 1931. ápr. 21. 11., GyH 1931. ápr. 22. 4., GyH 1931. ápr. 30. 4. „Leventeoktatók vándordíja”.

A „Kárpáti őrség (1914–15)” kiállítása

A Matolcsy-féle levejte-kezdeményezéssel párhuzamosan a Győri Képző- és Iparművészeti Társulat is felkarolta a Kárpáti őrség ügyét. Ez alkalommal a Győri Hírlap nyomdájában négy oldalas leírást nyomtattak a műről, magas példányszámban, kék és piros iniciálés színváltozatban. A szintén a Társulat által sokszorosított és szétküldött meghívót a művész „*Éjjél a Kárpátokban (1914-15)*”⁶² című, 1915-ben készült tusrajzának reprodukciója illusztrálta. Ezen a grafikán kies tájból emelkednek ki a hármas halommal jelképezett Kárpátok, tetejükön a kettős keresztel díszített magyar koronával. A hegy lábánál burjánzó gazból egy sapkás, kezét a fejéhez emelő orosz katona koponyája látszik ki.

A kiállításhoz nagy példányszámú fekete-fehér plakát is készült. (18. kép) A plakát két fekete tussal készített verziója fennmaradt a művész hagyatékában.⁶³ A grafika előterében fogai között kardot szorító kucsmás orosz katonakoponya, a kompozíció bal oldalán pedig a stilizált halommal jelzett Kárpátok megkoronázott bércei láthatók, melyek fölött gomolygó felhők és cikázó villámok láthatók.

A sajtóban, a kiállítást megelőzően, több ízben is megjelent a tárlat hirdetménye, kiemelt figyelmet biztosítva a fontos eseménynek. Ennek fekvő formátumú illusztrációján három, töviskoszorúval megkoronázott vérző koponyára lángoló, kettős keresztel lezárt korona nehezedik.⁶⁴ A győri vármegyeháza nagytermében megrendezett kiállítást, ahol kizárólag a Kárpáti őrség bemutatására nyílt alkalom, Skultéty Miklós alispán engedélyezte a művész személyes kérésére.⁶⁵

Egy nappal később, 1931. május 17-én a Dunántúli Hírlap bejelentette, hogy a Kárpáti őrség triptichon május 24. – június 2. között nyolc napon át lesz kiállítva a győri vármegyeháza dísztermében. A cikkíró téves információi szerint a megújult alkotást az országos levejteoktató kar örökös vándordíj céljából „megvásá-

18. kép

A Kárpáti őrség kiállításának plakátja a győri Vármegyeházán, 1931
(RFMTM HGy ltz. n.)

⁶² RFMTM HGy ltz. n. Schima A. Bandi: *Éjjél a Kárpátokban 1914-15*, papír, tus, 295x225 mm.

⁶³ RFMTM HGy ltz. n. Schima A. Bandi: *Kiállítási plakáttervek 1931.*, papír, tus, 660x628 mm.

⁶⁴ RFMTM HGy ltz. C.66.69.26. Schima A. Bandi: *1914/15 (1931.V.)*, papír, tus, 258x369 mm.

⁶⁵ RFMTM HGy ltz. n. Határozat Skultéty Miklós alispántól Schima A. Bandinak a Kárpáti őrség vármegyeházi kiállításának ügyében, 6624/1931. alp., 1931. máj. 16.

rolta”.⁶⁶ A tárlatra a vándordíj névadóját, Vitéz Pávai Mátyás Sándort, az Országos Testnevelési Tanács társelnökét is meghívta a művész, aki viszont egészségi okokra hivatkozva kimentette magát. A kiállítást Bedy Vince⁶⁷ kanonok, a szeminárium rektora, a Győri Képző- és Iparművészeti Társulat elnöke nyitotta meg ünnepélyes keretek között, pünkösd vasárnapján. Szintén ő ajánlotta a mű testületileg történő megtekintését a győri iskolák számára is.⁶⁸ A megnyitón Bedy Vince lelkes beszéde után Schima Bandi maga ismertette művét a közönség előtt. „Egyetemes magyar történelem ez a művészi munka, benne a nemzet tragédiája, nagysága, életerejé és élni akarása.” – írta az alkotásról a Győri Hírlap tudósítója.⁶⁹ „Nemcsak bámulatosan precíz technikai készsége, de gondolatainak költőisége és érzéseinek őszintesége is, Schima A. Bandi legértékesebb alkotásai közé emeli ezt a reprezentatív hatalmas munkát.” A Dunántúli Hírlap cikkírója arról is említést tett, hogy a győri iskolák növendékei tömegesen látogattak el a kiállításra.⁷⁰

Érdekes fordulat a tárgy történetében, hogy még tart a bemutatója a vármegyeházán, miközben május 27-én a Dunántúli Hírlap már bizonyos, a tárgy vásárlása körüli felmerült kétségekről tesz említést: „A mű az Országos Testnevelési Tanács céllövészeti vándordíja gyanánt lett felajánlva. – Nem tudjuk, de e körül komplikációk merültek fel. Nem hisszük, hogy a művészi munka adná erre az impulzust, talán más körülmények. Ajánljuk, vigyék el a művet Londonba, állítsák ki, több propagandát csinál a megcsonkított magyarságnak, mint ezer balkezes politikus.”⁷¹ És valóban, a levették biztosnak ígérkező vásárlása, akárcsak korábban Pozsony városáé, ezúttal is elmaradt. A tárgy levante vándordíjként való értékesítésének gondolatáról viszont tulajdonosa továbbra sem mondott le. Hat évvel később újra felelevenítette a témát egy levél formájában, melyben igyekezett magyarázatot találni terve 1931-es kudarcára is. Ennek az írásnak a tartalmát, a történetet időrendben tárgyalva, később ismertetem.

A művet a napi sajtóval párhuzamosan a Levente című újság is bemutatta májusi számában egy korábbi, 1915-ös állapotot rögzítő keret nélküli nagy fotóval.⁷² A következő számban bejelentették, hogy Győrben vándordíjbizottság alakult a Kárpáti Őrség megvásárlására. A költségek előteremtése céljából kéri a levante-oktatókat országszerte, hogy lehetőségeikhez mérten utaljanak összegeket az erre a célra nyitott bankszámlára. A vándordíjat már abban az évben ki szándékoztak írni. A kiadványban két kép is megjelent a megújult munkáról szemből és oldalnézetből.⁷³

1932 folyamán dr. Matolcsy László először a győri Ipartestülethez fordult a Kárpáti Őrség értékesítése ügyében, mire azt a választ kapta, hogy „az ügyben anyagi

⁶⁶ DH 1931. máj. 17. 6. „Schima Bandi Kárpáti Őrsége (1914-15)”.

⁶⁷ NEMES: Bedy Vince 16–17.

⁶⁸ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Bedy Vince a Győri Képzőművészeti és Iparművészeti Társulat elnökének levele egy meg nem nevezett iskolaigazgatóhoz, Győr, 1931. máj. 22.

⁶⁹ GyH 1931. máj. 27. 3. „Kárpáti Őrség” Schima Bandi nagy művészi munkája.

⁷⁰ DH 1931. máj. 31. 2. A „Kárpáti Őrség” kiállításán.

⁷¹ DH 1931. máj. 27. 5.

⁷² L 1931/V. 115.

⁷³ L 1931/V. 163.

érdekeltséget nem vállalhatunk, mert az ipartestület költségelőirányzati viszonyai a legszigorúbb takarékosagra kényszerítenek bennünket”.⁷⁴

Két hónappal később hasonlóan határozott elutasító válasz érkezett a győri Kereskedelmi- és Iparkamarától is: „A »Kárpáti Őrség« megvételére vonatkozó előterjesztésére sajnálattal értesítjük Tanár Urat, hogy a részvénytársaság megalakítására vonatkozó puhatolózásunk tagjainknál eredménytelen maradt, mert a kereskedők és iparosok ma már nincsenek abban a helyzetben, hogy kulturális célokra jelentősebb áldozatot hozhassanak. Kamaránk anyagi helyzete pedig teljesen kizárja, hogy nem szorosan vett kereskedelmi és ipari érdekkörbe tartozó célokat bármely szerény támogatásban is részesíthessünk”.⁷⁵

1932 folyamán a győri Kereskedelmi- és Iparkamara épületében kiállított alkotás értékesítésére felmerült egy *Kárpáti Őrség Társulajdonosainak Alkalmi Társasága* nevű kör alapítása is, melynek célja 1935. december 1-i határidővel a mű közös megvásárlása lett volna.⁷⁶ Ezeket a kísérleteket követően hozta meg a IV. Országos Kézműipari Kiállítás és aranykoszorús mesterversenyen kiállított Kárpáti Őrség Schima A. Bandi műlakatosmester számára a legfőbb szakmai elismerést, az aranykoszorús mesteri címet. (19. kép) A látogatók lenyűgözve szemlélték az alkotást és a legnagyobb elismerés hangján beszéltek róla.⁷⁷ Kenéz Béla kereskedelmi miniszter a legtöbb időt a kiállítás vándorkoszorúját elnyerő győri szekcióban töltötte, ahol több iparossal is találkozott. Schima A. Bandi munkáit többször is megnézte. A cikkíró szerint a művésznek „mindenki [ti. miniszterek és előkelőségek] gratulált”.⁷⁸

Egy másik vélemény szerint: „Nagy felkészültséggel vonult fel Győr város iparossága is. A legnagyobb feltűnést keltette egy ötvösmesternek gyönyörű kiállítása. Kisebb darabokon kívül „Kárpáti Őrség” címen egy olyan gyönyörű domborművű munka volt kiállítva, amely méltán megérdemli a legnagyobb elismerést”.⁷⁹

Általános volt az a nézet, hogy ez a jól sikerült kiállítás, melynek szervezésében és rendezésében Schima A. Bandi oroszlánrészt vállalt, a „győrieknek érleli meg a gyümölcsöt”.⁸⁰ És valóban, ezúttal a hivatalos elismerés sem maradhatott el, hiszen Győr város iparossága a tizenhat versengő város közül a korábbi, kétszeres győztes Debrecenről elnyerte a legjobbnak járó vándorkoszorút.

A Kárpáti Őrség a IV. Országos Kézműipari Kiállítás és aranykoszorús mesterverseny bezárása után (1932. szeptember 18.) a Városligeti Ipar- és Gépcsarnokból egyenesen a Hadimúzeumba került. Előző évben, 1931 márciusában, a munka elhelyezésére vonatkozóan az intézet igazgatója, vitéz Aggházy Kamill – az aktuális

⁷⁴ RFMTM HGy ltsz. n. Marschall Béla elnök levele Győr Szabad Királyi Város Ipartestülete nevében dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1932. márc. 2.

⁷⁵ RFMTM HGy ltsz. n. Morvay elnök levele a győri Kerületi Kereskedelmi és Iparkamara nevében dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1932. máj. 11.

⁷⁶ RFMTM HGy ltsz. n. A „Kárpáti Őrség Társulajdonosainak Alkalmi Társasága” fogalmazványa dr. Matolcsy László aláírásával, 1932.

⁷⁷ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/36. Az Ipartestületek Országos Központjának levele a Győri Ipartestülethez, 1933. jún. 27.

⁷⁸ GyH 1932. szept. 2. 1. Győri iparosok nagy feltűnést keltő megjelenése az országos kézműipari kiállításon.

⁷⁹ KL 1932. szept. 3. 1. „Országos Kézművesipari Kiállítás”.

⁸⁰ Uo.

19. kép

A Kárpáti Órség a IV. Országos Kézműipari Kiállításon és Mesterversenyen Budapesten, 1932.

(Archív, RFMTM)

politikai viszonyokra hivatkozva – még az alábbiak szerint vélekedett: „Továbbá nem tartom lehetségesnek azt, hogy a remekmű, mint levante vándordíj, az intézet világháborús gyűjteményében helyet foglalhasson. A levante ügyet meglehetősen figyelemmel kísérik, erről bővebben, azt hiszem, nem szükséges írnom.”⁸¹

Gömbös Gyula honvédelmi miniszter szorgalmazására⁸² a múzeum első igazgatója végül egy évvel később mégiscsak befogadta a levanteoktatói vándordíj feliratától megfosztott tárgyat az 1918 óta működő budapesti Hadimúzeum első világháborús részlegébe. Az alkotás hivatalos, jegyzékben történő rögzítése, ideiglenes letét formájában valósult meg 1932 októberében.⁸³ Ez az intézmény volt a Kárpáti Órség első otthona és egyben az utolsó ismert lelőhelye is, 1945-ben történt eltűnéséig.

Korábban dr. Matolcsy László kezdeményezésére voltak egyéb kísérletek is arra nézve, hogy a tárgy más intézménybe kerüljön, pl. „díszes, stílusos keretben a Magyar Nemzeti Múzeumba”⁸⁴

⁸¹ RFMTM HGy ltsz. n. Aggházy Kamil levele dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1931. márc. 9. 248. szám/Hadt.Muz. 1931.

⁸² Hetvenöt éves a Hadimúzeum 26–27.

⁸³ RFMTM HGy ltsz. n. Letéti-jegyzék. Magyar Királyi Hadimúzeum, 1932. okt. 18.

⁸⁴ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Matolcsy László által szétküldött nyomtatvány, 1930. ápr. 10.

A Hadimúzeumban való elhelyezést követően, 1935-ben Matolcsy az Országgyűlési Múzeum gyűjteményében igyekezett végleges helyet találni a műnek, de mindkét kísérlet meghiúsult. „Sima Endre[!] Kárpáti Őrség c. iparművészeti művére vonatkozólag értesítem Tanár Urat, hogy azt az Országgyűlési Múzeum részére a legnagyobb sajnálatomra nincs módomban elfogadni, mivel tárgyánál fogva kiesik a csupán csak parlamentarizmus emlékeit gyűjtő múzeumunk érdekköréből.”⁸⁵

1937-ben, Schima Bandi olaszországi tanulmányútja kapcsán, az olasz Frontharcos szövetség részére is próbálta a tárgyat ellenérték fejében „felajánlani” dr. Matolcsy László. A római magyar nagykövetség viszont a jelzett feltételek mellett nem vállalta a közvetítést.⁸⁶

A művész már a Kárpáti Őrség múzeumba kerülésekor kérte a Hadimúzeum vezetésétől a tárgy tűzkár és egyéb károk elleni biztosítását. Aggházy Kamil igazgatótól – akinek tudományos és szakmai hozzáértéséhez nem férhet kétség – viszont azt a választ kapta, hogy „...erre semmilyen anyagi fedezetünk nincs. Egyébként is, nem szokásos, hogy a múzeumok kiállított tárgyait biztosítsák”⁸⁷

A következő év márciusában a művész a múzeum igazgatójának szóvá teszi, hogy munkájának üvege végigrepedt, hátulján a pergamenlapokat pedig a terem nem megfelelő árnyékolása miatt káros fényhatások érik. Vitéz Aggházy Kamil diplomatikusan válaszolt az aggodalmaskodó művésznek: „Végül megnyugtatóra – írja levelében – csak azt [mondom], hogy úgy az én, mint közögeimnek a kötelességteljesítés határait meghaladó egyszerűsége sem engedné meg, hogy szép munkája itt tönkremenjen.”⁸⁸

1933-ban, a győri Ipartestület megkeresésére, az Ipartestületek Országos Központja állami megvásárlásra ajánlotta a művet Gömbös Gyula honvédelmi miniszternek,⁸⁹ aki a kor más magas rangú tisztségviselőihez hasonlóan az aranykoszorús mesterversenyen látta a Kárpáti Őrséget, illetve a művésszel is találkozott. 1932. december 11-én a Kárpáti Őrség elbírálására hattagú bizottság ment a Hadtörténeti Múzeumba, melynek elnöke az egykori győri iparszakiskolai főigazgató – akkor már iparoktatási főigazgató – Baranyitskai Nagy Győző⁹⁰ volt, valamint a Kereskedelmi Minisztérium néhány tisztviselője. A bizottság úgy vélekedett, hogy a tárgynak „nincs akkora szobrászművészeti értéke, hogy azt a Honvédelmi Miniszter Úr Őkegyelmessége megvásárolhatná, amint azt az első meglátásra kilátásba helyezte.”⁹¹

⁸⁵ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Hollós Bálint országgyűlési elnöki tanácsos levele dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1935. febr. 18.

⁸⁶ RFMTM HGy ltsz. n. Huszka sajtóelőadó levele dr. Matolcsy Lászlóhoz, Róma, 1937. jan. 3.

⁸⁷ RFMTM HGy ltsz. n. Vitéz Aggházy Kamil a Hadimúzeum igazgatójának levele Schima A. Bandihoz, 1932. okt. 13.

⁸⁸ RFMTM HGy ltsz. n. Vitéz Aggházy Kamil a Hadimúzeum igazgatójának levele Schima A. Bandihoz, 1933. ápr. 1.

⁸⁹ MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/36. Az Ipartestületek Országos Központjának 1682/1933 sz. levele a Győri Ipartestület elnökségéhez, 1933. jún. 27.

⁹⁰ Baranyitskai Nagy Győző a győri Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola egykori igazgatója (1912–1914 és 1918–1927), Schima A. Bandi egykori munkáltatója és ellenlábas, akivel nézeteltérések odáig fajultak, hogy 1927-ben, 20 év tanítás után, a művész nyugdíjazását kérte.

⁹¹ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Matolcsy László „ellenérvelése” a Kárpáti Őrség bíráló bizottságának véleményére, amit Schima A. Bandinak is elküldött, Győr, 1934. febr. 17.

Ezzel a véleménnyel a Kárpáti Őrség sorsa megpecsételődött és a vásárlás ügye hosszú időre háttérbe szorult. A művész későbbi, a vásárlást illető tudakozódásaira rendszeresen azt a választ kapta, hogy hiányzik hozzá a szükséges anyagi fedezet.

1936-ban Aggházy Kamil, a Hadimúzeum igazgatója, dr. Matolcsy László – a Kárpáti Őrség tulajdonosa – kérelmére beleegyezett a mű további múzeumi őrzésébe, de egyben fel is kérte, „hogyan ezen emlék másutt helyeztessék el, mert a múzeumunk megnyitása rövid idő kérdése és a végleges átrendezés folyamatban van”.⁹²

1937-ben végül a tárgyat mégiscsak beépítik az állandó kiállítás anyagába. Mint már korábban említettem, Matolcsy nem tett le a Kárpáti Őrség értékesítéséről és annak örökös vándordíjjá tételéről. 1937 januárjában levelet intézett az Országos Testnevelési Tanács társelnökéhez, melyben újra felvetette a témát. A korábbi, 1931-es kezdeményezésével kapcsolatban így fogalmazott: „Tervem nem sikerült, holott az összes leventeoktatóknak csak egy pengő hozzájárulását kértem. Ekkor 8.000 pengős kárt szenvedtem, mert a Kárpáti Őrséget meg kellett vennem. Ma sajátom. Szépségét mutatja, hogy boldogemlékű Gömbös Gyula honvédelmi miniszter úr meg akarta venni – sok emberi gyarlóság miatt ez sem sikerült –, s mikor nem sikerült, kieszközölte, hogy a mű a Hadimúzeumban helyeztessék el. Ma ennek egyik legértékesebb műkincse.” A kudarc oka, mint Matolcsy fogalmazott „igen egyszerű volt: postán küldött felhívásaim igen csekély százaléka került a vezető oktató-bajtársak kezébe, a legnagyobb része elkallódott az elnökségek, jegyzőségek és bizottságok asztalfiókjában. – Ezért lett kérésem kiáltó szó a pusztában”. Az idézett levélben még azt is megemlítette, hogy a tárgy, „minden valószínűség szerint az 1938. (év) nyaratól kezdve már megrendezés alá kerülő Országos Levente Sportversenyek egyik⁹³ örökös vándordíjául” szolgál majd. „Maga a vándordíj a Hadimúzeumban maradna, míg a nyerő egyesület megkapná a vándordíj miniatűr mását, íróasztali díszként, amelyet Schima Bandi iparművész kidolgozásában Gyuján Árpád gyöngyösi vezető oktató bajtársam vasöntődjében saját költségének megtérítése fejében, minden haszon felszámítása nélkül készítené el. Ebbe a keretbe kerülne a mű elülső és hátulsó részének fényképe. A vándordíj lemezeire pedig bevésnének a nyertes egyesület nevét.” Ehhez a tervéhez Matolcsy ezúttal csak az Országos Testnevelési Tanács elvi hozzájárulását kérte.⁹⁴

Egy hónappal később, 1937. február 20-án, dr. Matolcsy László arra kérte az Országos Testnevelési Tanácsot, hogy a művet megvásárolni szándékozó, már 1932-ben felmerült „Kárpáti Őrség Társulajdonosainak Társasága” szövetség létrehozásához az engedélyt megadja.⁹⁵

1943-ban, az utolsó évben, melyben a háború előtt a múzeum még „teljes intenzitással” működött,⁹⁶ a Hadtörténeti Múzeum leltárkönyvi bejegyzése szerint –

⁹² MNL GyMSMGyL XIV. 19. I/III/25. Vitéz Aggházy Kamil, a Hadimúzeum igazgatójának levele dr. Matolcsy Lászlóhoz, 1936. márc. 11.

⁹³ RFMTM HGy ltsz. n. Egy dr. Matolcsy László által, valószínűleg 1938-ban fogalmazott körlevél már „Levente Háromtusa Verseny” örökös vándordíjául igyekszik a tárgyat értékesíteni, l. Levente körlevél a Kárpáti Őrség ügyében.

⁹⁴ RFMTM HGy ltsz. n. Dr. Matolcsy László vezető főoktató levele az Országos Testnevelési Tanács Társelnökéhez, 1937. jan. 19.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ PONGÓ: Országos Hadtörténeti Múzeum 53.

Matolcsy László halálát követően a Kárpáti Őrség unokájára, legifjabb Matolcsy Andrásra szállt, aki 1956 óta az Egyesült Államokban él.⁹⁷ „Az 1943-ban megnyitott »orosz terem« teljes mértékben az antikommunista propagandát és a fasiszta hadigépezet reklámozását szolgálta»,⁹⁸ ami Schima A. Bandi alkotása számára átmeneti biztonságot jelentett. Az 1943-ban készült kiállítási ismertetőben a tárgy szűkszavú leírása a következő volt: „A XXVI. teremben van a »Kárpáti Őrség« elnevezésű, világháború idején készült iparművészeti remekmű, melynek mestere Schima Bandi győri iparművész és felesége.”⁹⁹

A következő évben, a háború eseményeinek ismeretében és a megváltozott politikai helyzet miatt a múzeum vezetősége kénytelen volt levonni a szükséges következtetéseket. „Már a rendszeres légibombázások megindulása előtt anyagvédelmi rendszabályokat fogantatosított. 1944 elején megkezdték az értékes anyagok összehúzómozgását, beleértve a kiállítás anyagát is, s 1944 nyarára már ládába rakva óvóhelyre – a múzeum pincéjébe – helyezték. A kevésbé értékes és duplumanyagból – a 36 terem helyett – 7 teremre terjedő kiállítást rendeztek.”¹⁰⁰

Ez utóbbi kategóriába került Schima A. Bandi „iparművészeti remeke” is, melynek állandó kiállításban való megtartására hat mázsás súlya érthető magyarázat lehet. Ilyen körülmények között a Kárpáti Őrség könnyen a szovjet csapatok által romhalmazzá lőtt budai várbeli, súlyosan megrongálódott épületben maradt részben vagy egészben, elpusztult tárgyak sorsára juthatott. „Rommá lett a múzeumépület is: az északi és a nyugat szárny déli vége szinte teljesen, de a megmaradt részek is használhatatlanná váltak, maguk alá temették mindazt, aminek evakuálására nem került sor.”¹⁰¹ – írta Hetés Tibor múzeumi krónikájában. „A múzeum épülete 1944. december és 1945. február között – tehát Budapest ostromának hónapjaiban – bombatalálatok, tüzési lövedékek és aknák romboló-pusztító hatására 80%-os kárt szenvedett: A külső főfalak 30%-a, a tetőszerkezet 75%-a pusztult el, egyetlen ép alak nem maradt. A kiállítási termek tárlóinak zöme, 723 darab megsemmisült.”¹⁰²

A művész utolsó, óvatos, tudakozó levele mintegy fél évvel ezután, 1945. augusztus 19-én kelt, amikor a múzeum néhány fős állománya és az „odarendelt munkaerők” éppen a romeltakarítással és a legszükségesebb helyreállításokkal voltak elfoglalva.¹⁰³ „Mély tisztelettel bátorkodom kérdezni: szép fővárosunk fájdalmas ostroma alatt szenvedett-e sokat a gyönyörűséges hadimúzeumunk? Megmaradt-e a 35-számú [!] II emeleti teremben elhelyezett és „Kárpáti Őrség” című első világháborús munkám? – Sajnos betegségem nem engedi meg, hogy a mostani bizonytalan utazással személyesen győződjek meg róla. A m. t. Vezetőség szíves válasza hálára kötelezne és vagyok Őszinte tisztelettel: Schima Bandi.”¹⁰⁴

⁹⁷ MATOLCSY: Matolcsy „család” 112.

⁹⁸ Magyar Királyi Hadimúzeum 13.

⁹⁹ I. m. 15.

¹⁰⁰ PONGÓ: Országos Hadtörténeti Múzeum 53.

¹⁰¹ HETÉS: Hadtörténeti Múzeum 5.

¹⁰² I. m. 7.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ RFMTM HGY ltsz. n. Schima A. Bandi levélfogalmazványa a Hadtörténeti Múzeum igazgatójához, Erdélyi Gyula ezredeshez, 1945. aug. 19.

A tudakozódó levélre 21 nappal később kelt a válasz: „F. hó 19.-én kelt lapjára értesítem, hogy a Magyar Hadimúzeum épülete Budapest ostroma alatt több belővést és bombatalálatot kapott. Az Iparművész Ur által készített „Kárpáti Őrség” üvegei betörték, a tárgy egyébként továbbra is kiállítható.” – írta dr. Erdélyi Gyula ezredes, egyetemi tanár, Aggházy Kamill nyugalmazott igazgató helyére kinevezett új múzeumigazgató.

Ez a legutolsó hivatalos értesülésünk a műről, ami után legfőképpen csak feltetelezésekre bocsátkozhatunk további sorsával kapcsolatban.

A múzeumi veszteségek felmérésében az előljáró szerveknek készített korabeli tájékoztató jelentések, a főváros számára összegyűjtött műemléki és műtárgyi veszteséglisták, valamint az egyes darabokat érintő kimutatások szolgálhatnak hozzávetőleges eligazítással. Viszont 1944. december–1945. január-február között – tehát Budapest ostromának idején keletkezett – a fővárosnak összeállított veszteséglistán a „Kárpáti Őrség fafaragásos emlékmű”-ről Erdélyi Gyula múzeumigazgató azt írja, hogy 85%-ban megsemmisült,¹⁰⁵ ami ellentmond annak a már idézett levélnek, melyben a művészt 1945 augusztusában – tehát fél évvel később – műve kiállítható állapotáról értesítik.

Mindenesetre ennek az információnak a birtokában a művész élete végéig úgy gondolta, hogy alkotását a Hadtörténeti Múzeumban őrzik. 1958 szeptemberében, pár hónappal halála előtt írta Kup Gyulának, soproni orvos barátjának, hogy nem ismeri a tárgy sorsát,¹⁰⁶ illetve egy hónappal később kérte Budapesten élő családtagjait, hogy nézzék meg a helyszínen a tárgyat. „Aggódom a munkáért, mert rossz hírt halottam ezelőtt hónapokkal felőle”¹⁰⁷ – fogalmazta meg balsejtelmeit Schima Bandi.

A tárgy bombatalálat általi megsemmisülését valószínűsíti az a családi levelezésből előkerült levélrészlet is, ami az egykori tulajdonos Matolcsy család jóvoltából csak nemrégén vált számunkra ismertté:¹⁰⁸ „...a háború után érdeklődött¹⁰⁹ a Várba[!].¹¹⁰ Azt mondták telibe találta egy bomba [ti. a Kárpáti Őrséget] és megsemmisült.”¹¹¹

Amennyiben igaz a veszteséglista jelentése és az ezzel összecsengő, imént idézett levél információja, mi szerint a tárgy valóban jórészt megsemmisült, még azaz is számolhatunk, hogy kisebb-nagyobb töredékei a romokat előszeretettel fosztogató civilek buzgó ténykedése során „tűntek el”, illetve lappanghatnak azóta is ismeretlen helyen.

¹⁰⁵ SAMU: Hadtörténeti Múzeum 55.

¹⁰⁶ MNL GyMSMGyL XIV. 19. IV/VII/46–47. Schima A. Bandi levélfogalmazványa Dr. Kup Gyulához, 1958. szept. 7.

¹⁰⁷ MNL GyMSMGyL XIV/19/IV/VII/55–58. Schima A. Bandi levélfogalmazvány „Drága Testvéreim!” megszólítással, 1958. okt. 1.

¹⁰⁸ Köszönet a levél szíves rendelkezésünkre bocsátásáért dr. Matolcsy Mátyásnak.

¹⁰⁹ A címzett legifjabb Matolcsy László édesapjára, ifj. Matolcsy Lászlóra történik a hivatkozás.

¹¹⁰ A Hadtörténeti Múzeum Budai Várban levő épületéről van szó.

¹¹¹ Feltehetően Matolcsy Mariann (1937–2011) levele a legifjabb Matolcsy Lászlóhoz. Én., Mgt.

FORRÁSOK

MNL GyMSMGyL = Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára XIV. 19. Schima A. Bandi iparművész iratai I–VI. doboz.

RFMTM = Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum

HGy = Helytörténeti Gyűjteménye Schima A. Bandi iparművész hagyatéka

SZAKIRODALOM

DH = Dunántúli Hírlap

GyH = Győri Hírlap

HETÉS: Hadtörténeti Múzeum = HETÉS TIBOR: A Hadtörténeti Múzeum története. II. A Hadtörténeti Múzeum negyedszázada a felszabadulás után. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. (1987) 5–57.

Hetvenöt éves a Hadimúzeum = Hetvenöt éves a Hadimúzeum és Levéltár. Szerk. ZARNÓCZKI ATTILA. Hadtörténeti Múzeum, Budapest. 1993.

KL = Kisiparosok Lapja

L = Levente

M = Magyarország

Magyar Királyi Hadimúzeum = Magyar Királyi Hadimúzeum ismertetése. 6. bővített kiadás. Budapest, 1943.

NyH = Nyugatmagyarországi Híradó

MATOLCSY: Matolcsy „család” = MATOLCSY MÁTYÁS: A Matolcsy „család” gyökerei. 7. bővített, átdolgozott kiadás. Budapest, 1917.

NEMES: Bedy Vince = NEMES GÁBOR: Bedy Vince (1866–1938) élete és munkássága. In: Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára. Szerk. ARATÓ GYÖRGY – NEMES GÁBOR – VAJK ÁDÁM. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, tanulmányok 25.) Győr 2016. 11–43.

PONGÓ: Országos Hadtörténeti Múzeum = PONGÓ JÁNOS: Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. I. A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1971/1. 7–71.

ROMSICS: Magyarország = Magyarország az első világháborúban. Szerk. ROMSICS IGNÁC. Budapest, 2010.

SAMU: Hadtörténeti Múzeum = SAMU BOTOND GERGŐ: A Magyar Hadtörténeti Múzeum tárgyanyagának sorsa a II. világháború végén. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 10. (2008) 45–90.

SzJAI = Szebb jövőt! – Adjon Isten!

V = Világ

HISTORICAL EXISTENCE – ARTISTIC CONSCIOUSNESS, OR THE EXTRAORDINARY HISTORY
OF THE “KÁRPÁTI ÓRSÉG” [“CARPATHIAN WARD”] (1914–15)

The monumental work of applied art commemorating the battles between the Russian and Hungarian armies in the Carpathian Mountains is “an artistic apotheosis of the bravery of the Hungarian Army and the protective shield of the country: the Carpathian Mountains”. For this extraordinary work its creator, the artist Bandi Schima A. received the honorary title of the “Master of the Golden Wreath” at the Fourth Budapest National Craftsmanship Exhibition in 1932.

A lot of archival documents and photos made it possible to reconstruct this war monument of singular quality and concept and to monitor its stormy history and “mysterious disappearance” during the Second World War. The venues of the research were the Local Historical Collection of the Rómer Flóris Museum in Győr, which keeps the artist’s legacy, the Military History Museum in Budapest and the Archives of Győr City. Based on the archive photos having been taken by Bandi Schima A. and the archival sources it was possible to reconstruct a surprisingly detailed picture of this outstanding but lost piece of the First World War applied art of Hungary.

Emese Pápai

Szalai Zsolt

ÉLETÚT ÉS ÉLETMÓD – MITHAY ANTAL FÉNYKÉPEI

Mithay Antal fotói a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum helytörténeti fényképgyűjteményének egyik jelentős alapját képezik. A tanulmány Mithay Antal Győrben őrzött fotóanyagát mutatja be, amelynek különös értéke, hogy készítője minden esetben rövid, de egzakt jegyzetekkel látta el alkotásait. Ezen adatok alapján helyeződnek a fotográfus munkái életrajzi, illetve mikrotörténeti kontextusba. A fotók tanúsága szerint nemcsak Mithay életének körülményei, hanem a két világháború közötti Győr eseményei, társadalmi, kulturális és sportélete is feltárul, miközben láthatóvá válik a város infrastrukturális fejlődése is.

A győri fotótörténet alapos feldolgozása még várat magára, jöllehet az utóbbi években több különleges fotóanyag került publikálásra. A közelmúlt nagy felfedezése, hogy Mayrhofer József győri kanonok volt Győr első fényképésze, hiszen korábban Skopál József talbotípiáit tartották a legkorábbi győri fényképeknek.¹ Újabban került feldolgozásra Schima A. Bandi fotóhagyatéka is, amely a művész életútjának és munkásságának páratlanul gazdag gyűjteménye. Schima századfordulótól az ötvenes évek végéig készített mintegy 6000 felvétele a huszadik század fotókészítési eljárásairól is képet ad.²

Mithay nem tartozik a neves győri fényképészek közé, a köztudatban Skopall József, Raab Lajos, Glück József vagy éppen Dobos Vilmos neve sokkal közismertebb. A Nagy István által írt győri fotótörténet egy mondatban ugyan megemlíti a nevét a nem hivatásos fotósok között, kiemelve, hogy a városról sok képet készített, de részletesen nem tárgyalja.³ Kincses Károly könyve az autochrom fotográfiát készítő fényképészek közé sorolja.⁴ Az 1913-ból származó, az első magyarországi színes felvételek között számon tartott képeket a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Tanulmánytárának Fényképgyűjteménye őrzi.⁵ A Győrbe költözése előtt, Pozsonyban és Nagyszebenben, illetve a környékén készített 55 darab 9x12 cm-es lemezen tájképek, életmódot bemutató felvételek láthatók. „Fényképek őrizték meg a lombkoronás nyári, a színpompás őszi és a hófödte téli erdőket és a folyóparton ruhát mosó asszonyokat. Sikeres a virágkoronában pompázó fák, virágcsendéletek vagy az alkonyodó égbolt vörösben úszó fellegeinek megörökítése is.”⁶ Mithay Antal eddig alig ismert felvételei a leggazdagabban és legelevenebben mutatják be a két világháború közötti győri közéletet, a politikai, egyházi, kulturális, oktatási és sporteseményeket. Dokumentálta a városban végbemenő fejlesztéseket, miközben természetfotóin a város még nem iparosított környezetét is megörökítette. A digitalizáció előtti korban készült, a „fotográfia esszenciáját”⁷ megjelenítő utcai

¹ PERGER–ARATÓ–CSILLAG–NEMES: Mayrhofer József.

² SZALAI: Schima fotóhagyatéka 39–41.

³ NAGY: Győri fotográfia 84.

⁴ KINCSES: Hogyan ne.

⁵ KOVÁCS: Mióta látunk a fotópapíron színeket?

⁶ Uo.

⁷ HIRSCH–SPITZER: Utcái fotók 23.

fotó egyfelől bizonyítja, hogy a lefényképezett dolog ott volt, létezett, tehát történeti hitelessége megkérdőjelezhetetlen, másfelől a kulturális emlékezetet is mozgásba hozza. A fotó a rajtuk szereplő emberek, terek, épületek által az identitások különböző rétegeinek aktivizálására képes, így „a nézőből az emlékezet, illetve az utóemlékezet munkáját kényszeríti ki”⁸ Roland Barthes szerint a fotó nem csak a felvétel pillanatát tükrözi vissza, hanem a történetiséget megképző változást is.⁹ Az odafordulás a fotókhoz felfedhet (de persze el is rejthet) egy történetet, hiszen a kép pusztán az ábrázoltak realitását igazolja, a jelentés a néző konstrukciója. A fénykép nem csak egy hely, egy épület akkori és mostani állapotának különbségét mutatja meg, hanem a szemlélő számára lehetővé teszi a múlthoz való viszonyulást, az azóta eltelt idő, a távolság megértését, a történetiség megélését. (1. kép)

1. kép

Mithay Antal portréfotója, 1930. április 13.
(Zselatinos ezüst előhívópapír: RFMTM HGy
F.2018.1.12.45.)

A fényképek azonosítása

A Rómer Múzeum fotógyűjteményében fekete-fehér zselatinos üvegnegatívok és üvegpozitívok mellett több száz, tizennégy albumba ragasztott kisméretű papírpozitív található Mithaytól. Az üvegnegatívok érdekessége, hogy a fénykép témáját, a készítés pontos időpontját, az exponálás időtartamát, a lemez típusát és az időjárási körülményeket is dokumentálta. Ez nem csupán a pontos beazonosítást teszi lehetővé, hanem fotótörténetileg is fontos adalékokkal szolgál.

A tizennégy fűzött fényképalbum 2015-ben került elő a Helytörténeti gyűjtemény raktárából, amelyeket római számokkal, illetve pontos dátumokkal címkézett fel a fotós, a képek alatt pedig kézzel írt témamegjelölés olvasható. Az albumok II-től XV-ig számozottak, az I-es kötet azonban elveszett. A kutatás során kiderült, hogy ezen nagyszabású és értékes, ám feldolgozatlan fotóanyag készítője is Mithay Antal. Nem nyilvántartott dokumentumként őrizte a múzeum, mivel készítőjük neve nem szerepel rajtuk. A fotós azonosítása azért is volt nehéz, mert bár képaláírásokkal látta el azokat, önmagát sehol nem nevezte meg. Feleségét, Nellyt, illetve fiát, „Sanyi”-t azonban annál többször. Feltűnt, hogy több fényképet is készített a győri reáliskoláról (ez a mai Révai Gimnázium), sőt annak

⁸ Uo.

⁹ BARTHES: Világoskamra 90.

osztálytermeiből, tanári szobájából is, így valószínűsítettem, hogy egy ottani oktatóról lehet szó. Ezt a feltevést erősítette továbbá az a motívum, hogy néhány képen más oktatókat is megnevezett. Az évszámok alapján előkeresett reáliskolai értesítőkből megemlítik, hogy Heppner Antal Nagyszébenből érkezett az intézménybe. A Révai Miklós Gimnázium 200 éves fennállásának ünnepén kiadott jubileumi emlékkönyvben szerepel, miszerint Heppner Mithayra változtatta a nevét.¹⁰ Ezt megerősítette a Győri Életrajzi Lexikon szócikke is. Ezek után összevetettem a fotókat a többi, korábban már digitalizált, Mithay által készített üveg-negatívval, és miután sok egyezést találtam, egyértelművé vált, hogy Mithay Antal albumairól van szó. Korábban azért sem sikerülhetett azonosítani az albumok készítőjét, mert az üvegnegatívokról digitalizálásukig nem készültek pozitív másolatok. A teljes anyag egy fotótörténeti és helytörténeti szempontból is jelentős személy valószínűleg magáncélra készített gyűjteményeként definiálható. A tanár és fényképész életének eseményei és helyszínei azonban a biográfiai adatok kiegészítésén túl mikrotörténelmi és várostörténeti kontextusba helyeződnek. Mithay Győrbe kerülése az első világháború által elindított mobilitás mintázataiba illeszkedik, tanárként és magánemberként tett sok utazása révén társadalmi pozícióhoz és életmódhoz kapcsolódó kulturális terek hálózata rajzolódik ki, de fotói alapján a 20-as, 30-as évekbeli Győr ipari fejlődése, politikai, egyházi és oktatási miliője is vizsgálható.

Az albumokban lévő 1678 pozitív fénykép 1911. június 30-tól 1932. július 23-ig dokumentálja Mithay Antal életének eseményeit, ezeken kívül még 26 darab papírképet őriz tőle a múzeum. A legtöbb kis méretű, zselatinos előhívópapírra készített 4,5x6 cm-es pozitív, de vannak köztük 8,5x11,5 cm-es papírképek is. Általában közepes állapotúak, némelyiknél elszíneződések, foltok figyelhetők meg.

A pozitívok mellett 644 fekete-fehér negatívot őriz a gyűjtemény. Az eredeti, savmentes borítékokon Mithay kézírásával olvasható a készítés pontos időpontja, az exponálási idő, a lemez típusa (jellemzően Agfa), az időjárási körülmények és a helyszín megjelölése, az esetlegesen használt szűrő megnevezése.

Több — leginkább a győri helyszíneket megőrkítő — fotó negatívja és pozitívja is a múzeum gyűjteményében található. A negatívok között még 1938-ban készült fényképeket is találunk, de nincs róla tudomásunk, hogy ezt követően fotózott volna. Az albumokban és a negatívok között is előfordul néhány rossz beállítással készült, rontott fotó, amelyek bár esztétikai élvezetet nem nyújtanak, rögzített tárgyuk ténszerűségét azonban mégis megőrizték, így képesek információval szolgálni.

Az összesen 2348 fénykép több mint harmada készült Győrött vagy közvetlen környékén, de emellett még az iskolai kirándulások, cserkész táborok alkalmával készült felvételek is – a rajtuk szereplők révén – kapcsolódnak a városhoz. A tematikailag sokszínű gyűjteményben a tájképek mellett sok esemény-, illetve műemlék- és műtárgyfotót, köztük templomokról, festményekről készült reprodukciókat találunk.

A tanulmány Mithay Antal életútját a korábban ismert tényeknek a fényképek (és a kapcsolódó források, dokumentumok) által nyert információkkal való kiegészítésével mutatja be, miközben – amennyire lehetséges – kitágítja azt a kontextust, amelyben a fényképek vizsgálhatók: így a mikrotörténelmi és várostörténeti kuta-

¹⁰ FEDERMAYER: Jubileumi évkönyv 130.

tás számára is fel kívánja hívni a figyelmet Mithay Antal fotográfiáira. A fotó és az írott források egymást kiegészítő és magyarázó mediális párbeszéde nem csak a győri fotótörténet, hanem egyéb kutatások alapját is képezhetik.

Mithay Antal életútja mint a fotográfiai rekonstrukció alapja

Mithay Antal 1889. január 12-én Heppner Antal Gyula (Antonius Ernestus) néven¹¹ született Pozsonyban, Heppner Sándor és Mithay Katalin gyermekeként, katolikus családban.¹² Apja pozsonyi főtanító,¹³ a Simor János püspök védnöksége alatt működő Szent Márton Egyházi Zeneegylet tagja volt. Neve megtalálható a zeneegylet magyar és német nyelvű értesítőjében.¹⁴ Nagyapja, Johannes Mithay valószínűleg hajós(kapitány) volt, legalábbis erre lehet következtetni a dévényi temetőben található sírjáról készült fényképről, amin — bár a szó végét a lombok eltakarják — a „Schiffm(eister)” vagy a Schiffm(ann)” kifejezés olvasható. Ez magyarázattal szolgálna arra is, miért érdeklődött annyira Mithay a hajók, vízi járművek, szinte minden vízhez kötődő tevékenység iránt, amely a fényképekről élénk tárul.

Szülővárosában végzett elemi és középiskolai tanulmányai után 1906 és 1910 között Budapesten a Királyi Magyar Tudományegyetemen tanult. 1910-ben szerzett tanári diplomát görög, latin és német nyelvből, illetve ugyanebben az évben doktori címet is. Disszertációja A pozsonyi német színpesztörténete a XVIII. században címmel 1910-ben nyomtatásban is megjelent.¹⁵ Előbb Pozsonyban, majd a nagyszombati főreáliskolában tanított. Nagyszombaton házasságot kötött Tiszovszky Kornélia Annával. Itt született 1916. április 5-én gyermekük, Mithay Sándor, a későbbi győri, majd pápai múzeumigazgató, régész és tanár. Ebben az évben a háború elől menekülve, egy ideig Piliscsabán tartózkodtak, majd miniszteri rendelettel elhelyezték őket, így költöztek Győrbe. Felesége családja is velük tartott, így apósa, Tiszovszky Dániel is, aki az iglói állami tanítóképző elvégzése után¹⁶ előbb büdkösi, később nagyszombati elemi állami iskolai tanító, majd igazgató, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) büdkösi fiókkörének jegyzője,¹⁷ illetve a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa által 1902-ben alapított nagyszombati Népkönyvtár könyvtárnoka is volt. Áttelepülése után előbb a győri evangélikus iskolában, majd a révfalui elemi iskolában tanított. A Gusztáv Adolf Otthon¹⁸ első lakójaként 1933-ban halt meg. Halálakor az evangélikus iskola tanára, Benedek Vince írt pedagógiai képességeit és hitbéli elkötelezettségét dicsérő nekrológot a Harangszó című lapba.¹⁹

¹¹ Nevét 1941-ben változtatta Mithayra. „Névváltoztatás. Heppner Antal dr. áll. gimn. igazgató a m. kir. belügyminiszter engedélyével családi nevét >Mithay< névre változtatta.” GYNL 1941. márc. 9. 6.

¹² SchSB 1592–1935.

¹³ A főtanítói megszólítás egy levelezőlap címzésén a Pápai Múzeum gyűjteményében. Ltsz: F. 94.25.23.

¹⁴ Pozsonyi Zene Egylet 12.

¹⁵ HEPPNER: Pozsonyi német színpesztörténet.

¹⁶ TEEJ 1881. 40.

¹⁷ KRÁNICs –SZABÓ: Szombati megyei EMKE.

¹⁸ A Gusztáv Adolf Otthont az Evangélikus Szeretetház új szárnyában létesítették 1933-ban. PÁLMAI: A Szeretetház története 29.

¹⁹ BENEDEK: Légy hű 192–193.

Mithay 1919. szeptember 4-étől a Győri Magyar Királyi Állami Főreáliskola magyar-, latin- és némettanára lett. Az értesítők szerint 1919. október 17-étől tanít az iskolában. Az 1921–22-es értesítőben még mint a Nagyszebeni Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanárát tüntetik fel.²⁰ Áthelyezését valószínűleg ideiglenesnek tekinthették, nem gondolva a trianoni országrészek végleges elcsatolására. Eleinte az ifjúsági könyvtárat, majd 1931-től a tanári könyvtárat vezette. Győri működésének elején a Segítőegyesület²¹ pénztárosa, a füzetek és írószerek kezelője, majd 1936–41 között igazgatóhelyettesi pozíciót töltött be. 1938. december 31-én kelt kormányzói rendelettel címzetes igazgatói kinevezést kapott. 1940. január 11-től február 21-ig helyettesítette Simon Miklós igazgatót annak betegsége alatt. 1942-ben egy katonai szolgálatra bevonult tanár helyett német nyelvet tanított a textil és fém ipari iskolában is. 1946. október 1-jén vonult nyugdíjba. 1972. szeptember 6-án hunyt el Győrött.

A helyi társadalomban betöltött pozíciójához kapcsolódóan vállalt szerepet több szervezetben is: az Országos Középiskolai Tanárok Egyesülete tagja (egy időben igazgatósági tagja, a győri kerületi körének elnöke), a Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetsége, a Philologiai Társaság, Keresztény Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége (KANSZ) tagja,²² az Actio Catholica győr-gyárvárosi egyházközsége kulturális szakosztályának elnöke, a Dunántúli Bélyeggyűjtők Egyesülete alelnöke, a Nemzeti Egység Párt Győr szabad királyi városi szervezete elnöki tanácsának tagja volt.²³

Mithay fényképei mint (auto)biográfiai és történeti dokumentumok

Mithay Antal életének képeit a II. album keltezése szerint 1911. június 30-tól ismerjük. Az életrajza szerint ekkor már doktorátust szerzett a Budapesti Tudományegyetemen, és Pozsonyban kapott állást. Mintha csak a hazatérést akarná dokumentálni: az első képen Visegrád látható Nagymaros felől, amit a képaláírás szerint a gyorsvonaton ülve készített.

A Dévényben és környékén készült felvételeken nevezetességek, látnivalók, természeti képződmények tűnnek fel, amelyek a fiatal bölcsész történeti-kulturális érdeklődését éppen úgy tükrözik, mint a természetjárás, a vizek iránti vonzódását. A műemlék-fotók között különleges az ún. Árpád-oszlopról, a később felrobbantott dévényi millenniumi emlékműről²⁴ készült felvétel, amelyet ekkor még épen (majd az-

²⁰ Értesítő 1921/22. 2.

²¹ A Segítőegyesület a nehéz anyagi helyzetben lévő tanulókat támogatta ingyenes, vagy kedvezményes árú tankönyvekkel, írószerekkel. Emellett saját könyvtárral rendelkezett, működését többek között szülői hozzájárulásokból, rendezvények bevételeiből, hadikötvény kamatokból finanszírozta. Értesítő 1922/1923. 86.

²² Értesítő 1926/1927. 47.

²³ Értesítő 1933/1934. 30.

²⁴ A 21 méter magas dévényi emlékmű Berczik Gyula tervei alapján épült 1896-ban, egyike volt a honfoglalás ezer éves ünnepére emelet hét millenniumi emlékműnek. Az oszlopfőn Jankovics Gyula szobrászművész alkotása, egy nyugat felé forduló, honfoglaló vitéz szobra állt, amely jobbáiban leeresztett kardot, bal kezében országcímerrel díszített pajzsot tartott. KÖVÁRY: A millennium 151–155. Az emlékművet 1921. január 12-én felrobbantották, POPÉLY: Felvidék 1918–1928. 204–205.

2. kép

Dévényi házuk udvara, 1914

(Zselatinos ezüst előhívópapír, 9x12cm. RFMTM HGy F. 2018.1.2.37.)

tán romosan) is megörökített. A földrajzi neveket zömmel még németül használja, de a képaláírások egyébként magyar nyelvűek. Ez figyelhető meg a dévényi apácatorony (a kép címe *Reitweg a Nannenturmmal*), illetve az alatta, a Dunában levő szikla, az Asszonykő fotója alá írt szövegből (*Weiberstein*). Természetfotókat, kirándulás közben készített eseményfotókat is találunk (Kilátás a Kogli-hegyről vagy a Kasmacher-sziget, schlosshoffi kastély, a hainburgi bécsi kapu), amelyek a környék alapos bemutatása mellett a lokális identitást meghatározó helyek enumerációjaként is szemléltethetők.

A Dévényben készült képek között megtaláljuk a család házáról, annak udvaráról, kertjéről készült képeket (2. kép), több más, az akkori tulajdonos vagy más névvel megjelölt épülettel együtt. A Duna-parton állt a különleges homlokzatú Mária-villa, vagy az akkor „Skalak-ék” által lakott, ma is látható, kívülről vadásztrófeákkal, illetve a homlokzatba épített órával díszített háza.

Lefotózott egy az Asszonykő mögött elhaladó Hildegardé lapátkerekas gőzöst is, amely postahajóként közlekedett Pozsony és Budapest között, de vízimalmok, a dévényi kőbánya, a hajóállomás korabeli épülete, és a millenniumra a Felső-Duna Szabályozás Állami és Vállalati végrehajtói által emelt emlékmű felvételei is szerepelnek az albumban.

Több utcaképen is megörökíti a korabeli pozsonyi városképet, lefényképezi a nevezetesebb épületeket, a főteret, a városházát, a színházat, a pozsonyi főreál-

3. kép

Hadihajók a Dunán Pozsonynál, 1912

(Zselatinos ezüst előhívópapír, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.4.20.)

gimnázium épületét és annak régi és új templomát, a Kereskedelmi és Iparkamara épületét, a Ferences templomot, a zsinagógát, az evangélikus líceumot, illetve az internátust, a vásárcsarnokot, a betegsegélyező pénztárat és a fémipari szakiskola épületét is.²⁵ Ezek a képek annak tükrében is fontosak, hogy Pozsonyba elcsatlósását követően is többször visszatért, és látogatásai alkalmával a változásokat (a megmaradt és eltűnő épületeket) igyekezett dokumentálni. (3. kép)

1912-ben nyeri el a Nagyszebeni Állami Főreál-gimnázium tanári állását. Az átköltözést a III. album pozsonyi, majd nagyszebeni helyszíneken készült fotói jelzik. Néhány fényképen tanárkollégáival együtt tűnik fel. Közülük egyértelműen csak Mixich Lajos²⁶ és Sinczky Géza²⁷ azonosítható. Puskás Lajos, egy korabeli

²⁵ Érdekesség, hogy Schima A. Bandi iparművész, aranykoszorús mester éppen ekkor tanít az iskolában. Útjaik néhány évtized múltán, az 1950-es évek elején Győrben találkoznak újra, olyannyira, hogy Mithay Antal fiához, Sándorhoz fordul majd a művész, hogy támogatást kérjen munkáinak a győri múzeumban való elhelyezése és *Mikrokozmosz* című monumentális művészi beszámolójának elkészítéséhez. Dr. Mithay Sándort 1956-ban menesztik igazgatói állásából, így Schima A. Bandi hagyatéka már utódja, Uzsoki András igazgatósága idején került a Xántus János Múzeum gyűjteményébe.

²⁶ Mixich Lajos (1883–1941 u.) irodalomtörténészként Földi János költeményeit rendezte sajtó alá, és 1918–1941-ig a budapesti Petőfi Sándor Gimnázium magyar- és latintanára volt.

²⁷ Sinczky Géza 1872-ben született Kolozsváron, majd a nagyszebeni reáliskola latintanára volt. Tanulmányút Rómába címmel 1902-ben jelent meg úti beszámolója. SZINNYEI: Magyar írók XII. 1138.

nagyszebeni diák később közreadott naplójában többször is megemlékezik hajdani osztályfőnökéről, Sinczy Gézáról, valamint az iskola és Nagyszeben világháború alatti életéről.²⁸

A korai fotók helyszínei alapján az életmódra vonatkozóan is érdekes megállapításokat tehetünk. A dévényi, pozsonyi és nagyszebeni (Reisper Gasse 31.)²⁹ ottthoni felvételei jómódú polgári életmódot sejtetnek. Az enteriőrökön a század eleji polgárság körében igen elterjedt ún. ónémet bútorok, zongora, szobor, cserép-kályha, a falakon a szülők portréi és más fényképek láthatók. Az akkoriban döntően németajkú szászok által lakott városban az Erlenpark³⁰ szolgáltatja az egyik kedvelt témáját. Utcákon, tereken készült képein az épületek, cégek mellett, a mára teljesen eltűnt nagyszebeni szász kultúra nyomai is gyakran fellelhetők.

A világháború Mithay képein szinte egyáltalán nem jelenik meg. Először az 1915. augusztus 1-i nagyszebeni vashonvéd-szobor³¹ avatásáról készült fotók jelzik a háborús állapotokat. Az alkotás ugyan nem látszik, de annál talán érdekesebb a főtéren összegyűlt, éppen a leleplezést váró embertömegről – feltehetően egy arra alkalmas emeleti ablakból – készített panorámakép. (4. kép)

Nagyszeben az 1916-os román betörés során hadicselekmények helyszínévé vált. A város előtt megálló románok 1916 augusztusában kis időre beássák magukat, majd szeptember 22-én megkezdődött a nagyszebeni csata. Ennek eredményeként a központi hatalmak csapatai visszaverték a román hadsereget.³² Mithayék ekkor még Nagyszebenben voltak, fiuk, Sándor április 3-i születését követően valószínűleg nem menekültek el, noha hatalmas menekülthullám indult Magyarország belseje felé. Puskás Lajos naplója szerint főleg a magyarok távoztak, a szászok és a románok nem. A várost mindkét fél meg akarta kímélni, így komoly harci cselekményre ott nem került sor. A front elvonulásával pedig többen visszatértek, és novemberben a tanév is elindulhatott a reáliskolában.³³ A VIII. album 1917. január 16. és 1925. április 13. közötti fotóin nagyszebeni és más erdélyi helyszíneket is látunk. Mithay Nagyszeben egyik negyedében, a Dumbrava erdő szélén lévő Goldtalanban egy román fedezékállást is lefotózott, tudósít a hadikórház elköltöztetéséről is, ugyanakkor felvételt készített feleségéről is, amint egy-két éves fiát tolja a babakocsiban a szebeni nagy piactéren. A képaláírásokból az is kiderül, hogy 1917 októberére a család tifuszfertőzéssel is átesik. Az album további képein már budapesti, piliscsabai és győri helyszínek is vannak, de nem teljesen időrendben, így nem tudunk pontos képet kapni a Nagyszebenből való elutazásuk és Győrbe érkezésük közötti időről.

Mithay 1919. október 17-étől tanított a győri reáliskolában. Abban az évben Besztercebányáról, Fiuméből, Hajmáskérrel, Karánsebesről, a Nagyszalontai Fő-

²⁸ PUSKÁS: Nagyszebeni hétköznapiak.

²⁹ Nagyszeben belvárosának egyik reprezentatív főútja, ma strada Avram Iancu a neve. Mithayék háza még áll, szemben az egykori orsolyita templommal. A házszám azóta 29-esre változott.

³⁰ Ma Sub arini park.

³¹ A hadiárvak és özvegyek segélyezése céljából felállított szobor a határon túli vashonvédek közül a temesvári mellett az egyetlen, amely megmaradt. Ma a Bruckenthal Múzeum őrzi, amely szintén ennek a térnek a nyugati oldalán áll, épp ott, ahonnan a fotó készült.

³² PILISI: A megrohant 147–148.

³³ PUSKÁS: Nagyszebeni hétköznapiak.

4. kép

A nagyszebeni vashonvéd avatása, 1915. augusztus 1.
(Zselatinos ezüst előhívópapír, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.7.29.)

gimnáziumból, Privigyéből, Selmechányáról, a Versecről és a Vágújhelyi Izraelita Fő-reáliskolából is helyeztek ide oktatókat. A háború alatt és után Győrben kialakult zsúfoltságot és a lakáshelyzetben uralkodó áldatlan állapotokat támasztja alá egy felvétel, amin Mithayék ideiglenes otthona, az állatvásártéri cédulaház látható, amelyet áradás idején teljesen körbevesz a belvíz.³⁴ A környéket bebarangolva természetesen magával viszi a fényképezőgépét. A természetfotók mellett több felvételt is készít az Iparcsatorna építéséről, később az ott közlekedő hajókról, vagy a gyalogsági hidakról, az úgynevezett rohambürrükről. (5. kép)

A belvárosi hidak is témává válnak, megörökíti a révfalui kecskelábú fahidat és annak átépítését is, így az ő fotóin láthatjuk azt az állapotot, amikor még csak a közepső részét cserélték acélszerkezetűre. A város más hídjait is lencsevégre kapja: a Rábán átvezető vasúti hidat, illetve a Szigetet Révfaluval összekötő ideiglenes tizlábú fahidat. Megemlítendő egy betonhajóról készült kép 1926-ból, amely nagyon emlékeztet az Ásványrárónál elsüllyedt és a mai napig a Duna-mederben veszteglő roncsra. A Mithay által fotózott betonhajó viszont még nincs is vízben, valószínűleg éppen a vízre bocsátás előtti pillanatban sikerült lencsevégre kapnia. Nagyon kedvelt témája a havas táj is, a Bisinger sétányról, a régi belvárosi temetőről, a kisküti ligetről is szép fotográfiák maradtak fent. (6. kép)

³⁴ A lakáshelyzetről, a Győrbe érkező mintegy 4000 menekült elhelyezésének problémájáról lásd: TORMA: Győr 186–191.

5. kép
Kotró az Iparcsatorna hídjá alatt, 1927. október 25.
(Zselatinos szárazlemez, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 740.)

6. kép
Pillérépítés az új révfalui hídhöz, 1927
(Zselatinos ezüst előhívópapír, 4,5x6 cm. RFMTM HGy 2018. 1.9.158.)

7. kép

A régi gyárvárosi deszkatemplom belseje, 1929
(Zselatinos ezüst előhívópapír, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.11.182.)

Később Gyárvárosba, az Aradi utca 3-ba költözik (ma Nagysándor József utca 3.). A fényképek között több Gyárváros korai történetéhez kapcsolódik: fényképezőgéppel követte végig a gyárvárosi Jézus Szíve-templom 1928-as alapkövetését, majd egy évvel később a felszentelését.³⁵ Az igazi különlegességet azonban a régi gyárvárosi fakápolnáról készített képei jelentik, más felvételek ugyanis nem ismertek az épületről. 1919-ben szentelte fel *Fetser Antal* püspök a Budai úti háborús barakktelep egyik felszabadult épületéből kialakított deszkakápolnát, amely előtt egy harangláb is állt. A Mithay által „régi templomnak” nevezett épület belső tere nagyon bensőséges lehetett, a faragott gerendákat és a deszkafalat festett vallási motívumok díszítették. (7. kép)

Különleges a kiskúti szentképről készült felvétele is. A történet szerint a Mária-kép legendája 1928-ban született, amikor báró Kruhina Lajos beteg gyermeke gyógyulásáért a Szűzanyához imádkozott, és a fiú meggyógyult. Ezután sokan zarándokoltak a képhez. A Mária-kép mellett egy fehérmárványlapon „Mária segített”

³⁵ A gyárvárosi plébániatemplom 1944-ben bombatalálatot kapott, eredeti fából kialakított mennyezete, üvegkupolája és bútorgyűjteménye megsemmisült. Mithay felvételein a templombelső gyarapodása is jól lekövethető: figyelmet érdemel az a Jézus szíve szobor, amely a templom felszentelésekor a főoltár fölött helyet kapott, amelyet aztán néhány évvel később – de még a háborús pusztítás előtt – Schutzbach Alajos fehér márványból készült alkotására cseréltek. WINKLER: Győr-gyárvárosi plébániatemplom 1–11.

felirat állt.³⁶ A kép tanúsága szerint a nyírfakeretben lévő Mária-kép alatt egy Krisztus-kép is volt. A kegyhelyet 1947-ben megrongálták, és az 1948-as ún. téglás körmenet után építették és szentelték fel a mai kápolnát, a Krisztus-kép azonban már nincs ott.

Gyakran fotózott egyházi ünnepek, események alkalmával Győrött és más helyszíneken is. Sok templomról, szakrális műemlékről, kegytárgyról készített remek fotókat. Az 1928-as eucharisztikus körmeneten a telepiek vonulását, majd Hász István tábori püspökké szentelésekor a katonák és a papság felvonulását követte végig. 1930-ban Esztergomban járt a Szent Korona másolatával rendezett körmeneten, de ott volt akkor is, amikor a Szent Imre-emlékév tiszteletére Sincero pápai legátus³⁷ részvételével rendezték Budapesten a Szent Jobb-körmenetet, amelyet nyolcszázezer hívő kísért. Sikerült lencsevégre kapni a bíboros érkezését is a Szentkirály utcai Károlyi-palotába. Lefotózta a tiroli zenekart, a vármegyei küldöttségek menetét és Horthy Miklós kormányzót is.

A győri székesegyház története című kiadványban szerepel tudomásom szerint az egyetlen publikált fényképe: a hermában elhelyezett ezüstbroncsú ereklyetartó Szent László koponyájával és rávéssett képével.³⁸ Az egyházi épületek műemlékfotói közül kiemelkednek azok, amelyeket a pannonthalmi apátság udvaráról, az Ipoly-toronyról, a könyvtárról, a lébenyi, a jáki és a zsámbéki templomról készített. (8. kép)

Hamar bekapcsolódott az iskola (és a város) kulturális életébe, sok eseményen vett részt, és a szervezésben is szerepet vállalt. A reáliskola értesítőiből és a fotóalbumokból párhuzamosan nyomon követhetők a kirándulások, programok, amelyek jelen volt.

1923. május 16-án Kiskúton az iskola számára rendezett gyűjtés alkalmával, ahol különböző sátrakban győri cégek által felajánlott finomságokat kínáltak a támogatóknak, felesége is besegített (az Értesítőkből dr. Heppner), a virsli-sátorban árult. Az 1924. évi júniálisnak már Kóczán Aladár igazgatóhelyetttel Mithay (dr. Heppner) a főrendője.

Az értesítőkből kiderül, hogy a ballagás csak a 20-as években lett iskolai rendezvény, ahogy írja, az „immár kedves szokássá vált” eseményről is maradt fent né-

8. kép
A Szent László-herma ereklyetartója,
1930. augusztus 19.
(Zselatinos szárazlemez, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 499.)

³⁶ PERGER: A kiskúti zarándoktemplom 568. A kötetben az 567. oldalon közölt, ismeretlen fotósnak tulajdonított kép valójában szintén Mithay Antalé. Ltsz: RFMTM HGy F. 519.

³⁷ KL XII 138.

³⁸ BEDY: Győri székesegyház 144.

9. kép

10 km-es Kölcsey távgyalogló verseny, 1926. április 30.
(Zselatinos ezüst előhívópapír, 4,5x6 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.9.194.)

hány fotó. Az iskola ablakaiból feltérképezte a korabeli panorámát, így a vasútállomás, Nádorváros és a Honvéd-ligetre nyíló kilátást is megörökítette.

1926. április 30-án 10 kilométeres „Kölcsey” távgyalogló versenyt rendeztek, amely azonban inkább volt a hazafias érzületet és nevelést szolgáló tömegsport-rendezvény, mint atlétikai viadal. Ahogy Szóts László tanár a beszámolójában fogalmaz: az „eredménye nem versenyeredmény, hanem az egész mérkőzés célja az, hogy ezreket mozgítson meg és belevigye a magyar ifúság köztudatába azt, hogy mindenkinek egyforma kötelessége van hazája iránt mind a szellemi, mind a testi munka állhatatosságában”.³⁹ A rendezvényről a Győri Hírlap is beszámolt, amelyet az értesítő is teljes terjedelmében közölt: „Először a legnagyobbak, a felső osztályosok, akik gyors ütemben, csöndben, csak a vezér fel-felsüvöltő és ütemet parancsoló szava mellett, fölemelt fővel, lendülő karmozgással, födetlen fejjel, stílust mutató szépséggel robogtak el. Ők egyenletes tempót tartottak, pedig a Zrínyi utcában már por ült a vállukon s a tanár kezében tartott időmérővel leste az eredményeket (...) Katonákká nőttek a szememben, fegyverrel a vállukon, amint sietnek a régi országhatárok felé, hogy az ezredéves történet legújabb korszakát korrigálják, és megint tiszteletreméltóvá, tündöklővé fényesítsék a magyar nevet.”⁴⁰ (9. kép)

³⁹ Értesítő 1925/26. 37.

⁴⁰ Uo.

10. kép

Öklöző labdajáték a reáliskola tornapályáján, 1931
(Zselatinos ezüst előhívópapír, 4,5x6 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.14.60.)

Az évente megrendezett iskolai tornaversenyekre többször is kilátogatott, ahol a különböző gyakorlatokról készített felvételeket.⁴¹ Az 1920-as években a reáliskola mögötti tornapályán, a mai Eötvös-parkban rendezték meg a versenyeket. Előbb katonazenekari kísérettel szabadgyakorlatokat mutattak be csoportosan, majd az egyéni szertornagyakorlatok, és váltó- és sorversenyek következtek. Különböző labdadobó-versenyek és labdajátékok is a program részét képezték. Utóbbiak közül az öklöző labdajáték a legkülönösebb, amely leginkább a röplabdához hasonlít. Egy ember nagyságú labdát ütögetnek a csapatok, és bár háló nincs kifeszítve, a fő szabály így is valószínűleg az, hogy nem szabad leesni a játékszernek. A felvételek és az értesítők alapján is megállapítható, hogy a testi nevelésre a világháborút követő időkben nagy hangsúlyt fektettek, ami a politikai törekvéseknek is megfelelő célt szolgált. (10. kép)

Az iskola kivonult több eseményre, így lefotózhatta a Horthy Miklós születésnapjára rendezett parádét a Vilmos császár úton és környékén, vagy éppen Lord Rothermere fiának érkezését.

⁴¹ Ezeknek a versenyeknek nagy hagyománya volt az intézményben, az 1895. május 30-án rendezett eseményről Ruby Mirosláv által készített album a Rómer-múzeum gyűjteményében található: A győri kerületi tornaverseny 1895. május 30. Ruby Mirosláv tanár fölvételei. Ltsz.: RFMTM HGy F. 1196.

11. kép

Újvárosi kovácsműhely udvara, 1930

(Zselatinos ezüst előhívópapír, 4,5x6 cm. RFMTM HGy F. 2018.1.13.75.)

Közben több alkalommal visszatért Dévénybe, ahol végigjárta azokat a helyszíneket, amelyeket a tízes években. Lefotózta a felrobbantott Árpád-oszlopot, Pozsonyban pedig a Mária Terézia-szobor helyét, a régi házukat, vagy éppen a Duna-partot az új pozsonyi múzeum épületével.

Győrről is készített városképeket, így a Bástya utca lebontott északi házsort, és persze a Dunán állomásozó hajókat. De fényképezte a likócsi strandot, a Rábcában és Rábában fürdőzőket, a Marcal általa zártnak nevezett részét is, ami alatt valószínűleg a Holt-Marcalt érti. Különleges hangulata van annak az éjszakai fotónak, amelyen Újvárost dél-nyugat felől, talán a vasúti hídról kapta lencsevégre. Egy másikon a hagyományos újvárosi „kétutcs” házakat örököltette meg: egy kovácsműhely udvarának hátsó kapujából látunk át a ház első kapuján a párhuzamos utcára. (11. kép)

A városi fotók között sporttörténeti érdekességgel bírnak a Cziráky tér feltöltéséről, a győri strand építési munkálatairól, majd a megnyitás évében, 1931. augusztus 20-án rendezett úszóedzésről és vízilabda-mérkőzésről tudósítók. De a fényképek között megtaláljuk a korcsolyapályán, vagy a győri repülőnapon készült felvételeket is. 1930-ban Győrben járt az 1905-ben Németországban alapított Krone cirkusz, amelynek sátránál Mithay az elefántról készített fotót.

A járművek, gépek iránti szeretetét az is mutatja, hogy akkor sem felejtette ott-hon a fényképezőgépét, amikor hírt vet-te, hogy a Zeppelin Magyarországra ér-kezik. Egy Budapesten készített sorozata erről is beszámol. De az útépítések-nél is je-len van, fényképezi az általa topekának ne-vezett úthengert, a mederkotrásoknál az elevátorokat és munkagépeket. (12. kép)

Mithay Antal, bár nem volt tagja a cserkészmozgalomnak, de mint a gim-názium tanára rendszeresen részt vett a különböző győri, vagy más helyszíne-ken tartott eseményeken. A reáliskolá-ban az 1913. november 30-i határozat alapján indult el a cserkészcsapat szer-vezése, Pálos Ede tanár vezetésével. A háború alatt társadalmi munkát végez-tek, de 1915-ben Pálos Ede betegsége miatt, vezető hiányában megszűnt a csa-pat. A cserkészlet 1920-ban Szondy György vezetésével újraindult, majd Bencsik Gergely vette át, és 42. sz. Turul név alatt 1921. április 15-én tettek ün-nepélyes fogadalmat. Több alkalommal táboroztak a Bakonyban és a Balatonnál, de részt vettek a nemzetközi dzsemborikon is.

A reáliskolai értesítők beszámolnak a cserkészcsapat működéséről, leírásokat olvashatunk a táborokról, amelyek megfelelnek a képeken feltüntetett informá-cióknak. A táborépítés, zászlóavatás, tábori misék fotói mellett élet- és csoport-képeken láthatók a vezető tanárok és a résztvevő diákok, kísérők, de a nevezetes épületek, vagy a balatoni vízpart ilyen alkalmakkor is témát szolgáltatott Mithay Antal számára. Fia, Sándor mint az iskola tanulója és a cserkészcsapat tagja is résztvevője volt a táboroknak, segítőként felesége is több alkalommal elkísérte. (13. kép)

1928-ban nemzetközi cserkésztalálkozóra került sor Tihanyban, ahová Lord Ba-den-Powell, a brit hadsereg altábornagya, író és a cserkészlet megalapítója is ellá-togatott. A III. Vízi Dzsemborin 979 magyar és 7 országból 200 külföldi vízcserkész vett részt, a helyszínre tartó táborozók Győrött is megálltak.

A következő évben Angliában rendeztek nemzetközi dzsemborit,⁴² és az onnan visszatérőket fogadták Győrött. Az M.T.I. 1929. augusztus 22-i kiadása szerint ek-kor is felvonultak a belvárosban: „Az Angliából visszatérő cserkészek vasárnap szeptember 25-én érkeznek meg eredményes külföldi szereplésük után a fővá-roshoz. Vonatuk vasárnap reggel fél kilenc óra tájban érkezik Győrbe. Itt a cserkészek bevonulnak a városba, ünnepélyes Te Deumot hallgatnak, megnézik a város neve-

12. kép
Vízilabda-mérkőzés a győri uszodában,
1931. augusztus 20.
(Zselatinos szárazlemez, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 555.)

⁴² GERGELY: Magyar cserkészlet 148–155.

13. kép

Rádiózás a cserkész táborban (A képen Mithay Sándor a rádiós mellett fehér pólóban)
(Zselatinos szárazlemez, 1926 körül. RFMTM HGy F. 2018.1.16.6.)

zetességeit s ebéd után folytatják útjukat Budapest felé. A dunántúliak már Győrből hazatérnek, a többiek pedig, mintegy 600-an, délután 5 óra tájban érkeznek a Keleti pályaudvarra, ahol ünnepélyes fogadtatásban részesülnek.”⁴³

1930. április 28-án Anna királyi hercegasszony fogadására került sor, a cserkészek álltak dízsorfalat a városháza előtt. Anna királyi hercegnő, Habsburg József Ferenc felesége, III. Frigyes Ágost szász király lánya, aki többször is „részt vett a különböző magyar társadalmi, egyleti és egyesületi mozgalmakban, és több nőegylet védnöke volt”⁴⁴ Előbb a cserkészleány-mozgalom fogadalmi ünnepségére került sor, majd díszközgyűlést is tartottak, ahol a hercegasszony a magyar áruk és a munka védelméről tartott beszédet.

Az M.T.I. is beszámolt az eseményről:

„Győr, április 28. A győri evangélikus ifjúsági egyesület vasárnap délben cserkészleány fogadalmi ünnepséget rendezett a városháza dísztermében. Az ünnepélyen megjelent Anna kir. hercegasszony is, mint a Magyar Cserkészleány Szövetség védőasszonya.”⁴⁵

⁴³ NH 1929. aug. 22.

⁴⁴ HAMANN: Habsburg-lexikon 55.

⁴⁵ NH 1930. ápr. 28.

„A Nőegyesületek Magyar Munkát Védő Szövetsége vasárnap délután propaganda-díszközgyűlést tartott a városháza közgyűlési termében Anna királyi hercegasszonynak, a szövetség fővédőasszonyának elnökletével. Győr város közönsége ebből az alkalomból meleg ünneplésben részesítette a főherceg asszonyt, aki a cserkészek és (a) közö(n)ség sorfala közt a helyi notabilitások kíséretében vonult be a városházára.”⁴⁶

1931-ben szintén a városháza volt a helyszíne a cserkészjubileumnak, ahol megünnepelték a mozgalom tízéves működését, a székesegyházban pedig istentiszteletet tartottak a csapat részvételével. 1932-ben nemzetközi cserkésztalálkozó volt Balatonlellén, ahol a reáliskolai csapat az olasz balillákkal⁴⁷ és angol cserkészekkel közösen táborozott. A balilla inkább a leventemozgalomhoz hasonló szervezet volt, amelynek erőteljes militarista jellegét jól mutatja, hogy Mussolinire esküdtek fel. „A létrejött »balilla« és »levente« mozgalmak jelentős hasonlóságokat mutattak a fasiszta Olaszország ifjúsági szervezetéhez, az Opera Nazionale Balillához, vagy ahogy később hívták, a Gioventù Italiana del Littorióhoz. Balilla a helyi néphagyomány szerint annak a fiatal fiúnak volt a beceneve, aki 1746. december 5-én Genovában megdobált kővel egy császári tisztet, ezzel fellázította a város lakosságát az osztrák örökösödési háború alatt Genovát megszálló császári hadsereg ellen. Az epizód a félsziget történelmét tekintve nem bírt jelentőséggel, de a Risorgimento történetírása szemében alkalmassá vált arra, hogy a csendes beletörődésből a népet felrázni tudó ifjú szimbólumává váljon, és így a szabadság iránti vágy megtestesítője legyen.”⁴⁸

Az 1933-as nagy gödöllői világtalálkozó alkalmával az odatartó külföldi cserkészek is megálltak Győrben, és a városháza vasútállomás felőli oldalán tartottak felvonulást. Természetesen a reáliskolai és más győri cserkészcsapatok is elutaztak Gödöllőre, amelyről Mithay Antal fotóalbumaiba már nem került kép, de üvegnegatívjain erről a táborról is találunk felvételeket.

A harmincas évek közepéről, második feléről alig néhány fotó lelhető fel, a II. világháború alatti és az azt követő időszakból már egyáltalán nem kerültek a múzeumba, így nincs tudomásom arról, hogy a későbbiekben is fényképezett volna. Az utolsó általunk ismert fotói az 1938. június 19-i győri Szent Jobb-körmenet alkalmával készültek. Az országon körbevitt ereklyét az aranyvonat hozta a vasútállomásra, amelyet azután a városháza előtt felállított emelvényre helyeztek. Több ezer ember gyűlt össze az ünnepségre, amelyet a városháza erkélyéről Németh János, az Actio Catholica igazgatója irányított. Polniczky Lipót főispán beszéde után Breyer István megyéspüspök celebrált szentmisét, a szentbeszédet pedig Kelemen Krizosztom pannonthalmi főapát mondta. Ezután indult el a körmenet, amelynek során a Szent Jobb előtt katonai díszszázad vonult, mögötte pedig az egyházi előljárók, a kanonoki kar és a bencés küldöttség, majd a hívek, akik a belvárosi utcákon végighaladva kísérték az ereklyét a székesegyházba.⁴⁹ (14. kép)

Mithay Antal fényképei nem csak egy sokoldalú, tevékeny ember életútját teszik nyomon követhetővé, hanem a két világháború közötti Győrről is képet adnak.

⁴⁶ NH 1930. ápr. 28.

⁴⁷ JUHÁSZ: Olasz és magyar ifjúsági szervezetek 236–256.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ DH 1938. jún. 26.

12. kép

Oltár a városháza előtt, 1938. június 19.
(Zselatinos szárazlemez, 9x12 cm. RFMTM HGy F. 473.)

A fiatalkori, Pozsony környéki kirándulások, a nagyszombeni években tett erdélyi utak remek felvételei éppúgy értékes darabjai a múzeumi gyűjteménynek, mint a reáliskolai cserkészcsapat táborozásairól, vagy a mai Eötvös-parkban rendezett tornaversenyekről készített képei, hiszen fontos műemlékeket, a kulturális örökség részét képező tájakat, jelentős eseményeket örökítenek meg. A fényképek vizsgálatával mikrotörténelmi kontextusban vizsgálható a világháború és a trianoni béke következtében elszakított területen élt, kényszerűen mobilissá vált emberek további sorsa. Mithay esetében az új környezetbe való beilleszkedés egy városnak és környékének a fotózás általi megismerését jelentette, miközben fotótémái révén identitását és érdeklődését, tanári és társadalmi szerepvállalásai révén pedig korábbi, amúgy is mobilis életvitelét megőrizve tudott a város megbecsült polgárává válni. Mithay Antal fo-

tói nemcsak esztétikai minőségük folytán, de az életút tükrében is tovább gazdagítják a győri fotó- és várostörténet újraíródo lapjait.

FORRÁSOK

RFMTM HGy = Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Helytörténeti Gyűjtemény

SZAKIRODALOM

BARTHES: Világoskamra = ROLAND BARTHES: Világoskamra. Budapest, 1985.

BEDY: Győri székesegyház = BEDY VINCE: A győri székesegyház története. (Győregyházmegye múltjából I.) Győr, 1936.

BENEDEK: Légy hű = BENEDEK VINCE: Légy hű mindhalálig...! Harangszó 1933. jún. 11. 192–193.

DH = Dunántúli Hírlap

Értesítő 1921/22. = A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője az 1921/22. iskolaévről, Győr, 1922.

Értesítő 1925/26. = A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője az 1925/26. iskolaévről, Győr, 1926.

Értesítő 1926/27. = A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője az 1926/27. iskolaévről, Győr, 1927.

Értesítő 1933/34. = A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola Értesítője az 1933/34. iskolaévről, Győr, 1934.

- FEDERMAYER: Jublieumi évkönyv = FEDERMAYER ISTVÁN: Jubileumi évkönyv a gimnázium alapításának 200. évfordulója alkalmából. Győr, 1988.
- GERGELY: Magyar cserkésznet = GERGELY FERENC: A magyar cserkésznet története 1910–1948. Budapest, 1989. 148–155.
- GYNL = Győri Nemzeti Hírlap
- HAMANN: Habsburg lexikon = BRIGITTE HAMANN (szerk.): Habsburg-lexikon. Budapest, 1990.
- HEPPNER: Pozsonyi német színészet = HEPPNER ANTAL: A pozsonyi német színészet története a XVIII. században. Pozsony, 1910.
- HIRSCH-SPITZER: Utcai fotók = MARIANNE HIRSCH – LEO SPITZER: Utcai fotók. A családi fényképalbumtól az archívumig. In: Exponált emlék. Családi képek a magán-és közösségi emlékezetben. Szerk. BÁN ZSÓFIA – TURAI HEDVIG. Budapest, 2008. 15–36.
- JUHÁSZ: Olasz és magyar ifjúsági szervezetek = JUHÁSZ BALÁZS: Olasz és magyar ifjúsági szervezetek a háború szolgálatában: a „balilla” és a „levente”. Általános Hadtudományi Szemle 5. (2012:1-2) 236–256.
- K. HORVÁTH: Az önéletrajzi térről = K. HORVÁTH ZSOLT: Az önéletrajzi térről. Korall 44. (2011) 154–176.
- KINCSES: Hogyan ne = KINCSES KÁROLY: Hogyan (ne) bánjunk (el) régi fényképeinkkel. Budapest, 2000. <http://fotomult.c3.hu/> (A letöltés dátuma: 2018. ápr. 26.)
- KL XII. = Katolikus Lexikon. XII. Budapest, 2007.
- KOVÁCS: Mióta látunk? = KOVÁCS OTTÓ: Mióta látunk a fotópapíron színeket? Magyar Múzeumok https://archiv.magyarmuzeumok.hu/targy/15_miota_latunk_a_fotopapiron_szineket (A letöltés dátuma: 2018. márc. 27.)
- KÓVÁRY: A millenium = KÓVÁRY LÁSZLÓ: A millenium lefolyásának története és a millenáris emlékkalkotások. Budapest, 1897. 151–155.
- KRÁNIC-SZABÓ: Szeben megyei EMKE = KRÁNIC ERVIN – SZABÓ M. ATTILA: A Szeben megyei EMKE történetéből. Művelődés 68. (2015) október <https://muvelodes.net/kozosseg/a-szeben-megyei-emke-tortenetebol> (A letöltés ideje: 2018. ápr. 26.)
- NH = Napi Hírek
- ORBÁNNÉ: Emlékművek kislexikona = ORBÁNNÉ HORVÁTH MÁRTA: Emlékművek, emléktáblák győri kislexikona. Győr, 2001.
- PÁLMAI: A Szeretetház története = PÁLMAI LAJOS: A győri Evangélikus Szeretetház története 1883–1933. Győr, 1933.
- PERGER: A kiskúti zárandoktemplom = PERGER GYULA: A kiskúti zárandoktemplom története. In: Primus Inter Omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. fordulójára. Szerk. ARATÓ GYÖRGY – NEMES GÁBOR – VAJK ÁDÁM. Győr, 2016. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 25.) 557–594.
- PERGER-ARATÓ-CSILLAG-NEMES: Mayrhofer József = PERGER GYULA (közreadja): Mayrhofer József. Győr első fényképésze. Szerk. ARATÓ GYÖRGY – CSILLAG DÓRA – NEMES GÁBOR. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 26.) Győr, 2017.
- PILISI: A megrohant = PILISI LAJOS: A megrohant és felszabadított Erdély. Budapest, 2005. 147–148.
- POPÉLY: Felvidék 1918–1928 = POPÉLY GYULA: Felvidék 1918–1928 – Az első évtized csehszlovák uralom alatt. Budapest, 2014.
- Pozsonyi Zene Egylet = A Szent Mártonról címzett pozsonyi egyházi zene egylet tagjainak névsora az 1889. év kezdetén. Pozsony, 1889.
- PUSKÁS: Nagyszebeni hétköznapiak = Nagyszebeni hétköznapiak az első világháború idején – Részletek Puskás Lajos naplójából. Háromszék, 2018. február 7. http://www.3szek.ro/load/cikk/110122/nagyszebeni_hetkoznapiak_az_elso_vilaghaboru_idejen_reszletek_puskas_lajos_naplojabol), illetve február 8. (http://www.3szek.ro/load/cikk/110161/reszletek_puskas_lajos_naplojabol_nagyszebeni_hetkoznapiak_az_elso_vilaghaboru_idejen_2) (A letöltés ideje: 2018. ápr. 28.)

- SChSB 1592–1935 = SLOVAKIA CHURCH AND SYNAGOGUE BOOKS 1592–1935, database with images, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9R74-S9VC?cc=1554443&wc=9P3Y4WP%3A107654301%2C107722701%2C125675601%2C125921801>), Roman Catholic (Rímsko-katolícká cirkev) > Bratislava > Sv. Martina (Part V) > Baptisms (Krsty) 1887-1889 (Inv. č. 49) > image 208 of 305; Odbor Archívnictva (The Archives of the Republic), Slovakia. (A letöltés dátuma: 2017. nov. 28.)
- SZALAI: Schima fotóhagyatéka = SZALAI ZSOLT: „Az objektív az a műszem, amely mindent meglát” – Schima A. Bandi fotóhagyatéka. In: Schima A. Bandi. Szerk. PÁPAI EMESE. Győr, 2018. 39–41.
- SZINNYEI: Magyar írók XII. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. XII. Budapest, 1908.
- TEEJ 1881. = A Tiszai Ágost. Hitv. Evang. Egyházkerület 1881 évi augusztus 17-ik és 18-ik napjain Igló városában megtartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Nyíregyháza, 1881. 40. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Tiszai_1881_1886/?pg=41&layout=s (A letöltés dátuma: 2018. máj. 30.)
- TORMA: Győr = TORMA ATTILA: Győr városa az I. világháború alatt. Győr, 2016.
- WINKLER: Győr-gyárvárosi plébániatemplom = WINKLER GÁBOR: Győr-gyárvárosi plébániatemplom és lakónegyed. Budapest, 1999.

WALK AND WAY OF LIFE. THE PHOTOGRAPHS OF ANTAL MITHAY

This study surveys the photographic legacy of Antal Mithay kept at the Rómer Flóris Museum in Győr, the special value of which is the photographer's brief but exact notes to each of his photos. These notes place the photographer's works into biographical and micro-historical context. The photographs bear witness of not only Mithay's life conditions but also of the events, the social, cultural and sport life of Győr and also its infrastructural development during the period between the two World Wars.

He was born under the name Antal Heppner in Pozsony (today: Bratislava, Slovakia). First, he was a teacher in Nagyszeben (today: Sibiu, Romania) and after the First World War he moved to Győr with his family. There he worked as a teacher at the Royal Hungarian State Arch-Grammar School of Győr and in 1939 he was honoured by the title of the honorary headmaster of his school. In addition to teaching he was active as a member and office-holder of several professional and scientific societies. His work as a photographer has received little attention up till today, although he was one of the first photographers in Hungary to experiment with taking colour photographs.

The negatives having been taken on gelatinous dry plates and his gelatinous silver paper positive pictures occupying 14 numbered albums (altogether 2348 photographs) document the events of Antal Mithay's life from 30th June 1911 to 19th June 1938.

The supplementing and explanatory medial discussion of the photographs and the written notes is to provide valuable information not only to the history of photography in Győr, but also to the local historical researches. His photographs having been taken in his period in Győr document the events of the local religious life, the natural environment of the city and its surroundings, the building of its bridges and streets and the events of the scout movement at schools.

Zsolt Szalai

Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században
Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez
 Szerk.: FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt

2016 októberében, a győri Szent Ignác-templom használatba vételének 375. évfordulójára rendezett tudományos konferenciának tavaly novemberben jelent meg a tanulmánykötete. A kötet a Nemzeti Kulturális Alap és a Jézus Társaság Magyarországi Rendtartományának támogatásával, a Szent Mór Bencés Perjelség kiadásában valósult meg. Az előadások kibővített, tanulmánynak átdolgozott kiadását tartalmazza e kiadvány. A tudományterületük országosan elismert kutatói adnak számot a mű lapjain kurrens kutatási eredményeikről. Ki kell emelnünk, hogy nem csupán győriek jegyzik e tanulmánykötetet, a téma regionális és országos jelentősége okán olyan kutatók munkáival is találkozhatunk a kötet lapjain, akik nem győriek, de Győr történetével foglalkoznak.

A könyv – ha kézbe veszi az olvasó – küllemében és kivitelezésének minőségében a magyar könyvkiadás egy kivételesen magas színvonalú kiadványának tekinthető. A kötet 412 oldalán megszámlálhatatlan mennyiségű fotó, térkép, metszet és grafika segíti a megismerést, és idézi meg az olvasóban a korszak szellemiségét. Itt kell kiemelnünk Püspöki Apor fotográfus nevét, aki a tárgy- és helyszíni felvételeket készítette a kötethez. Művészi igényű munkája a tanulmányokat jól kiegészíti, az írások tartalma és a vizuálisan megjelenített tárgyi kultúra értelmi, okozati kapcsolatban állnak egymással. A kötetben található számos illusztráció vizuális hatása azonban nem válik öncélúvá vagy zavaróvá.

A tanulmánykötet három szerkesztője, Fazekas István, Kádár Zsófia és Kökényesi Zsolt három nagyobb tematikai egységre osztotta a könyvet. Az első rész, amely három tanulmányt foglal magában, a jezsuita rendház és gimnázium történetét taglalja. A teljes második fejezet két írással a Szent Ignác-templomot és annak művészeti kialakítását teszi meg témájának. Míg a kiadvány harmadik nagy egysége, melyben négy tanulmánnyal találkozhatunk, az egyházi társadalommal, vallásos társulatokkal és a jezsuita lelkipásztorkodással foglalkozik. Alább, e három fejezetből emelek ki egy-egy tanulmányt és ismertetem azokat röviden, képet adva ezáltal a tárgyalt tanulmánykötet sokszínűségéről, interdiszciplinaritásáról. Ezen tetszőlegesen kiválasztott írásoknak az az érdekessége, hogy végeredményben ugyanazt vizsgálják, de más-más tudományág felől. Témájuk vezérfonala egy mikrotársadalmi kutatás, melyet Győr városára vetítettek ki, annak egyfajta szellemi és térbeli leképeződése.

Az első rész munkái jól láthatóan, publikációról publikációra egyre szűkebb tematikát jelölnek ki maguknak. Így jutunk el a város és a rend kapcsolatától a kollégium intézményi funkcióin át a diákok mint társadalmi csoport vizsgálatáig. Győr és a Jézus Társaság együttélésének korai, 17. századi szakaszát Fazekas István ismerteti. E munka informatív és átfogó jellege kellő tudással vértézi fel az olvasót ahhoz, hogy biztonsággal igazodjon el a kora újkori győri társadalmi viszonyokban, konfliktusokban, melynek egy szeletét a jezsuiták megtelepedése és működése képezte. A kollégium intézményi szerepéről Kádár Zsófia értekezik: részletesen elemzi a győri jezsuita közösség lelkipásztori, missziós és oktatási szerepvállalását. Így ju-

tunk el a fejezet egyik legizgalmasabb munkájához Kökényesi Zsolt A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlatásig (1630–1773) címet viselő tanulmányához. Kökényesi a szerencsés módon fennmaradt gimnáziumi matrikulák átvizsgálása után munkája első felében évtizedes bontásban, általános következtetéseket von le a beiratkozó diákok létszámát és osztályonkénti megoszlását illetően. Az így kapott számokat kontextusában más, a Magyar Királyság területén működő gimnáziumokkal veti össze. Ennek eredményeképpen világosan kirajzolódnak az iskolák közti erőviszonyok, valamint az egyes iskolák presztízsértéke. Kökényesi kimutatása szerint az 1740-es évek elején a beiratkozó diákság körében a hatodik legnépszerűbb iskola volt a győri jezsuita gimnázium. Ezzel a pozícióval a győri intézmény az országos élvonalhoz tartozott a több mint harminc másik, jezsuiták által vezetett intézmény viszonylatában. Tanulmányának második felében Kökényesi a matrikulák adatgazdagságát felhasználva a diákok egy szűk csoportját elemezte. A főnemesi származásúak listájának összeállítása során újabb, párhuzamosan más királyságbeli gimnáziumokkal vált összehasonlíthatóvá és értékelhetővé a győri gimnázium. Ennek végén az iskola további presztízsére és színvonalára enged következtetni a későbbiekben befutott karrierek egységes vizsgálata is. A tárgyalt társadalmi csoport sokszínű megvilágításban történő vizsgálata után a szerző a főnemesi származású beiratkozókat tartalmazó listát bocsátja közre.

A kötet második nagy tematikai egysége a Szent Ignác-templom művészeti kialakítását mutatja be. E fejezetben Galavics Géza ismerteti a templom 17. századi művészeti koncepcióját és az abban megjelenő társadalomképet. A fejezet másik tanulmányát Serfőző Szabolcs jegyzi a Szent Ignác-templom 18. század közepi belső kialakításáról. Galavics az építészeti, képzőművészeti és ikonográfiai szempontok alapján vázolja Győr városának és annak társadalmi csoportjainak kapcsolatát a Jézus Társasággal. Emellett a szerző elhelyezi az árulkodó építészeti stílusjegyek alapján a győri Szent Ignác-templomot abba a stílusáramlatba is, amelynek fő meseteri azok az „ausztro-italian”-k, akik Habsburg birodalom-szerzte meghatározónak számítottak a jezsuita templomok kialakításában. A hasonlóságok kiemelésére és szemléltetésére, a fő mintaként szolgáló bécsi egyetemi templom mellett többek között a nagyszombati és kassai jezsuita templomok homlokzatáról is citál képet a szerző. A mellékoltárokat illetően pontos Galavics megfigyelése, miszerint azok más társadalmi csoportot igyekeznek megszólítani, így téve a templomot a párbeszéd színhelyévé minden Győr és környéki társadalmi réteg számára. Részletes művészettörténeti elemzés mellett a tanulmányíró egyesével ismerteti az oltárok keletkezésének történetét is.

A harmadik, és egyben utolsó nagy tematikai egység az egyházi társadalommal, a jezsuita lelkipásztorkodással és a városban működő vallásos társulatokkal foglalkozik. Ez a rész egy nyitásnak tekinthető Győr városa felé, mivel az előző két fejezettel ellentétben itt nem csak kizárólag a jezsuitákról olvashatunk. Témájának okán így ez a kötet rész a legszínesebb. Elsőként Horváth József Végrendeleti adományok a győri jezsuiták és más egyházi szervezetek javára a 17. században című tanulmányát ismerhetjük meg, ezt követi Kádár Zsófia ismertetése a 17. századi *Patrona Hungariae*-társulatról, annak megalapításáról és tagságáról, valamint a Jézus Társasághoz fűződő kapcsolatáról. Majd sorrendben Székely Zoltán kutatási beszámolója következik a győri németek Győzedelmes Mária-kongregációjáról és an-

nak albumáról. Kádár Zsófia és Székely Zoltán tanulmányai egy külön egységet alkotnak a harmadik fejezetben, ugyanis a két győri kongregációról szóló írás párbeszédben állnak egymással.

Sorrendben az utolsó a Barkó Gábor Ágoston OSB által jegyzett munka. Tanulmányának címe: Ünnepek és városi térhasználat a kora újkori Győrben a ferencesek példáján. Bővebb ismertetésre a sok újdonsággal kecsegtető cím és a feltételezett megközelítésmód miatt választottuk ki Barkó Gábor Ágoston munkáját. A szerző a ferences rendtörténettel, kiváltképpen a győri visszatelepülés és újbóli győkérekeresztés időszakával foglalkozik. A rendtörténeti áttekintő után áttér a Szent István-templom berendezésére, illetve oltárainak kialakítására. A győri ferencesek életéről kétséget kizáróan hasznos összefoglaló munka született általa, azonban meglátásom szerint a címben megjelölt témákat minimálisan érinti a tanulmányíró. Sem az egyházi ünnepek nem jelennek meg markánsan, esetleges győri sajátosságaikkal, sem az ünnepekhez köthető városi térhasználat témaköre nem kerül előtérbe. Szerencsére ilyen diszharmonia a címek és a közlésre kerülő tanulmányok között máshol nem fordul elő e kötetben.

A kötet egészéről elmondhatjuk, hogy ritkán látható precizitással járja körbe témáját, melyhez még számos, a korszakhoz, Győrhöz és annak társadalmához kapcsolódó kitekintés is társul. A kötet végén pontos névmutató található, amely összeállításában Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt és Ternovác Bálint működött közre. Kijelenthetjük, hogy Győr városának Gecsényi Lajos és Pálffy Géza által publikált kora újkori köz- és hadtörténeti vizsgálatai mellé méltóképpen csatlakozik ez a kötet, amely egyháztörténeti aspektusból elemzi a város történetét. Ilyen, egy intézményt központi témává emelve, de általa az egész város felekezeti viszonyairól képet adó munka még nem született Győr viszonylatában. Összegzésül tehát mind a téma megközelítése, mind a tanulmányok színvonala és sokszínűsége alapján Győrről készült történeti munkák remekjei közé emelkedett e kötet. Ezek alapján ajánlom úgy a szűkebb szakmai körből érkezők számára, mint a szélesebb, a város múltja iránt érdeklődő közönségnek.

A kötet adatai: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez* Szerk.: FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt, Szent Mór Bencés Perjelség, Győr, 2017.

ismertette: Oláh P. Róbert

Juhász Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852*

Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat 13. Budapest, 2017. 700p.

A Győri Könyvszalón első napján, 2017. november 17-én mutatták be Juhász Réka Ibolya *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1719–1852* című könyvét. A munka, lényegét tekintve a Felsőoktatástörténeti kiadványok, Új sorozat 13. köteteként folytatja a 2000-ben útjára indult kiadványsorozatot, melynek során a szerzők felsőoktatási intézmények hallgatóit gyűjtötték össze bizonyos korszakokban, és ezt nem csak országhatárokon belül tették meg, hanem kitekintettek Göttingára és Leidenre is.¹

A szerző, Juhász Réka Ibolya említett kötetében a Győri Püspöki Szeminárium 1719 és 1852, valamint a Győri Királyi Jogakadémia 1776 és 1785, valamint 1802 és 1852 között beiratkozott hallgatóit gyűjtötte össze. Ez utóbbi esetében azonnal szembetűnik a 17 évnyi hiány, melynek során a Győri Jogakadémiát Pécsre helyezték át. Sajnálatos, hogy a szerző a pécsi időszak hallgatóit mindössze egyetlen mondatban említi – hozzáteszem, nem a Jogakadémia történetének bemutatásánál, hanem jóval később –, melyből mindössze annyi derül ki, hogy Szögi László a Pécsre beiratkozottak listáját 2016-ban már megjelentette.

Az általam vizsgált könyv 3 nagyobb egységre tagolódik: egy rövid bevezetőre, mely valódi formájában nem létezik, ugyanis Juhász azonnal a tárgyalással, a szeminárium és a jogakadémia történetével indít. Ezt követi az oda beiratkozott hallgatók különböző szempontú vizsgálata, végül pedig az adattár. A munkát a könyvnyelvi és logikusabb használat érdekében célszerűbb lett volna szerkezetileg további nagyobb egységekre osztani, úgymint a győri felsőoktatási intézmények rövid történetére, majd a hallgatói adatbázisból származó adatok elemzésére. A 3. pontként elbújó *Források* rész pedig némi rövid előszóval kezdve tökéletesen megállta volna helyét a kötet bevezetőjeként is.

Juhász Réka Ibolya a szeminárium működésének ismertetésénél a szinte egyetlen mondható szakirodalmat, Bedy Vincének a papnevelés történetéről írott munkáját vette alapul. A paptörténésznek köszönhetően Juhász sem ragaszkodott szigorúan az akadémia megindulásának kezdetéhez, 1718-hoz, hanem kitekintett jóval korábbi időkre is: így a káptalani iskola időszakára, melynek első említése 1345-ből ismert. Azonban a legtöbbet természetesen az 1719 és 1852 közötti időszakról tudjuk: 1732-33-ban bencések, majd domonkosok, 1736 és 1744 között piaristák, 1745-től pedig jezsuiták tanították a hallgatókat pl. szentírássra, egyháztörténetre, egyházjogra, héber nyelvre. Mária Teréziával világi paptanárokat bízta az oktatást, és II. József idején 32 főben maximalizálták a papnövendékek számát. Majd 1784–1790-ig megszűnt a papképzés. A legérdekesebb időszak 1813-ban kezdődött, mikor a Helytartótanács kötelezővé tette, hogy a bölcsészeti képzést a teológusok a jogakadémiákon végezzék el, így természetesen a szeminárium diákjai fellelhetők a jogakadémia anyakönyveiben is. A legnagyobb változásra a sza-

¹ FUTAKY ISTVÁN: Göttinga. Budapest, 2007., BOZZAY RÉKA: Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796. Budapest, ELTE Egyetemi Levéltár, 2009. 436 p.

badságharc leverése után került sor, hiszen a korábbi jezsuita tantervet felváltotta a helytartótanács szigorú ellenőrzése alatt álló tanterv.

A Győri Királyi Jogakadémia alapítását a Ratio Educationis rendelte el, és 1776 novemberében 4 tanár kezdhette meg munkáját az intézményben. Itt olyan tárgyakat tanítottak, mellyel alkalmas tisztviselőket képezhettek, így pl. kereskedelmi és pénzügyi jogot, diplomatikát, Magyarország közjogát, sőt erdészetet és vadtevényt is. Majd az egy időre Pécsre került jogászképzés a számos beadványnak köszönhetően 1802 novemberétől működhetett újra Győrben. Azonban Győr francia ostroma és a szabadságharc természetesen az intézményre is rányomta bélyegét.

A jogakadémia történeténél a szerző főként Németh Ambrus munkáit, valamint Biczó Zalának *A győri jogászképzés évszázadai* című könyvét használta. Mindezek mellett Győrrel kapcsolatban még a Fehér Ipoly szerkesztette *Győr megye és város egyetemes leírása*, valamint a Kiss Tamás által szerkesztett *A Győri Egyházmegye ezer éve* került a kutatás középpontjába. Sajnálatos, hogy a Győri Tanulmányok 1998. évi 20. számát Juhász nem használta, pedig ezt a kiadványt *Jogtanítás múltban és jelenben* címmel a jogászképzés újraindulásának alkalmából jelentették meg, és több olyan tanulmány is szerepel benne, melyet a szerző fel tudott volna használni. A *Híres diákok* címet viselő fejezetnél pedig a Magyar Életrajzi Lexikonon kívül célszerű lett volna más, kifejezetten az adott személlyel foglalkozó, róla bővebb ismereteket tartalmazó szakirodalmat ajánlani tájékozódásul az olvasónak, pl. Deák Ferencsel kapcsolatban Molnár András, vagy Ebenhöch Ferencnél² Katona Csaba írásait. Mindezek mellett Győrnek és a jogakadémiának is jelent meg életrajzi gyűjtése, melyet érdemes lett volna megnézni.³

A könyv első felét végül a szerző gyűjtéséből származó hallgatók vizsgálata zárja, melyet három korszakra tagolva mutat be. Elsőként a Győri Püspöki (Jezsuita) Szeminárium hallgatóiról fellelt adatokat összegzi, majd az 1776-ban alapított Királyi Jogakadémia diákságát ismerteti 1785-ös Pécsre költözéséig. Ugyanitt a teológusok adatait is megadja 1801-ig. Utolsóként pedig 1802 és 1852 között a vizsátért Jogakadémia és a már folyamatosan működő szeminárium hallgatóságát mutatja be.

A diákság listájának összeállításánál Juhász elsősorban a győri intézményekben kutatott, így a Győri Egyházmegyei Levéltárban és Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában. A kutatásból kiderül, hogy sokszor ütközött nehézségekbe, hiszen nem minden esetben maradtak fenn bizonyos korszakokból – a szeminárium esetében az 1790 előtti és az 1847 utáni, a jogakadémiánál pedig az 1785-öt megelőző időkből – diáklisák. A szeminárium esetében így ordinációs könyvet, sematizmusokat, az egyházmegyében szolgáló papok adatait nézte át, továbbá Bedy Vincének a már említett műve is tartalmaz egy listát. A jogakadémia hallgatóságánál némi könnyebbé teszi, hogy 1802-től 1848-ig félévenként összeírták az ott tanulókat, illetve – a már szintén előkerült – Németh Ambrus könyvében is található egy kiváló lista. A győri intézményeken kívül kutatott még pl. a Magyar Nemzeti Le-

² A kötetben tévesen, Ebenböck Ferencként szerepel.

³ Győri életrajzi lexikon. Szerk. GRÁBICS FRIGYES – HORVÁTH SÁNDOR DOMONKOS – KÚCSKA FERENC. Sajtó alá rend. Fal Ferencné. Győr, 2003. (Interneten és CD-n is elérhető.) BICZÓ ZALÁN: Győri jogász almanach. Győr, 2011.

véltár Országos Levéltárban, az Esztergomi Érseki Könyvtárban és az Eötvös Loránd Tudományegyetem könyvtárában is.

A kutatásoknak köszönhetően egy 9708 főt számláló adatbázis született, melyben a jogakadémia és a szeminárium hallgatói összevonva abc és a beiratkozás éve szerint kronológiai sorrendben követik egymást. Ezt nem tartom szerencsésnek, hiszen aki csak az egyik vagy a másik intézményt vagy annak hallgatóit kutatja, annak nem lesz egyszerű dolga. Ahol volt rá adat a forrásokban, ott Juhász is feltüntette a diákok nevén és beiratkozásuk évén túl életkorukat, születési időpontjukat, származási helyüket, vallásukat, nemzetiségüket, apjuk vagy gyámjuk nevét, annak foglalkozását, fakultásokat, melyekre beiratkoztak, esetlegesen más intézményben végzett tanulmányaiknak idejét, helyét stb. Az így felsorolt információknál természetesen nélkülözhetetlen rövidítések használata, azonban ez már olyan mértékű, hogy a rövidítésjegyzék – mely helyenként pontatlan – állandó böngészése nélkül sok esetben nehéz követni az egyes tanulókhoz kötődő információkat.⁴ További segítséget nyújt *A források közlésének módja* és *Az adattár szerkezeti felépítése* rész is, melyet nyugodtan össze lehetett volna vonni. A könyv végén helyet kapott helynév-és személynévmutató pedig a kereshetőséget könnyíti meg.

A munka eredmények tekinthető, hogy Juhász az általa gyűjtött – adatbázisban feltüntetett – adatokat nemcsak egyszerűen közölte, hanem elemezte is, és ehhez 21 táblázatot készített. Megvizsgálta pl., hogy honnan származtak a diákok, mely társadalmi réteghez tartoztak, milyen felekezetűek voltak, milyen foglalkozást űzött apjuk vagy gyámjuk stb. Ez a szociológiai elemzés, főként a papnövendékek esetében egyedülállónak számít, hiszen velük még nem foglalkoztak ennyire behatóan a győri kutatók. Olyan megállapításoknál viszont, ahol Juhász kevés számú hallgatót hozott példának, talán célszerű lett volna őket a lábjegyzetben név szerint is felsorolni.

A munka pozitívumai mellett elengedhetetlen, hogy néhány további hiányosságra is felhívjam a figyelmet. Az első és legszembetűnőbb a nagy mennyiségű helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai és tipográfiai hiba, melyek jelentős mértékben zavarják a tanulmány olvasását, sőt néha értelmezését is. Illő lett volna pl. Bedy Vince nevét pontosan írni, ha már a szeminárium történetére vonatkozóan főként az ő munkáját használta fel a könyv szerzője. Továbbá a kötetben problémás a fogalomhasználat és sok esetben a forrásértelmezés is; mely a 14. táblázat esetében a legszembetűnőbb, ahol felekezeti hovatartozás alatt társadalmi státusok jelennek meg. Ezenkívül a latin fogalmaknál nyugodtan szerepelhetett volna végig, következetesen magyar megfelelőjük. Sajnos a művek idézése sem egységes, mely bibliográfia készítésével elkerülhető lett volna. Mindezek a hibák – úgy gondolom – egy alapos olvasószerkesztő munkájával orvosolhatóak lettek volna.

A hallgatói adatbázisok ilyen szempontú összegyűjtése kiváló ötlet, hiszen ezzel számos kutató munkáját könnyítik meg: a helytörténészekét, a társadalom- és családtörténet, illetve a művelődés- és iskolatörténet iránt érdeklődőkéit. Azonban ez a rendszer akkor működne igazán jól, ha az így kapott adatokat nem könyv, hanem CD/DVD vagy online adatbázis formájában adnák közre a sokkal könnyebb ke-

⁴ A Felsőoktatástörténeti kiadványok esetében ez más kötetnél is előfordul, pl. DUROVICS ALEX – KÓNYA PÉTER: *Az eperjesi Kollégium felsőfokú hallgatói 1667–1850*. Budapest, 2015.

reshetőség érdekében. Talán erre utalhat *A források közlésének módja* első bekezdése is, melyben Juhász ezt a munkát számítógépes adattárként definiálta. De akkor lenne igazán érdekes ez a kutatómunka, ha az eddig vizsgált és a továbbiakban sorra kerülő intézmények összegyűjtött diáklistáit egy nagy adatbázisban tennék hozzáférhetővé, hiszen olyan távlatokat nyitna ez a kutatók számára, melynek során újabb aspektusok alapján lehetne vizsgálni a magyar felsőoktatás és művelődés történetét. A Győrrel foglalkozók esetében azonban egy értékes és módszertanában korszerű, hiánypótló kötet született.

ismertette: N. Matus Zsanett

CSORBA LÁSZLÓ: *„Magyarország csillaga” Széchenyi István,
225 éve született a sopronnyéki kerület ’48-as képviselője.* Sopron, 2017.

Lankadatlan az érdeklődés a legnagyobb magyar személye, tettei és életműve iránt. Nem ismerek ehhez foghatót. Évfordulós alkalmakkor fókuszba kerülnek ugyan nagyjaink, változó intenzitással napvilágot látnak kötetek történelmünk nagyjairól, a többiekéről, de a középpont megkérdőjelezhetetlenül a nemes gróf! Friss összeállítás a vaskos leveleskönyv („Ezt köztünk! Isten áldja!” Széchenyi István válogatott levelei. Szerk. és ford. Kovács Henriett – Körmendy Kinga – Mázi Béla – Oplatka András. Budapest, 2014.) és legutóbb a Soproni Levéltár kiadásában a címben megjelölt tétel.

A szerző a szó legjobb értelmében ismeretterjesztő céllal foglalta össze az életművet. Olyan kézikönyvet kívánt a nagyközönségnek átadni, amely megbízható és ki-egyensúlyozott értékítéssel informál az életút egyes fejezeteiről éppúgy, mint az egészről, ahogy és amivel Széchenyi a kiművelt emberfők számát gyarapítani szerette volna Hunniában. Ezt a példázatoságot szem előtt tartva vezérfonalként jutunk előre, hogy bármikor visszalapozva észrevegyük a szülői ház örökségét éppúgy, mint a lassan magára találó, életfeladatát megfelelő robusztus alak céltudatosságát és haszonelvűségét. Nagyközönséget említettem, s ebbe a körbe beleértem az igényesebb diákok mellett a még olvasó értelmiséget és természetesen a lokálpatriótákat is, hisz Csorba László kötetének egyik nagy erőssége, hogy a szűkebb értelemben vett kis haza, Cenk, Sopron és a vármegye széchenyis vonatkozásait is kellően kiemeli. Elég itt utalnom a pusztacsaládi Szent István-szobor képmására (i. m. 105–107.), vagy a Soproni Múzeumban őrzött ereklyékre, a halotti ruhákra (i. m. 101.). Itt érdemes még kiemelnem a képszerkesztők nagyszerű munkáját is (Csorba László mellett Dominkovits Péter és Kiss Melinda érdemét), ugyanis a mai vizuális kultúránkban elengedhetetlen a minőségi illusztrációk felhasználása egy ilyen irányú összefoglalásban, s ezt a nagy munkát kiválóan teljesítették a képek kiválóatái. A korabeli portrék mellett a tárgyi kultúra emlékei is megidézik a kort, ama nagy és teremtmény időkét!

Az elismerést nem gyengíti néhány kétség. Rónay Jácint egykori bencés szerzetesként említettetik (i. m. 96.), holott Rónay a száműzetésben is bencés volt és maradt, s ebben a minőségben segítette 1859-ben Londonban a sárga könyv megszületését. Régóta vitás kérdés, hogy a Times közölte-e a döblingi remete álneves leleplező írásait. A kötetben azt olvassuk (i. m. 97.), hogy cikkei eljutottak ezen oldalakra, míg Oplatka András szerint mindösszesen egyszer látott napvilágot a londoni lapban Duplex aláírással cikk. Különösnek hat, hogy az utolsó napon, 1860. április 8-án, amikor a gróf végleg elhagyta az árnyékvilágot, a szerző húsvétvasárnap helyett húsvét hétfőjét emlegeti (i. m. 98.).

A páratlan életmű ismert, az országépítő tetteket vég nélkül képes felsorolni az eminens diák, a kötetek sorjáznak a gróf előtt tisztelgő olvasó könyvespolcán, marad-e nyitott, lezáratlan kérdés? Aligha véletlen, mint annyiszor, itt is vissza- és visszatérő kérdés a gróf személyiségképlete, az a kettősség és szétfeszítő erő, amely az elme és a tett közötti szakadék!

Az ok egyszerű: a naplók megmaradása (az eredeti szándék ellenére) bepilantást enged egy ember titkaiba és ez a látvány időnként zavarba hoz, időnként el-

borzaszt és nem kevésszer megsemmisít, avagy egyetlen általunk ismert képletbe nem fér bele az, amit látunk!

Széchenyi ironiája és szarkazmusa senkit és semmit nem kímél, természetesen önmagát sem, és ez az időtállósága adja talán magyarázatát a szűnni nem akaró érdeklődésünknek. Érthető, hogy Csorba László kimerítően foglalkozik a döblingi életfejezettel (épp elég feltűnő és árulkodó, hogy nemzeti hagyományaink riasztó módon kirekesztik, illetőleg negligálják ezt a 12 esztendő, jellemző, hogy tankönyveink egy-két fellángolás kivételével jószerével csak epizód gyanánt említik ezt a szakaszt) és megpróbálja a pszichiátria eredményeit alkalmazni a döblingi Széchenyi leírására. Hangsúlyozza, hogy feltehetőleg a bipoláris hangulatzavar jelenségről lehetett szó, ugyanakkor kimondja, hogy lelki baja nem érinti logikáját és memóriáját (lásd 93–94.). Világosan megközelítve az ész pontosan tudta, hogy mit és miért tesz, a hamleti póz pusztán rejtőzködés és elővigyázatosság, hogy az utolsó sakkjátszmát is a saját törvények alapján, önmagához hűen fejezhesse be.

A másik sarokpont, amely régóta a Széchenyi-kérdés középpontja, a halál kérdése, illetve „hogyanja”. Csorba László igen körültekintően jár el a bonyolult témában, részletesen kitér a cenki plébános, Tolnay Antal visszaemlékezésére, s egyfajta döntő érvként használja a kivitelezés technikája kapcsán. Véleményem szerint a gróf és papja között különösebb személyes és közeli kapcsolat nem állt fent. Legyünk őszinték, a cenki kastély és a cenki közösség Széchenyi életében időnként számít, de nem túlságosan, utazásai, Bécs és Pozsony és főleg Pest (a nagy mű, a Lánchíd megépítésének munkája miatt) között a fontosak, Cenk és a közösség ügye számára mint földesúrnak és mint kegyúrnak (egyházközség szempontjából) kötelességeket jelent, és ezért és csak ezért érdekes egy momentumban a templom romlottságának, és/vagy felépítésének témája, ezért tárgyal a plébánossal az ügyben, de ennél többet nem számít. Nem véletlen, hogy a naplókban Tolnay jelentéktelen mellékszerplő. (Sajnálatos, hogy a kötetben Széchenyi hitének kérdései alig kapnak említést, mint ahogy a pesti ferences hitszónok, Albach Szaniszló szerepének elhelyezése is elmaradt. Hasonlóan hiányérzet fogott el, amikor a grófnő, Seilern Crencence mélyen vallásos személyisége döntő hatását hiába kerestem a sorok között.)

Visszatérve az utolsó történéshez, tény, hogy a történészek elsöprő többsége a meghívott halál változatára voksol. Ezt olyan súlyú és tekintélyű tudós, mint Kosáry Domokos kiegészítette azzal a megsemmisítő állítással, hogy aki ebben kételkedik, nem más, mint magamutogató dilettáns. Ezek után lezártnak tekinthetjük a kérdést, mindenki beletörődhet a véglegesbe, sőt hozzátehetjük a nemzet egészséges emlékezete szempontjából, hogy a pillanatnyi elmezavar kitétel mint toldás mindenki számára elfogadható. Pusztán technikai kérdések maradnak – enyhén zavaróan – nyitva: a lövés (dörrenés) zaja a nagy éjszakában hogyan halkult el? A rendőrség a protokoll ellenére miért nem készített fényképfelvételeket a halotról és közvetlen környezetéről? Miként tudta a hatóság igen rövid idő (néhány óra) elteltével rögzíteni, hogy a vizsgált személy a lőtt sebesülést maga okozta?

S a végére hagyva egy kínzó kérdést: a gyilkos szerszám ma hol található?

ismertette: Németh Ottó

E SZÁMUNK SZERZŐI:

BRAUER-BENKE JÓZSEF PhD

tudományos munkatárs (Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Zenetudományi Intézet)

CSISZÁR ATTILA

néprajzkutató (Soproni Múzeum)

FEDELES TAMÁS PhD

egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem), tudományos főmunkatárs
(MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport)

MARCSIK ANTÓNIA PhD

nyugalmazott egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem)

OROSS ANDRÁS PhD

levéltári delegátus (Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség)

KELEMEN ISTVÁN

történész, gyűjteményi vezető (Soproni Múzeum)

N. MATUS ZSANETT

muzeológus, történész (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

NÉMETH OTTÓ

középiskolai tanár (Czuczor Gergely Bencés Gimnázium)

OLÁH RÓBERT

levéltáros (Győri Egyházmegyei Levéltár)

PÁPAI EMESE

muzeológus, művészettörténész (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

SZALAI ZSOLT

múzeumi adattáros (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

TOMKA PÉTER

nyugalmazott régész (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

TÓTH VILMOS

történész (Győr)